

liberal düşünce

Yıl 28 Sayı 109 Kış 2023

LiBeRtE

liberal düşünce

Üç Aylık, Yerel-Sürelî Dergi
Yıl 28, Sayı 109, Kış 2023

liberal düşünce, hakemli bir dergidir

Yayın Kurulu

Dr. Adnan Küçük, Kırıkkale Üniversitesi, Kırıkkale
Prof. Dr. Ahmet Uzun, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas
Prof. Dr. Ahmet Kemal Bayram, Marmara Üniversitesi, İstanbul
Prof. Dr. Ahmet Nuri Yurdusev, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Ankara
Prof. Dr. Atilla Yayla, Medipol Üniversitesi, İstanbul
Prof. Dr. Bahadır Akın, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya
Prof. Dr. Bahattin Karademir, Çukurova Üniversitesi, Adana
Prof. Dr. Bekir Berat Özipek, Medipol Üniversitesi, İstanbul
Doç. Dr. Buğra Kalkan, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, İzmir
Prof. Dr. Cemal Fedayi, Kırıkkale Üniversitesi, Kırıkkale
Doç. Dr. Cennet Uslu, Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara
Prof. Dr. Fuat Oğuz, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Ankara
Dr. Hakan Şahin, Medipol Üniversitesi, İstanbul
Prof. Dr. Haluk Alkan, İstanbul Üniversitesi, İstanbul
Prof. Dr. Hamit Emrah Beriş, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Hamza Al, Sakarya Üniversitesi, Sakarya
Prof. Dr. Hasan Yücel Başdemir, Ankara Üniversitesi, Ankara
Prof. Dr. Hayrettin Özler, Dumlupınar Üniversitesi, Kütahya
Doç. Dr. Hüseyin Bal, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon
Dr. Levent Korkut, Medipol Üniversitesi, İstanbul
Prof. Dr. Mehmet Turhan, Çankaya Üniversitesi, Ankara
Prof. Dr. Metin Toprak, Sabahattin Zaim Üniversitesi, İstanbul
Dr. Murat Yılmaz, Ankara
Dr. Oğuzhan Yanarışik, Polis Akademisi
Prof. Dr. Ömer Çaha, İstanbul Ticaret Üniversitesi, İstanbul
Prof. Dr. Selahattin Togay, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Doç. Dr. Salih Zeki Haklı, Polis Akademisi, Ankara
Prof. Dr. Tanel Demirel, Çankaya Üniversitesi, Ankara
Dr. Yasemin Abayhan, Hacettepe Üniversitesi, Ankara

Uluslararası Danışma Kurulu

Prof. Dr. Angelo Maria Petroni, Roma Sapienza Üniversitesi, İtalya
Prof. Dr. Chandran Kukathas, Singapore Yönetim Üniversitesi
Prof. Dr. Hardy Bouillon, Trier Üniversitesi, Almanya
Dr. İmad-Ad-Dean Ahmad, Hürriyet Minaresi Enstitüsü, ABD
Prof. Dr. Pascal Salin, Fransa
Prof. Dr. Richard Epstein, Chicago Üniversitesi, ABD
Prof. Dr. Suri Ratnapala, Avustralya
Prof. Dr. Victoria Curzon-Price, İsviçre
Dr. Stephen Davies, Ekonomik İşler Enstitüsü, İngiltere
Prof. Dr. Pierre Garelo, Aix-Marsilya Üniversitesi, Fransa
Prof. Dr. Deirdre McCloskey, Illinois Üniversitesi, ABD
Prof. Dr. Jason Brennan, Georgetown Üniversitesi, ABD

Yönetim Yeri

Liberte Yayın Grubu®

GMK Bulvarı No:108/16, Maltepe, Çankaya / Ankara

Tel: (312) 230 87 03 Faks: (312) 230 80 03

İnternet Sitesi: www.liberaldusunce.com.tr | Yazı İşleri: yaziisleri@liberal.org.tr

Abonelik ve İrtibat:

www.liberte.com.tr/ld-abonelik

info@liberte.com.tr

Baskı

Reprobir Matbaa

İvedik Organize Sanayi Bölgesi Matbaacılar Sanayi Sitesi

1514. Cad. No:23/25 Pk: 06105 Yenimahalle / Ankara

Sahibi

Liberte Yayıncılık A.Ş. adına,
Hatice Özlem Yılmaz

Editör

Prof. Dr. Alim Yılmaz

Yardımcı Editör

Dr. Abdulkadir Pekel

Yazı İşleri Müdürü

Dr. Büşra Sönmez

ISSN 1300-8781

e-ISSN 2667-6486

Basım Tarihi: 20 Mart 2023

İç Tasarım: Serpil Koçtürk

Kapak Tasarımı: Emre Turku

Liberal Düşünce dergisi

TÜBİTAK-ULAKBİM tarafından

dizinlenmektedir.

Dergide yayınlanmak üzere makalelerin

dergipark.gov.tr/liberal adresinden

gönderilmesi gerekmektedir.

Liberal Düşünce dergisi

ASOS İndeks, Crossref,

İdeal Online ve SOBIAD

Atıf Dizini'nde

taranmaktadır.

MAKALELER/ARTICLES

Friedrich August von Hayek'in Bireycilik Perspektifinde Özgürlük ve Sorumluluk Kavramı

The Concepts of Freedom and Responsibility in the Individualist Perspective of Friedrich August von Hayek

Sedat Binici 1

İnsan Haklarının Evrenselliği ve Kültürel Göreliliği Tartışmasında Öz/Çekirdek-Çevre Haklar Kavramsallaştırması: Siyasal Düşünceler Çerçevesinden Eleştirel Bir İnceleme

The Conceptualisation of Core-Peripheral Rights in the Debates over Universality and Cultural Relativism of Human Rights: A Critical Examination through Political Thought

Yavuz Selim Alkan 27

Lâikliğin Lehindeki Argümanlar Ne Kadar Lâiktir? Seküler Paradigmanın Kurucu Unsurları Üzerine Retrospektif Bir Okuma Denemesi

How Secular Are the Arguments in Favor of Secularism? A Retrospective Reading Essay on the Constitutive Elements of the Secular Paradigm

Hüseyin Bal & Mustafa Bal 53

Ekonomik Gelişme ve Ekoloji

Economic Development and Ecology

Özgür Kanbir 79

Critical Perspectives on Social Capital and Development: Theory and Practice

Sosyal Sermaye ve Kalkınma Üzerine Eleştirel Yaklaşımlar: Teori ve Pratik

Fatmanil Döner 105

Mülkiyet Hakları İktisadı Üzerine Bir Literatür Taraması

A Literature Review on Property Rights Economics

Ahmet Yılmaz Ata & Dilek Tuğlu Dur 127

COVID – 19 Pandemisi Döneminde Kamu Diplomasisi ve Ulus Markalama: Çin ve Türkiye'nin Maske Diplomasisi

Public Diplomacy and Nation Branding During the COVID-19 Pandemic: The Mask Diplomacy of China and Turkey

Selahattin Ensar Öztürk & Zeyneb Çağlıyan İçener 155

2018 Milletvekili Genel ve Cumhurbaşkanlığı Seçimlerinde Elit Karşıtı Tutumlar ve Seçmen Davranışı İlişkisi

On the Relationship between Anti-Elitist Attitudes and Electoral Behavior in the 2018 Parliamentary and Presidential Elections

Mert Moral & Yasemin Tosun & Şeyma Topçu 185

The Genesis of Theory and Practice

Teori ve Pratik İlişkisinin Gelişimi

Ali Demir 219

Evolution of Money from Stones to Digital Blocks: Transformation of Value

Paranın Taşlardan Dijital Bloklara Evrimi: Değerin Dönüşümü

Orhon Can Dağtekin 231

Türkiye 6 Şubat 2023 tarihinde sabah saatlerinde Maraş merkezli ve yakın civarını büyük yıkıma uğratan peş peşe iki büyük deprem yaşadı. Doğal bir hadise olan depremin yarattığı sarsıntı ne yazık ki büyük yıkımlara yol açtı ve bu yıkıntıların altında çok sayıda can yitimi oldu. Deprem doğal bir hadise olmasına rağmen yaşanan yıkım insan yapımı niteliksiz yapıların çökmesinden kaynaklanmıştır ve bu yönüyle doğal olmayan bir sürece tekabül etmektedir.

Kentlerimizi oluşturan binaların gerekli dayanıklılıktan yoksun olması, estetik kaygıları bir yana bırakarak ifade etmek gerekirse, hayat ve ölüm arasında duran değer yargılarımızda zaman içinde yaşanan aşınmayı bariz olarak ortaya koymaktadır. Zira bir bütün olarak hayat tarzımızı doğrudan ifade eden şehirlerimiz, kendi ellerimizle yanlış olarak kurduğumuz ve bu noktada gerekli özeni göstermediğimiz gerçeğinin altında can verdiğimiz aşıkârdır.

Şehirler tarihsel olarak gelişen, ortaya çıkan organizmalar, canlı varlıklar gibidir. Doğuşlarından gelişimlerine değin her süreçte bakım ve şefkate ihtiyaç duyarlar. Kentlerimiz veya şehirlerimize gösterdiğimiz ya da göstermediğimiz özen hayatımıza dair tutumumuzu ifade eder. İnsan şehirleri inançlarına, değerlerine, yaşam tarzlarına göre tasarlar ve bu bağlamda kent imgesi zihinsel hayatımızın niteliğini dile getirir.

Bu çerçevede yaşadığımız derin felaketin doğal bir hadise olan depremden değil, kentlerimizi oluştururken inşa ettiğimiz etik dışı yapıların her türlü mühendislik ve mimarlık normundan yoksun olmasının da yarattığı bir sonuçtur. Deprem sonucunda oluşan yıkım yüreğimizi yaralamış ve bizi hüznegark etmiştir.

Hayat ve ölüm ardışık gelen doğal ve önlenemez temel iki olgudur. Hayatın son bulmasının türlü sebepleri bulunmaktadır. Her ölüm insanın temel yazgısı olmakla beraber, acı ve hüznün de nedeni olmaktadır. Pandemi gibi global bir sağlık sorununun yarattığı endişe ve kayıpların ardında Türkiye’de yaşadığımız bu acı hadisenin sonucunda oluşan kayıpları telafi etmek mümkün değildir.

Yaşanan can kayıplarının dualarımızda karşılık bulması dışında elimizden gelen en önemli şey, benzer hadiselerin yaşanmaması için gerekli eylemi ortaya koymaktır. Daha nitelikli evler, estetik değeri olan kentler, zengin ticari ve sosyal hayatı destekleyecek tasarımlarla geliştireceğimiz şehirler en güzel duamız olacaktır.

Bu vesileyle dergimizin yayınlanan mevcut sayısında yer alan nitelikli yazıları okumanız ve yararlanmanız dileğimle!

Alim Yılmaz

Editör

Friedrich August von Hayek'in Bireycilik Perspektifinde Özgürlük ve Sorumluluk Kavramı

Sedat Binici*

Öz

Bu çalışmada 20. Yüzyılın en önemli liberal düşünürlerinden biri olan Friedrich August von Hayek'in özgürlük düşüncesinin temellerini kurduğu bireycilik anlayışı, bir toplum için bizatihi gerekli olan özgürlük fikri ve özgürlükle her zaman ilintili olan sorumluluk düşüncesi irdelenmiştir. Hayek'in bireycilik, özgürlük ve sorumluluk düşüncesi çağdaş klasik liberal geleneğe damgasını vuran kendiliğinden doğan düzen fikrinin açılımıyla belirtilmiş ve toplum içerisinde somut hale getirilmesi savunulmuştur. Hatta Hayek bütün çalışmalarını ve yazılarını kendiliğinden doğan düzen düşüncesi etrafında sistematize etmiştir.

Hayek bireylere ve onların özgürlüklerine verdiği değerle, toplumsal düzenin tasarımlı bir şekilde kontrol edilmesine karşı çıkışı temsil etmiştir. Yine Hayek'e göre liberal geleneğin niteliği olan birey, özgürlük ve sorumluluk gibi kavramların bir sosyal düzen için gerekli olduğunu savunmuş ve genel liberal gelenekten ayrılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hayek, Kendiliğinden Doğan Düzen, Özgürlük, Sorumluluk, Bireycilik.

The Concepts of Freedom and Responsibility in the Individualist Perspective of Friedrich August von Hayek

Abstract

In this study, the individualist understanding which Friedrich August von Hayek, one of the most important liberal thinkers of 20. Century, set the bases of his freedom thought on; the freedom thought particularly required for a society; and the responsibility thought related to freedom are examined. The individualism, freedom and the responsibility thoughts of Hayek are stated within the concept of spontaneous order which defined the contemporary classical liberal tradition and are defended to be concretized. Indeed Hayek systematizes all his studies and writings around his thought of spontaneous order.

Hayek stands for opposing against being regulated in a designed social order, via giving importance to individuals and their freedoms. Hayek defends that the individual as the quality of the liberal tradition, freedom and responsibility are the essentials for a social order as well; and thus he is featured in the general liberal tradition.

Keywords: Hayek, Spontaneous Order, Freedom, Responsibility, Individualism.

*Doktora Öğrencisi | Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü
sedatbinici_86@hotmail.com.tr | ORCID: 0000-0002-0107-5894

DOI: 10.36484/liberal.1195118

Liberal Düşünce Dergisi, Yıl: 28, Sayı:109, Kış 2023, ss.1-25.
Gönderim Tarihi: 26 Ekim 2022 | Kabul Tarihi: 22 Şubat 2023

Giriş

“Özgürlüğün özel bir değer olmaktan ibaret olmadığını, ayrıca çoğu moral değerın şartı ve menşei olduğunu ortaya koymamız gerekir. Özgür bir toplumun bireye sunduğu, bireyin sadece kendisinin özgür olması durumunda yapabileceğinden çok daha fazladır” (Hayek, 2013: 30).

Friedric August von Hayek

Bireyin üstün derecedeki önemine ve değerine olan inanç, doğal olarak bireysel özgürlüğü¹ gündeme getirmektedir. Bireysel özgürlük, doğal bir hak ve gerçek insani varoluşu sürdürmenin zorunlu bir sonucudur. Bu nedenle özgürlük, bireye tercih imkânı sunmakla bireyin kendi çıkarını göz önüne alma fırsatı tanımaktadır. Hatta özgürlük, bireylerin beceri ve yeteneklerini geliştirerek kendi potansiyellerini gerçekleştirebilecekleri bir koşul olarak da görülmektedir (Heywood, 2010: 45). Yine özgürlük, tek tek bireylerin değil toplumdaki bütün bireylerin özgür olmasıyla kazanılmaktadır. Bu durum, Kant ve Spencer gibi filozofların da atıfta bulunduğu ‘*eşit özgürlük*’ ilkesi olarak ifade edilmektedir. Ayrıca toplumsal düzeni oluşturan hukuk da tek tek bireylerin özgürlüğünü, toplumun bütün bireylerinin özgürlüğünü korumak için sınırlandırmaktadır (Yayla, 2012: 11).

Birey ve toplum için bu derece önemli olan özgürlük düşüncesi, çağdaş liberal düşünce geleneğinin önemli düşünürü olan Friedrich August von Hayek’in de düşünce dünyasını oldukça meşgul etmiştir. Nitekim Hayek, insanın kendini gerçekleştirebilmesi ve kendi insani varoluşunu oluşturabilmesi için bireycilik bağlamında özgürlük düşüncesine, özgürlük düşüncesinin bir sonucu olarak da sorumluluk fikrine ihtiyaç duymuştur.

Hayek’in fikir dünyasında merkezi bir öneme sahip olan özgürlük kavramı, bireyin diğer bireylerle veya toplumla olan ilişkisinde açığa çıkmaktadır. Hayek’e göre bireyin, diğer bireylerin eylemlerinden bağımsız olarak daha çok veya daha az özgür olması mümkün değildir. Çünkü bireyin özgürlük alanının sınırlandırılması ya da genişletilmesi, doğrudan doğruya bireyler

1 Liberal bir düşünür olan Hayek, tarihsel ve toplumsal bir anlatıyla özgürlüğü tanımlamaktadır. Hayek’e göre, “özgürlük kelimesinden daha fazla değişik anlamlar taşıyan ve insan zihni üzerinde daha fazla değişik algılamalar bırakan başka bir kelime yoktur. Bazıları onu, despotik bir otorite tevdi ettikleri birini tahttan indirme ve azletme aracı olarak; bazıları itaat etme zorunda oldukları bir üstün seçme gücü için; bazıları silah taşıma hakkı ve böylece şiddet kullanabilme hakkı için; diğerleri de velhasıl kendi ülkelerinden olan birisi tarafından ya da kendi yasalarıyla yönetilme ayrıcalığı için bir vasıta olarak alır” (Hayek, 2013: 60). Ayrıca özgürlük, sadece liberal filozoflar tarafından düşünülmüş ve dile getirilmiş bir kavram değildir. Özgürlük kavramı Aristoteles’den Marx’a, Spinoza’dan Popper’a kadar her zaman tartışılmıştır. Filozofların özgürlük karşısındaki tavırları ideolojilere renklerini vermiş ya da ideolojilere göre özgürlük farklılaşmıştır (Bülbül, 1997: 122).

arasındaki davranış kurallarının kendiliğinden² değişiminin bir sonucudur (Yılmaz, 2010: 457). Bu bağlamda insan, özgürlük içerisinde gelişip ilerleme imkânına sahip bir varlık olmuş ve aynı zamanda uygarlığın evrimini de mümkün kılmıştır (Hayek, 2012: 635). Hatta Hayek, kendiliğinden doğan düzen fikrini bizzatıhi özgürlük düşüncesiyle de temellendirmektedir. Aslında özgürlük düşüncesi; bireylerin kendi hayatlarını sürdürmesi için gerekli eylemleri yapma hakkının bulunması, siyasi yönetime karşı özgürlük hakkının korunması, devletin bireylerine karşı müdahalesinin sınırlandırılması ve hiçbir kurum ya da birey tarafından ihlal edilmemesi gibi özel alanları kapsamaktadır. Bununla beraber bireylerin mülkiyet hakkının da sadece yasal zeminde değil, aynı zamanda eylem düzleminde de somut hale dönüştürülmesi gereklidir. Eğer bu gibi haklar, bireylerin özgürlük alanını genişletir ve toplumda uygulanma şansı bulursa bu durumda ortaya çıkabilecek olan düzen kendiliğinden gerçekleşecektir (Yayla, 1992: 169).

Hayek'in Düşünce Dünyasında Bireycilik Ruhü

“Görünüşe bakılırsa bir millet belli bir müddet için ileri bir millet olabilir ve sonra durur: ne zaman durur? Ferdiyete malik olmaktan çıktığı zaman” (Mill, 1997:VIII).

John Stuart Mill

“Günümüzün kültürel ve siyasal buhranının nedeni çok fazla bireyciliğin var olması değil, bireycilik olduğuna inandığımız şeyin boş bir kabuğa dönüşmüş olması olgusudur” (Fromm, 1993:234).

Erich Fromm

Rönesans ile birlikte bireycilik düşüncesi³, insanın birey olarak toplum tarafından örülmüş niteliklere isyanını dile getirmiş, kendi özüne ait potansiyel bir gücü olduğunu varsaymış ve kendi yaşamını kendi eylemleriyle geliştirme güç ve yetisine sahip bir varlık bilincinin temellerini atmıştır. Rönesans'tan önce⁴ birey, kendini hazır bulduğu belirli modeller içinde aramış ve bu mevcut formlarda yaşatmıştır. Ancak Rönesans ile birlikte insan birey

2 Kendiliğinden doğan düzen geleneği, insan bilgisinin ve aklının sınırlı olduğunu dikkate alarak, toplumsal düzeni, insan tasarımı değil, insan eylemlerinin niyetlenmemiş sonucu olarak görmektedir. Bu gelenek aynı zamanda, geçmişteki sosyal kurumların kendiliğinden doğan düzenler olarak nasıl geliştiğini ve insanların farklı planlarını, tercihlerini koordine etmeye nasıl hizmet ettiğini anlatmaya çalışmaktadır (Horwitz, 2011: 92).

3 Bireycilik, “her türlü sosyal grup veya müşterek organ üzerinde bireyin üstün derecedeki önemine olan inancı ifade eder” (Heywood, 2010: 45).

4 Rönesans'tan önceki dönemlerde insanın, “kendine ait çıkarları olan ya da kişisel ve özgün kimliklere sahip bireyler anlayışı neredeyse yoktu. Daha ziyade insanlar, ait oldukları sosyal grupların üyeleri olarak görülürlerdi: Aile, köy, yerel cemaat veya sosyal sınıf. Bu insanların hayatları ve kimlikleri büyük oranda bu grupların nitelikleriyle belirlenirdi ve kuşaktan kuşağa çok küçük bir değişim gösterirdi” (Heywood, 2010: 44). Aslında böyle bir dönem “bireyi kendi özgürlüğünden yoksun bırakmamıştır, çünkü ‘birey’ var olmuş değildir; insan hala dünyaya asal bağlarla bağlıdır. Kendi toplumsal rolü (ki bu o zamanlar ayrıca onun doğal rolüydü de) aracılığıyla olanın dışında kendini bir birey olarak görmüyordu. Bir başka insanı da ‘birey’ olarak görmüyordu” (Fromm, 1993:49).

olarak bütün değerlerin temeli haline gelmiştir. Çünkü ahlaklılığın temel ilkesi olan özgürlük, bireyin kendi amacını yerine getirebilecek bir güç olma anlamına gelmiş ve tüm bağımlılık biçimlerine karşı çıkmıştır (Turan, 2007: 46). Bununla birlikte Aydınlanma Dönemi ile gelişen – özellikle de liberal düşüncede – özgürlük anlayışı, “bir kimsenin diğer insanların müdahalesi olmadan kendi hareket biçimini seçebilme imkânı” (Çelik ve Usta, 2011: 90) şeklinde tanımlanarak bireyin kendisinden başka bir şeye bağlı olmayan bir varlık olduğu açık bir şekilde vurgulanmıştır.

Entelektüel bir gelenek olarak bireycilik, iki temel çizgi üzerinde ilerlemiştir. Birincisi, temellerini J. Locke’da bulan ve D. Hume, A. Smith’le⁵ birlikte gelişen gerçek bireyciliktir. İkincisi ise Ansiklopedistlerin, J. J. Rousseau’nun ve Fizyokratların kartezyen rasyonalizm temelinde kurup savundukları sahte bireyciliktir. Bu iki gelenek, süreç içerisinde liberal düşüncede kendini göstermiş ve düşünceleri içerisinde taban tabana zıt ilkelere dayanan iki sosyal teoriyi meydana getirmiştir. Hayek’in de içinde yer aldığı gerçek bireycilik, Locke, Bernard de Mandeville ve Hume ile başlamıştır. Josiah Tucker, Adam Ferguson, Adam Smith ve Edmund Burke ile gelişim göstermiştir. Gerçek bireycilik, tarihçi ve siyaset felsefecisi Alexis de Tocqueville ve Lord Acton ile en mükemmel şeklini bulmuştur. Sahte bireycilik ise esas itibarıyla Kıta Avrupa’sında ortaya çıkmış ve kartezyen rasyonalizm bu gelenekte önemli bir rol oynamıştır. Hayek’in rasyonalist bireycilik olarak adlandırdığı bu gelenek, sosyalizme ve kolektivizme doğru yol almıştır (Hayek, 1958: 4).

Gerçek bireycilik ile sahte bireycilik arasındaki ayrım, filozofların ‘düzen’ kavramı üzerine geliştirmiş oldukları düşüncelerde açığa çıkmaktadır. Buna göre kartezyen rasyonalizmde temellerini bulan sahte bireycilik, düzeni bilinçli eylemler alanı veya bir üstün aklın tasavvuru olarak görürken gerçek bireycilik, aklın sınırlı gücüne ve insanın bütünüyle değil kısmen akıl tarafından yönetilmesi gerektiğini vurgulamaktadır (Hayek, 1958: 8). Gerçek bireycilik toplumsal yaşamda kendiliğinden doğan kurumların varlığını kabul ederken sahte bireycilik bunun mantıken olanaksız olacağını savunmaktadır. Dolayısıyla sahte bireycilik, bir toplumsal düzenin ancak insan aklına tabi kılındığında insanın amaçlarına hizmet edeceğini varsaymaktadır. Buna karşın gerçek bireycilik ise insan serbest bırakıldığı takdirde toplumsal düzene daha çok faydası olacağını öngörmektedir (Hayek, 1958: 10).

5 Adam Smith ve onun çağdaş takipçilerinin savunduğu bireyciliğin temel amacı, bütün insanların en az zarar göreceği bir doktrin olmasıydı. Başka bir deyişle, onun ve çağdaşlarının savunduğu bireyciliğin temel ilkesi veya amacı, içinde kötü insanların diğer insanlara en az zarar verebileceği bir sistem olmasıydı. Bu bireycilik sistemini işletebilmek için iyi insanların bulunması gerekli değildi. Nitekim bu sistem, bütün insanlardan var olan bütün çeşitliliği ve karmaşıklığı içinde – bazen iyi, bazen kötü, bazen çekici ve çoğu zaman aptal(saf) da–yararlanır (Yayla, 2012: 129).

Gerçek bireycilik taraftarı olarak Hayek, toplumdan bağımsız bir akıl anlayışını reddederek, bireysel aklı toplumsal çerçeve içinde görmektedir. Hayek'e göre, toplumsal olguları rasyonel bir şekilde açıklamaya çalışan teoriler 'yanlış' bir Kartezyen bireyciliğin yanılığısına düşmektedirler. Buna karşın 'doğru' bireyci yaklaşım, 'bireysel' olanla 'toplumsal' olan arasındaki karmaşık ilişkiyi ve bu ilişkinin epistemolojik ve ontolojik anlamını kavramaya çalışmaktadır. Epistemolojik ve ontolojik bireycilik, bireyin toplumdan önce var olabileceğini ya da toplumsal olanın bireysel olana indirgenebileceğini iddia etmekten ziyade toplumsal kurum ve olguların ancak çok sayıda bireyin eylemleriyle meydana geldiğini savunmaktadır. Bunun açık anlamı ise bireylerin birer birey olarak varlıklarını sürdürmesine ve toplumun gelişmesine imkân veren özgür eylemleridir (Pennington, 2007: 181).

Hayek'e göre bireycilik, bir toplum teorisi olarak insanın sosyal hayatını belirleyen nitelikleri anlama teşebbüsü ve bu toplum görüşünden kaynaklanmış siyasal düsturlar bütünüdür. Yine Hayek, toplumdan tecrit edilmiş ve içine kapatılmış bireyden ziyade toplumdaki diğer bireylerle etkileşimde bulunan ve toplum içerisinde toplumun niteliklerini geliştirmek adına etkin bir rolü olan bireyi anlatmaktadır. Gerçekten de Hayek, bireye toplumun gelişim ve ilerleme aşamasında öncelik vermesinden dolayı toplumdan tecrit edilmiş bir bireyi söz konusu etmemektedir (Yayla, 2010: 97). Bu açıdan Hayek, genel anlamda bireye birey olarak saygı gösterilmesi, bireyin düşünce ve zevkleri ne kadar anlamsız veya dar olursa olsun onun kendi sahası içindeki bir mesele olarak görülmesi gerektiğini düşünmektedir. O, insanların bireysel özgürlükleri ve eğilimleriyle toplumun geneli için önemli bir derecede ilerleme oluşturacağına inanmaktadır. Bunun için Hayek, en temel ve gerçek varlık olarak bireyin '*kendi başına bir amaç olarak asla araç durumuna düşürülmemesi*' (Karakaş ve Alp, 2006: 11-12) gerektiğini ifade etmektedir.

Aslında Hayek'in sosyal teorisi açısından bireycilik iki temel bakışı yansıtmaktadır: Bunlardan birincisi toplumsal kurum ve değerlerin anlaşılmasında veya oluşmasında bireyin veya bireysel eylemlerin temel bir kaynak olduğu ve toplumun bir bütün olarak dizayn edilemeyeceğidir. İkincisinde ise toplumsal fayda ve dayanışma gibi kolektif güdüler yerine bireysel fayda ön plana çıkarılmaktadır (Aktaş, 2001: 71). İşte Hayek'in bu ikinci bireycilik anlayışı, ona yönelik eleştirilerin de temelini oluşturmaktadır. Başka bir deyişle Hayek'in, toplumun gelişim ve ilerleme aşamasında bireysel faydaya büyük değer vermesi, onun bireyciliği üzerinden yapılan eleştirileri de ortaya çıkarmaktadır. Bu eleştiriler daha çok onun insanın bencilliğini onayladığı veya teşvik ettiği iddiası üzerinedir. Ancak Hayek, ortaya koyduğu bir tahlille gerçekten bireyin *egoist-bencil mi*, yoksa *alturist-yardımsever mi* olduğunun o kadar da önemli

veya değerli olmadığını açıklamaktadır: Nitekim Hayek, sosyal hayatımızda önemli bir yeri olan bilginin, toplumda parçalı bir şekilde bulunduğu gerçeği üzerinde durmaktadır. Bu anlamda o, bilginin herhangi bir kimsenin elinin altında hazır ve kullanılmayı bekleyen bir bütün olmadığını, tam tersine bilginin toplum içerisinde dağılmış vaziyette olduğunu vurgulamaktadır. Bununla birlikte Hayek'e göre, insanın bilgisinin yapısal sınırlılığı da vardır. Çünkü insan bir 'bilmezlik' perdesi içerisinde bulunmaktadır. Birey, toplum içerisinde var olan bilginin ancak bir kısmına sahiptir. Bireyin sahip olduğu bu bilgi, toplumun tamamını düşündüğümüz takdirde o kadar küçük ve önemsiz bir kısımdır ki bireyin eylemlerini tamamen *egoist-bencil duyguların mı* yoksa mükemmel şekilde *alturist-yardımsever duyguların mı* yönlendirdiği o kadar da önemli değildir. Çünkü bireyin sahip olduğu bilgi insan ihtiyaçlarının sadece bir kısmına etki edebilmektedir. Aslında burada önemli olan bireyin hangi tür duygularla eylemde bulunduğu değil, kendi bilgisini kendi amaçları için kullanmakta özgür olup olmadığıdır (Yayla, 2010: 102-103).

Hayek'in bireyciliğine yönelik diğer bir eleştiri ise onun faydacı olup olmadığı üzerine yapılan tartışmalardır. Hayek'in sosyal teorisi zaman zaman sonuçları etrafında değerlendirildiğinde görülecektir ki zenginliğin artırılması ve zor duruma düşenleri koruyacak gücün topluma kazandırılması gibi düşünceleri savunması, onu bir anlamda faydacı yapmıştır. Ancak Hayek, faydacı ekolün kurucuları J. Bentham ve J. S. Mill gibi faydacı olmamıştır. Özellikle de Bentham'ın ifade etmiş olduğu gibi bir fayda teorisi⁶ geliştirmemiştir (Yayla, 2010: 104). Nitekim Hayek, bireylerin her şeyi bilme yetisine sahip olmadıklarını ve kimi eylemlerinde uzun vadeli neticelere ulaşmada – genellikle akıl ilkelerini kullanmada – yetersiz olduklarını düşündüğü için Bentham'ın faydacı teorisinin karşısında yer almıştır (Shearmur, 1994: 333-334).

Gerçekten de Hayek'in faydacı ekolün ünlü düşünürlerinden olan Bentham'ın savunduğu gibi bir faydacı olmadığını ve hatta kendisine kötü bir şöhret kazandırdığını düşündüren şu ifadelerine de yer vermek gereklidir: *En fazla sayıda yaşamın korunması gereği, bütün bireylerin yaşamlarının aynı derecede korumak anlamına gelmez. Bir doktorun hayatını kurtarmak hastalardan*

6 Bentham'a göre doğa insanı haz ve acının etkisi altına almıştır. Bütün düşüncelerimizi, duygularımızı ve yargılarımızı onlara borçluyuz. Ona göre, hiç kimse haz ve acıdan kaçınmaz. Bunun için insanın bu dünyadaki temel amacı, ızdıraptan kaçmak ve hazzın peşinden koşmak olmalıdır (Bentham, 2011: 2). Bentham, insanın acıdan ne kadar çok uzaklaşıp, hazzın doyumuna ulaşması durumunda eyleminin doğru bir eylem olacağını ifade etmektedir. O, iyi bir eylemin hazzı artırması, kötü bir eylemin ise acıya yol açması nedeniyle hazzı, doğru ve iyi eylemin temeline koymaktadır (Güriz, 1963: 44). Bu anlamda Bentham faydayı; bir bireyin çıkarına veya faydasına uygun olanda, yani kendi toplam refahını artırmaya yönelik olmasında görmektedir. Bunun yanında o, bir topluluğun çıkarına veya faydasına uygun olanı ise topluluğu oluşturan bireylerin toplam refahını artırmaya yönelik olmasında bulmaktadır (Bentham, 2011: 2).

herhangi birinin hayatını kurtarmaktan daha önemli olabilir, aksi takdirde herhangi birinin hayatını kurtarmak mümkün olmayabilir. Başkalarına yaşam veren ya da onların hayatlarını koruyan kişilerin hayatları açıkçası daha önemlidir. Bir topluluktaki iyi bir avcı ya da koruyucu, doğurgan bir anne ya da belki yaşlı bir bilge bile çoğu bebekten daha önemli olabilir (Hayek, 1992: 132).

Yine Hayek'in faydacılığının Bentham'ın faydacılık teorisinden ne kadar farklı olduğu, onun faydacılık üzerine yapmış olduğu şu ayrımla daha iyi anlaşılabilir. Buna göre Hayek, faydacılığı genel ve özel olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Genel faydacılık, belirli eylemlerin özgül sonuçlarıyla ilgilenmeyerek herkesin uyması gereken genel kuralların sağlayacağı faydayla ilgilenmektedir. Bu faydacılık belirli bireylere ve gruplara negatif veya pozitif davranışları öngörmez. Dolayısıyla genel faydacılık, hangi birey için nasıl bir sonuç vereceği önceden öngörülemeyen kuralların bireysel ve toplumsal hayata sağlayacağı yararı gözetmektedir (Yayla, 2010: 104). Gerçi bu öngörülemeyen kurallar aklın gücünün sınırlı olduğunu da yansıtır. Nitekim genel faydacılığa göre aklın gücü sınırlıdır ve akıl ne kadar mükemmel olursa olsun beşeri toplumları bütünüyle kavraması mümkün değildir. Bu nedenle genel faydacılık, toplumlar ve toplumların ilkeleri gelişim ve ilerleme sürecinde kendiliğinden bir şekilde meydana geldiğini varsaymaktadır. Buna karşın özel faydacılık ise genel faydacılığın karşıtı olup faydayı somut bir ölçü olarak ele almaktadır. Bu bağlamda Hayek, bireysel ve toplumsal açıdan belirli eylem veya davranışların vereceği genel sonuçlarla ve kimin hangi veya nasıl faydayı sağladığıyla ilgilendiğini vurgulamaktadır. Kısaca ifade etmek gerekirse Hayek'in düşüncesindeki faydacılık, belirli bir kişiye veya gruba sağlayacağı yararın aslında niyet edilmemiş bir şekilde meydana gelen '*genel fayda*' maksimiyle ilgilidir (Yayla, 2010: 105).

Hayek, bireyi toplum için temel bir varlık olarak görmekle beraber bireyin kendi çıkarlarını en iyi kendisinin bileceği fikrine de karşı çıkmaktadır. Gerçekten de bu fikir, hem onu savunan liberal düşünce geleneği hem de bu gelenek karşısında bulunan yazarlarca kendiliğinden bir doğru olarak görülmektedir. Liberaller⁷ bu fikri kendi sosyal teorilerini haklılaştırmak veya kolektivist ve siyasal sistemlere karşı çıkabilmek için kullanmaktadırlar. Bunun karşısında bulunan yazarlar ise, bu fikrin insanlardaki bencilliğin ortaya çıkmasını teşvik ettiğini veya toplumda egoist bireysel eylemlere yol açtığını öne sürmekte ve toplumsal hayatta bunların önüne geçilebilmesi için

⁷ Liberaller, insanları kusurlu ve eksik varlıklar olarak görür. Onlara göre kötü insanların kötülük yapmasını engellemekte olduğu kadar, iyi insanların iyilik yapmasına yardımcı olmak konusu da olumsuz meseledir (Friedman, 2017: 41-42). Bu nedenle liberaller iyilik ya da kötülüklerine yönelik herhangi bir dış müdahale olmaksızın insanlara özgürlüklerinin verilmesi gerektiğini savunurlar.

bireyleri kendi başlarına bırakmayacak sosyal, siyasal ve ekonomik düzenlemelerin gerekli olduğunu ifade etmektedirler. Ancak Hayek, her iki düşüncenin de bir yanlılığı içerisinde olduğunu düşünmektedir. O, bilginin ve aklın mahiyetinden dolayı hiç kimsenin en iyiyi bilmesinin mümkün olmadığını iddia etmektedir. Hatta bireylerin en iyiyi bilmesinde bir zorunluluk da yoktur. Aslında burada bireyin niyet edilmemiş eylemlerinin sonuçlarını görebileceği bir sosyal düzenin varlığı önemli ve gerekli kılınmaktadır. Bu sosyal düzende hiç kimse toplumun diğer bireylerinin ne bildiğini tam olarak bilememekte ve farklı özelliklere sahip olan bireyler bazılarını etkilemekte ve bazılarını da etkilenmektedirler (Hayek, 1958: 15).

Denilebilir ki Hayek, bireyi temel ontolojik bir gerçek ve aynı zamanda toplum için vazgeçilmez bir varlık olarak gördüğü için ‘toplumun çıkarı’, ‘halkın yararı’ ve ‘ortak yarar’ gibi kavramların ona göre hiçbir anlamı yoktur. Bu kavramlar, gerçekten bir sosyal bütünün parçaları olarak kabul edilen bireylerin tek tek çıkarlarının toplamı anlamına gelmektedir. Ayrıca toplumun tamamının yararına yapılacak olan ekonomik-politik uygulamaların hatta bu söylem adına yapılan her baskıcı yöntemin kullanmasına da izin verilmez. Dolayısıyla bireycilik, temel politik talep olarak zorlama ve otorite gücü üzerinden kesin ve sağlam sınırlamaların olmasını ister (Hayek, 1958: 16). Bu sınırlar içerisindeki bireyi başkalarının ya da üst aklın belirlediği niteliklere mecbur bırakmamalı, kendisinin belirlediği sınırlar içerisinde özgürce amaçlarını yerine getirmeli ve başkalarının diktatörlüğü altında kalmamalıdır. İşte Hayek’e göre bireyi kendi kararlarının nihai hakimi olarak kabul etmek ve bireyin eylemlerinin sınırlarını kendisinin belirlediği bir toplumsal düzenin oluşturulmasına inanmak, gerçek bireyciliğin ruhunu oluşturacaktır (Hayek, 2010: 100).

Hayek’te Amaçsız Bir Amaç Olarak Özgürlük

“Bireylerin özgürlüklerini nasıl kullanacaklarını bilmediğimiz içindir ki, özgürlük bu kadar önemlidir” (Hayek, 2013: 66).

Friedrich August von Hayek

“Amaçlarımızdan biri özgürlüğün anlamını bulup ortaya koymaktır. Bugün özgürlük kadar istenilen hiçbir şey yok. Eskiden özgürlüğün parayla satıldığı günler olmuş. Bugün karşılığında savaş ya da ölüm olanakları verilse, yine de satılmıyor” (Sartre, 1973: 60).

Jean Paul Sartre

İnsanlık tarihi sadece artan bir bireyselleşmenin tarihi değil; aynı zamanda bizatihi gelişme ve ilerlemenin yolunu açan özgürlüklerin de tarihidir. Özgürlük arayışı ne metafizik bir güçle ne de doğal yasalarla açıklanabilir. Aksine özgürlük, insanın bireyselleşme sürecinin ve kültür gelişiminin zorunlu

sonucudur (Fromm, 1993: 208). Başka bir deyişle bireyin özgürlük alanını üst akıllar tarafından yönlendirilmesi ve yönetilmesi gerekmez, asıl gerekli olan bireyin uygarlaştırılması ve eylemsel anlamda özgürlük alanının genişletilmesidir (Touraine, 1995: 287). Bu anlamda özgürlük, tasarımı bir şekilde her toplumda oluşturulabilecek bir olgu değildir; o, bir uygarlık mahsulüdür. Özgürlüğün meydana getirdiği müesseseleri, toplumun liderleri veya üst akılları ve insanların bu müesseselerin getireceği faydayı görmelerinden dolayı özgürlük idealini daha çok arzu etmek istemelerine veya kendi toplumlarında tesis etmek istemelerine yol açmaktadır. Ancak özgürlüğün karmaşık yapısı gereği, onu tasarımı bir şekilde oluşturma ve geliştirme imkânının ne kadar zor olduğunu, özgürlük üzerine yapılan sorgulamalar göstermektedir. Bunun için özgürlük teorisinin gelişiminin nasıl olduğunu, hangi ülkelerde gerçekleştiğinin ve ne tür bir yapısal ve değerler değişimiyle meydana geldiğinin bilinmesi gereklidir. Nitekim özgürlük idealini felsefe tarihinin ilk dönem düşünürlerine kadar geriye götürmek mümkündür. Ancak Hayek, bu düşünce geleneğinin 18. yüzyılda belirli farklılıklarına rağmen İngiltere ve Fransa'da ortaya çıktığını ifade etmektedir (Hayek, 2013: 99).

Bunlardan birincisi tecrübeye sahip olan ve sistematik olmayan İngiliz evrimci geleneği ikincisi ise Fransız rasyonalist düşünce geleneğidir. İngiliz düşünce geleneği, kendiliğinden gelişen ve tamamıyla oluşmuş olmayan veya süreklilik arz eden bir geleneğe ait yoruma dayanmaktadır. Fransız düşüncesi ise planlı ve kurgusal dünya görüşünü kendine amaç edinmiş bir gelenektir. İngiliz özgürlük geleneğinde insan eylemleri toplum içerisinde derin bir etki oluşturmaya karşın, Fransız geleneği insan aklının o sınırsız kudretine sahip olduğu varsayımıyla daha çok mantıksal bir söylem içerisindedir (Hayek, 2013: 100). Biri, özgürlüğün ruhunu kendiliğinden meydana gelme ve zorlamanın yokluğunda görmekte diğeri ise bu ruhun aklın aracılığıyla tam bir kolektif⁸ amaç doğrultusunda gerçekleşeceğine inanmaktadır. Hatta Hayek, bu ikinci görüşün, totaliter demokrasinin kaynağı olduğunu da ifade etmektedir (Hayek, 2013: 102). Gerçekten de Hayek'e göre herhangi bir iktidar toplumu dizayn etmek isterse – bu ister iktisadi ister siyasal isterse toplumsal olsun – bu yapılanların neticesi bizi totaliter siyasete götürecektir. Başka bir deyişle, toplumsal düzenin gelişimi ve ilerlemesi bir üst otoriteye ve akla bırakılırsa o toplum sadece bu gibi kişilerin düşünceleri üzerine odaklanmak zorunda kalacaktır. Çünkü toplumun kendi özlerinden çıkmayan her türlü değer ve anlatı bir üst otorite tarafından planlanacaktır. Eğer biz toplumsal ve iktisadi

8 J. S. Mill'in de ifade ettiği gibi insanların sadece ayrı ayrı zevklerde olmaları bile, onların hepsine bir tek modele ve aklın aracılığıyla oluşturulmuş kolektif amaçlara göre şekil vermeye kalkışmanın ne kadar anlamsız ve gerçek dışı olduğunu anlatmak için yeterli bir sebeptir (Mill, 1997: 130).

kalkınmayı düşünürsek ve de bunu pratik hayat içerisinde ortaya koymaya çalışırsak özellikle de toplumda özgürlüğü hakim kılmamız gerekli olacaktır.

Aslında rasyonalistler, uygarlığı bilinçli bir şekilde yönlendirmeye veya yönetmeye muktedir kılan zihin ve moral vasıflarını insanın yerine getirdiğini varsayıyorlardı. Buna karşın evrimciler, uygarlığın uzun bir dönemin birikimiyle ve yoğun çabalarla kazanılan deneme-yanılmanın ürünü olduğunu ifade ediyorlardı. Evrimciler, uygarlığın kısmen nesilden nesile insanlara açık bilgi olarak aktarılmış, fakat büyük oranda kurumlarla veya araçlarla somutlaştırılmış tecrübelerin toplamı olduğunu söylüyorlardı (Hayek, 2013: 106-107). Ancak Hayek'e göre bireye birey olarak saygı göstermek – istek, arzu ve bilgileri ne kadar dar olursa olsun – kendi dünyası içinde kendine ait bir mesele olduğunu kabul etmek gerekmektedir. Bu anlamda özgürlük kavramı rasyonalistler tarafından o kadar çok yozlaştırılmış ve aşındırılmış ki Rönesans'tan beri temsil ettiği ideal düşünceyi tarif etmek mümkün görünmemektedir. Dolayısıyla özgürlük düşüncesinin bu idealleştirme fikri, toplum içerisinde uygulama şansını azaltarak totaliter⁹ iktidarların bir aracı haline dönmeğe idi (Hayek, 2010: 36-37).

Yine rasyonalistler, günümüz dünyasında ortaya çıkan tüm siyasi eylemlerin ve kavramların kendiliğinden gelişmediğini savunmaktadır. Bu anlamda rasyonalist düşünce dünyasına sahip bazı siyasi merkezler ve siyasi elitler toplum içinde istenen değişiklikleri yapmak için var olan özgürlükleri ve insan haklarını aşırı bir biçimde aşındırarak bu hakların belirli kişiler ve gruplarca kullanılmasının yolunu açmışlardır (Çeçen, 2000: 73). İşte evrimci yaklaşım içerisinde bulunan Hayek'e göre rasyonalistlerin – akıl ilkelerine uymayan her şeye karşı çıkılması gerektiği yaklaşımı göz önüne alındığında ve özgürlüğün de akıldan bağımsız bir tecrübeye bağlı olduğu düşünülürken – özgürlüğün açık ürünü olan ve özgürlüğe değer veren her şeye karşı çıktıklarını söylemek yanlış olmayacaktır. Çünkü tüm yararlı toplum kurumlarının bilinçli aklın gücüyle meydana geldiğine inananlar ve bilinç dışı olan her şeyin beşeri alanlar için faydalı olmadığını ifade edenler, kaçınılmaz bir şekilde özgürlüğün açık düşmanıdırlar. Diğer yandan evrimciler özgürlüğün değerini, esas itibarıyla tasarlanmamış yapılar içinde sunduğu imkânlarda aramaktadırlar. Evrimciler özgürlüğün toplumsal kurumların oluşumunda birçok kuşağa ait tecrübeyi kullandığını ve herhangi bir kimsenin sahip olduğu bilgiden daha çok bilgi ve fayda sağlamasına imkân tanıdığını iddia etmektedirler (Hayek, 2013: 109). Dolayısıyla Hayek'in bu evrim düşüncesi

9 “Özgürlük kavramı totaliter propaganda aracı olarak kullanmak amacıyla manası tamamen zıttına dönüştürülmüş tek kavram değildir. Aynı şeyin adalet, hak ve eşitlik gibi kavramaların da başına geldiğini daha önce görmüştük” (Hayek, 2010: 222).

temelli özgürlük fikri, mutlak ilkelerin temellendirildiği gibi metafizik gerekçelendirmelerle teolojik açıdan savunmayı eleştirerek, özgürlüğün bir keşif ve sonucu bilinmeyen bir rota olduğunu savunmaktadır. Bu anlamda Hayek, bireyin gelişim sürecinin bir bilinmezlik perdesi içerdiği için toplumsal düzende bireyin özgürlüğünü tesis etmek gerektiğini belirtmektedir (Dayı, 2020: 270). Bunun için Hayek, kendi çıkarını takip eden her bir bireyin eylemleri sonunda oluşan ancak insan tasarımı olmayan bir kendiliğinden doğan düzen geleneğine ihtiyaç duymaktadır (Kara, 2010: 119).

Gerçekten de Hayek'in anlatmak istediği özgürlük, bazı insanların topluma yararlı bir şeyler yapma isteminin neticesidir. Ancak bu durumda '*bazı insanların faydalı bir şeyler yapmaları, bazılarının yapmaması, bazılarının özgürlük getirirken diğerlerine bir kısıtlama getirmeli midir?*' sorusunu akla getirmektedir. Bu sorunun çözümü için Hayek, toplum içinde kimin faydalı olup kimin olamayacağını, kimin kendi arzuları için eylemler gerçekleştirdiğini ve kimin toplumun faydasını düşünerek bunları yaptığını bilmediğimiz için özgürlüğün belli bir kesime değil toplumun bütün bireylerine verilmesi gerektiğini ifade etmektedir (Hayek, 2013: 67). Başka bir deyişle, bireylerin amaçlarını yerine getirebilmek için özgür olması, bilinçli çabaların dışında birkaç kişiyle başlayan ve zamanla çoğu bireyin de amacı haline gelmesiyle beraber yeni hedeflerin oluşmasını sağlar. Bu ise özgür bir toplumun temel özelliklerindedir (Hayek, 2013: 71).

Açıkçası Hayek toplumun üst akıllar tarafından planlanmasının insan aklını aşan bir güçlük taşıdığı ve bireysel özgürlüğü olabildiğince etkin ve verimli kılmanın yollarının bulunması gerektiğini belirtmektedir (Güvenç, 1999: 28). Bunun için özgürlük Hayek'e göre hem kendi başına bir değer hem de toplumsal değerlerin kaynağıdır. Başka bir deyişle Hayek, özgürlüğün kendiliğinden bir değer olarak ve özgür bir toplumu özgür olmayan bir toplumdaki ayıran temel noktaları göz önüne alarak, özgürlüğün anlaşılabilirliğini savunmaktadır (Yayla, 2010: 52). Hatta Hayek'e göre, sosyal hayatın daha uzunca bir dönem yararlı olmasını mümkün kılmak istiyorsak özgürlüğü toplumun bütün bireylerinde ve kurumlarında hâkim kılmamız gerekmektedir (Butler, 2001: 34). Gerçi Hayek, özgürlüğü "cemiyet içinde yaşayan insanın epeyce yaklaşmayı umabileceği ama tam olarak gerçekleştirme umudu olmayan bir hali anlatır. Bir hürriyet politikasının işi bu münasebetle, icbarı veya icbarın menfi (zararlı) tesirlerini – tamamen ortadan kaldırmaya bile – asgariye indirmek olmalıdır" şeklinde ifade etmektedir. Buna göre Hayek, özgürlük kavramını orijinal anlamı içerisinde görerek özgürlüğün "her zaman, birini keyfi bir kararla belli bir tarzda davranmaya ya da davranmamaya zorlayabilecek bir başkasının iradesine kat'i surette tabi olan bir kimsenin durumunun

aksine, insanın kendi karar ve planlarına göre hareket etmesi imkânı” (Hayek, 2013: 38) anlamında olduğunu düşünmektedir. Herhangi bir toplumda özgürlüğün en yüksek değer veya en yüksek amaç olarak nitelendirilmesi, bireye hiçbir fayda sağlamaz; çünkü iddia edildiği gibi birey, ‘üstün’ güçlerinden ziyade ‘kendilik’¹⁰ algısını kendinde oluşturabilirse, işte o zaman özgürlüğün gerçek mahiyeti kavranacaktır (Macit, 2010: 63). Dolayısıyla Hayek, bireyi eksik ve sınırlı bir varlık olarak görerek birey için gerekli olan ‘kendilik’ düşüncesini açığa çıkarmaya çalışmaktadır.

Hayek’e göre çoğu politik teori, insanların aslında oldukça bilgisiz olduğunu varsayarak kendi teorilerini topluma empoze etmeye ya da meşrulaştırmaya çalışmaktadır. Fakat Hayek’in iddiasına göre gerçek özgürlüğü, bireyin en iyiyi ve doğruyu bildiğinden daha çok hiç kimsenin en iyiyi ve doğruyu bilmediğinde aranmalıdır (Svendsen, 2021: 272). Bunun için Hayek, ‘insanın bilgisiz olması ve aklı ile her şeye hükmetmeye gücünün yetmemesinden dolayı insan politik teorilerin ve ideolojilerin bir aracı olarak kullanılmamalıdır’ der. Düşünür, bireyin bilgisizliğini temel gerçeklik olarak değerlendirerek onu bütün bilgilerin nihai amacı olarak görmemektedir.

Bütün yararlı bilgilerin parça parça olmasından ve bunların düzeltme adımlarının da tutarlı ilkelerle kontrol altına alınmamasından dolayı var olan bu parçalı bilgiler muhtemelen bireysel özgürlüğün bastırılmasıyla sonuçlanabilir. Bu anlamda Hayek, özgürlüğün önceden görülemeyen ve önceden tahmin edilemeyen davranışlara sağladığı fırsatlardan dolayı bireye yönelik belirli bir özgürlük sınırlamasının birçok yararlı şeyin kaybedilmesine neden olacağına işaret etmektedir. Aslında özgürlük üzerine her sınırlama ve genel kuralların yürütülmesinde her zorlama, bazı önceden görülebilir sonuçların belirlenmesini amaçlayacaktır. Fakat her sınırlamayı ve zorlamayı belirleyen üst akıl, toplum için neyi engellediğinin (Hayek, 2012: 75) ve toplumun ilerlemesinin önüne ne gibi engeller koyduğunun bilgisine sahip olmayacaktır.

İşte Hayek, bireyin hedeflerine ulaşmasını engelleyen birçok faktör yanında en önemli çaresizliğinin bilgisizlik¹¹ olduğunu iddia etmektedir. Başka bir deyişle Hayek bireyin, toplumun genel düzenine nasıl katkı sağladığını ve toplumsal düzendeki değişimlerin ne anlama geldiğini anlama noktasında bilgisiz olduğunu vurgulamaktadır. Çünkü bir toplumsal düzende bireyleri belli tarzda davranmaya zorlamak, toplumsal düzene birçok fayda sağlayan kompleks mekanizmayı bozabilir. Dolayısıyla bireysel özgürlüğün ortadan

10 “Kendilik, kişinin en baskıcı koşullarda bile özgür olacağı anlamına gelir. Çünkü kendilik, bireyden başlayan bir özgürlük bilinci anlamına gelir” (Macit, 2010: 64).

11 Hayek’in özgürlük anlayışında bizatihi insan fiilen tek tek bireyler düzeyinde asla mutlak hakikate ulaşmaz, çünkü insanlar her şeyi gerçek zaman ve toplumsal yaşam içinde bilemez (Güvenç, 1999: 63).

kaldırılması ve toplumun bir merkezi plana göre düzenlenmesi toplumsal düzene bazı yararlar sağlayabilir ama böyle bir düzenleme toplumu felakete de götürebilir. Nitekim toplumda bireyin önceden tahmin edilemeyen eylemlerini açığa çıkarabilmek için bireysel özgürlüğü toplum içerisinde tesis etmek gereklidir. Yani toplumdaki mevcut bilgiyi öğrenmeyi ve ondan en iyi şekilde yararlanmayı bireysel özgürlük sağlayabilir. Eğer toplumun kendiliğinden ilerlemesi için bir düzenleme ya da ilerlemeyle ilgili planlama yapılmıyorsa yapılacak en iyi şey yeni keşiflerin yapılabilmesi için toplumsal düzende bireysel özgürlüğü sağlamaktır (Butler, 2001: 35). Ancak Hayek bireysel özgürlük alanını belirli sabit haklarla doldurulmasını savunmaz. Bu anlamda Hayek'in özgürlük düşüncesinde insanların bireysel özgürlük alanları ve temel hakları bizzatıhi statik ve değişmez bir durum arz etmez, onun özgürlük anlayışı sürekli bir şekilde değişen yapı arz eder (Aktaş, 2001: 143). Dolayısıyla Hayek, toplum kendi haline bırakıldığında en üstün aklın bile oluşturabileceğinden daha kompleks ve daha başarılı bir düzenin toplumda kendiliğinden ortaya çıkabileceğini savunmaktadır (Yayla, 2012: 17). Böyle bir düzenin ortaya çıkması için bireyin mutlaka özgür olması gereklidir.

Özgürlüğün bazı durumlarda toplum için zararlı sonuçlar ortaya çıkarması veya toplumun karmaşık yapısından dolayı planlanmasının gerekliliği, özgürlükten vazgeçilmesine dair hatalı bir inancı da ortaya çıkarmaktadır. Nitekim Hayek, tasarım mahsulü olmayan ya da kendiliğinden toplumların diğerlerine göre daha çok karmaşıklık potansiyeline sahip olmasına rağmen yine de bu toplumlarda ilerleme ve gelişmenin özgürlük aracılığıyla meydana geldiğini iddia etmektedir. Bu açıdan Hayek özgürlüğü, planlamanın ürünü olmayan yenilik ve gelişmeler ortaya çıkardığı için haklı olarak her durumda meşrulaştırmaktadır. Gerçekten de özgürlüğün neticelerinin topluma ne gibi faydalar sağlayacağını önceden bilseydik insanların özgürlüğe pek ihtiyacı olmayacağı veya özgürlük kuramlarının yürümeyeceği anlaşılacaktı. Bu nedenle Hayek, özgürlüğün amacını tahmin edilebilir gelişmelerde değil yeni ve beklenmeyen gelişmelerde görmektedir (Butler, 2001: 37).

Ayrıca Hayek, özgürlük kavramının sahip olduğu diğer anlamlarını da dikkate alarak özgürlüğün bir toplum için ne kadar önemli olduğunu açıklamaya çalışmıştır. Bir başka deyişle Hayek, pozitif özgürlük¹² türleri olan siyasi

12 "Hayek tipik biçimde, 'pozitif' özgürlük anlayışıyla özdeşleşmiş özerklik kavramından ayrı tutulması gereken tamamen negatif bir özgürlük anlayışını savunan biri olarak sunulur. Bu sunumu Hayek'in kendisi de teşvik eder, özgürlük anlayışını tamamen negatif bir anlayış olarak sunar ve 'pozitif' anlayışın karşısına koyar. 'Negatif' anlamında özgürlük, insanın istediğini yapmasında sınırlamaların yokluğuna gönderme yapar(burada sınırlama başka insanların kasti müdahaleleriyle karakterize edilir)...Özgürlük 'insanın başka bir keyfi iradenin zorlamasına maruz kalmadığı durum' olarak tanımlanır. Üstelik, özgürlüğü bu negatif anlamda savunurken, 'pozitif' özgürlük anlayışını reddeder; bu anlayışa göre özgürlük insanın amaçlarının peşinde koşma gücü ya da kapasitesi açısından tanımlanmalıdır" (O'Neill, 2001: 111).

özgürlük, iç veya metafizik özgürlük ve güç veya iktidar anlamındaki özgürlük anlayışlarını eleştirerek kendisinin savunmuş olduğu bireysel özgürlüğün gerçek değerini tanımlamıştır. Bu kavramlardan ilki olan siyasi özgürlük, bireylerin kendilerini yönetecek hükümetleri seçmeye, yasama sürecine ve idarenin denetimine dolaylı katılımı öngörmektedir. Ancak Hayek'e göre bu anlamdaki özgür toplum; tamamen özgür insanların toplumu olmadığı gibi birey olarak özgür olmak için topluluğun özgürlüğünden pay sahibi olmamız anlamına da gelmez (Hayek, 2013: 41).

İkinci özgürlük anlayışı ise iç veya metafizik özgürlüktür. İç özgürlük, bireyin zamanın şartlarına ve diğer bireylere bağlılıktan ziyade kendi iradesi, akli ve geçmişinde kazandığı kanaatlerini takip etmesiyle oluşan özgürlüktür. Bu nokta aynı zamanda Hayek'in özgürlüğün kendiliğinden ya da sosyal evrimden gelen bir mesele olması gerektiği düşüncesine de ters düşmektedir. Çünkü Hayek'e göre iç özgürlüğün bireye gerçek özgürlüğü getirememesinin nedeni başkalarından gelen fiziki zorlama değil tamamen geçici hislerin, ahlak ve zihin faaliyetlerinin baskın olmasıdır (Hayek, 2013: 43).

Hayek'in özgürlüğün anlamı üzerine yapmış olduğu üçüncü karşılaştırma, güç veya iktidar anlamındaki özgürlüktür. Ancak Hayek'in de ifade etmiş olduğu gibi hiçbir özgürlüğün anlamı üçüncü özgürlüğün anlamı veya kullanımını kadar tehlikeli değildir. Çünkü güç anlamındaki özgürlük, bireyin istediğini yapma konusundaki fiziki gücü veya seçim yapabileceği tercihlerinin genişliğiyle ifade edilen bir kavramdır. Hayek'e göre özgürlüğün güç ve kudretle tanımlanması, özgürlük kavramının işlevini ortadan kaldırarak bireysel özgürlükleri tahrip eden düzenlemelere yol açmaktadır. İşte güç anlamındaki özgürlük fikri; bireysel özgürlüğün, özellikle de totaliter devletlerde veya hükümetlerde özgürlük adına bastırılmasına neden olmaktadır (Hayek, 2013: 44-45). Böyle bir bakış açısıyla "özgürlüğün güç, spesifik şeyleri yapmak için etkin güç olduğu ve özgürlük talebinin de güç talebi olduğu; öte yandan icbardan masuniyetin ise sadece özgürlüğün negatif yönü olduğu ve icbardan masuniyete, güç olan özgürlüğe sadece bir vasıta olması sıfatıyla değer" verilmektedir (Hayek, 2013: 46). Bu anlamda Hayek özgürlüğün güç veya iktidar olarak savunulmasına şiddetle karşı çıkmaktadır. O, Amerikalı düşünür John Dewey'in '*özgürlüğü istemek iktidarı istemek*' anlamındaki özgürlük anlayışını ve özgürlüğün sosyalist anlamında kaynakların eşit dağılımı olarak algılanmasını reddetmektedir. Hayek'e göre bu düşünce sonuçta bireylere '*kölelik*'¹³ yolunu açmaktadır (Bülbül, 1997: 129). Özetleyecek olursak Hayek, bireysel

13 Modern liberal düşünürlerinden biri olan Leonard Hobhouse'da aynı Hayek'te olduğu gibi modern kölelikten kurtulmanın yolunu özgürlükte görmektedir. Hobhouse'a göre "başkasına karşı yasal haklara sahip olmayan, tamamen başkasının emrinde olan ve onun değişken isteklerine muamele

özgürlüğü karşılaştırmalı bir şekilde açıklama içerisine girmesine rağmen yukarıda da açıklandığı gibi siyasi özgürlük, iç özgürlük ve güç anlamındaki özgürlüğün gerçek özgürlüğü tanımlamadığını söylemektedir.

Özgürlük düşüncesinden bahsedildiği zaman belki de en önemli kavramlardan ve problemlerden biri de 'zorlama'dır. Hayek açısından zorlama, "bir etmenin eylemleri kendi isteklerine değil de başka birinin amaçlarına hizmet etmek üzere yönlendirildiğinde ortaya çıkar. Zorlama, zorlanan bir insanın yaptığını yapmayı seçmesi anlamında 'eylem' i gerektirir. Zorlama, yalnızca, bir insan öteki insanın kendi isteklerine uygun olarak davranmasını sağlamak amacıyla hoş olmayan durumlar yaratmak tehdidinde bulunduğu ortaya çıkar" (Crespigny, 1994: 72). Yine Hayek'e göre zorlama, hem özgürlüğün yokluğunda hem de varlığında kendini göstermektedir. Özgürlüğün yokluğundaki zorlama, bireyin kendi istemi dışındaki eylemlere maruz kalması sonucunda meydana gelirken; özgürlüğün varlığındaki zorlama, bireyin kendi istemi içerisinde bulunan amaçlarını yerine getirebilmek için kullandığı icbardır. Özgürlüğün varlığındaki zorlama, bireyin kendi zekâ ve bilgisiyle bir eylem planına bağlı kalması ve çevre koşullarının da bir kısmını önceden görmeye muktedir olması anlamındadır. İşte zorlama, bireyin zihni güçlerini kullanmayı engellediğinden ve bireyin topluma yönelik yapacağı katkıyı minimale düşürdüğünden bizatihi kötüdür. Gerçekten de Hayek'e göre zorlamanın olduğu yerde birey, toplum ve kendisi için yine elinden geldiğince en iyisini yapmaya çalışacaktır ama bireyin eylemlerine uyduğu düşünce yapısı başka bir aklın tasarımı olacaktır (Hayek, 2013: 215). Dolayısıyla Hayek'in sosyal ve siyasal teorisinde özgürlük ve zorlama arasındaki ayrım merkezi bir öneme sahiptir. Düşünür, özgürlük ideali için özgürlük ve zorlamanın birbirine karşıt düşünce olduğunu ifade ederek bu iki kavram arasındaki sınırın çok açık bir şekilde anlaşılması gerektiğini savunmaktadır. Bunun için Hayek özgürlüğün insanın diğer insanlar tarafından zorlanmasını toplumda minimale indirmeyi amaçlamaktadır (Gamble, 1996: 41).

Son olarak Hayek'in özgürlük düşüncesinin her toplumda her zaman güncelliğinin korunması gereklidir. Nitekim özgür bir toplum kendi içerisinde kendisini yok edebilecek araçları barındırır. Özgürlük bir toplumda başarılı olduğu zaman kendiliğinden meydana gelmiş gibi görülür ve değerli olmaktadır. Böyle bir durumda özgür toplumun temel fikirlerinin temellerini

---

görece bir insan, diğerinin kölesi" olacaktır (Hobhouse, 2019: 15). Yine Çağdaş iktisat teorisyeni Milton Friedman'a göre büyük ölçüde özgür olan bir toplumda yaşadığımızı düşündüğümüz için özgürlüğün dünyanın ne kadar küçük bir bölümünde ve ne kadar kısa zamandan beri var olduğunu unutmaya eğilimindeyiz. İşte özgürlüğün böyle bir gerçeğini göz ardı ettiğimiz takdirde insanoğlunun varacağı akıbet hiç şüphesiz tiranlık, kölelik ve sefalet olacaktır (Friedman, 2017: 38).

yıkmaya başlar (Hayek, 2006: 38). İster planlı ister kendiliğinden meydana gelmiş olsun bir toplumda oluştu diye özgürlüğün gelişimini ve ilerlemesini hiçbir şekilde göz ardı etmemek gerekmektedir. Bunun için özgürlük her zaman insanlığa faydalı olacak şekilde gündemde tutulmalıdır.

Hayek'te Özgürlük Bağlamındaki Sorumluluk İlkesi

“Kendi düşüncelerimizi dile getirme hakkı, sadece eğer kendimize ait düşüncelere sahip olabilmek için sahipsek bir anlam kazanır” (Fromm, 1993: 209).

Erich Fromm

“İlerleme arabasına bir fren konulmasına bir ihtiyaç olmakla beraber, şahsen, sadece frene basılmasına yardımcı olmakla yetinemem” (Yayla, 2012: 123).

R. G. Collingwood

Hayek düşüncesinde insan¹⁴ doğası büyük ölçüde içinde geliştiği topluma bağlı olmasına karşın aynı zamanda böyle bir toplumda bireyciliğin açığa çıkması da mümkündür (Aktaş, 2001: 75). Nitekim onun liberal bireyciliği¹⁵ insanı bir keşif süreci olarak görmektedir. Bu keşif süreci, insanın nereye yöneleceğinin belli olmaması ve insan ile toplumun geleceğinin bilinmezlikler içermesinden kaynaklanmaktadır. Eğer gelişimin yönü kesin ve mutlak yasalara bağlanılabilsen, gerçekten de bireysel özgürlüklerin hiçbir anlamı olmazdı (Aktaş, 2001: 29). Bu anlamda Hayek'e göre insan kendi istek ve arzularının oluşumuna etki eden her şeyi bilme kudretine sahip olup gelecekteki istek ve arzularının da ne olduğunu bilseydi, insanın özgürlüğe pek ihtiyacı olmayacaktı. Yani bütün insanların toplum içerisinde çok az bilgiye sahip olduğu, özellikle de hangi bilginin insanın amaçlarına ulaştırmak için en iyi bilgi olduğunu bilme konusundaki bilgisizliği (Hayek, 2013: 63) ve bireyin düzensiz eyleminin tüm ilerlemenin temeli olduğu inancına katkı sağladığı için (Hobhouse, 2019: 53) özgürlüğün toplum içerisinde önemi giderek artmaktadır. Bunun için bir toplum, tek bir kişinin sahip olduğu bilgiden daha çok toplumun genelinin sahip olduğu bilgiden yararlanmalıdır. Başka bir deyişle, toplumda dağınık olarak bulunan bilgiler, tek bir akılda bulunan bilgilerden daha çok başarı getirmektedir (Hayek, 2013: 65). Dolayısıyla

14 Hayek'e göre insan özgürlük içinde gelişmiştir. Yaşamak için yapılmak zorunda kaldığı küçük grubun üyesi olan insan, tarihsel anlamda her şey olmuştur ama özgür olamamıştır. Bütün baskıcı ve totaliter yönetimlere rağmen özgürlük; uygarlığın ve medeniyetin yavaş yavaş evrimini de mümkün kılmıştır. Özgürlüğün bu evrimsel bağlamı insanı başkalarının keyfi şiddetine karşı korumakta, her bir bireyi kendisi için başka hiç kimsenin müdahalesine izin vermemekte ve kendi bilgisini kendi amaçları için kullanabileceği korunmuş bir alan inşa etmektedir. Dolayısıyla özgürlüğümüzü özgürlüğün sınırlarına borçluyuz (Hayek, 2012: 635-336).

15 Liberal özgürlük anlayışı çoğu kez yalnızca olumsuz bir kavram olarak tanımlanmıştır, haklı olarak da öyledir. Barış ve adalet gibi fırsatları açan ancak belirli faydaları garanti etmeyen bir kötülüğün yokluğuna atıfta bulunur. Nitekim farklı bireyler tarafından izlenen amaçlar için ihtiyaç duyulan araçların mevcut olma olasılığını artırması beklenir. Liberal özgürlük talebi bu nedenle bireysel çabaların önündeki tüm insan yapımı engellerin kaldırılmasını talep eder (Hayek, 1990: 134).

insanın toplum içinde var olan bilgilerden daha çok başarı elde edebilmesi ve tek tek bütün bireylerin kendi alanlarındaki gelişiminin ortaya çıkarılabilmesi için onların bireysel özgürlüklerini temin etmek gerekmektedir.

Birey ve bireyin özgürlüğü kavramlarından hareket eden Hayek, yanlış ve hata yapan – amaçlanmayan eylemlerin amaçlanmayan sonuçları olan toplumsal düzenlerde – bireye eylemlerini düzeltmesi için ne yapması gerektiğini bir başkası tarafından dikte edilmesine izin vermez (Kara, 2010: 127). Çünkü Hayek'in özgürlük anlayışı açısından kişinin eylemde bulunurken nereye kadar bizatihi kendi niyet ve planlarını takip ettiği meselesi, kişinin eylemlerinin hangi ölçütünün kendisinin tasarımı olduğu meselesinden farklıdır. Gerçekten de acaba bir kişi eylemlerini kendi planları doğrultusunda mı şekillendiriyor, yoksa bir başkası, o kişinin kendi iradesinden ziyade başkasının iradesi doğrultusunda eylemde bulunma gücüne mi sahip? İşte Hayek böyle bir durumda, kişinin özgür olup olmamasının tercih yapıp yapmamasına değil kendi planlarını kendi iradesiyle yapıp yapmamasına bağlı olduğunu vurgulamaktadır. Bunun için bireyin özgürlüğü, kendi iradesi ile birlikte, bireyin garanti altına alınmış bir alana sahip olması ve çevresinde başkalarının müdahale edemeyeceği bir şartlar kümesinin varlığını gerektirmektedir (Hayek, 2013: 40). Başka bir deyişle her insan, adalet kanunlarını ihlal etmediği sürece, kendi amaçlarını veya çıkarlarını kendi bilgi ve deneyimiyle takip etmesi için özgür bırakılmalıdır (Hayek, 2012: 74). Bu bağlamda Hayek'e göre özgürlük, insanın bizatihi kendi deneyimlerini ortaya koymasına; neyin kendileri için değerli veya işe yarar olup olmadığının bulup çıkarmasına izin vermektir. Yani herkesin kendi tecrübelerini yürütmesine ve kendi risklerini üstlenmesine izin verildiği takdirde yararlı fikirler ortaya çıkacaktır (Butler, 2001: 36).

Hayek, özgürlüğün bireye çeşitli alternatifler arasında seçim yapma olanağı vermesiyle beraber sorumluluk¹⁶ da yüklediğini vurgulamaktadır. Ona göre, özgürlük ve sorumluluk bir arada bulunması gereken iki önemli olgudur. Nitekim özgür bireylerden oluşan özgür toplumun verimli bir şekilde işleyebilmesi için bireylerin toplumdaki eylemleri kendi sorumluluğunda olmalıdır. Bireyler eylemlerinden sorumlu olduğu ve eylemleri kendi yaşamlarını belirlediği takdirde, dikkatlerini kendilerinin kontrol edebileceği ve etkileyebileceği değişkenler üzerinde yoğunlaştırırlar. Başka bir deyişle, bireyin yaşamındaki her şeyi kontrol etme gücü ve yetisine sahip olmaması ve

16 "Sorumluluk fikriyle ilgili olarak yapılan en yaygın hata, geçmişin kabul veya reddetmenin ileriye dönük değil geriye dönük bir anlam taşıdığını zannetmemizdir. Gerçekliği bir imkan haline getirecek insan karakterinde arzu edilen bir değişim imkanı ve bu imkanı gerçek kılacak eylem sürecinin seçilmesi, sorumlulukta merkezi olgudur. Sözelimi çocuk, ilk bakışta yaptıklarından sorumlu tutulur. Fakat sorumluluk bu eylemi kasti ve niyetli olarak yaptığında değil, yaptıklarının gelecekteki semere ve sonuçlarını değerlendirmesi içindir. Bu nokta, insan failin bir taştan ve cansız bir şeyden ve dolayısıyla aşağı seviyedeki hayvanlardan farklı olduğu yerdir" (Shook, 2019: 138).

kendi yaşamından kendisinin sorumlu olması, onu kendi yaşamını etkileyen değişkenler üzerinden eylemlerde bulunmaya itmektedir. Dolayısıyla Hayek açısından özgürlük, bireye seçim yapma imkânı verirken sorumluluk, bireyi kendi yaşamını etkileyen şeylerle ilgilenmeye ve özgürlüğünü bu alanda kullanmaya yönlendirir. Bu durum aynı zamanda bireyin kendi yaşamındaki başarı veya başarısızlığından sorumlu olması, onun kendi eylemlerini değiştirebileceği ve etkileyebileceği ön kabulünü de gerektirir. Eğer bireyin kendi yaşamı üzerinde hiçbir etkide bulunamaması ve onun yaşamının kontrolünün başkalarının elinde olduğu kabul edilirse bireyin sorumluluğundan bahsedilemez ve hatta bu durumda özgürlüğün de bir anlamı olamaz (Yılmaz, 2010: 463). Bu nedenle sorumluluk sahibi olan birey, yasal olarak hiç kimsenin emri altında kalmadığı ve belirlenen sınırlar dahilinde davranışlarının sebep ve sonuçlarını kendisi belirleyebildiği zaman özgür olacaktır. Fakat bu anlamda herkesin özgür olduğu bir yerde her birey kimsenin kontrol edemediği ve her biri için sonucu önceden tahmin edilmediği bir sürece itilmiş olur. İşte bu yüzden özgürlük, sorumluluk ve önceden tahmin edilmeme anlamında risk birbirinden ayrılmaz durumdadır (Hayek, 2005: 325).

Tüm doğal olguların yalnızca önceki olaylarca belirlendiği ya da önceden bilinebilir yasalara tabi olduğu ve bizatihi insanın da doğanın bir parçası olarak görülmesi gerektiği gibi giderek artan bir varsayım, insan faaliyetinin ve zihin işleyişinin de zorunlu olarak kendisi dışındaki şartlara bağlı olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Bu anlamda Hayek; insanın 19. yüzyıl biliminin hakim olduğu evrensel determinizm fikrine boyun eğdiğini, bu fikrin insanın davranışlarına yön verdiğini ve böyle bir bakış açısının da insanın kendiliğindenlik özelliğini bir kenara bıraktığını vurgulamaktadır. Dolayısıyla insanın zihin işleyişinin önceden belirlenmiş yasalara uyduğuna inanılması, insanın özgürlük ve sorumluluk fikriyle beraber bireysel kişiliğini de ortadan kaldırmaktadır (Hayek, 2013: 125).

Evrensel determinizme göre insan faaliyetleri tamamen doğal nedenler tarafından belirlendiği için insanları sorumlu tutacak ve eylemlerindeki takdiri veya yergiyi haklı gösterecek hiçbir temel yoktur. Buna karşın Hayek, insanın determinist zincirin dışında kalan bir özelliğinin bulunduğunu ve bu özelliğiyle insanın, sorumluluk gerçeğinin birinci varisi, takdir veya yerginin meşru nesnesi olduğunu düşünmektedir. İşte insanın sebep-sonuç zincirinin dışında yer almadığı ve bu yüzden insana yönelik bir övgünün veya yerginin geçerli olmadığı şeklinde tanımlanan metafizik ya da kurgusal bir 'ben' inşasına (Hayek, 2013: 127) karşı çıkan Hayek, böyle bir determinist görüşün insana herhangi bir sorumluluğundan bahsetme imkânını bırakmadığını belirtmektedir.

Günümüzdeki siyasi elitler, deterministlerin savunduğu gibi önceden belirlenmiş yasalarla insanların zihinlerini değiştirmeyi talep ederler. Ancak kendi zihinlerini asla değiştirmez ve maalesef bu sorunun sorumluluğunu kendi dışındaki etkenlerde bulmaya çalışırlar. Aslında siyasi elitler bu sorumluluğun kendilerine ait olduğunu unutarak kendilerinin dışındaki insanlara bu sorumluluğu yüklerler (Ceylan, 2008: 118). İşte insana sorumluluk yüklemenin amacının, onu olduğu ya da olabileceği durumdan farklı bir yapıya bü-ründürmek olduğunu vurgulayan Hayek, doğal olarak '*insanın hâlihazırda ki durumda olması insanın kabahati değildir*' ifadesinin bir anlamı olamayacağını varsaymaktadır. Çünkü insanın yapabileceği veya yapamayacağı herhangi bir eylem ya da davranış sonucu değiştirmiyorsa şüphesiz insanın eylemlerinden sorumlu olduğunu da savunmak anlamsız olacaktır. Başka bir deyişle Hayek'e göre bir kişinin kendi eyleminden sorumlu olduğuna yönelik bir ifade, kişinin doğru olduğuna inanmadığı herhangi bir eylemde farklı davranma özgürlüğünün olması gerektiğinde açığa çıkmaktadır. Bu nedenle bir insanın sorumluluğunun hâlihazırda bulunduğu durumdan farklı davranması beklendiğinde değil aynı eylemde farklı davranma özgürlüğü olduğu zaman bir anlamı olmaktadır (Hayek, 2013: 128).

Eğer insanın bilgisi ve yeteneğine bağlı olarak özgür kılınacaksa sorumluluk alanlarının sınırlandırılmaması ve ulaşmaya çalıştığı amaçlarının belirlenmemesi gereklidir. Nitekim insanın özgürlük alanını sınırlandırmak ya da kendi bilgi ve yeteneğini kullanmasına izin vermemek, onun sorumluluk alanını daraltarak üst akıllar tarafından belirli görevleri yüklenmesi anlamına gelecektir. İnsana belirli görevlerin yüklenilmesi, onun özgürlüğünü elinden alacak otoriteyi ortaya çıkaracaktır. Eğer insan kendi yetenek ve bilgilerini kullanacaksa sorumluluk alanı, onun eylemlerinin ve planlarının bir sonucu olarak belirlenmelidir. Bu nedenle sorumluluk, insanın kendi özgürlük alanını bilmesine ve başkalarının sorumluluk alanının olduğunu anlamasına olanak verir (Hayek, 1958: 17-18).

Aslında Hayek'e göre sorumlu tutulan insan, genel olarak belli eylemlerde kendi arzularının ve isteklerinin gerçekleşmesine yönelik bir beklenti içerisindedir. Çünkü insanın herhangi bir eylemden sorumlu tutulacağını bilmesi, insan davranışını arzu edilen bir yöne doğru yönlendirmektedir. Bu durumda ise insana kendi bilgi ve aklıyla hareket edebilme yeteneği ölçüsünde sorumluluk yüklenmesi bir fiili olgu iddiası değildir aksine sorumluluk daha çok insanları belli davranışlara riayet ettirmeye yönelik bir mahiyet taşır (Hayek, 2013: 129). Başka bir deyişle sorumluluk sahibi olan birey kaprisli ve anarşist değildir, çünkü ahlaki sınırlarının olduğunu bilir. Fakat bir tek kendisinin bu sınırları yargılayacağında ısrar eder. Birey başkalarının öğütlerini dinleyebilir, ahlaki

ilkelerin ne olduğunu başkalarından öğrenebilir ama bu öğütlerin ve öğrenilen bilgilerin iyi ve doğru olduğuna kendi başına karar verir. İşte sorumluluk sahibi kişi, kendine emirler şeklinde ifade ettiği ahlaki kararlara vardığı için onun kendine yasalar koyduğu ya da kendi kendinin yasa koyucusu olduğu anlaşılmalıdır. Kısacası, sorumluluk sahibi kişi özerktir (O'Neill, 2001: 143).

Yine Hayek'e göre sorumluluk, diğer insanların zihinlerini okuma kabiliyetinden mahrum oluşumuzu aşmak ve zorlamaya başvurmaksızın insan hayatına düzen getirmek için toplumun tecrübeyle – ya da kendiliğinden – geliştirmiş olduğu bir değerdir (Hayek, 2013: 132). Gerçekten de Hayek'in sosyal düzenin işleyişine dair tutumu, onun sorumluluk hakkındaki görüşüyle yakından ilgilidir. Bu açıdan sorumluluk kavramının anlamı, zorlama sahasını çok aşmamakla beraber insanın özgür kararına kaynaklık veya rehberlik etmesindeki rolünde de aranmalıdır. Dolayısıyla insanların uygun gördükleri şekilde davranmalarına izin verilince – insanların sorumlu eylemlerinin sonucunda hem başarı hem de başarısızlığında bir sorumluluk yüklenmesi anlamında – eylemlerinin sonucundan da sorumlu tutulmaları gerekli olacaktır (Hayek, 2013: 130).

Ayrıca insanın sorumluluk alanlarını belirleyen ve bireysel davranışın bir dereceye kadar kesinliğini ve öngörülebilirliğini sağlayan adil davranış kurallarıdır. Adil kavranış kuralları ise bireylerin kendi belirli amaçlarını gerçekleştirmek için bilgi ve yeteneklerini kullanmalarına izin vererek toplumun karşı karşıya olduğu epistemik sorunun üstesinden gelebileceği araçları oluşturur. Nitekim adil davranış kuralları dağınık olan bilginin en verimli şekilde üretilmesini ve geliştirilmesini sağlar. Yine adil davranış kuralları, toplumsal kaynakların ve bilgilerin en verimli şekilde kullanılmasının ve başarılmasının tek koşulu bireysel özgürlüktür (Petsoulas, 2001: 27-28). Bu anlamda Hayek'e göre, insanların akıllı varlıklar olduğunu varsayarak onlara özgürlük veriyorsak onların kararlarının sorumluluğunu da üzerlerine almalarına müsaade etmeliyiz. Fakat böyle bir düşünce, bir insanın her zaman kendi faydasını ancak akıl gücüyle değerlendireceği anlamına gelmemelidir. Bunun için Hayek; söz konusu faydayı insanların sadece kendi akıl gücüyle belirlemediğini, aksine toplumumuzun beşeri amaçların hizmetine koşan bütün bireylerinin – bireylerin eylemleri topluma zararlı neticeler getirse bile – eylemleri neticesinde ortaya çıktığını iddia etmektedir. Dolayısıyla ortak çabaya katkıda bulunabilen herkesin kapasitesinden sonuna kadar yararlanmak veya kapasitesini ortaya çıkarmak için insanlara toplum içerisinde özgürce kullanabilecekleri bireysel sorumluluk alanları verilmesi gereklidir (Hayek, 2013: 130-131). Nitekim özgürlüğün varlığı ve toplumda karşılığı inkar edildiği zaman ne hak, ne hukuk, ne ahlak, ne sorumluluk, ne ceza kalır; kısaca hiçbir şey kalmaz (Erdem, 1996: 105).

Hayek'in sorumluluk hakkındaki görüşlerini özetlemek gerekirse sorumluluğun bir toplumda etkin olabilmesi için, hem açık hem de sınırlı hem duygusal hem de zihni açıdan beşeri kapasitelere uygun olması gereklidir. Bu anlamda özgürlük, bireyin sorumluluklarının onun eylemlerindeki imkânlar dâhilinde genişletilmesini, bireyin eylemlerini onun kendi algısı içinde olan sonuçlarını göz önüne almasını ve sadece kendi eylemlerinden sorumlu olmasını gerektirmektedir (Hayek, 2013: 140). İşte özgürlük sadece sorumluluk yüklenebilen bireyler için geçerli bir hedef ve sorumlu bireylerle diğerleri arasında bir ayırım yapmak kaçınılmaz bir gerçektir. Fakat böyle bir durum en yüksek ideal olan özgürlüğün anlaşılması ve kavranması aşamasında bir bulanıklık oluşturur. Bu bulanıklık ise sorumlu olmayan olarak adlandırılan insanların özgürlüklerini bir üst aklın kontrolüne devretmiş olur (Friedman, 2017: 68). Gerçi bireysel özgürlük alanının bireysel sorumluluk alanına etki etmesi, aynı zamanda insanın eylemlerinde belirli veya otoriter kişilere karşı hesap vereceği anlamına da gelmemelidir. Yani bireysel sorumluluğun temel işlevi, insanın amaçlarına ulaşmada kendi bilgi ve iradesini sonuna kadar kullandırmaktır (Hayek, 2013: 135). Ancak belirtmek gerekir ki bir bireyin başarısı ve konumu, o bireyin ne kadar çok bilgiye ve yeteneğe sahip olmasında değil bilgi ve yeteneğini somut bir şekilde nasıl ve nerede kullanabileceğine bağlıdır (Yılmaz, 2010: 465). Gerçekten de bir toplum belirli düzeye gelmemişse ya da bu toplumda özgürlük hakim olmamışsa o toplumun bireylerinden sorumluluk gibi eylemler beklemek olanaksızdır ve bu durum doğanın yapısına da aykırıdır. Dolayısıyla bir toplumu oluşturan bireylerin o toplumun oluşturmuş olduğu özgürlük düzeyi ile uyumlu davranış ve sorumluluk çizgisi içinde bulunması gereklidir (Çeçen, 2000: 71). Bu nedenle özgür bir toplumda bireylerin kendi kaderlerinden kendilerinin sorumlu olduklarını bilmesi, bireyleri hem bireysel alanda daha başarılı yapacak ya da toplumsal durumlarını ilerletecek hem de kendilerini toplumsal anlamda çok daha faydalı bireyler haline getirecektir (Yılmaz, 2010: 466).

Sonuç

Batı toplumu modernizm ile beraber toplumsal, iktisadi ve siyasi anlamda büyük ilerlemeler ve gelişmeler göstermiştir. Ancak bu gelişmeler aynı zamanda toplumlar arası çatışmaları da doğurmuştur. Çünkü II. Dünya savaşının sebepleri ve bu sebeplerin sosyal ve ekonomik sonuçları, toplumlarda büyük buhrana neden olmuştur. Bu anlamda Hayek, II. Dünya savaşı sonrası meydana gelen olumsuz ekonomik ve siyasi gelişmelerin kaynağını, belli bir teorik alt yapıya sahip olan Marksizm, Faşizm, Sosyalizm ve Milliyetçilik gibi ideolojilerde görmüştür. Nitekim Hayek, bu olumsuzlukların toplumları daha yüksek ahlaki ve ekonomik seviyeye ulaştırma iddiasındaki ya da toplumları

tasarlama prensibi altında değiştirmeye çalışma ümidindeki düşünürlerden, politikacılardan ve planlamacılardan kaynaklandığını savunmuştur.

Gerçekten de Marksizm, Faşizm, Sosyalizm ve Milliyetçilik gibi ideolojiler; kurgulamış oldukları sistemler ve düşünceler anlamında belirli farklılıklar göstermiştir. Lakin bu ideolojilerin dünyayı değiştirme ve dönüştürme çabaları veya insanların mutluluğunu ve barışını tesis etme iddiaları, onların ortak özellikleri olmuştur. Başka bir deyişle, bu ideolojiler eylemlerinin sonuçları etrafında düşünöldüğünde – aynı sonuçları vermeleri nedeniyle – birbirlerine benzemektedirler. Bu gibi belli bir plan dâhilinde oluşturulan fikir akımları, teorik bir çerçevede uygun bir fikir gibi görünmesine karşın eylemsel açıdan bakıldığında hep insanlığa zarar olarak ortaya çıkmıştır. Çünkü bu ideolojiler her ne kadar insanın iyiliğini ve refahını tesis etmek isteseler de bu fikirleri savunanlar, toplumları veya insanları bir savaş ya da acıyla karşı karşıya bırakmıştır. İşte Hayek'in etkisini görebileceğimiz ağdaş dönemde onun bütün tasarımı şekillerine karşı çıkması ve çatışmaların bir şekilde durağanlaşması için savunmuş olduğu bireycilik ve özgürlük fikri, onu çağımızda etkin bir düşünür yapmıştır. Bu açıdan Hayek'in son dönemde birçok liberal, muhafazakâr politikacı ve felsefe literatürüne sahip düşünür üzerinde önemli bir etkisi olmuştur.

Küreselleşen dünya içerisinde bazı toplumların ya da yöneticilerin başka toplumların üzerinde karşı iktidar kurma düşüncesi, bireye kendi özgür iradesiyle bilgi edinme yolunu kapatarak kendilerinin yönlendirebileceği bilgiyi verme istemine yol açmaktadır. Bunun için Hayek, küreselleşmiş kozmopolit bir toplumda bireyler üzerinde bir üst aklın iktidar kurmasını engellemenin yolunu bireysel özgürlük ve sorumlulukta görmektedir. Dolayısıyla özgürlüğün hüküm sürdüğü her toplumda bireyler arasında oluşan farklı ve karşıt fikirler, her zaman o toplumda ilerlemeyi, gelişmeyi, yeniliği ve farkındalığı oluşurmaktadır.

Hayek'in, bireye ve onun özgürlüğüne değer vermesi veya toplum içerisinde bireyi öncelemiş olması, onun birey temelli toplumsal bir gelişme ve ilerleme düşüncesini açığa çıkarmaktadır. Çünkü toplum içerisinde her birey özgür eylemlerde bulunursa toplumun genelinin çıkarına etki edecek bilgi ve düşüncüyü bulacaktır. Nitekim Hayek'in sosyal felsefesinin temeli, özgürlük ekseninde anlaşılmalıdır. Bu anlamda onun toplumcu ve müdahaleci bir sosyal teoriye karşı çıkışı, özgürlüğe yönelik vermiş olduğu önemi göstermektedir.

Aslında Hayek, özgürlük teorisiyle kendiliğinden doğan düzen düşüncesinin temellerini kurmaya çalışmaktadır. Hayek'in savunmuş olduğu kendiliğinden doğan düzenin kuralları toplumun her yerinde sadece insan aklıyla belirlenmiş kurallar değildir. Bizatihi genişlemiş veya büyük toplumda her

bireyin kendi amaçları ve bilgisi, toplumsal düzenin bir parçasıdır ve bunun meydana gelebilmesi için de toplumda Hayek'in savunmuş olduğu bir özgürlük anlayışının hâkim kılınması gereklidir. Ancak insanın toplumsal değerlere bağlılığı kör bir mekanizmayı ortaya çıkarmamalıdır. Çünkü insan kör bir mekanizmaya bağlı prototip bir varlık değil, seçme özgürlüğüne sahip veya akıl gücüyle özgürce hareket edebilen bir varlıktır. Bundan kaynaklı olarak insanın irade sahibi olması veya özgür bir seçim yapabilmesi, onun aynı zamanda bu özgürlüğünü de yetkinleştirmesi gibi bir zorunluluğu öne çıkarmaktadır.

Hayek, bireyin gerçekten de kendini gerçekleştiren bir varlık olabilmesi için onun doğal hakkı olan özgürlüğü tesis etmek istemektedir. Nitekim Hayek kendiliğinden doğan düzen fikrinin bir toplumda tesis edilmesinin zorunlu şartını özgürlükte görmektedir. İnsan; gerçekten de özgürlüğün bir toplumda tesis edilmemesi, o toplumun bir *'tarihin sonu tezinin'* gerçekleşmeyeceği ya da bir gün dünyada gerçek tarihinin ve yerinin olacağı iddiasını savunamayacaktır. Yine bu toplumlarda özgürlük nitelikli hale getirilemezse bu toplumlar; başka toplumlar ya da üst akıllar tarafından çürümeye, yok olmaya ya da köle olmaya mahkûm olacaktır.

Hayek'in toplum, bilgi, özgürlük ve iktisat teorilerinin hepsi incelendiğinde onun bir *'kalıcı çözüm'* önermediğini ve bu kurumların hepsinin evrimsel bir süreçle değişip ilerleyebileceğini öngörmektedir. Hayek, toplum teorisini olarak kalıcı çözümden ziyade, uzun vadeli çözümlerin veya planların evrimsel bakış açısıyla düşünülmesi gerektiğini ifade etmektedir. Yani Hayek'e göre, *'kendi kendini sürdüren karmaşık yapıların evrimi'* toplum düşüncesinin gerçek mahiyetidir. Belki de bu düşüncenin en iyi ifadesi olarak, A. Marshall'ın vurguladığı gibi *'her sosyal değişme yeni bir iktisadi doktrinin doğmasına'* neden olacaktır. Dolayısıyla bu düşünceye göre toplumdaki her kurumun evrimsel olarak anlaşılması, yani her yeni teoriyle değişebileceği fikrinin göz ardı edilmemesi gerekmektedir. İşte böyle bir durumun gerçekleşebilmesi ve toplum içerisinde insanın kendini gerçekleştiren bir birey olabilmesi için Hayek'in de ifade ettiği gibi, insana bireycilik bağlamında özgürlüğü ve sorumluluğu kendiliğinden doğan bir düzen içerisinde sağlanması gereklidir.

Gerçekten de bu çalışma sadece Hayek'in bireycilik temelli özgürlük ve sorumluluk anlayışını açığa çıkarmak için değil aynı zamanda gizil ya da örtük bir şekilde siyaset felsefesi için önemli görülen birey, özgürlük ve sorumluluk kavramlarıyla bir toplumun dejenere edilmemesinin, o toplumun hem kendi değerleri hem de ilerleme ve gelişmesi için gerekliliğini açığa çıkarmaya çalışmıştır. Çünkü bu kavramlar apolitik bir fikrin altyapısında değil bizatihi reel politik alanın içerisinde yer almıştır.

Kaynakça

- Aktaş, S. (2001). *Hayek'in hukuk ve adalet teorisi*. Ankara: Liberte Yayınları.
- Bentham, J. (2011). *Yasamanın ilkeleri*. (Çev. Barkın Asal). İstanbul: On İki Levha Yayınları.
- Butler, E. (2001). *Hayek: çağımız iktisat ve siyaset felsefesine katkısı*. (Çev. Yusuf Ziya Çelikkaya). Ankara: Liberte Yayınları.
- Bülbül, K. (1997). Locke, Mill, Hayek ve liberal özgürlük düşüncesinin gelişimi. *Liberal Düşünce Dergisi*, 2 (8), 122-133.
- Ceylan, Y. (2008). Türkiye'de din ve devlet arasındaki çatışma. *Liberal Düşünce Dergisi*. 13 (51-52), 107-123.
- Crespigny, A. de. (1994). Çağdaş siyaset felsefecileri. (Der. A. De Crespigny-K. R. Minogue). F. A. Hayek: ilerleme için özgürlük (ss.59-75). (Çev. Huri Türsan). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Çeçen, A. (2000). *İnsan hakları*. İstanbul: Gündoğan Yayınları.
- Çelik, F. ve Usta, S. (2011). Liberal düşünür Hayek'in özgürlük düşüncesi ve bu perspektiften yerel yönetimlere bakışı. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (14), 89-104.
- Dayı, H. (2020). *Çağdaş liberal devlette güç ve adalet problemi*. İstanbul: Ketebe Yayınları.
- Erdem, H. (1996). *Son devir Osmanlı düşüncesinde ahlak*. Konya: Sebat Ofset Matbaacılık.
- Friedman, M. (2017). *Kapitalizm ve özgürlük*. (Çev. Doğan Erberk-Nilgün Himmetoğlu). Ankara: Eksi Kitaplar.
- Fromm, E. (1993). *Özgürlükten kaçış*. (Çev. Selçuk Budak). Ankara: Öteki Yayınevi.
- Fukuyama, F. (2009). *Büyük çözümler, insan doğası ve toplumsal düzenin yeniden oluşturulması*. (Çev. Hasan Kaya). İstanbul: Profil Yayıncılık.
- Gamble, A. (1996). *Hayek: The iron cage of liberty*. USA: Polity Press.
- Güriz, A. (1963). *Faydacı teoriye göre ahlak ve hukuk*. Ankara: Ajans-Matbası.
- Güvenç, N. (1999). *Hayekizm*. İstanbul: BDS Yayınları.
- Hayek, F. A. von. (1958). *Individualism and economic order*. London: The University of Chicago Press.
- Hayek, F. A. von. (1990). *New studies: in philosophy, politics, economics and the history of ideas*. London: Routledge.
- Hayek, F. A. von. (1992). *The fatal conceit: the errors of socialism*. W. W. Bartley, III (Ed.). London: Routledge.
- Hayek, F. A. von. (2005). Yeni bir siyasal sistem arayışı: demokrasi, poliarsi ve demarşi. Coşkun Can Aktan (Ed.). *Sınırsız demokrasinin tehlikeleri* (s. 311-332). Konya: Çizgi Kitapevi.
- Hayek, F. A. von. (2006). Entelektüeller ve sosyalizm. (Çev. Mustafa Demirci). *Liberal Düşünce Dergisi*, (33), 27-41.
- Hayek, F. A. von. (2010). *Kölelik yolu*. (Çev. Turhan Feyzioğlu-Yıldırım Arsan-Atilla Yayla). Ankara: Liberte Yayınları.
- Hayek, F. A. von. (2012). *Hukuk, yasama ve özgürlük, I. Kitap, kurallar ve düzen*. (Çev. Atilla Yayla). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Hayek, F. A. von. (2012). *Hukuk, yasama ve özgürlük, II. Kitap, sosyal adalet serabı*. (Çev. Mustafa Erdoğan). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- Hayek, F. A. von. (2012). *Hukuk, yasama ve özgürlük, III. Kitap, özgür bir toplumun siyasi düzeni*. (Çev. Mehmet Öz). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Hayek, F. A. von. (2013). *Özgürlüğün anayasası*. (Çev. Yusuf Ziya Çelikkaya). Ankara: BigBang Yayınları.
- Heywood, A. (2010). *Siyasi ideolojiler*. (Çev. Ahmet Kemal Bayram). Ankara: Adres Yayınları.
- Hobhouse, L. (2019). *Liberalizm*. (Çev. Mert Görkem Önses). İstanbul: Liberus Yayınları.
- Horwitz, S. (2011). Smith'ten Menger'e ve Hayek'e: kendiliğinden doğan düzen geleneğinde liberalizm. (Çev. Atilla Yayla). *Liberal Düşünce Dergisi*, 16 (64), 91-107.
- Kara, M. (2010). Görünmez Adam Smith. (Der. Mine Kara-N. Emrah Aydınolat). *Yerleşik iktisatta bireycilik: Adam Smith ve Friedrich von Hayek üzerine bazı gözlemler (117-134)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Karakaş, Â. ve Alp, S. (2006). F. A. Hayek'in yaklaşımıyla piyasa mekanizması ve özgürlük. *Liberal Düşünce Dergisi*, 11 (43), 5-29.
- Macit, M. H. (2010). *Max Stirner*. İstanbul: Etik Yayınları.
- Mill, J. S. (1997). *Hürriyet*. (Çev. Mehmet Osman Dostel). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- O'Neill, J. (2001). *Piyasa: etik, bilgi ve politika*. (Çev. Şen Süer Kaya). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Pennington, M. (2007). Hayekçi siyasal iktisat ve müzakereci demokrasinin sınırları. *Liberal Düşünce Dergisi*, 12 (45-46), 167-185.
- Petsoulas, C. (2001). *Hayek's liberalism and its origins: his idea of spontaneous order and the scottish enlightenment*. London and New York: Routledge.
- Sartre, J. P. (1973). *Çağımızın gerçekleri*. (Çev. Sabahattin Eyuboğlu-Vedat Günyol). İstanbul: Çan Yayınları.
- Shearmur, J. (1994). Friedrich August von Hayek. (Çev. Bülent Peker-Nevzat Kıracı). *Blackwell'in siyasal düşünce ansiklopedisi*, 1, 333-334. Ankara: Ümit Yayıncılık.
- Shook, J. R. (2019). *Amerikan pragmatizminin öncüleri: Charles S. Peirce, William James, John Dewey*. (Çev. Celal Türer). İstanbul: Üniversite Kitabevi.
- Svendsen, L. (2021). *Özgürlüğün felsefesi*. (Çev. Murat Erşen). İstanbul: Readingot Kitap.
- Touraine, A. (1995). *Modernliğin eleştirisi*. (Çev. Hülya Tufan). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Turan, M. (2007). Modern düşüncede insan doğası kavrayışı. *Felsefe Logos Dergisi*, 10 (32), 45-63.
- Yayla, A. (1992). *Liberalizm*. Ankara: Turhan Kitapevi Yayınları.
- Yayla, A. (2010). *Özgürlük yolu: Hayek'in sosyal teorisi*. Ankara: Liberte Yayınları.
- Yayla, A. (2012). *Hayek'in liberalizm anlayışı*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Yılmaz, İ. (2010). 1900'den günümüze büyük düşünürler-İkinci Cilt (Ed. Çetin Veysel). *Friedrich August von Hayek*. İstanbul: Etik Yayınları.

İnsan Haklarının Evrenselliği ve Kültürel Göreliliği Tartışmasında Öz/Çekirdek-Çevre Haklar Kavramsallaştırması: Siyasal Düşünceler Çerçevesinden Eleştirel Bir İnceleme

Yavuz Selim Alkan*

Öz

İnsan haklarının korunması meselesi, evrensellik ve kültürel görelilik teorileri arasında bir gerilime yol açmaktadır. Bu gerilim akademik literatürde bazı hakların öz/çekirdek haklar olarak evrensel olduğu, bazı çevre hakları ise kültürel göreliliğe yaklaşımının savunulmasına yol açmıştır. Bu çalışmanın amacı, insan haklarının evrenselliği-kültürel göreliliği arasındaki tartışmanın, öz/çekirdek-çevre haklar kavramsallaştırması üzerinden eleştirel bir incelemesini sunmaktır. Siyasal düşünceler çerçevesinden yapılan bu çalışmanın argümanı öz/çekirdek-çevre haklar kavramsallaştırmasının ve bunun sonucunda oluşan zayıf kültürel göreliliği savunan söylemin; farklılıklara saygı, çokkültürlülük, çoğulculuk ve değer çoğulculuğunun geliştirilmesi için önemli bir söylem olmakla birlikte, insan haklarının evrenselliği iddiasının halen teorik ve normatif olarak mümkün ve değerli olduğudur. Bununla beraber çalışmada, her iki yaklaşımın reel politikte normatif olarak değerli olmayacak şekilde kullanılabileceği de savunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İnsan Hakları, Uluslararasılaşma, Evrensellik, Kültürel Görelilik, Öz/Çekirdek Haklar, Çevre Haklar.

The Conceptualisation of Core-Peripheral Rights in the Debates over Universality and Cultural Relativism of Human Rights: A Critical Examination through Political Thought

Abstract

The issue of the protection of human rights leads to a tension between universalism and cultural relativism. This tension has led to the development of an approach in the scholarly literature that some rights are universal as core rights, while some peripheral rights are culturally relative. This study aims to provide a critical examination of the universality-cultural relativism of human rights through the conceptualization of core-peripheral rights and the perspective of political thoughts. The main argument raised in this study is that even though the conceptualization of core-peripheral rights and its concomitant discourse of weak cultural relativism are of significant importance to the development of respect for differences, multiculturalism, pluralism, and value pluralism; the claim for the universality of human rights is still theoretically and normatively possible and valuable. However, it is also argued in the study that both approaches can be used in real politics in a normatively non-appropriate way.

Keywords: Human Rights, Internationalisation, Universality, Cultural Relativism, Core Rights, Peripheral Rights.

*Dr. Öğr. Üyesi | Akdeniz Üniversitesi İİBF Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü
yavuzselimalkan@akdeniz.edu.tr | ORCID: 0000-0002-5211-5809

DOI: 10.36484/liberal.1198572

Liberal Düşünce Dergisi, Yıl: 28, Sayı:109, Kış 2023, ss.27- 51.

Gönderim Tarihi: 2 Kasım 2022 | Kabul Tarihi: 1 Mart 2023

Giriş

İnsan haklarının evrensel olduğu fikri üzerinde, en azından antidemokratik ve liberal olmayan yaklaşımlar hariç tutulduğunda, hem teoride hem de pratikte tıpkı demokrasi, özgürlük ve eşitlik gibi pek çok değer üzerinde kurulduğu varsayılan türden bir uzlaşmadan bahsedilir. Oysaki özellikle iki dünya savaşı arası dönemde ve ikinci dünya savaşından sonra reel politikte daha da güçlenen bu uzlaşma sanıldığı kadar tartışmasız ve alternatifsiz değildir. İnsan haklarının evrenselliği fikri üzerinde özellikle evrenselci ve kültürel göreliliği savunan görüş arasında derin bir karşıtlık bulunmaktadır. İnsan haklarının evrenselliği, tekil bir yorumla bireyin sırf insan olmak itibarıyla, doğuştan itibaren, zaman ve mekandan bağımsız, devredilemez ve vazgeçilemez haklara sahip olduğu anlayışını savunurken; kültürel görelilik ise insan haklarının özel bir yorumunun evrensel olamayacağını, aksine insan haklarının öz, içerik ve yorumlamalarının kültürle alakalı ve bağlam temelli olduğunu iddia etmektedir. Bunun tipik bir sonucu da, bilhassa Batı'nın kendine özgü kültürel deneyiminin ürünü olan bireyci insan haklarının evrensel tek anlayış olarak dünyanın kalanına sunulamayacağıdır.

İnsan hakları söz konusu olduğunda ortaya çıkan bu radikal evrenselci-radikal kültürel göreliliği savunan yaklaşımların dışında zayıf ve güçlü kültürel göreliliği savunan yaklaşımlar da yer almaktadır. Bu yaklaşımlar arasında bu çalışmanın da çıkış ve odak noktası olan öz/çekirdek (core) ve çevre (peripheral) insan hakları kavramsallaştırması ve argümanı yer almaktadır.¹ Bu ılımlı yaklaşıma göre, insan haklarının evrenselliği ve kültürel göreliliği arasındaki gerilim; hem insan haklarının ontolojik, teorik ve normatif düzeydeki evrensel niteliği hem de farklılıklara saygı, çokkültürlülük, çoğulculuk

¹ Bu çalışmada, hakları sınıflandırırken kullanılan öz/çekirdek ve çevre haklar ayrımı yerine neden halihazırda daha yaygın olarak kullanılan ve bu ayrımla benzer özellikler gösteren temel ve temel olmayan haklar ayrımının kullanılmadığına açıklama getirmek yerinde olabilir. Esasında öz/çekirdek haklarla bir anlamda benzeşen temel haklar, İngilizcede kullanılan şekliyle *fundamental rights*, hukuk açısından bakıldığında, insan haklarının belli bir devletin kendi hukuk sisteminde tanınan ve düzenlenen kısmını ifade eder. Temel olmayan hak kavramı ise sadece insan haklarının belli bir devletin kendi hukuk sisteminde tanınmayan kısmını ifade etmez. Bu kavram, normatif ve değer yüklü olarak, hatta çoğu kez özgürlük ve eşitlikle ilgili en temel liberal varsayımlarla çelişecek şekilde, olumsuz anlam yüklü bir kavram olarak da kullanılabilir. Bu da sanki haklar arasında değer yönünden bir hiyerarşi vardır sonucunu doğurabilir (temel ve temel olmayan haklarla ilgili benzer analizler için bkz. Uygun, 1982: 5-6; Kaboğlu, 1989: 17; Gözler, 2000: 208-210). Bu çalışmada kullanılan "çevre" hak kavramı ise, düzenlendiği yere veya normatif açıdan bir anlam yüklenip yüklenilmediğine bakılmaksızın, özellikle kültürel göreliliği savunanlar tarafından, alternatif kültürel belirlemlere açık olan hakları ifade eder. Aynı kavram, "belli bir hakkın özü ve çevresi" olduğunu göstermek ve aynı hakkın belirli bir yorumunun kültürel göreliliği olabileceğini savunmak için geliştirilecek iddialara kaynaklık teşkil etmek için de kullanılabilir. Ayrıca, çalışmanın konusuyla ilgili İngilizce yazılan başlıca çalışmalarda da öz/çekirdek (core) ve çevre (periphery) haklar kavramları açıklamaya çalıştığımız haliyle kullanılmaktadır (bkz. Kauper, 1965; Lehmann, 2006; Gerards, 2017; Tridimas ve Gentile, 2019; Blocher, 2020; Wright, 2022). Bu terminolojik tercih, bu çalışmaya, bilgimiz dahilinde, Türkçe akademik literatürde ilk olma niteliğini veren şeylerden de birisidir.

ve değer çoğulculuğuna karşı saygı bir arada kısmen muhafaza ederek gide-rilebilir. Bunun için de (i) ya, tümü olmasa da, bazı insan hakları, özü ve çevresiyle evrensel kabul edilebilir ve bunların değeri üzerinde çok boyutlu bir uzlaşa sağlanabilir; (ii) ya bazı insan hakları özü gereği evrensel kabul edilip onun çevresini oluşturan hususlarda alternatif yorumlara izin verilebilir, (iii) ya da bazı haklar öz olarak evrensel kabul edilip bazı haklar çevre haklar olarak görülüp alternatif yorumu tabi tutulabilir.

Teorik ve analitik siyaset teorisi odaklı bu kısa nitel çalışmada, insan haklarının evrenselliği ve kültürel göreliliği arasındaki gerilimin öz/çekirdek ve çevre insan hakları kavramsallaştırması çerçevesinden eleştirel bir inceleme-si sunulmaya çalışılacaktır. Bu çerçevede önce insan haklarının evrenselliği ve uluslararası düzeyde korunması arasındaki ilişki incelenecek, ardından bu ilişkiye yönelik en önemli eleştirilerden birisi olan kültürel göreliliğin teo-rik ve normatif varsayımları kısaca analiz edilecektir. Sonuç kısmı ise ileride yapılacak başka çalışmalara kaynaklık etmesi amaçlanan teorik ve normatif değerlendirmelere ayrılmıştır.

İnsan Haklarının Evrenselliği

Diğer tüm olası farklılıkları göz ardı edilerek, kişilerin sırf insan olmak itiba-riyle sahip olması gereken üstün haklar olarak görülen insan haklarının en tipik niteliklerinden birisi evrensel olmalarıdır. İnsan haklarının evrenselliği ideale göre kişi; doğuştan itibaren, zaman ve mekandan bağımsız, devredi-lemes ve vazgeçilemez haklara sahiptir. Bu anlayış bizi tam da insan hakla-rının “ahlaki” evrenselliği fikrine götürür. Buna göre, insan haklarının felsefi ve ahlaki temellerini oluşturacak objektif bir etik ve hak kavramsallaştırması mümkündür (bkz. Finnis, 1980; Nagel, 2009: 113-116; Pojman, 2009: 103-112). Başka bir deyişle, hem evrensel olarak tüm insanlar tüm kişi ve kurumlara karşı bu hakları ileri sürebilir hem de insan hakları diğer tüm ahlaki, hukuki ve siyasal taleplerden önce gelir. İnsan haklarının evrenselliği pek çok fel-sefi temel ve pratik gerekçeyle savunulabilirse de (bkz. Shestack, 1998: 201-234; Erdoğan, 2011: 36-58) örneğin baskıdan korunma ve siyasal baskıya karşı direnme ihtiyacı konusundaki uzlaşa ile tüm insan topluluklarında görülen ortak değer ve pratikler (/yasaklar) insan haklarının ahlaki yönden evrensel olduğu varsayımına bir temel oluşturabilir (bkz., Erdoğan, 2011: 59-64, 106).

İnsan haklarının evrenselliği, bu anlayışa teorik ve normatif bir temel oluş-turan ve birey özgürlüğünü esas alan liberal teori ve onun doğal hukuk/hak an-layışı ile yakından ilişkilidir. Liberalizm içerisinde farklı liberalizmler olduğu-nu akılda tutarak, bu farklı görüşlerin ortak noktası olacak şekilde liberalizmin

temeline birey özgürlüğünü koyabiliriz. Liberalizme göre birey; özü itibariyle iyi, akıllı ve tercih yapabildiği için değerlidir ve sırf bu değer nedeniyle de insan haklarına sahip olmalıdır. Bu ayrıca, insan haklarının üstünlük ve evrensellik iddiasının da kaynağını oluşturur. Birey özgürlüğü esasen tercih özgürlüğü ve hakkı ile yakından ilişkilidir. Buna göre, değerli olan birey değerli bir hayatı; başta devlet, toplum ve diğer bireyler olmak üzere tüm dış müdahalelerden muaf bir şekilde, istediği iyi hayat anlayışı ve dünya görüşünü seçerek ve başkalarına zarar vermediği müddetçe, istediği eylemleri yaparak yaşar ve mutluluğu arar. Negatif şekilde tanımlanan bu özgürlük anlayışı özünde devletin tarafsız olmasını ve erkin/iktidarın sınırlandırılması anlayışına dayanan minimal/sınırlı bir devleti gerektirir (bkz. Dworkin, 1985; Neal, 1985: 664-684; 1987: 567-582; Nagel, 1986: 300-324; Raz, 1986; Waldron, 1987: 127-150; Kymlicka, 1989: 883-905; Cohen-Almagor, 1994: 217-236; Rawls, 1996, 2005; Dimmock, 2000: 189-206; Dryzek, 2002; Klosko ve Wall, 2003; Mack ve Gaus, 2004: 115-130; Quong, 2011; Patten, 2012: 249-272; Taşgetiren, 2017: 107-142; Uslu, 2014: 1539-1556; Balint, 2015: 495-509; Alkan, 2021: 249-291). Bu nedenlerle de klasik liberal yaklaşım insan haklarını “devlete yönelik tek taraflı talepler” olarak görür ve tanımlar (Erdoğan, 2011: 22). Bu tanım özellikle John Locke’un doğal hukuk ve doğal haklar fikriyle paraleldir. Buna göre, doğal hukukun hüküm sürdüğü doğa durumunda bile bireyin sahip olduğu yaşam, özgürlük ve malını koruma hakkı (geniş anlamda mülkiyet) (bkz. Geçit, 2014: 100) doğal hakları vardır. Devletin kurulmasıyla siyasal aşamaya geçildiğinde birey, bu doğal haklarını koruyarak sadece cezalandırma yetkisini devlete vererek onu bireyin hak ve özgürlüklerini korumak, adalet ve güveni tesis etmek gibi sınırlı görevlerle donatmıştır (Erdoğan, 2011: 39-41; Shestack, 1998: 207-208).

İnsan hakları söz konusu olduğunda aşağıda bahsedilecek evrensellik-kültürel görelilik arasındaki gerginliğe benzer bir çatışma liberalizmin farklı türleri arasında da vardır. Bu çatışma, özellikle devlet tarafsızlığı ve mükemmeliyetçilik ile ilgili çözülemez görülen derin farklılıklardan kaynaklanır. Örneğin bahsedilen ayrışma; Kantçı evrensel ahlak anlayışını benimseyenlerle, özellikle adaletin siyasal mı yoksa kapsamlı bir anlayış mı olduğu tartışması ekseninde ayrışan siyasal ve kapsamlı liberallerle liberalizmin devlet tarafsızlığı idealine referansla temellendirilmesini reddeden başta *modus vivendi* liberalizmini² savunanlar arasında fazlasıyla belirginleşir. Kısaca özetleme

2 Cennet Uslu (2014: 1539), *modus vivendi* liberalizmini şöyle tanımlar: “Bu yaklaşım devletin temel normlarının belli bir iyi hayat anlayışı veya belli bir ahlak anlayışına başvurmaksızın yapılacak bir *modus vivendi* sözleşmesi ile inşa edilmesi gerektiğini savunmaktadır.” Buna göre, bireyler arasındaki farklılıklar ve bunlardan kaynaklanan çatışma, nihai bir çözüme kavuşturulmaz. Bu nedenle de “siyaset felsefesinin evrensel bir adalet veya ahlak aramak yerine, farklılıklara sahip bireylerin bir arada barış içinde yaşayabileceği siyasî koşulları oluşturan bir sözleşme ahlakına odaklanması gerektiği iddia edilir”.

riskine karşın bu yaklaşımları evrensellik noktasında ayırıştıran tartışmanın, liberal bir devletin belirli bir evrensel liberal ideali benimseyip bireye sunup sunamayacağı ve liberal olmayan görüş ve grupların hoşgörölüp görülemeyeceğinde yattığı söylenebilir. Görüldüğü üzere evrensellik konusunda, Batı'nın liberal rasyonel Aydınlanmacı evrensel ahlak/adalet anlayışının bir tür *modus credendi* ("insanların belli bir iyi hayat anlayışı/en iyi hayat anlayışı üzerinde akılcı (*rationalistic*) ve evrensel bir uzlaşa yoluyla bir ortaklık kurabilmeleri fikri" (Uslu, 2014: 1546, vurgu orijinalde)) olarak devlet ve birey tarafından benimsenmesi gerekliliği üzerindeki tartışmalar liberalizmin kendi içerisinde de mevcuttur (bkz. Neal, 1985, 1987; Gauthier, 1986; Raz, 1986; Barry, 1990: 1-14; 2002; Larmore, 1990: 339-360; Mason, 1990: 433-452; Galston, 1991, 2002; Kukathas, 1992: 105-139; 2003; Rawls, 1996, 2005; Sher, 1997; Gray, 2000; Arneson, 2003: 191-218; Bader, 2007; Gaus, 2003: 137-166; Klosko ve Wall, 2003; Uslu, 2014; Taşgetiren, 2017; Alkan, 2021a, 2021b).

Ancak liberalizm içerisindeki bu ayırışmaya rağmen evrensellik anlayışına görece mesafeli yaklaşan hem John Rawls'un siyasal liberalizmi (Rawls, 1996, 2005) hem William Galston'un reformasyon liberalizmi (Galston, 1991, 2002) hem de Chandran Kukathas'ın liberal takımadaları anlayışında (Kukathas, 2003) izlerini gördüğümüz *modus vivendi* liberalizminde dahi liberal olmayan grupların tanınmaları, kabul etmeleri ve benimsemeleri gereken bazı minimal ahlaki evrensel şartlar bulunmaktadır. Bu tür bir asgari uzlaşayı, aşağıda da bahsedilecek olan, insan haklarının evrenselliği konusundaki zayıf kültürel görelilik de görürüz. Buna göre, liberal evrensel ahlak ve değerler konusunda hem kapsamlı evrensel liberal ahlaka hem de moral göreliliğe karşı bir eleştiri olarak şu alternatif formül ortaya çıkmıştır: tüm farklı yaklaşımlar tarafından üzerinde uzlaşaya varılabilecek minimal bir ahlak/minimal bir evrensel ahlak oluşturmak (Larmore, 1990; Bader, 2007; Alkan, 2021a, 2021b).

Teoride minimalden kapsamlıya kadar pek çok farklı açıdan oluşan insan haklarının evrenselliği üzerindeki uzlaşayı, pratikte insan haklarının uluslararası düzeyde korunması amacıyla yaratılan mekanizmalar üzerinde de görmek mümkündür. Tanımlayıcı bir bilgi yığınından kaçınmak amacıyla kısaca denebilir ki, özellikle iki dünya savaşı arası dönemde ve ikinci dünya savaşından sonra, Birleşmiş Milletler (BM) nezdindeki mekanizmalarla uluslararası düzeyde, başta Avrupa İnsan hakları Sözleşmesi (AİHS) ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) gibi mekanizmalarla da bölgesel düzeyde insan haklarının evrensel olarak korunmasıyla ilgili pek çok düzenleme yapılmıştır. Bu düzenlemelerin ana amacı; ırkçı ve faşist özelemlerle beslenen savaşın yıkıcı etkilerine olası çözümler bulmak, savaşın tekrar çıkmasını önlemek,

barışı kalıcı olarak tesis etmek ve birey hak ve özgürlüklerini antidemokratik iktidarların keyfi müdahalelerinden korumaya çalışmaktır.

Bu çerçevede, özellikle insan haklarının evrenselliği noktasında öne çıkan BM belgeleri şöyledir: BM Antlaşması (Charter of the United Nations, 1945), İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi (Universal Declaration of Human Rights, 1948), Kişisel ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi (International Covenant on Civil and Political Rights, 1966) ve Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi (The International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, 1966) (ikiz sözleşmeler). Nitelikleri göz önüne alındığında bu uluslararası belgelerin, esas olarak insan haklarının korunması için evrensel bir standart geliştirmeyi amaçladığı söylenebilir. Dolayısıyla bu belgeler, “hükümetlerin bireylere yönelik muamelelerinde sınırlar ve görevler” koymayı amaçlar (Donoho, 1990-1991: 356 (dipnotlar çıkarılmıştır))³ Bu yaklaşımın, savaşların yıkıcı etkilerine olası çözümler bulmanın pratik gerekliliği dışında, farklı teorik temelleri de bulunmaktadır. Örneğin Douglas Donoho, “insan haklarının felsefi temelleri için farklı özel belirlenimlerden” bahseder ve bu temelleri şöyle sıralar: “insan potansiyelinin yerine getirilmesi, sosyal adalet, temel insan ihtiyaçlarının teşviki, hükümetler tarafından herkese eşit saygı ve ilgi, ortak tarihsel sosyal çıkar veya ‘praksis’ [eylem], ihtiyaçların adil karşılanması ve Batı’nın geleneksel doğal haklar fikri” (Donoho, 1990-1991: 359 (dipnotlar çıkarılmıştır)).⁴ Bu farklı biçimler ve içerikler, “insan haklarının; nihai olarak, temel insan ihtiyaç ve çıkarlarının, insan onurunun önkoşulu olarak, *tüm insanlar tarafından eşit olarak* sahip olunması (...) [fikrine] dayandığı” varsayımını paylaşmıştır (Donoho, 1990-1991: 359 (vurgu orijinalde)).⁵ İnsan hakları standartlarını oluşturan başlıca BM belgeleri, “insan haklarının temeli olarak tüm insanların onuruna” (Donoho, 1990-1991: 359) atıfta bulunur ve bu belgelerde yer alan hakları; cinsiyeti, rengi, dini veya etnik kimliği ne olursa olsun tüm insanlar tarafından paylaşılması gereken evrensel haklar olarak görür. Özellikle İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi’nin genel ve soyut haklar dizisi “uluslararası insan hakları için geçerli standart” olarak kabul edilmiştir. Kısacası, insan haklarını evrensel olarak görme eğilimi, esas olarak, “eğer insan hakları, kelimenin tam anlamıyla, (herkesin) sırf insan olduğu için sahip olduğu haklarsa, tanım gereği evrensel görünürler” iddiasındadır (Donnelly, 1984: 400).

3 BM Belgelerini, insan hakları konusundaki evrensel mutabakatın bir göstergesi olarak değerlendiren diğer görüşler için bkz. Donnelly, 1995; Akilloğlu, 2010.

4 İnsan haklarının felsefi temelleri için sık referans verilen başarılı bir derleme ve analiz için ayrıca bkz. Shestack, 1998.

5 Donoho (1990-1991: 359); hakları tarihsel materyalizm, vatandaşlık ve kişinin topluma karşı yükümlülüğüne dayandırdıkları için, Marksizm ve/veya sosyalist hak anlayışlarının bu ortak yaklaşımdan saptığını belirtir. Benzer bir görüş için ayrıca bkz. Shestack, 1998: 210-211.

İnsan Haklarının Kültürel Göreliliği: Öz/Çekirdek ve Çevre Haklar Kavramsallaştırması

İnsan haklarının evrenselliği fikrine karşı en önemli itirazlardan biri kültürel görelilikten gelmiştir. Kültürel görelilik anlayışına göre, insan doğası ve ahlaki kültürle alakalı ve bağlamsal olduğu (veya olması gerektiği) için insan hakları evrensel olarak tasvir edilemez. Bu iddia hem tanımlayıcı hem de normatif bir iddia olarak kabul edilebilir. Kültürel göreliliği savunanlar, insan doğasının ve ahlakının kültürel olarak görelî ve bağlama dayalı olması gerektiğini, çünkü bazı antropologların da iddia ettiği gibi, insan doğasının “bir ölçüde kültürel olarak görelî” olduğunu ileri sürerler. Bu anlamda örneğin Jack Donnelly, kültürün biyolojik düzeyde bireylerin ve “kişilik tiplerinin” şekillenmesi üzerindeki etkilerinden bahseder (Donnelly, 1984: 403; bkz. Hatch, 1983). Bu etkiler nedeniyle kültürel görelilik, “değerlendirmelerin ortaya çıktıkları kültürel arka plana *görelî*” (Herskovits, 1972: 14) olduğunu savunarak, “aslında yalnızca bir kültüre ait olan” (Renteln, 1988: 58) herhangi bir evrensel standardın varlığı iddiasına itiraz eder. Michael Perry’nin de belirttiği gibi, kültürel göreliliğe göre, “varsayılan ‘insan’ haklarının hiçbiri gerçekten bir *insan* hakkı değildir: böyle bir hak *her* insanın hakkı değildir; bu anlamda, böyle bir hak – böyle bir “olmalı” veya “olmamalı” – gerçekten evrensel değildir” (Perry, 1997: 462 (vurgu orijinalde)). Bu nedenle kültürel göreliliği savunanlar, “normatif değerler anlamlarını öncelikle bağlamdan aldıkları” için, “bir toplumun üyelerinin diğer geleneklerin sosyal uygulamalarını meşru bir şekilde yargılayamayacağını veya kınayamayacağını” da ileri sürerler (Donoho, 1990-1991: 352). Bu da bahsedilen türdeki eleştirilerin ve yargılamaların, örneğin, ülkenin ulusal egemenliğini hiçe sayarak doğrudan iç işlerine karışmaya çalışan Batı merkezli kültürel emperyalist politikaları yansıttığı gerekçesinden hareketle, kaçınılmaz olarak “kültür temelli uygulamaların dış eleştirilerinin” de reddedilmesine yol açabilmektedir.

Bu çerçevede Douglas L. Donoho, insan haklarındaki görelilikle ilgili iddialar göz önüne alındığında şu üç önermenin saptanabileceğini belirtir: İlki, “farklı kültürel, politik ve sosyal gelenekleri nedeniyle toplumlar arasında ahlaki yargılarda gözlemlenebilir bir farklılık vardır” (tanımlayıcı görelilik). İkincisi, “bu farklı ahlaki yargıların ve değerlerin kendi özel sosyal bağlamları dışında hiçbir anlamı veya geçerliliği yoktur” (normatif görelilik). Üçüncüsü ise “belirli kültürel bağlamın dışında nesnel olarak haklı gösterilebilir ahlaki standartlar veya yargılar yoktur” (meta-etik görüş) (Donoho, 1990-1991: 352)⁶. Bu bağlamda Donoho, hangi önermeden türerse türesin, insan hakları

⁶ Belirtmek gerekir ki bu görüş, ahlak ile etik arasında ayırım yapmadığı için göreliliği savunmaktadır; oysaki ahlak yerel, etik ise evrenseldir.

söz konusu olduğunda göreliliği savunan ve birbiriyle örtüşen şu dört iddiayı sıralar: (i) “belirli insani değerler (...) belirli kültürel veya politik bağlamlarda basitçe uygunsuzdur”; (ii) “soyut bir insan hakkı bir kültüre uygun olsa bile, özel içeriği ve uygulaması öncelikle o toplumun kültürel ve politik koşullarına bağlıdır”; (iii) “çeşitli kültürel geleneklere saygı ve hoşgörü, belirli kültürel temelli sosyal uygulamaları dış eleştiri ve eylemden muaf tutmalıdır”; ve (iv) “her devlet, kültürel tercihlerine ve siyasi ideolojisine dayanan bir sosyal kurum olarak insan haklarının neyi gerektirdiğine dair kendi anlayışını benimsemelidir” (Donoho, 1990-1991: 353-354).

Her ne kadar Donoho'nun yaptığı gibi bir genel nitelendirme ve sınıflandırma mümkünse de bahsi geçen önerme ve iddiaların ne evrenselci ne de kültürel görelilikle ilgili yaklaşımların tümünün benzersiz özelliklerini ve ilkelerini temsil ettiği iddia edilebilir. Bu nedenle, örneğin Donnelly, her iki yaklaşımın savunucuları tarafından geliştirilen farklı boyutları ve argümanları yansıtan farklı “kültürel görelilikler” ve “evrenselci konumlar”ın varlığına dikkat çeker. Bu anlamda, bir skalanın farklı noktalarında konumlanan dört ana kültürel görelilik ve evrenselcilik türünden bahsedilebilir. Bu skalanın uç noktalarında “radikal evrenselcilik” ve “radikal kültürel görelilik”, daha ortasında ise zayıf ve güçlü kültürel görelilik olarak adlandırılan yaklaşımlar yer alır. Radikal evrenselci bir konum, “kültürün; evrensel olarak geçerli olan ahlaki haklar ve kuralların geçerliliği ile alakasız olduğunu” iddia ederken, radikal kültürel göreliliği savunan duruş, “kültürün; ahlaki bir hak veya kuralın geçerliliğinin tek kaynağı olduğunu” savunur (Donnelly, 1984: 400).

Bu karşıtlık, kültürel değerlerin ve algıların etkisini hiçbir zaman ortadan kaldırmayan, evrensel olarak geçerli bazı standartlardan bahsetmeyi imkansız kılmaktadır (bkz. Alston, 1994: 1, 23). Bu nedenle Donnelly, kültürel görelilik ve evrenselci bakış açılarının bir tür karışımı olarak insan haklarında kültürel göreliliğin iki farklı anlayışının altını çizer: güçlü ve zayıf kültürel görelilik. Güçlü kültürel görelilik, kültürü “ahlaki bir hak veya kuralın geçerliliğinin temel kaynağı” olarak görür, yani hakları “kültürel olarak belirlenmiş” olarak niteler (Donnelly, 1984: 401). Ancak skalanın en uç noktasında yer alan radikal kültürel göreliliğe benzer şekilde güçlü kültürel görelilik, aynı zamanda “neredeyse evrensel uygulamasıyla birkaç temel hakkı kabul eder” görünür (Donnelly, 1984: 401). Öte yandan, zayıf kültürel görelilik ise, kültürü halen “ahlaki bir hakkın veya kuralın geçerliliğinin” temel bir kaynağı olarak görmeyi sürdürür. Başka bir deyişle, “insan doğasının, toplulukların ve hakların göreliliğinin, evrenselciliğin potansiyel aşırılıkları üzerinde bir kontrol işlevi gördüğü varsayımını destekler” (Donnelly, 1984: 401). Ancak skalanın diğer en uç noktasında yer alan radikal evrenselciliğe benzer şekilde zayıf kültürel görelilik,

“kapsamlı bir *prima facie* [aksi kanıtlanmadıkça doğru kabul edilen] evrensel insan hakları dizisini kabul edecek ve yalnızca nispeten nadir ve kesinlikle sınırlı yerel varyasyonlara ve istisnalara izin verecektir” (Donnelly, 1984: 401).

Görüldüğü üzere insan haklarının aynı zamanda hem evrensel hem de kültürel göreliliğe sahip olduğunu savunan bu türden birtakım yaklaşımlar bulunmaktadır. Özellikle zayıf kültürel görelilik olarak adlandırabileceğimiz yaklaşım, insan haklarının evrenselliği tartışmasında ortaya çıkan alternatif yorumlardan birisi olan öz/çekirdek ve çevre haklar kavramsallaştırmasıyla benzer bir tutumu benimser görünmektedir.⁷ Buna göre, bazı insan hakları öz/çekirdek haklar olarak evrensel, bazı çevre haklarsa kültürel görelidir, yani kültür eksenli alternatif yorum ve uygulamalara açıktır. Başka bir deyişle, ya, tümü olmasa da, bazı insan hakları özü ve çevresiyle evrensel kabul edilebilir ve bunların değeri üzerinde çok boyutlu bir uzlaşma sağlanabilir; (ii) ya bazı insan hakları özü gereği evrensel kabul edilip onun çevresini oluşturan hususlarda alternatif yorumlara izin verilebilir, (iii) ya da bazı haklar öz olarak evrensel kabul edilip bazı haklar çevre haklar olarak görülüp alternatif yoruma tabi tutulabilir. Bu yolla insan haklarının evrenselliği ve kültürel göreliliği arasındaki gerilim; hem insan haklarının ontolojik, teorik ve normatif düzeydeki evrensel niteliği hem de farklılıklara saygı, çokkültürlülük, çoğulculuk ve değer çoğulculuğuna karşı saygı bir arada kısmen muhafaza edilerek giderilmiş olacaktır.

Öz/çekirdek ve çevre haklar yaklaşımı; insan haklarının farklı kültürel, politik ve sosyal yorumları ve uygulamaları arasında bazı temel hakların öz anlamı ve içeriği hakkında bir yakınlaşmanın ve uzlaşmanın mümkün olduğunu iddia etmektedir. Başka bir deyişle, hakların yorumlanmasındaki kültürel farklılıklar dikkate alındığında, bazı temel hakların evrenselliği üzerinde uzlaşmaya dayalı bir yaklaşımı tercih etmektedir. Bu yaklaşım esas olarak, “doğal veya kültürel dünyanın tüm fenomenlerinin tezahür ettiği çeşitlilik aralığından çıkarılacak ortak paydalar” olan “minimal evrenseller” lehine bir görüş sunar; ancak aynı zamanda “sabit” olan ve “kültürden kültüre farklılık gösterdiği, varyasyona sahip olduğu kabul edilmeyen” “mutlakları” reddeder (Herskovits, 1972: 31-32’den aktaran Renteln, 1988: 66). Bu da yukarıda kısaca bahsettiğimiz liberal teori içerisinde gelişen minimal evrensel ahlak söylemleriyle benzerlik göstermektedir.

7 Öz/çekirdek ve çevre haklar veya bir hakkın özü/çekirdeği ve çevresi kavramsallaştırmasının özellikle anayasa ve insan hakları hukuku açısından hakların niteliğiyle ilgili nasıl bir ayırım yaptığıyla ilgili çalışmalar için bkz. Kauper, 1965; Lehmann, 2006; Gerards, 2017; Tridimas ve Gentile, 2019; Blocher, 2020; Wright, 2022.

Dolayısıyla bu yaklaşım, kültürel bağlamdan türetilen hakların belirli içeriklerinin ve anlamlarının farklı yorumlarını da tanımış olur.⁸ Yinelemek gerekirse, bazı öz/çekirdek/ana (Donnelly, 1984: 409) hakların (örneğin, yaşam hakkı) anlam ve içeriği nispeten evrensel olsa da bazı çevre/ikincil (Donnelly, 1984: 409) hakların yorumlanmasında farklılıklar mümkündür. Bu yaklaşıma göre, örneğin ifade özgürlüğü, bu hakkın farklı yorumlarını kabul ederek evrensel olarak teşvik edilmesi gereken çevre insan hakları kategorisi altına yerleştirilebilir. Bu yaklaşıma göre, örneğin 2005 ve 2006'da bir Danimarka gazetesi ve diğer pek çok Avrupa gazetesinde yayımlanan 12 adet Hz. Muhammed karikatürlerinin yarattığı karikatür krizi (Cohen 2009) öz/çevre hakkı ayrımını açıklamak için bir örnek olarak kullanılabilir. Amacı bu ayrımı açıklamak olmasa da örneğin Asad ve diğerleri, Danimarka karikatür krizini bir çıkış noktası olarak alarak “dinin ne olduğuna dair temelde Protestan, özel ve inanç temelli bir anlayışı varsayan bir liberal hukukun”, “dini bağlılığın daha adanmış somutlaşmış bir biçimini tanımaması” nedeniyle bu krizi çözüme başarısız olduğunu iddia etmektedirler (Sullivan, 2009). “Eleştiri seküler midir?” şeklinde sordukları soru, sekülerizm ve eleştiri arasındaki ilişkiye alternatif bir anlayış arayan yeni bir yaklaşımı yansıtır. Bu yaklaşım, Batılı eleştirel teoride eleştirinin sekülerizmle basite indirgenmiş özdeşliğini sorgular (Asad ve diğerleri, 2009: 13). Ayrıca, “dini, ideal, gerçek dışı, spekülatif ve ilahi olanı açıklamaya ve onun yerine geçmeye” çalışan “akılcı, maddi, gerçek, bilimsel ve insani amacı” eleştirir (Asad ve diğerleri, 2009: 13). Kısacası bu görüşe göre, ifade özgürlüğüne Batılı kültürel, siyasi ve sosyal bağlamı temel alan tamamen Batılı bir insan hakları anlayışından bakmak, Müslümanların Hz. Muhammed'in karikatürleştirilmesi konusundaki hassasiyetini algılayamaz. Bu nedenle ifade özgürlüğü gibi çevre haklar; çeşitlilik, farklılıklara saygı ve değer çeşitliliği gibi unsurlar gereği alternatif yorum ve belirlenimlere açık olmalıdır.

Bu görüşün ana esaslarına ilişkin nüveleri akademik literatürde pek çok önemli akademisyenin yaklaşımında görmek mümkündür (bkz. Jones, 1994; Ignatieff, 2001). Bu türden yaklaşımların ortak noktası kısaca, insan haklarının geliştirilmesi ve uygulanması ile ilgili kültürel, dini veya geleneksel farklılıkları dikkate alırken, bazı temel hakların öz anlamlarının evrenselliği üzerinde bir uzlaşmaya varmayı kabul eden bir insan hakları rejimi önermeleridir. Örneğin Alison D. Renteln, “bazı değerlendirmelerin (Herskovits'in belirttiği gibi, hepsi değil) içinden çıktıkları kültürel arka plana göreli olduğunu” (Renteln, 1988: 59 (vurgu orijinalde)), dolayısıyla “göreliliğin, ampirik araştırmalar

⁸ Bu anlamda, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) tarafından insan hakları standartlarının uygulanmasında ulusal makamlara uygun bir derecede verilen takdir yetkisi bu yaklaşımın tipik bir örneği olarak kabul edilebilir (bkz. Greer, 2000).

yoluyla keşfedilen kültürler arası evrensellerin olasılığını hiçbir şekilde engellemeyeceğini” (Renteln, 1988: 59)⁹ ileri sürer. Ona göre “ayrık, ayrı ve rekabet halindeki ahlaki sistemlerin olması, bunların mutlaka örtüşmediği anlamına gelmez. Uyumlarının kapsamı görülmeye devam eder” (Renteln (1988: 65). Benzer şekilde Donoho, uluslararası insan hakları hukukunun insan hakları normlarını “evrensel ve kültürler arası” olarak gördüğünü ve “aynı zamanda farklı yerel yorumları kucakladığını” öne sürer (Donoho, 1990-1991: 377). Başka bir deyişle, “çeşitli, çoğulcu bir dünyada insan hakları değerlerine ulaşmak” için belirli bir derecede kültürel göreliliği savunur (Donoho, 1990-1991: 377). Philip Alston (1994: 16-25) ise insan haklarına ilişkin evrenselciler ve kültürel göreliliği savunanlar arasındaki gerilimi hafifletmek için bir başlangıç noktası olarak Çocuk Haklarına Dair Sözleşme’nin 3(1). maddesindeki “yüksek menfaat ilkelerini” kullanır. “En iyi çıkar ilkesi”nin, aynı zamanda kültürel faktörlere karşı esnek olan ve ulusal makamlara Sözleşme’yi uygulamalarında belirli bir derecede takdir yetkisi sağlayan evrensel bir standart olarak görülebileceğini savunur. Başkaca pek çok örnek arasında öne çıkan, akademik literatürde de sıklıkla referans verilen konuya dair son bir örnek olarak ise Veit Bader (2007: 67)’in “ılımlı evrenselci ahlakı” verilebilir. Buna göre, çok kültürlü bir toplumda dini çeşitliliği barındırma sorunu göz önüne alındığında ne “soyut evrenselcilik” ne de “etik tikelcilik” desteklenmelidir.

Yukarıda bahsedilen dört düşünürün, Donnelly’nin yine yukarıda bahsedilen skalasında farklı noktalarda konumlandığı görülmektedir. Renteln’in yaklaşımı, radikal kültürel göreliliğe daha yakın olan “güçlü bir kültürel görelilik” olarak değerlendirilebilecekken; Alston, Donoho ve Bader’in yaklaşımları, “radikal evrenselciliğe” daha yakın duran “zayıf kültürel görelilik” olarak tasvir edilebilir. Farklılıklarına rağmen bu yaklaşımların evrensellik ve kültürel görelilik arasındaki gerilimi gidermek adına insan haklarını öz/çekirdek ve çevre hakları olarak ayırma yolunu tercih ettikleri saptaması yapılabilir. Buna göre, örneğin; yaşam hakkı, işkence yasağı gibi bazı öz/çekirdek hakları; ırk, cinsiyet, dil ve din ayrımı yapılmaksızın her devlet tarafından korunması gereken evrensel hakları olarak kabul edilebilir. Bunları evrensel olarak kabul edilmesi gereken hakları yapan şey, örneğin Donnelly’e göre, insan haklarındaki kültürler arası farklılıklara rağmen, “bazı şeylerin insanlara basitçe yapılamayacağı” fikri hakkındadır, en azından teoride, neredeyse evrensel bir anlaşmanın olmasıdır (Donnelly, 1984: 404). Başka bir deyişle, insan doğasının evrenselliğine yönelik radikal kültürel göreliliğin itirazlarına rağmen, “eğer insan doğası

9 Renteln (1988: 59) esas olarak “görelilik hoşgörü anlamına gelmediği için; ahlaki eleştiri, göreliliği savunan için geçerli bir seçenek olmaya devam eder” der. Yani buna göre, görelilik hoşgörü savunmaz, bunun yerine kültürleşmeye (asimilasyon/enculturation) odaklanır.

nispeten evrensel ise, o zaman temel insan haklarının en azından başlangıçta benzer şekilde evrensel olduğu varsayılmalıdır” (Donnelly, 1984: 415). Bu nedenle Donnelly; işkence yasağını, bir davanın kanunlarca belirtilen usule uygun yürütülmesi gerekliliğini (Donnelly, 1984: 404); köleliğe, keyfi tutuklamaya, gözaltına almaya veya sürgüne karşı korumaları (Donnelly, 1984: 417) bahsedilen bu öz/çekirdek haklar olarak kategorisi altına sokmakta ve ayrıca “yaşam, sosyal düzen, keyfi kurallardan korunma” gibi hakların “neredeyse tüm kültürlerde merkezi ahlaki arzular” (Donnelly, 1984: 414-415) olarak kabul edilebileceğini belirtmektedir. Benzer şekilde Donoho (1990-1991: 369-370), “işkence ve yargısız infaz gibi bazı yasakların anlamı ve içeriğinin kültürel veya politik temelli farklılıklara tabi olmadığını” iddia eder. Bu soyut hakların (yani işkence, kölelik ve ırkçılık) temel anlamı ve içeriği kültürler arasıdır ve tartışmaya açık değildir. Yine benzer bir şekilde Perry (1997: 462), daha mükemmeliyetçi bir bakış açısıyla, kültürel görelilikten ziyade çoğulcu bir yaklaşımla, “bazı şeyler hiçbir insana yapılmamalı ve bazı şeyler her insan için yapılmalı” şeklindeki görüşüyle, “sadece bazı insanlar için değil, her insan için bazı şeyler iyi, bazı şeyler kötü”dür (Perry, 1997: 462) demektedir.

Öz/çekirdek ve çevre insan hakları yaklaşımının yukarıda incelenmeye çalışılan temel varsayımları üzerinden şöyle bir çıkarım yapabiliriz: Özellikle reel politikte, bazı devlet yöneticileri ve bizzat toplumların kendisi, insana atfedilen bazı temel değerleri; onları liberal bireyciliğin, Batı emperyalizminin veya oryantalizmin ürünü sayarak ihmal etme eğiliminde olsalar da, insanın bazı temel haklarının özü, herhangi belli bir toplumu veya siyaset felsefesinin çerçevesini aşar ve evrensel bir anlam kazanır. Dolayısıyla, kültürel göreliliği savunanların, insan doğasının kültürel göreliliği hakkında ileri sürdükleri argümanların geçerliliği kabul edilebilse dahi, bazı öz temel hakların yine öz anlam ve içeriğinin evrensel olarak görülebileceği söylenebilir. Buna göre, bazı öz temel hakların evrenselliği konusunda fikir birliğine varma olasılığını kabul etmek; pek çok etnik, kültürel veya dini grup içerisindeki birey veya azınlıkların, özellikle de kadınların ve çocukların insan haklarının ve tercih özgürlüğünün korunması noktasında önemli işlevler görebilir. Yine bu görüşe göre bu sayede, bazı yönetici sınıfların/elitlerin statükoyu ve kendi özel çıkarlarını korumak amacıyla kültürel göreliliği insan hakları ihlallerini perdelemek için bir araç olarak kullanması da önlenebilir.

Bu anlamda bahsedilen statükoyu koruma ve insan hakları ihlallerini perdeleme ilişkisine akademik literatürde en çok verilen örnekler Rusya ve Çin örnekleridir. Bu kısa çalışmada bu örneklerle yönelik konunun her yönünü tartışmak mümkün olmasa da Marjorie M. Balzer’in belirttiği gibi, örneğin dini özgürlükler dikkate alındığında, Rus yetkililerin Müslümanlar ve Yahudiler

gibi ülkedeki dini azınlıkların artan din özgürlüğü taleplerini güvenlik ve istikrar mülahazalarını öne sürerek ihmal ettiği veya etkili bir şekilde ele almadığı savunulmaktadır. Ayrıca Rusya örneği, uluslararası insan hakları söyleminin ve ülkedeki insan hakları ihlallerine yönelik uluslararası eleştirilerin bir devletin güvenliğine yönelik tehdit ve bir ülkenin iç işlerine müdahalenin sembolü olarak görüldüğü yaklaşımını da örneklemektedir (bkz. Ishay, 2004; Turner, 2006; Alkan, 2012: 61, 62-63; Balzer, 2011: 247-283). Benzer şekilde, David Ownby (2011)'nin de belirttiği gibi, Çin'in de insan haklarını ihlal etme pahasına ulusal çıkarları korumak amacıyla yine örneğin dini özgürlükler üzerinde sıkı bir kontrol uyguladığı akademik literatürde sıklıkla dile getirilmektedir. Rusya örneğinde olduğu gibi Çin de insan hakları siciline yönelik dış eleştirilere, Çin'in iç işlerine doğrudan müdahale ve ulusal egemenliğine saldırı olduğu gerekçesiyle sürekli olarak itiraz etmektedir (Alkan, 2012: 62).

Statükoyu koruma kaygısı güden yönetimlerin insan hakları ihlallerine yönelik eleştirilerinin pek çoğu, doğaldır ki, BM'nin insan haklarını korumaya yönelik belge ve mekanizmalarına referansla yapılmaktadır. Evrenselci yaklaşım tarafından insan haklarının evrenselliğinin bir göstergesi olarak sunulduğunu daha evvel belirttiğimiz bu belgeler, öz/çekirdek ve çevre insan hakları kavramsallaştırmasını savunanlar açısından ise daha ılımlı bir yaklaşımı temellendirmek için kullanılır. Bu görüşün savunucularına göre, insan haklarının uluslararası düzeyde korunmasına yönelik hazırlanan ve imzalanan başlıca BM belgeleri, tüm insanlar için temel insan haklarının anlamı ve içeriği üzerinde arzu edilen kültürler arası anlaşmanın bir örneği olarak görülebilir. Donnelly'nin belirttiği gibi, özellikle "insan haklarının çok kısa bir listesini" sunan İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi ve ikiz sözleşmeler, "zayıf bir kültürel göreliliği desteklemektedir" (Donnelly, 1984: 402). Diğer bir deyişle, bu belgeler temel insan haklarının uygulanmasına ilişkin ayrıntılı düzenlemeler ve tavsiyeler sunmaktan ziyade, insan haklarını doğası gereği evrensel olarak ele almakta, ancak bu hakların kültürel farklılıklardan kaynaklanan farklı yorumlarını kabul etmektedir (Donnelly, 1984: 418). Donnelly, BM belgelerinin üye devletlerin insan haklarını kültürel, politik ve sosyal koşullarına göre yorumlamalarına ne ölçüde izin verdiğini göstermek için analizinde birkaç örnek verir. Bu örneklerden bazıları, İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin müstakbel eşlerin serbest ve tam rıza hakkı ve Kişisel ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi'nin tutuklu küçük sanıkların yetişkinlerden ayrı tutulmasını gerektiren 10(2)(b) maddesidir. İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin hemen hemen tüm ilgili maddelerinin ayrıntılı analizini yapan Donnelly, temel insan haklarının anlamı ve içeriği üzerindeki bahsedilen minimal uluslararası fikir birliğine işaret etmeyi amaçlamaktadır.

Bu yaklaşımdan, “pratik bir mesele olarak; çeşitli, çoğulcu bir dünyada insan hakları değerlerine ulaşmak için belirli bir derecede kültürel ve politik göreliliğin gerekli olduğu” (Donoho, 1990-1991: 377) sonucu çıkarılabilir. Bu bağlamda, Donnelly ve Donoho bazı öz temel hakların öz anlamının ve içeriğinin evrensel olarak kabul edilebileceğini, ancak farklı kültürel koşullar tarafından verilen “öz, yorum ve biçim” (Donnelly, 1984: 407) veya “hakların belirli içerikleri ve anlamları”ndaki (Donoho, 1990-1991: 372) farklılıkların kabul edilmesi gerektiğini savunurlar. Bu da tam olarak insan haklarının öz/çekirdek ve çevre haklar olarak sınıflandırılabilmesi argümanına karşılık gelir.

Bununla birlikte, insan haklarının uluslararası düzeyde korunmasına yönelik BM düzeyinde hazırlanan ve imzalanan belge ve sözleşmelerin aslında alternatif yorum ve biçimlere izin vermeyecek düzeyde evrenselci veya en azından güçlü evrenselci görüşü yansıttığına yönelik iddialar da bulunmaktadır. Buna göre, örneğin Fernando Teson (1985: 869-898), BM belgelerinin bir üye devlete insan hakları standartlarını kendi kültürel koşullarına göre yorumlama yetkisi vermediğini savunur. Ayrıca bazıları, İnsan Hakları Evrensel Beyanname’sinde sıralanan temel haklar üzerinde tesis edildiği iddia edilen fikir birliğinin, bu belgenin insan haklarının evrensel olarak tanınması görüşünü yansıttığını iddia etmek için yetersiz olduğunu ileri sürmektedir. Örneğin Abdullahi A. An-Na’im (1990: 15), Afrika ve Asya ülkelerinin çoğunun o sırada BM üyesi ülkeler değil, sömürge oldukları için İnsan Hakları Evrensel Beyanname’sinin oluşturulmasına katılmadığını savunur. Ayrıca bazı görüşlere göre, bazı devletlerin Sözleşmelere koyduğu çekinceler de insan hakları konusunda evrensel anlaşma fikrine bir meydan okuma olarak kabul edilebilir. Bunun nedeni, Beyanname 1948’de imzalandığında, “mevcut 160’tan fazla dünya devletinin yalnızca 58’inin [BM’ye] üye” (Donoho, 1990-1991: 362) olduğu ve kolonizasyonun hala hayatta olmasıdır. Yani bu görüşe göre, Beyanname’nin “metni ve biçimi bugün yeniden yaratılsa önemli ölçüde farklı olabilir”di (Donoho, 1990-1991: 362).¹⁰ Hatta bazılarına göre, 1993 Viyana Bildirgesi, “(...) uluslararası kabul görmüş insan haklarının gerçek evrenselliğine olan bağlılığı” (Donnelly, 1994: 113)¹¹ yansıtarak, kültürel görelilikle ilgili iddiaları açıkça reddeder.

Bu türden bir güçlü evrenselci yaklaşım, mevcut uluslararası sistemin Batılı ve Hristiyan liberal insan hakları anlayışından türetildiğini, ancak diğer siyasi veya teorik varsayımlardan ilham alan “alternatif” insan hakları standartlarının geliştirilebileceğinin mümkün olduğu varsayımını da reddedebilir. Örneğin Donnelly (1984: 416), mevcut uluslararası insan hakları standartlarını

10 Donoho bu noktada, Edison J. M. Zvobgo (1979: 90-106) ve Asmarom Legesse (1980: 128)’ye referans verir.

11 Viyana Sözleşmesi için bkz. Vienna Declaration, 1993.

modernitenin üretimi olarak — “bireysel insan ve toplum anlayışı”na dayalı haklar olarak — ve geleneksel toplumlara yabancı bir nitelikte görmektedir. Bu görüşün daha aşırı bir versiyonu, örneğin yine dini özgürlükler dikkate alındığında, pek çok dinin kendi hukukuna dayalı ancak insan haklarını açıkça ihmal etmeyen mevcut kimi kültürel veya siyasi uygulamasını, alternatif kültürel veya dini yorum ve yaklaşımlarını veya insan hakları ve din uyumluluğu üzerine tezlerini peşinen reddedebilecektir. Böyle bir yaklaşımın en önemli savunucularından birisi, örneğin, esas olarak İslam’ın demokrasinin önkoşulu olan özgürlükten, insan haklarından ve kuvvetler ayrılığından peşinen yoksun olduğunu savunan Huntington (1996)’dır. Huntingtoncu bir yaklaşım, İslam’ın demokrasi ve insan haklarıyla uyumlu olan farklı yorum ve pratiklerini ihmal eder. Oysaki çok sayıda düşünür; İslam, demokrasi ve insan haklarının uyumluluğunu ortaya koymaya çalışan eserler vermiştir.¹² Ayrıca, Thomas Banchoff ve Robert Wuthnow’un belirttiği gibi, İslam’a yapılan özel vurgunun yanı sıra, “küresel güç dengesindeki” ABD ve Avrupa egemenliğinden “çok kutupluluğa” doğru dramatik değişikliklerin bir sonucu olarak, “yeni yükselen güçler daha özgüvenli bir şekilde kendi insan hakları anlayışlarını evrensel olarak geçerli ilan edebilirler” (Alkan, 2012: 59; Banchoff ve Wuthnow, 2011: 19). Buna göre:

ABD modelindeki siyasi özgürlüklere yönelik bireyci bir vurguya, Çin’den veya Budist çoğunluklu ülkelerden kaynaklanan aile ve topluluk üzerindeki neo-Konfüçyüsçü bir vurgu ile meydan okunabilir. Daha bağımsız Müslüman çoğunluklu ülkeler, kısmen iç baskılara yanıt olarak ve kısmen de Batı’dan daha büyük siyasi bağımsızlıklarının sinyalini vermek için özel olarak İslami bir insan hakları anlayışı fikrini daha da geliştirebilir (Banchoff ve Wuthnow, 2011: 19-20).

Peki kültürel göreliliği olan ve alternatif insan hakları yaklaşımlarını savunan bu türden yaklaşımlar evrenselci yaklaşımın kaynağını aldığı liberal teorinin evrensel liberal ahlak anlayışını yanlış yorumluyor, onun bireyciliğinin toplumun bireye belirli bir iyi hayat anlayışı ve dünya görüşünü empoze etme riskini önlemeyi amaçladığını yeterince kavrayamıyor ve liberalizmin birey özgürlüğünü garanti eden temel teorik, normatif ve pratik araçlarının değerini göz ardı ediyor olabilir mi? Dahası insan haklarının kültürel göreliliğini savunmak, korumaya çalıştığı çoğulculuğun aksine yukarıda da bahsedildiği gibi baskıcı rejimlerin bir aracı haline gelebilir mi? Bu derin ve çok boyutlu sorulara bu çalışmanın kapsamı ve sınırları dahilinde aşağıdaki gibi kısaca cevap verilebilir.

¹² İslam, demokrasi ve insan haklarının birbirleriyle uyumlu olduğuna dair görüşler için bkz. An-Na’im, 1990; Esposito ve Voll, 1996; Abootalebi, 1999; Kurzman, 1999.

Sonuç ve Değerlendirme

Teorik ve analitik siyaset teorisi odaklı bu kısa çalışmada, insan haklarının evrenselliği-kültürel göreliliğinin öz/çekirdek ve çevre insan hakları kavramsallaştırması çerçevesinde eleştirel bir incelemesi sunulmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede ilk olarak insan haklarının evrenselliği ve uluslararası düzeyde korunması arasındaki ilişki incelenmiş, ardından insan haklarının evrenselliği fikrini eleştiren kültürel göreliliğin teorik ve normatif varsayımları kısaca analiz edilmiştir.

Bu kısa analiz neticesinde çalışmanın ana argümanı şöyle özetlenebilir: Zayıf kültürel görelilik çerçevesinde geliştirilen öz/çekirdek ve çevre insan hakları kavramsallaştırması; farklılıklara saygı, çokkültürlülük, çoğulculuk ve değer çoğulculuğunun geliştirilmesi için önemli bir söylem potansiyeli taşıyabilir. Ancak hangi türden olursa olsun kültürel görelilikle ilgili iddialar, insanların evrensel insan haklarına sahip olmaları ve bu haklar çerçevesinde korunmaları gerektiği iddiasını ortadan kaldırmaz. Bu çerçevede, insan hakları söyleminin kaynağını aldığı liberal söylem, kendi içerisindeki tüm ayrışmalara rağmen, birey özgürlüğünü teorisinin temeline koyarak ve iktidarın sınırlandırılması için araçlar sunarak bireyci olsun ya da olmasın tüm toplumlar için çoğunluğun tiranlığı riskini önlemede teorik ve pratik garantiler sunar.¹³ Bununla beraber insan haklarının evrenselliği söylemi ve uluslararası düzeyde korunması yaklaşımı reel politikte bazen normatif açıdan değerli olmayan sonuçlar doğurabilir, bu ise ayrıca ele alınması gereken bir konudur: Evrensel insan hakları söylemi reel politikte emperyalist ve oryantalist bir yaklaşımla kullanılabileceği gibi öz/çekirdek ve çevre insan hakları söylemi de statükocu yönetim anlayışları tarafından insan hakları ihlallerinin perdelenmesi amacıyla kullanılabilir. Bu temel argümanları kısaca şöyle izah edebiliriz.

İlk olarak, hem geç modern dönemdeki çoğu toplumun çokkültürlü ve kozmopolit bir yapıya sahip olduğu dikkate alındığında hem de değer çeşitliliği açısından bakıldığında, evrensel insan haklarının geliştirilmesi ve uygulanması açısından kültürel ve ulusal farklılıklardan kaynaklanan anlaşmazlıklar ve alternatif insan hakları koruma rejimlerinin olması tabiidir. Ancak bu; işkence, şiddete maruz kalmama, kölelikten korunma vb. gibi insan haklarının evrensel olduğu konusunda bir uzlaşmaya varma olasılığını ortadan kaldırmaz. Benzer bir durum sadece bu türden evrensel uzlaşının daha mümkün olduğu haklar için değil diğer tüm insan hakları kategorileri ve bunların ihtiva ettiği haklar için de geçerlidir. Ne radikal kültürel görelilikle ilgili iddialar ne de güçlü

¹³ Bu argümanın geliştirildiği yazarın diğer eserleri için bkz. Alkan, 2021a, 2021b.

(kimi zaman zayıf) kültürel görelilik yaklaşımının insan hakları rejimlerinin kültürel olarak özgül olduğu yönündeki iddiaları, insanların evrensel haklara sahip olmaları ve bu haklar kapsamında korunmaları gerektiği gerçeğini ortadan kaldırır. İnsan hakları rejiminin gelişimini, yorumlanmasını ve uygulanmasını şekillendiren farklı kültürel, politik ve sosyal koşullara rağmen, insan haklarının evrenselliği üzerinde bir fikir birliğine varılabilir. Ayrıca, insan haklarının bugün yaygın olan yorumlarının Batı orijinli olması, onun üzerinde kısmi alternatif yorumlarla beraber uzlaşamayacağımız, uzlaştığımızda da onu emperyalist bir yaklaşımla benimsediğimiz anlamına gelmez. Itır Güneş (2021: 250)'in de belirttiği gibi, "bir söylem sadece kaynağı ve nereden geldiği üzerinden değerlendirilemez". Benzer şekilde Michael Ingleatiff (2001: 347'den aktaran Erdoğan, 2011: 347)'in saptamasında da ortaya koyduğu gibi, "hakların Avrupa kökenli olduğuna işaret etmek Batı'nın kültür emperyalizmini onaylamak değildir. Tarihsel öncelik ahlaki üstünlük vermez".

İkinci olarak, bugünkü yaygın insan hakları anlayışına kaynaklık eden liberalizmin insan haklarıyla ilgili temel teorik ve normatif varsayımlarını, belirli bir dünya görüşü ve teoriden türediği gerekçesiyle peşinen reddetmek de insan haklarını Batı orijinli olduğu için reddetmekle ve peşinen bu yaklaşımı emperyalist veya oryantalist olarak etiketlemekle benzer bir yanılığın taşıdır. Oysaki liberalizmin, birey özgürlüğünü azami ölçüde artırmak adına devlet erkini sınırlandırmaya yönelik çok önemli garantileri vardır. Bunlar; negatif özgürlük, özel-kamusal alan ayrımı, anayasa, kuvvetler ayrılığı vb. gibi gücü sınırlama araçlarıdır. Bu araçlar, bireylerin hayatlarının çoğunluktan farklı olan kendi özgün kültürel, dini veya başkaca tüm farklı yönlerine, seçimlerine ve yaşam tarzlarına karşı devletin olası keyfi müdahalesini veya zorlamasını önlemeye çalışan araçlardır. Bunlar aynı zamanda çoğunluğun tiranlığına karşı demokrasiyi, özgürlüğü ve eşitliği savunmanın da garantileridir.

Özellikle liberalizmin bireyci bir insan hakları yorumuna dayanması, liberalizm içerisinde birey toplum ilişkisi üzerine alternatif teorilerin olmadığı veya bu ilişkinin liberalizmi eleştirenler tarafından yanlış yorumlanmadığı anlamına gelmez. Ayrıca bu durum; bireyci liberal insan hakları anlayışının, bireycilik karşısında toplumculuğa değer veren kültürlerle uymadığı gerekçesiyle reddedilmesi veya bu kültürlerle göre yeniden formüle edilmesi gerektiği anlamına da gelmez. Bu iddialara karşı şu iki argüman geliştirilebilir: Birincisi, liberalizm içerisindeki tüm teoriler bireyciliğin atomistik bir kavramsallaştırması üzerine kurulu değildir veya öyle olsa bile bununla kastedilen şey devlet erkini sınırlandırılması ile yakından ilgilidir. Örneğin, John Stuart Mill toplumun bireyin arzularını, ihtiyaçlarını vb. şekillendirmede güçlü bir rolü olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Mill, kişisel ilişkileri ve aileleri kesinlikle

siyasetin alanı içinde görür. Mill kendi yaşadığı zamanda meydana gelen kimi biçimlendirme/kalıplama türlerinin kötü etkileri konusunda gerçekten endişeli olsa da tüm toplumsal biçimlendirme/kalıplama biçimlerine de zorunlu olarak karşı değildir — örneğin ona göre bazı aile biçimleri gibi liberal kurumlar, liberal bireylerin yaratılmasında güçlü bir rol oynayabilir. Görüldüğü üzere liberalizmin atomistik birey anlayışı; zorunlu olarak toplumdan her açıdan kopuk, içinde yaşadığı toplumsal kural ve geleneklerden tümüyle bağımsız hareket eden bireyi önceleyen veya yaratmayı amaçlayan bir anlayış değil; toplum veya devletin belirli bir iyi hayat anlayışı ve dünya görüşünü benimseyerek bireye bunu empoze etmesini önlemeyi amaçlayan bir yaklaşımdır (bkz. Mill, 1859/2010; Raz, 1986; Alkan, 2014: 13-32). İkincisi, liberal teori içerisinde, tıpkı çalışmanın başında da belirtildiği üzere, devlet tarafsızlığı ideali ekseninde ayrışmalar olduğu gibi, insan haklarının evrenselliği söz konusu olduğunda da bazı farklılaşmalar oluşmuştur. Bu nedenle insan hakları konusunda tüm liberal teorisyenler, tekil bir yaklaşımla tamamen radikal evrenselci veya radikal kültürel/moral göreliliğe desteklemez. Liberalizm içerisinde de minimal ahlakı/minimal liberal-demokratik ahlakı benimseyen daha ılımlı yaklaşımlar söz konusudur. Ancak bu türden minimal evrensel ahlak anlayışını destekleyen yaklaşımların, tıpkı zayıf kültürel göreliliğin dikkate alınması gerektiği gibi, özellikle liberal olmayan grupların dini, kültürel veya başkaca pratiklerini tolere etme veya sınırlama/yasaklama konusunda oldukça hassas değerlendirmelere başvurması gerekir. Bu konu ise bu çalışmanın da kapsamını aşacak şekilde derin ve detaylıdır.

Son olarak, reel politikte, evrensel insan hakları söylemini ve insan haklarının uluslararası düzeyde korunmasını; Avrupa merkezli, emperyalist ve oryantalist bir tutumla, tamamen radikal evrenselci bir bakış açısıyla ve onu normatif değerinden saptıracak şekilde, tekçi bir insan hakları rejimi olarak dünyanın kalanına dayatmak da tartışmalıdır. Farklı kültürel veya dini uygulamalarda yer alan, insan hakları ve demokrasi ile uyumlu pratik ve gelenekleri tamamen ihmal eden tekçi yaklaşımlar; demokrasi ve liberalizmin tercih özgürlüğü ve farklılıklara saygı anlayışıyla çelişir. Bu tür bir yaklaşım, özellikle eski sömürgeler tarafından, uluslararası insan hakları koruma mekanizmaları ve belgelerinin, Batılı ülkelerin kültürel veya ahlaki emperyalist emellerini yansıttığı nedeniyle eleştirilebilir (bkz. Pollis ve Schwab, 1979; Zvobgo, 1979). Öte yandan hem zayıf hem de radikal kültürel göreliliğin bakış açılarını savunmak, insan haklarının evrenselliği ve uluslararası düzeyde korunması üzerinde bir uzlaşmaya varma olasılığı konusunda önemli endişeler doğurabilir. Başka bir deyişle, insan haklarının yerelleştirilmesi; özellikle bazı etnik/kültürel/dini grupların veya bizzat statükocu yönetici elitlerin/grupların, insan haklarının

“doğasından” sapan farklı yorumlarının uygulanmasına kendi amaçlarına hizmet etmek için izin vermesi riskini artırabilir. Bu da insan haklarının “öz” ve “içsel” unsurlarını olumsuz yönde etkileyebilir — ırk, din, cinsiyet vb. ne olursa olsun “tüm” insanların mutlak haklara sahip olduğu fikri açısından (bkz. Alkan, 2021: 61). İnsan hakları konuları ulusal kaygılar, güvenlik ve düzen adına devlet tarafından gözden kaçırılabilceği gibi ihlal de edilebilmektedir (Alkan, 2021: 63). Bu nedenle, BM veya diğer herhangi bir uluslararası kuruluş tarafından yapılacak uluslararası incelemenin bir devlet tarafından reddedilmesi, etnik/kültürel/dini bir grubun veya devletin kendisinin insan haklarını açıkça ihlal eden bir faaliyetinin devam etmesine neden olabilir. Daha açık bir ifadeyle kültürel görelilik, “yönetici seçkinlerin baskıcı uygulamalarının retorik gerekçesi” olarak hizmet edebilir (Donoho, 1990-1991: 381). Bunun temel nedeni, hakların belirli içerik ve anlamlarını kültürel bağlamlarına göre yorumlamada devletin her türden takdir yetkisini kabul etmekten kaynaklanmaktadır. Donoho (1990-1991: 381)’nun da belirttiği gibi, “genel, soyut hakların özel içeriği ve yorumlayıcı anlamı” *her zaman* “devlet takdirine” bırakılmamalıdır.

Bunun en tipik örneklerinden biri kadın sünnetinde görülmektedir. Kadının sünneti göz önüne alındığında, öz-çevre haklar argümanının savunduğunun aksine, soyut hakların temel anlamı ve içeriği ile bunların özel içerik ve anlamlarının her zaman kolayca ayırlamayacağı açıktır. Hatta belirli içerik ve anlamların bazı yorumları soyut hakların özünü geçersiz veya etkisiz hale dahi getirebilir. Buna göre; kadın sünneti gibi cinsiyete dayalı ayrımcılığa karşı korunma ve sağlık hakkı başta olmak üzere¹⁴ kadınların bazı temel insan haklarını açıkça ihlal eden kültürel veya dini güdümlü uygulamalara hoşgörü gösterilmesi, insan haklarının anlamı yönünden temelden olumsuz sapmalara neden olabilir.¹⁵ Ayrıca, kadın sünneti vakası, kültürel farklılıkları tanımanın, aynı zamanda belli bir kültürel pratik üzerindeki olası varyasyonları veya yorumları da kabul etmeyi gerektirdiğine bir kanıt niteliğindedir. Başka bir deyişle, İslam’daki bazı yorumlar kadın sünnetini dini bir uygulama olarak tercih ederken, bazıları bunu tamamen reddedebilir.¹⁶

Sonuç olarak; özellikle temsili demokrasi krizi, postmodern ve postpozitivist söylem ile müzakereci ve agonistik demokratik yaklaşımların eleştirileri

14 Şu üç uluslararası belge doğrudan veya dolaylı olarak kadın sünnetini dini bir pratik olarak yasaklar: Kişisel ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi (International Covenant on Civil and Political Rights, 1966), Kadınlara Yönelik Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Uluslararası Sözleşmesi (Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women, 1979) ve Çocuk Haklarına Dair Sözleşme (Convention on the Rights of the Child, 1989).

15 Kadın sünnetine karşı çıkan ve bu pratiğin insan hakları normlarını ihlal ettiğini savunan çalışmalar için bkz. Boulware-Miller, 1985: 155-177; Brennan, 1989: 367-398.

16 Bu konudaki alternatif görüşler için bkz. Al Dirie ve Lindmark, 1992; Kopelman, 1994; Toubia, 1995; Muslim Women’s League, 1999; Platt, 2002; Obermeyer, 2003; Abusharaf, 2011; Güneş, 2021.

dikkate alındığında, zayıf kültürel görelilikle ilgili söylemin ve öz/çekirdek ve çevre insan hakları kavramsallaştırmasının, ancak kültürel, dini veya geleneksel farklılıkları göz önünde bulundurmamak kaydıyla, bazı temel hakların öz anlamlarının evrenselliği üzerinde bir fikir birliğine varılabileceği iddiası; farklılıklara saygı, çokkültürlülük, çoğulculuk ve değer çoğulculuğunun geliştirilmesi için değerli bir amacı yansıtır. Ancak bu iddianın insan haklarının evrenselliği ve liberalizmin birey özgürlüğünü korumaya yönelik evrensel moral varsayımlarını temelden sarsıp sarmadığı tartışmalıdır. Ayrıca, hem belirli bir insan hakkının kendi içerisinde hem de haklar arasında öz-çevre ayırımının ve öz-içerik-yorum farklılaşmasının hangi teorik, normatif ve pratik mülahazalara göre yapılacağı belirsizdir. Bununla beraber, öz-çevre hak ayırımının reel politikte hem evrenselci yaklaşımdan değersiz bir sapmayı teşkil eden emperyalist ve oryantalist söylemin oluşturacağı sorun ve riskleri, hem de kültürel pratikleri savunma adı altında statükoyu devam ettirerek liberal demokratik olmayan bir rejimi inşa etme veya sürdürme amacıyla olanları nasıl önleyeceği tartışmalıdır.

Yukarıda dile getirilen eleştiriler göz önüne alındığında, insan hakları standartlarının evrenselliğini veya yerelleşmesini değerlendirmek için çok boyutlu, daha sofistike ve normatif bir yaklaşım benimsenmelidir. Öz/çekirdek ve çevre insan hakları ayrımı ele alındığında hangi hakların öz hangi hakların çevre insan hakları listesinde yer alması gerektiğine karar vermek başlı başına tartışmalı bir girişimdir. Bu girişimle çevre hak olarak nitelenebilecek olası bazı pratikler ve faaliyetler, bazılarınca aslında insan doğasının ve insan refahının temeli olarak görülebilir ve bunların da öz haklar kategorisinde korunması gerektiği savunulabilir. Bahsedilen listeyi ve ayrımı oluşturmak bir şekilde mümkün olsaydı bile bu, statükocu yönetimlerin liberal demokratik olmayan rejimlerini muhafaza etmeleri için bu söylemi bir araç olarak kullanmaları riskini ortadan kaldırmayacaktır. Bu nedenle bahsedilen derin reel politik tartışmalara öz-çevre haklar kavramsallaştırması üzerinden hazır cevaplar sunmak kolay değildir.

Kaynakça

- Abootalebi, A. R. (1999). Islam, Islamists, and democracy. *Middle East Review of International Affairs*, 3, Erişim adresi: https://ciaotest.cc.columbia.edu/olj/meria/meria99_abootalebi01.html.
- Abusharaf, R. M. (2011). Gender, justice and religion in Sub-Saharan Africa. Thomas Banchoff ve Robert Wuthnow (Ed.). *Religion and the global politics of human rights* içinde (s. 129-155). New York ve Oxford: Oxford University Press.
- Akıllıoğlu, T. (2010). *İnsan hakları: kavram, kaynaklar ve koruma sistemleri*. Ankara: İmaj.

- Al Dirie, M. ve Lindmark, G. (1992). The risk of medical complications after female circumcision. *East African Medical Journal*, 69, 479-482.
- Alkan, Y. S. (2014, Mayıs). Türkiye'nin laiklik deneyimini tanımlamak: "kontrol-temelli mi manipülatif mi?. III. *Türkiye lisansüstü çalışmalar kongresi bildiriler kitabı-III* içinde (s. 13-32). 15-18 Mayıs 2014, İstanbul: ILEM Yayınları.
- Alkan, Y. S. (2012). Thomas Banchoff ve Robert Wuthnow (Ed.). *Religion and the global politics of human rights*, New York ve Oxford: Oxford University Press kitap kritiği, *Religion and Human Rights*, 7, 59-64.
- Alkan, Y. S. (2021a). Feminist teorilerin siyasal liberalizmin anti-mükemmeliyetçi pozisyonu ve özel-kamusal alan ayrımı savunusuna yönelik eleştirisi: birey özgürlüğü üzerinden bir tartışma. Eray Yağanak ve Muharrem Açıkgöz (Ed.). *Kimlik: kapsam, bağlam, sınırlar* içinde (s. 249-291). Ankara: Nika Yayınevi.
- Alkan, Y. S. (2021b). John Rawls'un Siyasal Liberalizmi ve Demokrasi: Daha Kapsayıcı Bir Kamusal Politik Tartışma Formülü (Mü?). Eray Yağanak (Ed.). *Demokrasi Felsefesi: Çağdaş Yaklaşımlar* içinde (s. 86-112). İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Alston, P. (1994). The best interest principle: towards a reconciliation of culture and human rights. *International Journal of Law and the Family*, 8, 1-25.
- Angle, S. C. (2002). *Human rights and Chinese thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- An-Na'im, A. A. (1990). Human rights in the Muslim world: socio-political conditions and scriptural imperatives. *Harvard Human Rights Journal*, 3, 13-52.
- An-Na'im, A. A. (1990). *Toward an Islamic reformation: civil liberties, human rights, and international law*. Syracuse, N.Y.: Syracuse University Press.
- Arneson, R. J. (2003). Liberal neutrality on the good: an autopsy. George Klosko ve Steven Wall (Ed.). *Perfectionism and neutrality* içinde (s. 191-218). Lanham M. D.: Rowman and Littlefield.
- Asad, T. ve diğerleri (2009). *Is critique secular? blasphemy, injury, and free speech*. University of California Berkeley: Townsend Center for Humanities.
- Bader, V. (2007). *Secularism or democracy: associational governance of religious diversity*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Balint, P. (2015). Identity claims: why liberal neutrality is the solution, not the problem. *Political Studies*, 63(2), 495-509.
- Balzer, M. M. (2011). Religious communities and rights in the Russian Federation. Thomas Banchoff ve Robert Wuthnow (Ed.). *Religion and the global politics of human rights* içinde (s. 247-283). Oxford ve New York: Oxford University Press.
- Banchoff, T. ve Wuthnow, R. (2011). Introduction. Thomas Banchoff ve Robert Wuthnow (Ed.). *Religion and the global politics of human rights* içinde (s. 1-22). Oxford ve New York: Oxford University Press.
- Barry, B. (1990). How not to defend liberal institutions. *British Journal of Political Science*, 20 (1), 1-14.
- Barry, B. (2002). *Culture and inequality: an egalitarian critique of multiculturalism*. Cambridge M.A.: Harvard University Press.
- Blocher, J. (2020). Disuniformity of federal constitutional rights. *University of Illinois Law Review*, 1479-1499.
- Boulware-Miller, K. (1985). Female circumcision: challenges to the practice as a human rights violation. *Harvard Women's Law Journal*, 8, 155-177.

- Brennan, K. (1989). The influence of cultural relativism on international human rights law: female circumcision as a case study. *Law & Inequality*, 7(3), 367-398.
- Briley, D. A. ve Aaker J. L. (1990). Bridging the cultural chasm: cultural relativism and the future of international law. *California Western International Law Journal*, 20, 275-314.
- Charter of the United Nations, 24 Ekim 1945, 1 UNTS XVI, Erişim adresi: <http://www.unhcr.org/refworld/docid/3ae6b3930.html>.
- Cohen, P. (2009, 12 Ağustos). , Danish cartoon controversy, *The New York Times*, Erişim adresi: http://topics.nytimes.com/topics/reference/timestopics/subjects/d/danish_cartoon_controversy/index.html.
- Cohen-Almagor, R. (1994). Between neutrality and perfectionism. *Canadian Journal of Law and Jurisprudence*, 7(2), 217-236.
- Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women, 18 Aralık 1979, 34/180, Erişim adresi: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-elimination-all-forms-discrimination-against-women>.
- Convention on the Rights of the Child, 20 Kasım 1989, 44/25, Erişim adresi: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-child>.
- Copper, J. F., Michael, F. ve Wu, Y. (1985). *Human rights in post-Mao China*. Boulder, C.O.: Westview Press.
- Dimock, S. (2000). Liberal neutrality. *The Journal of Value Inquiry*, 34(2), 189-206.
- Donnelly, J. (1984). Cultural relativism and universal human rights. *Human Rights Quarterly*, 6, 400-419.
- Donnelly, J. (1994). Post-cold war reflections on the study of international human rights. *Ethics & International Affairs*, 8, 97-117.
- Donnelly, J. (1995). *Teoride ve uygulamada evrensel insan hakları*. (çev. Mustafa Erdoğan ve Levent Korkut). Ankara: Yetkin Yayınları.
- Donoho, D. D. (1990-1991). Relativism versus universalism in human rights: the search for meaningful standards. *Stanford Journal of Human Rights*, 27, 345-391.
- Dryzek, J. S. (2002). *Deliberative democracy and beyond: liberals, critics, contestations*. Oxford: Oxford University Press.
- Dworkin, R. (1985). *A matter of principle*. Cambridge M.A.: Harvard University Press.
- Erdoğan, M. (2011). *İnsan hakları teorisi ve hukuku*. Ankara: Orion.
- Esposito, J. L. ve Voll, J. O. (1996). *Islam and democracy*. New York: Oxford University Press.
- Finnis, J. (1980). *Neutral law and natural rights*. Oxford: Clarendon Press.
- Galston, W. A. (2002). *Liberal pluralism: the implications of value pluralism for political theory and practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Galston, W. A. (1991). *Liberal purposes: goods, virtues, and diversity in the liberal state*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gaus, G. F. (2003). Liberal neutrality: a compelling and radical principle. George Klosko ve Steven Wall (Ed.). *Perfectionism and neutrality* içinde (s. 137-166). Lanham M. D.: Rowman and Littlefield.
- Gauthier, D. (1986). *Morals by agreement*. Oxford: Clarendon Press.
- Geçit, B. (2014). John Locke'da mülkiyet hakkının sınırları: doğal hukuk temelinde bir değerlendirme. *Beytulhikme An International Journal of Philosophy*, 4(1), 91-113.

- Gerards, J. (2017). Core rights and the interaction of normative and analytical elements in human rights scholarship. Erişim adresi: file:///C:/Users/HP/Downloads/SS-RN-id3333627.pdf.
- Gözler K. (2000). *Türk anayasa hukuku*. Bursa: Ekin Yayınevi.
- Gray, J. (2000). *Two faces of liberalism*. New York: The New Press.
- Greer, S. (2000). The margin of appreciation: interpretation and discretion under the European Convention on Human Rights. *Human Rights Files*, 17, 1-60.
- Güneş, I. (2021). Yerellik ile evrensellik arasında: bir evrensel insan hakları savunusu. Eray Yağanak ve Muharrem Açıkgöz (Ed.). *Kimlik: kapsam, bağlam, sınırlar* içinde (s. 193-248). Ankara: Nika Yayınevi.
- Hatch, E. (1983). *Culture and minority: the relativity of values in anthropology*. New York: Columbia University Press.
- Herskovits, M. (1972). *Cultural relativism: perspectives in cultural pluralism*. New York: Random House.
- Huntington, S. P. (1996). *The clash of civilizations and the remarking of the world order*. New York: Simon and Schuster.
- Ignatieff, M. *Human rights as politics and idolatry*. Amy Gutmann (Ed.). Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- International Covenant on Civil and Political Rights, 16 Aralık 1966, 2200A (XXI), Erişim adresi: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights>.
- Ishay, M. R. (2004). *The history of human rights: from ancient times to the globalization era*. Berkeley, Los Angeles ve Londra: University of California Press.
- Jones, P. (1994). *Rights*. New York: St. Martin's Press.
- Kaboğlu, İ. Ö. (1989). *Kolektif özgürlükler*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Kauper, P. G. (1965). Penumbra, peripheries, emanations, things fundamental and things forgotten: the Griswold case. *Michigan Law Review*, 64, 235-258.
- Klosko, G. ve Wall, S. (Ed.). (2003). *Perfectionism and neutrality: essays in liberal theory*. Lanham M. D.: Rowman & Littlefield Publishers.
- Kopelman, L. M. Female circumcision/genital mutilation and ethical relativism. *Second Opinion*, 20(2), 55-71.
- Kuçuradi, I. (2009). Normların bilimsel temellendirilebilirliği. *Çağın Olayları Arasında* içinde (s. 175-182). Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları.
- Kuçuradi, I. (2009). *Uludağ konuşmaları: özgürlük ahlak kültür kavramları*. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları.
- Kuçuradi, I. (2011). İnsan hakları: kavramları ve sorunları. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları.
- Kukathas, C. (1992). Are there any cultural rights?. *Political Theory*, 20(1), 105-139.
- Kukathas, C. (2003). *The liberal archipelago: a theory of diversity and freedom*. Oxford: Oxford University Press.
- Kurzman, C. (1999). Liberal Islam: prospects and challenges. *Middle East Review of International Affairs*, 3, Erişim adresi: https://ciaotest.cc.columbia.edu/olj/meria/meria99_kuc01.html.

- Kymlicka, W. (1989). Liberal individualism and liberal neutrality. *Ethics*, 99(4), 883-905.
- Larmore, C. E. (1990). Political liberalism. *Political Theory*, 18(3), 339-360.
- Legesse, A. (1980). Human rights in African political culture. Kenneth W. Thompson (Ed.), *The moral imperatives of human rights: a world survey* içinde (s. 123-138). Lanham M.D.: University Press of America.
- Lehmann, K. (2006). In defense of the constitutional court: litigating socioeconomic rights and the myth of the minimum core. *American University International Law Review*, 22, 163- 197.
- Mack, E. ve Gaus, G. F. (2004). Classical liberalism and libertarianism: the liberty tradition. Gerald. F. Gaus ve Chandran Kukathas (Ed.). *Handbook of political theory* içinde (s. 115-130). Londra: Sage Publications.
- Mason, A. D. (1990). Autonomy, liberalism and state neutrality. *The Philosophical Quarterly*, 40(160), 433-452.
- Mill, J. S. (1859/2010). *On liberty*. Londra: Penguin Books.
- Muslim Women's League (1990). Female genital mutilation. Erişim adresi: <http://www.mw-lusa.org/topics/violence&harrassment/fgm.html>.
- Nagel, T. (1986). Moral conflict and political legitimacy. Joseph Raz (Ed.). *Authority* içinde (s. 300-324). Oxford: Blackwell.
- Nagel, T. (2009). The objective basis of morality. Christina H. Sommers ve Fred Sommers, (Ed.). *Vice and virtue in everyday life* içinde (s. 113-116). Boston M.A.: Wadsworth.
- Neal, P. (1987). A liberal theory of the good?. *Canadian Journal of Philosophy*, 17(3), 567-582.
- Neal, P. (1985). Liberalism & neutrality. *Polity*, 17(4), 664-684.
- Obermeyer, C. M. (2003). The health consequences of female circumcision: science, advocacy, and standards of evidence. *Medical Anthropology Quarterly*, 17, 394-412.
- Ownby, D. (2012). Religion, state power, and human rights in China. Thomas Banchoff ve Robert Wuthnow (Ed.). *Religion and global politics of human rights* içinde (s. 213-246). Oxford ve New York: Oxford University Press.
- Patten, A. (2012). Liberal neutrality: a reinterpretation and defense. *Journal of Political Philosophy*, 20(3), 249-272.
- Perry, M. J. (1997). Are human rights universal? the relativist challenge and related matters. *Human Rights Quarterly*, 19, 461-509.
- Platt, J. A. (2002). Female circumcision: religious practice v. human rights violation. Erişim adresi: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/Women/WRGS/FGM/Research/ReligionAndHumanRights.pdf>.
- Pojman, L. (2009). Who is to judge?. Christina H. Sommers ve Fred Sommers, (Ed.). *Vice and virtue in everyday life* içinde (s. 113-116). Boston M.A.: Wadsworth.
- Pollis, A. ve Schwab, P. (1979). Human rights: a western construct with limited applicability. Adamantia ve Peter Schwab (Ed.). *Human rights: cultural and ideological perspectives* içinde (s. 1-19). New York: Praeger.
- Quong, J. (2011). *Liberalism without perfection*. New York ve Oxford: Oxford University Press.
- Rawls, J. (1996). *Political liberalism*. New York: Columbia University Press.
- Rawls, J. (2005). *Political liberalism* (Genişletilmiş Baskı). New York: Columbia University Press.
- Raz, J. (1986). *The morality of freedom*. Oxford: Clarendon Press.

- Renteln, A. D. (1988). Relativism and the search for human rights. *American Anthropologist*, 90, 56-72.
- Sher, G. (1997). *Beyond neutrality: perfectionism and politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Shestack, J. J. (1998). The philosophic foundations of human rights. *Human Rights Quarterly*, 20(2), 201-234.
- Sullivan, W. F. (2009, 7 Ocak). What the Danish cartoon controversy tells us about religion, the secular, and the limits of the law. *Religion Dispatches*, Erişim adresi: http://www.religiondispatches.org/books/2151/what_the_danish_cartoon_controversy_tells_us_about_religion_the_secular_and_the_limits_of_the_law/.
- Svensson, M. (2002). *Debating human rights in China: a conceptual and political history*. Lanham M.D.: Rowman and Littlefield.
- Taşgetiren, Ö. (2017). Liberal nötrlük mümkün mü, gerekli mi?. *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 22(42), 107-142.
- Tepe, H. (2013). İnsan hakları ve evrensellik tartışması. Kivılcım E. Akkoyunlu (Ed.). *Yeni kuşak insan hakları içinde* (s. 3-21). Ankara: TODAİE Yayınları.
- Teson, F. R. (1985). International human rights and cultural relativism. *Virginia Journal of International Law*, 25, 869-898.
- The International Covenant on Civil and Political Rights, 16 Aralık 1966, 23 Mart 1976, 999 UNTS 171, Erişim adresi: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights>.
- The International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, 16 Aralık 1966, 3 Ocak 1976, 993 UNTS 3, Erişim adresi: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-economic-social-and-cultural-rights>.
- Toubia, N. (1995). *Female genital mutilation: a call for global action*. New York: Rainco.
- Trimidas, T. ve Gentile, G. (2019). The essence of rights: An unreliable boundary. *German Law Review*, 20, 794-816.
- Turner, B. (2006). *Vulnerability and human rights*. University Park: Pennsylvania University Press.
- Universal Declaration Of Human Rights, 10 Aralık 1948, UNGA Res 217, Erişim adresi: <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>.
- Uslu, C. (2014). Liberal tarafsızlık ve modus vivendi. *Turkish Studies*, 9(2), 1539-1556.
- Uygun, O. (1992). *1982 Anayasası'nda temel hak ve özgürlüklerin genel rejimi*. İstanbul: Kazancı Yayınları.
- Vienna Declaration, World Conference on Human Rights, 14-25 Haziran 1993, Erişim adresi: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/vienna-declaration-and-programme-action>.
- Waldron, J. (1987). Theoretical foundations of liberalism. *The Philosophical Quarterly*, 37(147), 127-150.
- Yeşilçayır, C. (2019). İnsan hakları felsefesi. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Wright, R. G. (2022). Core and periphery in constitutional law. Erişim adresi: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4106809.
- Zvobgo, E. J. M. (1979). A third world view. ", Donald P. Kommers ve – Gilbert D. Loescher (Ed.). *Human Rights and American Foreign Policy içinde* (s. 90-106). Notre Dame I. N.: University of Notre Dame Press.

Lâikliğin Lehindeki Argümanlar Ne Kadar Lâiktir? Seküler Paradigmanın Kurucu Unsurları Üzerine Retrospektif Bir Okuma Denemesi

Hüseyin Bal* & Mustafa Bal**

Öz

Din ile sosyo-politik hayat arasındaki ilişkilerin mahiyeti meselesi, uzun zamandan beri önemli bir tartışma konusu olmuştur. Lâiklik, bu ilişkinin somutlaştığı modellerden biridir. Farklı varyantları olsa da lâiklik nihâf tahlilde, din ile siyasetin birbirinden ayrılmasını ifade eder. Bir sosyo-politik örgütlenme biçimi olarak laiklik lehinde yaygınlıkla kullanılan argümanlar özgürlük, adalet, barış, hoşgörü ve demokrasi gibi kavramlardan oluşmaktadır. Ancak bunların sadece lâik paradigmaya ait olmamaları bir yana, görmezden gelinemeyecek denli dinsel köken ve muhtevaya sahip olduklarına dair iddialar vardır. Bir yandan tarihsel süreklilik, diğer yandan din ile sosyal hayatın karşılıklı etkileşimleri göz önünde bulundurulduğunda, mezkûr iddiaların mesnetsiz olmadıkları anlaşılmaktadır. Bu çalışmanın amacı, mezkûr argümanlar dizisinin özsel olarak lâik olup olmadıklarını ve sadece lâik rejimlerle mi tetabuk halinde olduklarını ilgili tartışmalar ışığında irdelemektir.

Anahtar Kelimeler: Din, Siyaset, Lâiklik, Özgürlük, Adalet, Barış, Hoşgörü, Demokrasi.

How Secular Are the Arguments in Favor of Secularism? A Retrospective Reading Essay on the Constitutive Elements of the Secular Paradigm

Abstract

The question of the nature of the relations between religion and socio-political life has long been an important topic of discussion. Although it has different variants, secularism ultimately refers to the separation of religion and politics. The arguments commonly used in favor of secularism as a form of socio-political organization consist of concepts such as freedom, justice, peace, tolerance and democracy. However, there are claims that they do not only belong to the secular paradigm, but that they have religious origins and contents that cannot be ignored. Considering the historical continuity on the one hand and the mutual interactions of religion and social life on the other, it is understood that the aforementioned claims are not groundless. This study aims to examine whether the aforementioned set of arguments is intrinsically secular and whether they are compatible only with secular regimes in the light of the relevant discussions.

Keywords: Religion, Politics, Secularism, Freedom, Justice, Peace, Tolerance, Democracy.

*Doç. Dr. | KTÜ İİBF Kamu Yönetimi Bölümü Siyaset ve Sosyal Bilimler ABD
huseyinbal@ktu.edu.tr | ORCID: 0000-0001-6946-9219

**Arş. Gör. | Gümüşhane Üni., İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü
İslam Mezhepleri Tarihi ABD | mbal@gumushane.edu.tr | ORCID: 0000-0002-8093-0982
DOI: 10.36484/liberal.1192489

Liberal Düşünce Dergisi, Yıl: 28, Sayı:109, Kış 2023, ss. 53-77.
Gönderim Tarihi: 21 Ekim 2022 | Kabul Tarihi: 11 Mart 2023

Giriş

Lâiklik, modern dünyanın şekillenmesinde çok önemli bir rol ve öneme sahip olmasına rağmen -belki de bu yüzden- bir tanım berraklığına kavuşmuş değildir. Üzerinde yürütülmekte olan hararetli tartışmalar, anlamını vuzuha kavuşturmaktan ziyade muğlaklaştırmakta ve bulanıklaştırmaktadır. Bu nedenle lâiklik, Gallie (2021)'nin "kullanıcıları tarafından, doğru kullanımları hakkında kaçınılmaz olarak namütenâhi ihtilâflar içermelerinden ötürü" *özünde tartışmalı* olarak adlandırdığı kavramların başında gelmektedir. Dolayısıyla bugün, lâikliğin tam olarak ne anlam ifade ettiğine, hangi rolleri üstlendiğine ve hangi işlevleri yerine getirdiğine dair ortak bir anlayış yoktur. Mamafih, üzerinde mutabakata varılamamış olması, söz konusu kavramın tanımının es geçilmesini iktiza etmez. Burada geleneğe bağlı kalınarak, kavramın bir tanımlaması yapılacak ve çalışma boyunca yapılması planlanan açılım ve izahât temel olarak bu tanıma dayandırılacaktır. Ancak bu tanımın da nihaî tahlilde muhtelif tanımların içinden yapılmış olan bir tercihi yansıttığı akılda tutulmalıdır.

Her ne kadar tartışmalı olsa da ilgili literatürde çok zengin, farklı, çeşitli ve velûd lâiklik tanımlarının var olduğunu belirtmek gerekir. Bu tanımlardan burada tercih edileni, lâiklik konusundaki vukûfiyeti ve yetkinliğiyle bu konunun en önemli otoritelerinden biri sayılan ünlü Fransız yazar Jean Baubérot tarafından benimsenmiş olanıdır. Baubérot (2009: 236), üçgen metaforunu kullanarak yaptığı tanımlamada, lâikliğin üç tane kenarı (kriteri) olduğunu söyler. Bunlardan *birincisi*, dinin devlet, kurumlar, ulus ve birey üzerinde vesayet sahibi olmamasıdır. Yani dinî kurumların devlet kurumlarından ayrılması ve bunun doğal-mantıksal sonucu olarak da hiçbir siyasî alanın, dinî kurumlar tarafından domine edilmemesidir. *İkincisi*, sadece sözde özgürlükle sınırlı olmayıp, toplumsal pratiklerini de içerecek şekilde din, vicdan, inanç ve inançsızlık özgürlüklerinin mevcut olmasıdır. Bu herkes için düşünce, vicdan ve din özgürlüğü demektir ve kamu düzeni ile başkalarının haklarını gözetmek kaydıyla, herkesin inançlarını değiştirme ve düşüncelerini açıklama özgürlüğünü içerir. *Üçüncüsü* ise yine toplumsal pratikte karşılık bulacak şekilde, farklı dinler, din-dışı inanışlar, dünya görüşleri ve ideolojilerin hukuk karşısında eşit olmasıdır. Bu demektir ki, devlet farklı inanç ve görüşler karşısında eşit mesafededir; bu nedenle hiç kimseye dinî ya da dinî olmayan dünya görüşü nedeniyle devlet tarafından ayrımcılık uygulanamaz; yani bu gerekçelerle herkesin eşit muameleye tabi tutulması esastır. O halde bu kriterleri göz önünde bulundurarak, şöyle bir lâiklik tanımı geliştirilebilir: *Lâiklik, dinin devlet, sivil kurumlar, ulus ve birey üzerinde vesayet sahibi olmadığı;*

din, vicdan, inanç ve inançsızlık özgürlüklerinin gerçekten (somut ve pratik olarak) mevcut olduğu ve devletin farklı dinler, din-dışı inanışlar, dünya görüşleri ve ideolojiler karşısında eşit mesafede durduğu bir sosyo-politik örgütlenme tarzı ve din-devlet ilişkileri modelidir.

Din-devlet ilişkileri modeli denilmişken, lâikliğin bunlardan sadece biri olduğunun belirtilmesi gerekir. Tarihte muhtelif din-devlet ilişkisi modelleri ortaya çıkmıştır ve lâiklik bunlardan sonuncusudur. İlki, Baubérot'ın yukarıda lâikliğin birinci kriteri olarak zikrettiği nokta ile ilgilidir. Yani dinin devlet üzerinde hâkimiyet tesis ettiği, birey ve toplum üzerinde vesayet sahibi olduğu ve entelektüel, bireysel, sosyal ve siyasal hayatı domine ettiği din-devlet ilişkisi modeli olarak *teokrasidir* (Din devleti). İkincisi, din ve devlet arasında hüküm sürmekte olan ilişki biçiminin, teokrasinin tam aksi olacak şekilde somutlaştığı, yani devletin dine egemen olduğu ve dinî hayatı ve kurumları düzenlediği *Sezaro-Pabtizm* veya diğer adıyla *Bizantinizmdir* (Devlet dini). Sonuncusu ise, yukarıda da belirtildiği gibi her iki iktidar alanının ayrıldığı ve sınırlarının belirlendiği *lâik* modeldir.

Ancak lâik model de tek ve biricik olmayıp, tarihsel açıdan sadece teorik enstrüman olarak değil, pratikte de en az üç farklı varyant halinde var olmuştur. Bunlardan birincisi, “siyasî yönetimin işlerini, din işlerinden kesinlikle ayırt etmeyi ve ikisi arasına âdil sınırlar koymayı her şeyin üzerinde zorunlu” gören ve bu anlamda sadece *sınırlı hükümeti* değil, aynı zamanda *sınırlı dini* de kuramlaştıran John Locke'tan mülhem *separatizm* (din-devlet ayrılığı) olup (Locke, 2017: 17), çoğunlukla Anglo-Sakson dünyanın pratiği olarak bilinir. Lâik modelin bu varyantında, din ile devletin işlevleri ve görev tanımları birbirinden ayrılmış ve her ikisinin düzenleme alanlarının sınırları kesin hatlarla çizilmiştir. İkinci varyant, “bir toplumun kurulduğu her yerde bir dini gerekli” gören ancak “daha az dogma, daha az tartışma” ve dolayısıyla “daha az felaket” için bireyin, inancını “safsatılar ve anlaşılabilir tartışmalarla doldurmadan” “merhametli bir Tanrı'ya” tapmasını salık veren Voltaire'den mülhem *antiklerikalizm* (ruhban sınıfı karşıtlığı) olup çoğunlukla Kıta Avrupası, özellikle de Fransız pratiği olarak ün salmıştır (Baubérot, 2008: 39-40). Lâik modelin bu varyantında toplumdaki hoşgörüsüzlüğün ve bundan neşet eden kaos ve karmaşanın baş sorumlusu olarak, katı ve değişmez doğmalar va'zeden Kilise ya da ruhban sınıfı kabul edilir. Dolayısıyla lâikliğin bu varyantı, ruhban sınıfına karşıtlık üzerinden tanımlanmaktadır. Üçüncü varyant, Rousseau'dan mülhem *Yurttaşlık Dini* olup, yine Fransız pratiğinde somutlaşmıştır. Rousseau'ya göre “din ona temel sağlamadıkça devlet hiçbir zaman kurulamayacaktır”, bu yüzden de “her yurttaşın ödevlerini sevmesini sağlayan bir dininin var olması” gerekir. Diğer tarihî dinlere inanmak kişinin tercihine

kalmakla birlikte, Rousseau'nun "yurttaşlık dini" olarak tesmiye ettiği bu dine sahip olmak, her vatandaş için bir mecburiyettir. Rousseau, Yurttaşlık Dininin amentü manzumesini ise "Gelecek yaşamı, adil olanların mutluluğunu, kötülerin cezalandırılmasını, toplum sözleşmesinin ve yasaların kutsallığını önceden gören ve bunların gerçekleşmesini sağlayan kudretli, bilge, merhametli bir İlah'ın varlığı" olarak tespit eder (Baubérot, 2008: 42). Siyasal teorisyen Stepan (2012: 55-73), bu varyantlara "karşılıklı hoşgörüler" adını taşıyan bir dördüncüsünü ilave etmiştir. İleri Batı demokrasilerinin pratiğinde somutlaşan bu varyant, hem demokratik olarak seçilmiş hükümetler hem de sivil ve siyasî toplumdaki dîni kuruluşlar için karşılıklı müsamaha ve özgürlüğü ifade etmektedir. Stepan (2012: 59)'a göre "artık neredeyse hiçbir Batı Avrupa demokrasisinde kilise ve devlet arasında katı veya düşmanca bir ayırım yoktur. Çoğu, devlet müdahalesinden bağımsız olarak demokratik yöntemlerle müzakere edilmiş bir din özgürlüğüne ulaşmış ve tümü de dinî gruplara yalnızca özel olarak ibadet etme özgürlüğü değil, aynı zamanda sivil toplum ve siyasî toplum içinde gruplar düzenleme özgürlüğü tanımış durumdadır. Bu nedenle, Batı Avrupa'dan alınacak ders, kilise ve devlet arasında bir "ayrılık duvarı" ihtiyacında değil, karşılıklı hoşgörünün sürekli siyasî inşası ve yeniden inşasında yatmaktadır. Gerçekten de kilise-devlet ayrılığı kavramının Batı Avrupa demokrasisinin modern sözlüğünde ancak karşılıklı hoşgörü bağlamında bir yeri vardır". Kısacası, *Seperatizm* din ile devlet arasında sert bir ayrılığı, *Antiklerikalizm* ruhban sınıfının pasifleştirilmesini, *Yurttaşlık Dini* devletin mevcut ve faal olmasını mümkün kılacak bir inanç yapısının tüm yurttaşlar tarafından benimsenmesini, *Karşılıklı Hoşgörüler* ise dinsel ve sivil/siyasal kurumlar arasındaki karşılıklı tesamuha dayalı ilişki biçimini ifade etmektedir.

Bu varyantlardan haberdar olmak önemlidir; çünkü din-devlet ilişkilerinin özgün bir düzenleme biçimi olarak lâiklik, farklı siyasal rejimlerde farklı biçimler almış ve farklı anlamlar taşımıştır. Böyle olması da normaldir. Çünkü farklı devletlerin seküler sistemleri, elbette kendi toplumlarının entelektüel, dinî, kültürel ve siyasî yapılarına uygun bir karakter taşıyacaktır. Bu rejimler birbirlerinden ayrıştıkları ölçüde, onların lâiklik uygulamaları da farklılık gösterecektir. Ancak lâiklik uygulamasını bir din-devlet ilişkisi biçimi olarak benimsemiş ülkelerde, bunun tercih edilme nedenleri genellikle aynı, ortak ya da benzer bir argüman dizisine dayandırılmaktadır. Bu argüman manzumesi çoğunlukla özgürlük, eşitlik, barış, adalet ve demokrasi gibi modern toplumun olmazsa olmazları mesabesinde olan kurum, ilke ve değerleri içermektedir. Bunlar aynı zamanda siyasal teoride lâiklik lehindeki argümanlar olarak da bilinmektedirler. Bu çalışmada farklı bir bakış açısıyla, bu argümanların gerçekte lâik olup olmadıklarını, ya da ne derece lâik

olduklarını ortaya koymanın yanı sıra, bu değerlerin sadece seküler düşünüşe ait veya uygun değerler olup olmadıkları da tartışılacaktır.

Başlangıç varsayımı olarak şu noktanın peşinen ve önemle belirtilmesi gerekir ki, mezkûr argümanlar manzumesi, bizatihi kendilerinin pür anlamda lâik olmamaları bir yana, sadece lâik/seküler/profan düşünce yapısına ait de değildir. Dahası, özellikle semavî dinlerle aralarında hem kaynaklık hem de birliktelik anlamında sıkı bir ilişki söz konusudur. Daha açık bir ifadeyle, lâikliğin lehindeki argümanlar olarak sunulan bu kavramların yoruma bağlı olarak kısmen ya da tamamen ilahî- semavî dinlerden neşet ettiklerini ve bunun doğal bir sonucu olarak da semavî dinlerle tutarlı ve uyumlu bir birliktelik içinde olduklarını söylemek mümkündür.

Kısaca belirtmek gerekirse, bu çalışmanın temel problemiğini, mezkûr argümanlar dizisinin özsel (intrinsic) olarak lâik olup olmadıkları ve sadece lâik rejimlerle mi tetabuk halinde oldukları sorunu oluşturmaktadır. Bu meselenin irdelenmesi belki de sekülerist paradigmanın gölgesinin düştüğü siyaset teorisi, siyaset felsefesi ve siyasal ilahiyat literatüründe yer alan tartışmalardaki egemen varsayımları besleyen normatif söz dağarcığının temel kavramlarını yeniden inşa etme ihtiyacını ortaya çıkaracaktır. Dolayısıyla bu makaleyi, mezkûr kavramların lâik kimlik ve mahiyetlerini sorgulamaya açmak suretiyle, bu inşa ameliyesine giden yolun kaldırım taşlarından biri olma arzu ve teşebbüsü olarak okumak gerekir.

“Giriş” kısmını bitirmeden önce, daha çok çalışmanın metodolojisine müteallik birkaç meseleyi daha vuzuha kavuşturmak gerekmektedir. Öncelikle burada kavram kargaşasına meydan vermemek için Gözaydın (2019)’a katılarak, “lâik ve seküler” ile bunlardan türeyen lâiklik/sekülerlik, laisizm/sekülerizm kavramlarının Türkçe’de genellikle kullanıldığı gibi eşanlamlı olmadığının vurgulanması gerekmektedir. Öncelikle, Asad (2006: 11)’a bakılırsa, ‘seküler’ bir bilgi kategorisi iken, ‘sekülerizm’ bir siyasal öğretilerdir. Öte yandan Gözaydın (2019: 141)’ın da ifade ettiği gibi, lâiklik din-devlet ilişkilerini düzenleyen siyasal/hukuksal bir ilke iken, sekülerleşme modernleşmeyle paralel ilerleyen bir sosyal süreçtir. Sekülerizm ise sosyal ve/veya siyasal bir felsefe hatta ideoloji olarak kabul edilir. Burada Vergin (2000)’in ‘lâiklik’ ve ‘lâikçilik’ arasında yapmış olduğu ayrımı hatırlayarak, sekülerizmin olsa olsa ‘lâikçilik’e ya da Jakoben deneyimle bağlantılı Fransız tarzı ‘laisite’ye yakın durduğu söylenebilir. Ancak bu çalışmada, Gözaydın (2019: 142)’ın da belirttiği gibi her ikisi de nihai tahlilde “devlet siyasetiyle, hukuk üretimiyle ve anayasal ilkelerle yakından ilintili” olmaları ve bu nedenle literatürde kendileriyle ilgili “tutarlı bir ayrım yapılmaması” hasebiyle, lâiklik ve sekülerizm kavramları arasında kesin sınır çizgisi çekilmemiştir.

İkinci olarak belirtmek gerekir ki, bu makalede mezkûr kavram setinin sekülerizmin meşrulaştırılmasında kullanılmakta olduğu varsayılmakta hatta veri alınmaktadır. Bunun nedeni, modern toplumda özgürlük, eşitlik, barış, hakkaniyet ve demokrasi gibi idealleri hayata geçirmek için lâikliği elzem sayan bakış açısının ve onun istinat ettiği düşünce geleneğinin hayli yaygın olmasıdır. Nitekim Copson (2019: 64)'a göre "en iyi din-devlet düzenlemesi olarak lâikliği savunmak için her seferinde bu argümanlar kullanılmıştır". Meseleyi demokrasi özelinde ele alan Stepan (2012: 58) ise bu düşünce geleneğine bağlı analistlerin "...sıklıkla kilise ve devlet ayrılığının ve lâikliğin yalnızca Batı demokrasisinin değil, aynı zamanda bizzat demokrasinin temel özellikleri olduğunu varsayarlar". Yine Kuru (2011)'nin da işaret ettiği gibi, Rawls (2017) ve Habermas (2003) gibi düşünürler kamusal söylemin seküler olması gerektiğini; çünkü dinî öğretilerin, içerdikleri dogmatik unsurlar nedeniyle demokratik sürecin gerektirdiği uzlaşmayı engelleyebileceğini ileri sürmüşlerdir. Benzer şekilde Taylor (1998; aktaran Asad, 2006: 11) da sekülerizm modelinin entelektüel açıdan cezbedici olmasının yanında, modern demokratik devletin "olmazsa olmazı" olduğunu ileri sürmüştür.

Son olarak, başlıkta da belirtildiği gibi bu çalışmanın nihayetinde bir "okuma" denemesi olduğunun hatırlarda tutulması gerekmektedir. Bu demektir ki, mevcut çalışma farklı okuma biçimlerinden sadece biridir ve bu yüzden de malzeme/veri repertuarını muayyen bir bakış açısının yönlendirdiği bir tercih ve seçme yöntemiyle oluşturmuştur. Dolayısıyla alternatif bakış açıları da mümkündür ve onlar da muhtemelen okumalarını destekleyecek veriler bulabileceklerdir.

Lâikliğin Lehindeki Argümanlar

Bu çalışmada ilgili argümanlar dizisi içerisinde yer alan her bir kavram, yukarıda zikredilen temel problematik açısından ele alınarak irdelenecek ve söz konusu kavramların başlangıçtaki varsayıma uyumu test edilecektir. Burada lâik paradigmanın kurucu öğeleri olarak sadece özgürlük, adalet, hoşgörü, barış ve demokrasi kavramları ele alınmıştır. Hâlbuki lâikliğin lehindeki argümanlar bunlardan ibaret değildir. En az bunlar kadar önemli olan *bireycilik* ve *eşitlik* gibi başka argümanlar da vardır. Üstelik bu çalışmanın temasına uygun düşecek şekilde, mezkûr iki kavramın dinsel orijinlerine dair hayli ikna edici açıklamalar da bulunmaktadır. Mesela Louis Dumont, Avrupa'nın geleneksel bütüncül (holistic) toplumdan modern bireyci topluma geçişinde Hıristiyanlığın rolünü gözler önüne sermiştir. Ona göre, Hıristiyanlık başından beri insanı, diğer tüm ilişkilerden önce Tanrı ile içsel/derûnî ilişkisi olan, dolayısıyla

kurtuluşu kişisel aşkınlık yoluyla arayan bir birey olarak sunmaktadır. Tanrı ile olan bu ilişkide, birey olarak insanın değeri tasvip, tasdik ve takdis edilirken; dünya zorunlu olarak küçümsenmiş ya da değersizleştirilmiştir. Dahası, birey aynı zamanda bireysel ruhlara sahip olan diğer herkesle eşitlenmiştir. Böylece bireycilik ve eşitlikçilik yüceltilerek evrensel bir düzlemde takdim edilmiştir: Bireysel ruhun Tanrı ile olan evlât ilişkisinden aldığı mutlak değer, tüm insanlık tarafından (eşit bir şekilde) paylaşılmıştır (Dumont, 1992; Benoist, 2002: 13-29). Kısaca ifade etmek gerekirse, Dumont'a göre çağdaş, lâik insan ve toplumun orijini, Hıristiyanlık'ın bireyci ve eşitlikçi kanonudur. Ancak bu çalışma yukarıda sayılan beş kurucu unsurla sınırlandırılmıştır. Gerek siyaset felsefesi ve siyaset teorisi literatüründe kapsadığı devasa alan, gerekse hakkında yürütülen yoğun ve harfî tartışmalar nedeniyle, araştırmaya özgürlük kavramıyla başlamak uygun düşecektir.

Özgürlük

Özgürlük kavramı, farklı düşünce gelenekleri ve bunlara mensup düşünürler tarafından çok farklı şekillerde tanımlanmaktadır. Yine de tarihsel gelişimine bakıldığında, özgürlüğün anlamı ve tanımıyla ilgili üç ana düşünce geleneğinin var olduğu görülmektedir. Bunlar (a) "keyfi müdahaleden bağımsızlık hali" (bir şeyden özgürlük) anlamında liberal "negatif özgürlük"; (b) "öz-sahiplik ya da kişinin potansiyelini tam olarak gerçekleştirilmesi" durumu (bir şeye özgürlük) anlamında sosyalist "pozitif özgürlük" ve (3) "tahakkümsüzlük" anlamında "cumhuriyetçi özgürlük" tür (Bal, 2014).

Lâikliği insan özgürlüğü bağlamında meşrulaştırma yaklaşımının kökeni, "insan onuru" argümanıdır. Bu argüman, önemli meseleler hakkında kişinin kendi kararlarını vermekte mümkün merteye özgür olmak isteyeceği ve insanın "her şeyin ölçüsü" olması nedeniyle, öyle de olması gerektiği varsayımından hareket eder. Nitekim özgürlüğün yukarıdaki tanımlarından her biri, insanı merkeze alan hümanist felsefe geleneğiyle güçlü bir şekilde ilişkilidir. Dolayısıyla, bu özgürlük anlayışında insan-dışı ya da insan-üstü bir takım referanslar manzumesini dışarıda bırakan net bir profan perspektif hâkimdir. İngiliz yazar ve devlet adamı Mill (2004: 81) liberal bir klâsik haline gelen Hürriyet Üstüne adlı eserinde, "İnsanın hayatını mükemmelleştirmek ve güzelleştirmek için kullandığı eserler arasında önem bakımından en önde geleninin, insanın kendisi" olduğunu ifade etmiştir. Bu yaklaşım, başta 18. Yüzyılın aydınlanmacı ve 19. Yüzyılın ideolojik bakış açısı olmak üzere, daha başka birçok düşünce ekolü ve onlara mensup düşünür tarafından da paylaşılmıştır. Ancak burada bunların tümüne değinmek hem imkânsız hem de gereksizdir. Çünkü genellikle iddia edilenin aksine, özgürlük konusunda seküler perspektiften başka bakış

açıları da vardır ve bunların başında siyasal teoloji gelmektedir. Bir başka ifadeyle, özgürlük meselesi sadece siyaset felsefesinin değil, siyasal teolojinin de merkezî tartışma konularından birini oluşturmaktadır. Tahmin edilebileceği gibi, bu kavramın dinî-manevî- ahlâkî içerikten yalıtılarak yapılan tarif, tasvir ve izah girişimleri, siyasal teoloji çevrelerinde yeterli görülmemekte, tabiri caiz ise “tek boyutlu” olmakla eleştirilmektedir. Meselâ bu eleştirilerden biri, Papa John Paul’e aittir. Papa, 1979 yılında Philadelphia’da geniş bir dinleyici topluluğuna hitap ettiği konuşmasında konuyla ilgili olarak şöyle demiştir:

Özgürlük, İsa tarafından dile getirilen ve onun kilisesi tarafından önerilen hakikatle ilişkisi kurulmadan asla anlaşılamayacağı gibi, ahlâkî anarşinin nedeni olarak da görülemez (Birch, 1993: 166).

Politik teolojinin seküler özgürlük yaklaşımlarını olumsuzlaması her ne kadar özgürlüğün yukarıda ele alınan üç düşünce geleneğinin tümü için geçerli olsa da, ilgili literatürdeki ağırlığından mıdır nedir, eleştiri okları bunlardan özellikle ve ağırlıkla liberal geleneğin negatif özgürlük anlayışına yöneltilmiştir. Birch (1993: 166)’in de belirttiği gibi, siyasal ilâhiyatın özgürlük anlayışındaki temel düşünce, gerçek özgürlüğün, bireyin tercih ettiği herhangi şeyi değil, ahlâken doğru olan şeyi yapma özgürlüğü olduğudur. Bu düşünce Roma Katolik Kilisesi’nin kadîm bir akidesi olup, başka bazı Hıristiyan kiliselerinin ve İslâm Dini’nin birçok mezhebinin ilâhiyatçıları tarafından da paylaşılmaktadır. Politik teolojide özgürlük bir inanç meselesidir; dolayısıyla sanki rasyonel veya pragmatik argümanlara dayanıyormuş gibi tartışılabilecek bir düşünce değildir. İnananlar kabul edebilir, inanmayanlar da reddedebilirler. Ama gerçek iman sahipleri, sosyal çevreden yalıtılmış (atomize) bireye dokunmama (müdahalesizlik) esası üzerine kurulu olan negatif özgürlük anlayışını, yanlış ve yanıltıcı olduğu gerekçesiyle sadece dinen değil, mantıken de reddetmelidirler.

Dolayısıyla lâikliğin meşrulaştırılmasında kullanılan bireysel özgürlük argümanını sadece seküler/ hümanist gerekçelerle savunmak eksik olması bir yana ayrıca sakattır da. Çünkü insanın değeri, onuru ve erdemi sadece lâik/ seküler/profan kafa yapısı için değil, ayrıca dinler için de merkezî öneme sahiptir. Semavî dinlerden özellikle Hristiyanlıkta ve İslamiyet’te bunun örneklerine bolca rastlamak mümkündür. Musevîlikte ise insanın özgür olduğuna ilişkin sözlü bir ifade yer almasa da bunu yorum yoluyla anlamak zor değildir. Bir kere Musevîlikte tartışmalı konularda son sözü söyleme yetkisine sahip bir kurum yoktur. Bu durum, bir yorum çeşitliliğine ve zenginliğine izin vermektedir. Ayrıca Musevîlik dini için insan onuru merkezî bir önem taşır. O kadar ki, 1948 tarihli Birleşmiş Milletler Evrensel İnsan Hakları Beyannamesi’nin

fikir babalarından biri olan Cassin (2011)'e bakılırsa, insan hakları ve onuru temasının kaynağı, Musevîlikte en temel kanun mecmuası olan On Emir'dir.

Aynı durum üstelik de daha vazih ve vurgulu bir şekilde Hıristiyanlık için de geçerlidir. O derece ki, Hıristiyanlığın bazı yorumlarına göre özgürlükten kaynaklanmayan, onunla özdeşleşmeyen ya da onunla bağdaşmayan inanç dinen makbul değildir. Mesela Baptist Helwys, 1612'de kadın ve erkek herkesin 'insanî yasalara' uydukları sürece, kralın dine ya da Tanrı'ya mahsus konularda yasa koyamayacağını ileri sürmüş ve şöyle devam etmiştir:

Kral bizden daha fazlasını isteyemez; Çünkü Tanrı'ya göre insanın dini, Tanrı ile kendisi arasındadır. (Tanrıya) hesabı Kral değil, kişinin kendisi verecek. Dolayısıyla Kral, Tanrı ile insan arasında hüküm veremez (Copson, 2019: 77).

Keza Baptist İnanç ve Mesaj, 2000 baskısının XVII. Maddesinde, benzer şekilde İncil'den birkaç ayete atıfta bulunarak, bu inancı şöyle formüle etmiştir:

Tanrı tek başına vicdanın Rabbidir ve onu (vicdanı), (kendi) sözüne aykırı ya da ilgisiz olan beşeri öğretilerden ve emirlerden ayrı tutmuştur. Kilise ve devlet ayrı olmalıdır. Manevî amaçlarının peşinde olan her kilisenin korunması ve tam anlamıyla özgürlüğünün sağlanması devletin borcudur. Bu özgürlüğü sağlarken, hiçbir dinî grup veya mezhep, devlet tarafından diğerlerinden daha fazla tercih edilmemelidir. Mesih'in tür dinî görüşüne ceza verme ve herhangi bir inanç biçimini desteklemek için vergi uygulama hakkı yoktur. Özgür bir devlette özgür bir kilise, Hıristiyan idealidir ve bu, tüm insanlar için Tanrı'ya özgür ve engelsiz erişim hakkını ve din alanında sivil gücün müdahalesi olmaksızın fikir oluşturma ve yayma hakkını ima eder (Copson, 2019: 66).

Öte yandan İslâm dini de bir yandan insanı yaratılanların en şerefli (eş-ref-i mahlûkat) olarak tanımlarken, bununla tutarlı ve uyumlu bir tavırla, onun özgürlüğünü güçlü bir şekilde vurgulamaktadır. Tıpkı Hıristiyanlıkta olduğu gibi İslâmiyet'te de insan özgürlüğü kavramı çok geniş ve tartışmalı bir konudur. Her iki dinin ilâhiyatçıları bu konuyu ilginç ve zengin argümanlarla derinliğine ve vukufiyetle ele almış ve tartışmışlardır. Bu mesele Hıristiyan âleminde başta Augustinus ve Thomas Aquinas olmak üzere belli başlı teologlar tarafından irdelenirken, İslâm dünyasında ağırlıkla irade kavramı (irade-i külliye ve irade-i cüz'iyeye) temelinde Kaderiye ve Mu'tezile gibi bazı düşünce ekolleri tarafından ele alınmıştır. Hem devasa bir literatür oluşturacak şekilde geniş olması hem de bu çalışmanın direkt konusunu oluşturmaması nedeniyle, burada bu meselenin detayına girilmeyecektir. Bunun yerine, İslâm dininin temel kaynağı olan Kur'an-ı Kerim'den konu ile ilgili birkaç ayet örnek kabilinden dikkatlere sunulacaktır.¹ (Bu arada diğer semavî dinlerde olduğu gibi, İslam'ın aslî kaynaklarında da yorumla bağlı olarak

1 Burada yer alan ayetlerde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın aşağıda verilen linkteki Kur'an-ı Kerim Tefsiri esas alınmıştır: <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir>, Erişim tarihi: 05.04.2022.

irade özgürlüğünün aksine teolojik, sosyolojik hatta tarihsel determinizmi ima eden mebzul miktarda verinin mevcut olduğunu da belirtmek gerekir.)

Kur'an-ı Kerim'in muhtelif ayetlerinde, insanın -eşref-i mahlûkat tanımıyla tutarlı bir şekilde- irade (isteme ve yapma) gücüyle teşhiz edildiği vurgulanmaktadır. Bu hem birey için hem de bireylerin oluşturduğu toplumlar için geçerlidir. Birey için olana örnek olarak şu ayetler gösterilebilir: "Her insanın sorumluluğunu omuzuna yükledik. Kıyamet gününde insana, açılmış vaziyette önüne konulacak olan bir kitap çıkaracağız" (Kur'an-ı Kerim, İsra/13). "Oku şimdi kitabını! Bugün kendini yargılamak üzere kendi nefsin yeter" (Kur'an-ı Kerim, İsra/14). Burada insanın hem kendi potansiyelini geliştirebilmesi anlamında yetkin, hem kendi kararlarını alabilme ve uygulayabilmesi anlamında ergin hem de bunlardan doğan mesuliyeti üstlenebilmesi anlamında sorumlu bir fail telakki edildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca burada enteresan bir şekilde "insanın kendisini yargılamasından" bahsedilmektedir ki, isteyenler bunu geniş bir yorumla, "insanın en iyi yargıcının yine kendisi olduğunu" va'zeden liberalizmin birey ve özgürlük anlayışı üzerinden de okuyabilirler. Keza Kehf Suresi'nde de "Ve de ki: gerçek Rabbinizden gelendir. Artık dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin..." (Kur'an-ı Kerim, Kehf/29) demek suretiyle, bireyin imanda olduğu kadar inkârda da özgür bırakıldığı belirtilmektedir. Yine Bakara Suresi'nde "Dinde zorlama yoktur. Doğru eğriden açıkça ayrılmıştır. Artık kim sahte tanrıları reddeder de Allah'a inanırsa, kopmayan sağlam bir kulpa yapışmıştır. Allah her şeyi işitir ve bilir" (Kur'an-ı Kerim, Bakara/256) ve Yunus Suresi'nde "Eğer Rabbin dileseydi, yeryüzünde bulunanların hepsi topluca iman ederdi. Hal böyleyken, mümin olsunlar diye sen tutup insanları zorlayacak mısın" (Kur'an-ı Kerim, Yunus/99) denilmek suretiyle bu özgürlükçü tutum tahkim ve tasrih edilmiştir. Diğer taraftan birey için söz konusu olan bu özgürlükçü tavır, toplum için de geçerlidir. Mesela şu ayette yer alan "...Bir toplum kendisindekini değiştirmedikçe Allah onlarda bulunanı değiştirmez..." (Kur'an-ı Kerim, Ra'd/11) şeklindeki ifadeyle, toplumsal değişimin insan fillerine sıkı sıkıya bağlılığı vurgulanmaktadır. Hatta bunun "bireysel ve toplumsal değişimin evrensel yasası" olduğunu ileri süren yazarlar bile vardır (Said, 1986). Dikkatli bir bakış, özgürlüğü inancın "olmazsa olmaz" sayan Baptizm ile İslâmiyet'in bakış açısı arasındaki benzerliği fark edecektir.

Öte taraftan sadece semavî dinler değil, Uzakdoğu din ve felsefeleri de özgürlük meselesini önemsemektedirler. Mesela Gandhi, bireysel bir mesele olarak dinin Hindu perspektifinden yola çıkarak, şunları söylemiştir: "Dinim üzerine yemin ederim. Onun için ölürüm de. Ama bu benim kişisel meseledir... Devlet dünyevî refahınıza, sağlığınıza, iletişiminize, dış ilişkilerinize,

para biriminize vb. bakar; fakat sizin dininize veya benim dinime bakmaz. Din, herkesin kişisel meselesidir” (Copson, 2019: 72).

Görüldüğü gibi, lâikliğin meşrulaştırılmasında argüman olarak kullanılan “özgürlük”, kavram olarak insanın üstünlük ve onuruyla ilişkilendirilmesi anlamında sakramental bir öze sahiptir. (Bilindiği ve kabul edilebileceği gibi, kutsiyet ifade eden bir kavram ya da şeyin saf veya sırf lâik olduğu söylenemez. Çünkü böyle bir iddia, meseleye bilimsel tarafsızlığın değil, lâik paradigmanın hatta “ideolojinin” zaviyesinden bakıldığını ima eder.) Dolayısıyla bu kavram, özsel olarak dinî bir anlama, çağrışıma hatta kökene sahiptir. Diğer taraftan, özgürlük sadece seküler fikriyata ait ve münhasır bir kavram olmayıp, yukarıda da ortaya konulduğu gibi, tüm semavî dinler tarafından benimsenen, sahiplenilen ve bağlı kalınan bir değerdir. Bu değer genellikle başka bir önemli değer olan adalet ile tahkim edilir.

Adalet/Hakkaniyet

Adalet, lâikliğin meşrulaştırılmasında kullanılan bir diğer argümandır. Tıpkı özgürlükte olduğu gibi, adalet kavramında da farklı düşünce gelenekleri ve onların kendilerine özgü adalet anlayışları vardır. Klasik gelenek açısından adalet herkesi toplumsal hiyerarşideki yer, pozisyon ve mevkiine göre doğru bir şekilde konumlandırmaktır (Johnston, 2011: 81-85). Modern adalet anlayışında iki düşünce geleneği dikkat çekmektedir. Bunlar; (1) dünya görüşünün merkezine bireyi yerleştirmesinden ötürü “bireyci liberal gelenek” ve (2) insanın özgürlük, refah, gelişim ve mutluluğun ancak toplumsallıkla mümkün olabileceğini savunmasından ötürü “kolektivist sosyalist gelenek”tir. Bu adalet anlayışlarından liberal olanı “adil ödül” üzerinde dururken, sosyalist olanı “fırsat eşitliği”ne vurgu yapmaktadır.

Lâiklik lehine ileri sürülen birçok argüman, onun alternatiflerden daha adil ve hakkâniyetli olduğu iddiasına dayandırılmaktadır. Copson (2019: 67) ’ın da belirttiği gibi, bu argüman, bir toplumdaki her bireyin dinî veya felsefî kanaatlerine bakılmaksızın eşit muamele görmesi ve onlardan dolayı dezavantajlı veya ayrıcalıklı hale getirilmemesi gerektiği fikrinden hareket etmektedir. Üniversite eğitimini Budistlerle sınırlayan bir ülkede Müslümanın, istihdam haklarını Müslümanlarla kısıtlayan bir ülkede gayrimüslimin veya siyasî görevi ateistlerle sınırlayan bir ülkede dindarın haksız muameleye maruz kaldığı aşikârdır.

Tam da bu noktada yukarıdaki iki düşünce geleneğinin karışımı niteliğinde bir teori öneren John Rawls, burada ayrıca zikredilmeyi hak etmektedir. Rawls, *Bir Adalet Teorisi* adlı eserinde adîl bir toplumun tesisi için yeni kurulacak

toplumun ön görüşmelerinde herkesin bir “cehalet örtüsü”nün arkasında olmasını salık vermektedir. Bu cehalet, hiç kimsenin, kurulması planlanan müstakbel toplumdaki durumunu bilmemesidir: yeni toplumda herkes ne, nasıl, nerede ve kim olacağı konusunda tam bir cehalet içindedir. “Cehalet örtüsü” perspektifi bu çalışma açısından çok önemlidir. Çünkü hiç kimse kurulmak istenen yeni adıl toplumdaki konumunu –inançlı mı, inançsız mı ya da hangi inançta olacağını- bilmediği için hakkaniyetli ilkeler belirlemeyi seçecektir.

Rawls’un “cehalet örtüsü” metaforundan hareketle yaptığı önerinin hakkaniyet olarak lâikliğe katkı sunduğunda şüphe yoktur. Ancak buradaki tartışma konusu açısından asıl önemli olan nokta, “hakkaniyet” olarak adaletin sadece seküler fikriyata mahsus olup olmadığıdır. Diğer bir ifadeyle, dinlerin adalet ya da hakkaniyet gibi bir prensip, yöntem, tercih ya da gündemlerinin olup olmadığıdır. Öncelikle şunun belirtilmesi gerekir ki, yukarıda da değinildiği gibi, bir kere adalet kelimesinin kökeni İbrani kutsal metinleriyle sıkı sıkıya bağlantılıdır. Kelimenin dinsel kökene sahip olduğunu iddia etmeye imkân verebilecek bir durumdur bu. Diğer taraftan, içeriğe bakıldığında da dinlerin adalet fikriyle çok yakından ilgili oldukları görülmektedir.

Bu beklenen bir şeydir çünkü dinlerin düzenleme alanı, öte dünyadan ibaret değildir; onlar bu dünyayı da düzenleme iddiasındadırlar. Hatta onların birer “iyi insan ve iyi toplum projeleri” oldukları düşünüldüğünde, öncelikli düzenleme alanlarının öte dünyadan (ahiret) ziyade bu dünya olduğu kolayca anlaşılabilir. Kaldı ki, Abdurrahman (2021: 644), din ile dünya ya da dinsel alan ile siyasal alan arasında kesin bir ayırım yapmanın mümkün olmadığını çünkü bu ikisi arasında bir “tekabülü tedahül” (mütekabiliyet ve geçişkenlik) ilişkisi olduğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla bunları birlikte düşünmek ve ele almak gerekmektedir. Adalet de her iki âlemde insanı mutlu etmeye yönelik bir düzenleme aracı olduğuna göre, dinler açısından önem arz etmesi normaldir. Bu meyanda gerek Musevîlik, gerek Hıristiyanlık gerekse İslâmiyet’in kutsal metinlerinde adaletle verilen önemin yüzlerce örneği gözler önüne serilebilir. (Mesela adalet kelimesinin kökü olan “adl” sözcüğü, Kur’an-ı Kerim’de sinonim ve antonimleriyle birlikte üç yüzden fazla kez zikredilmektedir.) Bu İlâhi dinlerin her üçünde de Tanrı adil sıfatına sahiptir. Hatta İslâmiyette, “el-Adl” Allah’ın 99 isminden biridir. Örnekler çoktur ancak buradaki asıl tartışma konusu, mezkûr dinlerde adaletin hakkaniyet ya da tarafsızlık olarak bir karşılığının olup olmadığıdır.

Musevîlik dininin kutsal kitabı olan Tevrat’ta şöyle bir ayet vardır: “Hükümde haksızlık etmeyeceksin; yoksula ayrıcalık göstermeyecek, güçlüyü kayırmayacaksın ve komşuna adaletle hükmedeceksin...” (Tevrat, Levililer

19/15-18). Ayrıca Musevîlikte adalet, yargıçlar başta olmak üzere, hem bireylerin hem de toplumun, her daim sahip olması ve koruması gereken bir değer, Musevîlerin yeryüzünü miras alabilmelerinin bir şartı ve tüm değerlerin üstünde kabul edilmesi gereken bir erdem olarak ifade edilmektedir (Kızılabdullah, 2018). Hıristiyanlık'ta adalet iyilik, merhamet, sevmek, saymak, genel kurallara uymak ve yönetime itaat etmek (Ergin, 2018) gibi anlamlara gelmektedir. Bu kavram ve değerler herkes için aynı şeyi ifade etmektedir. Buradan Hıristiyanlıkta hakkaniyet anlamını tedai ettiren bir adalet anlayışının var olduğu sonucu çıkarılabilir. Bundan başka Hz. İsa'ya atfedilen "Sezar'ın şeylerini Sezar'a, Tanrı'nın şeylerini Tanrı'ya verin"(Matta 22/21) sözünde de bir hakkın sahibine tevdi edilmesi hususunda hakkaniyetli bir tutum gözetildiğini fark etmek önemlidir. İslâm'da ise adaletin hakkaniyeti de içeren çok sayıda anlamı/kullanımı vardır. Mesela Kur'an-ı Kerim ve Hadislerdeki kullanımı açısından, adalet genellikle "düzen", "denge", "denklik", "eşitlik", "gerçeğe uygun hükmetme", "doğru yolu izleme", "takva", "dürüstlük", "tarafsızlık" gibi anlamlara gelmektedir (Çağrı, 2022a). Yukarıda da ifade edildiği gibi, adalet konusu İslâm kutsal metinlerinde çokça yer almaktadır. Bunların tümüne burada yer vermenin imkânı yoktur. Ama buradaki tartışma konusu açısından şu Kur'an ayeti önemlidir: "Ey iman edenler! Allah için hakkı ayakta tutun, adaletle şahitlik eden kimseler olun. Herhangi bir topluluğa duyduğunuz kin, sizi adaletsiz davranmaya itmesin. Adaletli olun; bu, takvaya daha uygundur..." (Kur'an-ı Kerim, Maide/8). Bu ayet buradaki tartışma konusu açısından çok önemlidir. Çünkü burada adalet sadece genel olarak değil, özel psikolojik veya sosyo-politik durumun aleyhte tezahür edebileceği durumlarda (herhangi bir topluluğa duyulan kin) bile ayırım gözetilmeksizin riayet edilmesi gereken bir değer olarak sunulmaktadır.

Bu alt başlıkta lâiklik prensibinin adalete/hakkaniyete uygunluğu gerekçesiyle meşrulaştırılması tartışmaya açıldı. Bu çerçevede, kavramın tarihsel tecrübe ve uygulama yönünden dinî bir muhtevaya sahip olduğu görülmektedir. Seküler muhayyilenin adil bir sosyal siyasal örgütlenmenin tesisinde dinsel/kutsal öğretilerden değil de lâik sosyal sözleşme teorilerinden hareket ettiği iddiasında olduğu malumdur. Gelenekselinden modernine, yukarıda zikredilen tüm düşünce ekollerinin, lâikliği hakkaniyet/adalet temelinde meşrulaştırmalarının hareket noktası da zaten bu teorilerdir. Sosyal sözleşme teorilerinin bir kurgu ürünü (fiktif) oldukları bilinmektedir. Yani ortada imzaları atılmış, mührü basılmış somut bir sözleşme söz konusu değildir; sadece teorisyenler onu öyle tasavvur ve tahayyül etmişlerdir. Birisi kurguyu biraz daha ileriye taşıyarak, onun da bezm-i elest² sözleşmesinin bir uyarlaması

2 Bezm-i Elest, müminlerin Allah'ın Hz. Adem'den, onun oğullarından ve çeşitli Peygamberlerin ümmetlerinden Hak yoldan sapmayacakları konusunda söz aldığına inandıkları ahittir.

olduğunu yani sözleşme teorisinin de dinsel bir ilhâm kaynağının olduğunu gayet tabii ileri sürebilir. Nitekim ünlü Fas'lı filozof Taha Abdurrahman, asıl sözleşmenin Allah ile insan arasında yapılan sözleşme olduğunu, üstelik de bu "İlâhî sözleşme" (emanet) paradigmasına dayalı varoluşun kurgusal değil hakîkî olduğunu ileri sürmektedir.³ Mevzu bahis olan şey basittir: İnsanın Allah'la yaptığı hakîkî sözleşme, insanın insanla yaptığı farz edilen hayâlî sözleşmeye dönüştürülmüştür; tıpkı dinsel-geleneksel muhayyiledeki "Tanrı önünde eşitlik" prensibinin, modern hukuk sistemlerinde "yasa önünde eşitlik" ilkesine dönüştürülmesinde olduğu gibi. Sonuç olarak, lâikliğe meşruiyet temeli sağlayan argümanlardan biri olan adalet/hakkaniyetin hem kavram hem teori temel hem de muhteva olarak dinsel/kutsal bir mahiyete sahip olduğu ortadadır. Aynı şeyin bir diğer argüman olan barış ve hoşgörü meselesinde de geçerli olduğu söylenebilir.

Barış ve Hoşgörü

Barış ve hoşgörü, lâiklik lehine sunulan belki de en güçlü argüman çiftini oluşturmaktadır. Dünya tarihi ve özellikle de Avrupa tarihi, dinden kaynaklanan sonu gelmez savaşlarla ve onların neden olduğu yığınla yıkım, ölüm ve mağduriyetle doludur. Bunlardan sadece biri olan ve 30.000 civarında Huguenot'un katledilmesiyle sonuçlanan 1572 tarihli Aziz Bartalmay Yortusu Katliamı düşünüldüğünde, din kaynaklı ihtilaf ve çatışmaların boyutları hakkında bir fikir edinilebilir. Çağdaş dünyada da din kaynaklı ihtilafların kesafeti herkesin malumudur. Lâik model, bu çatışmaların ortaya çıkma nedenlerini ortadan kaldıran pratik bir yöntem ve formülasyon olarak sunulmaktadır. Dolayısıyla, tarihin Avrupa'da din-devlet ve din-din gerilimlerinin ve bunların yekdiğerini hizaya sokma ve yasaklama girişimlerinin nasıl çatışmaya, savaşa ve trajedilere yol açtığına tanık olduğundan bahisle, lâiklik din veya inançla irtibatlı potansiyel bir çatışma toplumunu düzenlemenin en iyi yolu olarak tasvir ve takdim edilmekte, böylece politik retorik daha pragmatik bir zemine çekilmektedir. Günümüzde kimlik ve inanç farklılıklarının kolaylıkla çatışmaya dönüşebilmesi ve hoşgürsüz ve baskıcı bir dinin iktidarda olduğu bir siyasî düzenin, çatışmaları şiddetlendirme ihtimalinin güçlü olması, bu argümanı daha da tahkim etmektedir.

Modern dönemde barış ve hoşgörü, özellikle liberalizm ile birlikte anılır. Çünkü Heywood (2011: 182)'un da belirttiği gibi, liberaller bu kavramı

3 Eserin çevirmeni olan Soner Gündüzöz'ün de belirttiği gibi "Abdurrahman burada, farklı paradigmaları ve çeşitli ilmî disiplinleri birbirine bağlaması hem de insanın ontolojik kimliğini, bu dünyanın sınırlarını aşacak şekilde fizikî ve metafizik bütünlük içerisinde ele alması bakımından bütüncül ve holistik bir *ilahî sözleşme ve emanet* paradigması geliştirmektedir" (Abdurrahman, 2021: 23).

genellikle özgürlüğün teminatı ve müreffeh bir toplum inşa etmenin uygun bir aracı olarak görürler. Liberal teorisyenlerden John Locke, lâiklik lehine bir argüman olmak üzere, dini devletin, devleti de dinin baskısından azade kılmak gerektiğini salık vermiştir. Ona göre devletin “insan ruhunu ıslah etmek” gibi bir misyonu yoktur; dolayısıyla manevî alana müdahale etmeye yetkili değildir. Ayrıca hoşgörü sadece devletin değil, “hakikî kilisenin de başlıca karakteristik niteliğidir” (Locke, 2017: 14). Nitekim Locke (2017: 21) “İsa’nın Kilisesinin başkalarına zulmedip, ateş ve kılıç ile onlara kendi inancını ve doktrinini benimsemeye zorlaması gerektiğini, Yeni Ahit’in hiçbir kitabında hâlâ bulamadığını” belirtmiştir.

Locke’dan yapılan alıntı vesilesiyle, hoşgörünün din ile bağlantısı meselesine gelmiş bulunuyoruz. Batuhan’ın da belirttiği gibi “Tolerans kavramı, hem doktrinel hem siyasî-hukukî anlamıyla bütün dinler ve cemaatler arası ilişkilere konu olmakla birlikte, daha ziyade evrensellik ve hakikat iddiasına sahip tek tanrılı dinî gelenekler, bilhassa dogma ve kurtuluş merkezli Katolik Hıristiyanlık ile bağlantılı olarak gündeme gelmektedir. Eski Yunan ve Roma’nın eklektik ve çok tanrılı ulus dinleriyle ahlâkî-pratik vurguya sahip mistik Uzakdoğu dinlerinin ise öz itibarıyla diğer inançlara karşı daha açık olduğunu söylemek mümkündür” (Batuhan, 1959; aktaran Gürkan, 2022). Semavi dinlere bakıldığında, “bir nevi millî tanrı inancına dayanan eski İsrâil dininde kutsal topraklar dışında yaşayan diğer milletlerin kendi çok tanrılı inançlarını devam ettirmeleri normal kabul edilmekle birlikte, Ken’ân iline yerleştikten sonra İsrâילוğulları arasında putperestliğe ve farklı dinî uygulamalara müsamaha gösterilmediği” görülmektedir (Gürkan, 2022). Üstelik aynı tutumun Ortaçağ Musevî öğretisinde daha belirgin olduğu ve Musevî âlimlerinin, putperestlerden daha tehlikeli kabul ettikleri heretiklerle dinî-dünyevî her türlü temasın kesilmesini ve hatta öldürülmelerini emrettikleri görülmektedir (Gürkan, 2022). Demek ki, semavi dinlerden biri olan Musevîlikte hoşgörü var olmakla birlikte evrensel değil, kısmi/partiküler bir pozisyonadadır ve sadece Musevîlerin kendileri açısından bir anlam ifade etmektedir.

Hıristiyanlık ve İslâmiyetin hoşgörü konusundaki tutumlarını anlamak için hoşgörünün dayandığı ahlâkî temellere bakmak gerekir. Literatürde hoşgörünün iki dayanağı olduğundan bahsedilir. Doktrinel hoşgörü, değer çoğulculuğunu, pratik hoşgörü ise buna uygun tutumu ifade etmektedir. Bunlardan birincisi, gerçeğin tekliği ilkesiyle çelişmesi ve dinî izâfiliğe kapı aralaması sebebiyle her iki din tarafından tasvip görmezken, farklı dine mensup fertlerin inançlarını yanlış da olsa belli sınırlar içinde yaşamalarına izin veren ikincisi en azından teoride kabul görmüştür. Nitekim Ortaçağ Kilise kanonu uygulamasında dinî tolerans, kilisenin huzurunun bozulmaması veya benzer bir

menfaat gözetilmek suretiyle belli kötülüklerle mücadele etmek yerine onlara karşı sabretmeyi, diğer bir ifadeyle iki kötülükten ehven olanı tercih etmeyi ifade etmektedir (Gürkan, 2022). İslâmiyet'te ise hoşgörünün pratik düzeyde kabul edilmesinin ötesinde, iki terim arasında semantik bir bütünlük olduğu da görülmektedir. Çünkü İslâm kelimesinin kökeni olan "silm", barış ve esenlik anlamlarına gelmektedir. Ayrıca Kur'ân-ı Kerîm'de geçen "safh" kelimesinin "kötülük edenin kötülüğünü görmezlikten gelme" şeklindeki anlamı yanında "baskı ve zor kullanmama" mânasına da geldiği ve aftan daha ileri bir davranışı ifade ettiği belirtilmiştir. Buna göre safh kelimesinin muhtevası günümüzde tesamuh/müsamahaya yüklenen anlamla örtüşmektedir (Çağrı, 2022b).

Görüldüğü gibi, hoşgörü geleneği Batı dışı kültür ve coğrafyalarda da vardır hatta bazı durumlarda bu gelenek, Batıdakinden daha yaygınlıkla uygulama alanı bulmuştur. Ancak lâikliğe temel oluşturacak şekilde bugünkü anlamıyla kurumsallaşması, Batı'ya özgü bir dizi tarihsel gelişmeyle bağlantılıdır. Bu, burada girilemeyecek denli uzun bir konudur. Ancak köşe taşı niteliğindeki birkaç önemli gelişmeden bahsedilebilir. Mesela din kaynaklı ihtilâf ve savaşlar, 1555 Augsburg Barışı ve 1648 Vestfalya Antlaşmaları ile "kimin toprağı, onun dini" (ejus regio, cujus religio) ilkesiyle kısmen çözüme kavuşturulmuştur. Keza 1598 Nantes Fermanı'nın getirdiği özgün çözümle (Fermanla Fransa'da büyük çoğunluğa sahip olan Katoliklik devlet dinî statüsünü elde etmekle birlikte, diğer kiliselere de meşruiyet tanınmış ve bunlara bazı güvenceler sağlanmıştır) de lâik hoşgörünün yolu açılmıştır. Çünkü Nantes Fermanı kilise hoşgörüsü ile sivil hoşgörü (lâik hoşgörü) arasında ayırım yapmaktaydı. Kilise hoşgörüsü sayesinde din okullarının çoğulluğu tanınırken, sivil hoşgörü sayesinde ayrılıklara müsamaha gösterilmekteydi (Labrousse, 2003). Bundan sonrası tabir caiz ise çorap söküşü gibi gelmiş ve hoşgörü, barışla birlikte lâikliğin lehindeki en önemli argümanlardan biri olacak şekilde bugünlere gelinmiştir. Bu uzun tarihsel güzergâhta hoşgörü bazen barışın önünde, bazen paralelinde bazen de yedeğinde ama her zaman onunla birlikte sürecin içinde yer almıştır.

Bütün bu anlatılanlardan anlaşılabilceği gibi, tıpkı barış gibi hoşgörü de sadece lâik, seküler, profan zihniyete ait bir kavram değildir ve bir lâiklik argümanı olarak kutsanmasını intaç eden bugünkü anlam ve yapısına, Avrupa'daki birtakım tarihsel gelişmelere ilaveten, Hıristiyanlığın dinsel/teolojik ve örgütsel yapısı içerisinde hüküm süren bir dizi ihtilâf ve tartışmalar sonucunda kavuşmuştur. Dolayısıyla, barış ile birlikte, lâikliğı meşrulaştırmak için kullanılan argümantasyon manzumesinin bir ayağını oluşturan bu kavramların aslında çok da "lâik" olmadığı ortadadır.

Kaldı ki, hoşgörü ve barışın ancak lâik bir toplumda ve lâiklik sayesinde var ve işler olabilecekleri de şüphelidir. Avrupa ve ABD tarihinde sağlanan toplumsal barış, iddia edildiği gibi lâiklik sayesinde mi yoksa Asad (2006: 17)'ın söylediği gibi "şiddetin din savaşlarından ulus ve sömürge savaşlarına kaydırılması sayesinde mi mümkün olduğu hususu en azından tartışmalıdır. Ayrıca Gunn (2016: 12)'a göre lâiklik uygulamasının iki prototipini sunan Amerika Birleşik Devletleri ve Fransa'da "din özgürlüğü" (ABD) ve "laisite" (Fransa) doktrinleri eşitlik, tarafsızlık ve hoşgörü ile ilgili anayasal normlarla örtüşecek şekilde târif edilmiş olmalarına rağmen, bunlar uygulandıkları ülkelerin vatandaşlarını birleştiren ana prensipler olmaktan ziyade, pratikte kurucu efsane işlevi görmüşlerdir. Söz konusu doktrinlerin tarihî arka plânları sorgulandığında, her ikisinin de çatışma, hoşgürsüzlük ve şiddet dönemlerinde ortaya çıktıkları görülecektir. Bunun da ötesinde, din ve devletle ilgili mevcut tartışmalar açısından, her iki doktrine de ihtilâfları çözmeleri beklentisiyle müracaat edildiğinde; söz konusu bu iki doktrin, inançları sebebiyle vatandaşları bölücü ve yaygın tercihlerin dışında kalan inançları tahkir edici tarzlarda uygulanmaya devam etmektedir. Bu sebeple, laisite ve din özgürlüğü doktrinleri sâdece efsanelerde tasavvur edilebilecek tarzda idealize edilmekle kalmayıp, aynı zamanda özü itibariyle ortaya çıktıkları çatışmacı tarihsel zemine uygun olarak, ihtilaf ve polemik yaratıcı yöntemler muvacehesinde kullanılmaktadırlar. Ancak yine de aralarında neden-sonuç ilişkisi olan hoşgörü ve barışın, özgürlük ve adalet gibi diğer elemanlarla birlikte, lâikliğin olumlanmasında önemli birer argüman olarak hayli işlevsel olduklarını kabul etmek gerekir. Bunlar hep birlikte lâikliğin lehindeki argümantasyon tandemini oluşturmaktadırlar. Bu tandem sonuncu ve belki de en önemli elemanı demokrasidir.

Demokrasi

Churchill'in ifadesiyle "diğer siyasal rejimler hariç tutulduğunda, insanoğlunun bulabildiği en kötü rejim" olan demokrasi, günümüzde en çok rağbet gören ve en popüler olan siyasal rejimdir. Nitekim son dönemlerde kendisine yöneltilen eleştiriler hâriç tutulursa, demokratik siyasal rejim, modern zamanlarda popüleritesinin ve mazhariyetinin zirvesini deruhte etmektedir. Bundan dolayı olsa gerek, demokrasinin temel karakteristikleri ve alâmet-i farikalarıyla çok da ilgisi olmayan birçok rejimin, kendisini bir şekilde demokratik olarak lanse etme gayreti içerisinde olduğu gözlenmektedir. Günümüzde demokrasi haklılık, meşruluk, saygınlık ve bilumum iyi vasıflarla özdeşleştirilmekte ve demokrat biri bu vasıfları taşıyan kişi olarak yüceltilmektedir. Buna karşılık demokratik olmayan rejimler de bilumum kötü vasıflarla özdeşleştirilmekte ve anti-demokrat olduğunu söylemeye cesaret eden

birine neredeyse tüm insanlığın suç ve günâhlarını üstlenmek zorunda olan habis bir mahlûk muamelesi reva görülmektedir.

Yunanca ‘demos’ (halk) ve ‘cracy’ (erk, iktidar) kelimelerinden türemiş olan demokrasi, kısaca halkın iktidarı demektir. Günümüzde demokrasinin birçok türü ve modeli, her modelin de alt varyantları vardır (Held, 2006). Burada bunlara girilmeyecektir. Ancak çalışmanın konusuyla ilgili olan ayrıma değinmek zorunluluğu vardır. Bu, “süreç odaklı demokrasi” ile “kalite odaklı demokrasi” ayrımıdır.

Süreç odaklı ya da diğer adıyla prosedürel demokrasi, ağırlıklı siyaset iktidarın belirlenme yöntemi ile ilgilenirken, kalite odaklı demokrasi hasseten iktidarın kullanılma şekliyle alakalıdır. Süreç odaklı demokraside kimlerin siyaset karar oluşturma sürecine katılabileceği, katılımcıların oylarının değerinin neye göre belirleneceği, siyaset karar almak için kaç oyun gerektiği gibi sorular belirleyicidir. Teoride süreç odaklı demokrasi bu sorulara cevap, “evrensel oy” ilkesi gereği toplumun tüm yetişkin üyelerinin karar alma sürecine katılabilmesini; “siyaset eşitlik” ilkesi gereği herkesin oyunun eşit değerinde sayılmasını; nihayet “çoğunluğun yönetimi” ilkesi gereği olarak da kararların oylamaya katılanların çoğunluğuyla (%50→+1) alınmasını şart koşar. Öte yandan kalite odaklı demokrasi ise hükümetin siyaset oluştururken nelere dikkat etmesi gerektiği temel sorusundan hareket eder ve bunu sorumluluk ve hesap verebilirlik gibi kavramlarla ilişkilendirerek, demokratik bir yönetimde, hükümet politikalarına bazı ilkelerin egemen olmasını şart koşar. Bunlar genellikle İnsan Hakları Beyannamesi’nde ve demokratik anayasalarda sayılan ilkelerdir ve yüce bir varlık olan insanın, değeriyle mütenasip bir rejimde yaşamasını amaçlarlar. Bundan da anlaşılabilirliği gibi, kalite odaklı demokrasi anlayışına göre, demokratik bir yönetimin tâbi olması gereken ilkeler, azınlıkların tercih, talep ve çıkarlarını da içerecek şekilde, birtakım sivil hak ve özgürlükleri kapsamaktadır.

Demokrasi ile ilgili olarak yapılan süreç odaklı ile kalite odaklı demokrasi ayrımı, bu makalenin konusu açısından önemlidir. Yukarıda da belirtildiği gibi, demokrasi sadece yöneticilerin belirlenme yöntemi ile sınırlı bir siyaset rejim değildir. Ayrıca yönetimin bazı prensiplere bağlı olarak icra edilmesini de gerektirir. Demokrasi sadece iktidarın ya da siyaset görevlerin belirlenme yönteminden ibaret bir siyaset rejim olsaydı, Adolf Hitler’in Nâzi iktidarı da demokratik meşruiyete sahip olacaktı. Ama bunu hiç kimse ileri süremiyor. Çünkü değildir. Olması için, kalite odaklı demokrasinin şartları konusunda duyarlı olması icap ederdi. Bu ayrımın çalışmanın konusu açısından arz ettiği önem tam da burada ortaya çıkmaktadır. Burada demokrasinin lâikliğin lehinde argüman

olarak kullanımı tartışılıyor. Bu, süreç odaklı demokrasi yaklaşımı açısından doğru olabilir. Çünkü burada siyasal iktidar, dinsel/ilâhî bir atama ile değil, bireysel iradelerin belirleyici olduğu (ki bu da tartışmalıdır) seçimler sonucunda oluşmaktadır. Ancak kaliteyi merkeze alan demokrasi anlayışında bu yeterli değildir. Çünkü demokratik yönetimde aslî unsur iktidarın belirlendiği yöntem ya da mekanizma değil, insandır. Dolayısıyla, insanı mutlu etmek için onun tercih, arzu ve beklentilerine duyarlı politikaların oluşturulması gerekir. Çok rastlanan bir durum olmasa da, en azından teorik olarak, bazı toplumlarda, toplumu oluşturan tüm üyeler, aynı inancı paylaşabilirler. Mesela 17. yüzyılda Avrupa'dan Amerika'nın kuzey sahillerine göç eden yerleşimcilerin oluşturdukları koloniler böyleydi. Bu toplulukların, inançlarıyla uyumlu bir sosyo-politik örgütlenme tarzı arzu edecekleri ve bunun lâik bir yapı olmayacağı ortadadır. Nitekim Copson (2019: 72)'ın da belirttiği gibi, teoride toplumun her üyesi aynı inançlara sahipse, lâik değil, tam tersine lâik olmayan bir devlet âdil, barışçıl ve demokratik olabilir. Demek ki, demokrasinin kaliteyi merkeze alan versiyonu en az iki nedenden (yüce bir varlık olarak insan fikrinden hareket etmesinden ve en azından bazı durumlarda yorumla değil, direkt olarak teokrasiyi va'zetmesinden) ötürü pür anlamda lâik bir argüman sayılamaz.

Kaldı ki, demokrasi sadece lâikliğe özgü bir yönetim biçimi de değildir. Hıristiyanlığın (zayıf olduğu ilk dönemlerinde), Roma yönetiminin şerrinden korunmak için de olsa "Tanrının hakkı Tanrıya, Sezar'ın hakkı Sezar'a" şeklinde formüle ettiği lâik bir hipotezden hareket ettiği bilinmektedir. Daha sonra her ne kadar Katoliklik bu hipotezi "iktidar Tanrıdan gelir" (omnis potestas a deo) şeklindeki teokratik bir teze dönüştürmüş ise de, ileride çağdaş demokrasinin en önemli kurumlarından biri haline gelecek olan "siyasal temsil" fikri, Katolik Kilise içinde gelişme imkânı bulmuştur (Moller, 2019; Bal ve Bal, 2022). Müteakiben Martin Luther, John Calvin gibi Protestan teolog ve siyasî düşünürler, insanın günahkâr doğasından hareket ederek kilise ve devlet yönetiminde, liberal demokrasiyi tedarik edecek şekilde, sınırlı iktidarı tavsiye etmişlerdir (tüm iktidarı günahkâr bir kişiye veya gruba teslim etmek sakıncalıdır). Keza Amerika Birleşik Devletleri Anayasası'nın önde gelen kurucuları da günahkâr insanların elindeki siyasî gücün toplumsal baskıya yol açmasını önlemek için geliştirdikleri "Hakkın rızası halkın rızasından geçer" formülasyonu, demokratik çoğulluğu va'zeden bu Hıristiyan görüşüne bağlı kalmışlardır.

Öte yandan İslâmiyet'in de şûra, meşveret, müsavat gibi prensip ve kurumlarla, demokrasi lehinde yorumlanabilecek bir yönetim anlayışına sahip olduğu ileri sürülmektedir. Bunun bazı hadislerde net bir şekilde ortaya konulduğuna dair görüşler vardır. Mesela "ümmetim dalâlet üzere ittifak etmez; o halde ihtilâf çıktığı zaman, sizlere 'sevâd-ı azâm'a riayet etmenizi

tavsiye ederim” şeklinde bir Hadis-i Şeriften söz edilmektedir (Okur, 2009). Burada, dinsel ve toplumsal meselelerle ilgili olarak ihtilaf çıkması halinde, tartışmacı taraflardan çoğunluğun temayülüne ittiba ve itibar edilmesi salık verilmektedir. Bunun demokratik çoğulculuk fikri ile tetabuk halinde olduğu aşikârdır. Keza bu hadisteki “sevad-ı azam” (büyük karartı: çoğunluk) ibaresinin çağdaş demokratik sistemlerde “en çok oyu alan siyasi parti” şeklinde yorumlanmaya müsait olduğunun da belirtilmesi gerekir. En azından bu metaforun, “genel eğilimi” temsil eden sembolik bir ifade olduğu ve her hal-ü kârda çoğunluğun tercih ve temayüllerinin önemini/değerini vurguladığı ortadadır. Öte yandan, İneyet (1988: 238)’in de belirttiği gibi “eğer demokrasiyle, diktatörlüğün zıddı bir yönetim sistemi kastedilmekteyse, İslâm demokrasiyle uyusmaktadır. Zira İslâm’da bir kişi ya da bir grup insanın keyfi ve indi yönetimine yer yoktur”. Bu anlamda, İslâm’ın emredici norm sisteminin, iktidarın sınırlandırılmasını sağlayacak şekilde, Peygamber dâhil herkes için bağlayıcı olması ve bu anlamda ille de bir “cracy” ile nitelendirilmesi gerekiyorsa, bunun “nomocracy” (nomokrasi: ilkelerin yönetimi) olması gerektiğini söyleyen düşünürlerin⁴ var olduğunu hatırlamak önemlidir.

Buraya kadar anlatılanlardan, demokrasinin sırf ve saf lâik bir yönetim biçimi olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim burada yer verilen semavi dinlerden hem Hıristiyanlıkta hem de İslâmiyet’te yoruma göre alanı genişletmeye ya da daraltmaya müsait demokratik bir umdenin var olduğu görülmektedir. Demokrasinin yöntemden ziyade insanı merkeze alan kalite odaklı versiyonu kriter alındığında, bu durumun çok daha belirgin olduğu ortadadır. Ayrıca kriter de insan olmalıdır çünkü bütün dünya görüşlerinin, dinlerin ve ideolojilerin iddiası, yüce bir varlık olan insanı en iyi kendilerinin mutlu edebilecekleridir.

Öte yandan, siyasi rejimleri lâiklik bağlamında değerlendirirken, lâiklik ile teokrasiyi, seküler olan ile kutsal olanı mutlaka karşı kutuplarda konumlandırarak bir açılım yapma girişimi çok isabetli sonuçlara götürmeyebilir. Aksine, Asad (2006: 20)’ın da işaret ettiği gibi, bu ikisi arasında kesin bir ayırım yapmak, her ikisini de fakirleştirme sonucunu doğurabilir. Bu ayırmacı (seperatist) tutum, Aydınlanma ideolojisine özgü “Tanrı’dan uzaklaşıldığı ve O’ndan özgürleşildiği kadar/takdirde/sürece/oranda insan” tanımlamasının mantıksal sonucudur ve hiç kimsenin bu tanıma bağlı kalma zorunluluğu yoktur; olmamalıdır da. Tanrı’nın kudreti ile insanın güç/iktidarını yarıştırmamanın ancak Batı’nın hayat, insan, medeniyet ve kâinat anlayışına münhasır

4 Cemil Meriç (2005: 173)’in buradaki ifadeleri çok çarpıcıdır: “Evet, İslamiyet bir kanun ve nizam hâkimiyeti (nomokrasi)dir. Batı’nın gerçekleştirmeye çalıştığı eşitliği çoktan fethetmiştir. Fikir hürriyetini, insanı insana saldırtan bir tecavüz silahı olarak değil, bir ikaz, bir irşat vasıtası olarak kabul etmiştir. Demokrasinin ta kendisidir İslamiyet. Ama Batı’nınkinden çok başka bir ruh ikliminde gelişen, çok başka umdelere dayanan bir demokrasi”.

“güç kültü” bağlamında bir karşılığı olabilir. Kaldı ki, Batı’da da insanı Yaratıcısı ile yarıştırmayıp, onun her anlam ve alandaki güç ve kabiliyetlerinin Yaratıcısından kaynaklandığını kabul eden bir düşünce geleneği vardır. Üstelik de bu gelenek öyle silik ve sönük değil, Sokrates – Platon – Aristoteles çizgisinin, farklı yorumlar aracılığıyla Augustinus’tan geçerek, Thomas Aquinas’ta zirve yaptığı hayli güçlü bir gelenektir. Bague (2007)’ın da belirttiği gibi, Aquinas’ın sözünü ettiği dört yasanın (Ebedi Yasa, İlahi Yasa, Doğa Yasası, İnsan Yasası) tümünde Tanrı belirleyicidir. Ona göre zaten insan oluşun en önemli unsurları olan “vicdan” ve “bilinç” ilahi bir öze sahiptirler hatta “Tanrı’nın insandaki izi” (Bague, 2007) mesabesinde dirler. Buradan, insanın güç/iktidarını Tanrı’nın kudretine karşı değil, onun içinde görmek gerektiği sonucu çıkar. Bu anlamda demokrasiyi de teokrasiye karşıtlık bağlamında pür anlamda lâik olarak değerlendirmek, sadece teolojik açıdan değil, mantıken de çok doğru olmayabilir. Sonuçta, insan aklının Tanrı’nın iradesine karşı konumlandırılması, insanlık tarihinin iki yüzyıl gibi (ki bu da ihtilafsız değildir), istisna sayılabilecek çok küçük bir dönemini kapsamaktadır. Ana yönelim, insanın -akıl dâhil olmak üzere- tüm kapasitesinin İlahi iradenin karşısında değil, içinde konumlandırılması şeklindedir. Bu anlamda demokrasi de teokrasiye karşı değil, onun içindedir. Bague (2007) belki de bu yüzden Teokrasi dışında bir rejimi mümkün görmemektedir.

Sonuç

Lâiklik, dinin devlet, sivil kurumlar, ulus ve birey üzerinde vesayet sahibi olmadığı; din, vicdan, inanç ve inançsızlık özgürlüklerinin gerçekten (somut ve pratik olarak) mevcut olduğu ve devletin farklı dinler, din-dışı inanışlar, dünya görüşleri ve ideolojiler karşısında eşit mesafede durduğu bir sosyo-politik örgütlenme tarzı ve din-devlet ilişkisi modeli olarak tanımlanabilir. Bu model, bütün diğer aydınlanma ideolojileri gibi kendisini dine karşıt (zıt, opposite) bir pozisyonda konumlandırmakta ve beşeri tekemmülü, dinden özgürleşme oranında ve sayesinde mümkün görmektedir. Ancak söylemine egemen olan bu yaldızlı retorikten sıyrılıp biraz yakından bakıldığında, kendisini meşrulaştırma adına lehine kullanılan argümantasyon manzume ve malzemesinin çok da lâik olmadığı görülmektedir. Bu çalışmanın temel problemi de budur zaten: lâikliğin mühellili ve meşrulaştırıcısı işlevi atfedilen argümantasyon seti ne derece lâiktir?

Meseleye bu sorunsal temelinde bakıldığında, bu çalışmada “lâikliğin lehindeki argümanlar” olarak ele alınan tüm ilke ve değerlerin, söylenenin aksine, bir şekilde din ile bağlantılı olduğu görülmektedir. Bunlardan meselâ

özgürlük argümanı, insanın “üstün ve yüce” bir varlık olmasından ötürü özgür olmasını savunurken, en başta hiç de lâik olmayan (yüce, kutsal, üstün), aksine sakramental öze sahip bir insan tasavvurundan yola çıkmaktadır. Ayrıca, her ne kadar lâiklik özgürlüğü kendisini olumlayan bir argüman olarak kendine mal etse de, gerçek hayli farklı gözükmektedir. Çünkü lâik olmayan başka düşünce ve inanç yapıları da özgürlüğü önemli bir değer olarak benimsemektedirler. Bu çalışmada yer verilen her üç semavî dinde özgürlüğün ne denli değerli ve önemli olduğu, ilgili bölümde ortaya konmuştu. Bu durum lâikliğin meşrulaştırılmasında kullanılan bir diğer argüman olan adalet/hakâniyet konusunda çok daha sarîh ve vâzıhtır. Adalet kelimesinin etimolojik kökeninin bile dinden mülhem olması bir yana, kavramın tarihsel tecrübe ve uygulama yönünden de dinî bir muhtevaya sahip olduğu ve özellikle semavî dinler açısından büyük önem arz ettiği söylenebilir. Hele hele İslâm’da Allah’ın isimlerinden birinin “el-Adl” olduğu göz önünde bulundurulduğunda, adaletin lâikliğe özgü olmayıp, bir din olan İslâm için de ne denli önemli ve kıymetli bir değer olduğu anlaşılır. Kaldı ki, işin hak/ hakaniyet kısmı ile ilgili olarak da Allah’ın adlarından birinin el-Hakk (bâkî ve hakîki olan ve ahirette hakkı batıldan ayırarak, onu sahibine tevdi eden) olduğunu hatırlatmak yeterlidir. Öte taraftan barış ve hoşgörü de sadece lâik fikriyata münhasır değerler değildir. Dolayısıyla lâikliğin onaylanmasında işlevsel olabilirler ama bu lâik bir kimlik ya da mahiyetle mümkün olamaz. Çünkü bunlardan mesela barış, ilgili bölümde de belirtildiği gibi, ağırlıkla içsel/deruni anlamda doğu inanç ve felsefelerinin tümünde ve hem içsel/bireysel hem de toplumsal anlamda semavi dinlerin tamamında bir enstrüman olmaktan öte bir amaç olarak başta ediliyor. Aynı şekilde, hoşgörü de barışı sağlamanın en önemli araçlarından biri olmasından ötürü, bu sayılanların tümünde yüceltilen bir değer mesabesinde. Kaldı ki, lâikliğin barış ve hoşgörüyü tesis edebilme kabiliyet ve kapasitesinin mutlak olmadığı, iki dünya savaşı vesilesiyle tecrübe edilmiştir. Nitekim son iki yüzyıl içinde cereyan eden savaşların kahır ekseriyetinin baş faileri lâik ülkelerdir. Buna bugün her iki tarafı lâikliğiyle hatta geçmişteki lâikçiliğiyle⁵ maruf iki ülke (Rusya ve Ukrayna) arasındaki savaş da dâhildir. Nihayet, lâikliğin lehindeki argüman manzumesinin sonuncusu olan demokrasi de mesnet ittihaz edilen kritere göre kendisine atfedilen bu rolde

5 Nur Vergin (2000), ‘lâiklik’ ile ‘lâikçilik’ kavramları arasında ayrım gözetmekte ve birincinin hukuki ve siyasî bir yöntem iken ikincinin bir ideoloji olduğunu söylemektedir. Bazı yazarlar, lâikliği karaladığı, şâibeli hale getirdiği ve ona zarar verdiği gerekçesiyle, bu ayrıma, özellikle de ‘lâikçilik’ sözcüğüne şiddetle karşı çıkmaktadırlar (İlıcak, 2008; Aşut, 2017). Mamafih durum sanki bunun tam tersini göstermektedir. Bilindiği gibi, son zamanlarda lâikliğe ve lâikleşmeye yöneltilen esaslı itirazlarda, bunların artık geçerliliği olan teoriler değil, birer doktrin, ideoloji veya en iyi ihtimalle marjinal bir tez mesabesinde olabilecekleri iddia edilmektedir (Köse, 2002). Bu durumda Nur Vergin’in lâikçilik kavramının lâikliği karalama yerine, tam aksine, ona yöneltilen eleştiriler oklarını bir paratoner gibi üzerine çekmek suretiyle, onu kurtarma işlevi gördüğü söylenebilir.

operatif ve/veya aparatif olabilir ya da olmayabilir. Süreç odaklı demokrasi kriterinden hareket edildiğinde, demokrasinin lâik olduğu söylenebilir ama kalite odaklı demokrasi anlayışına itibar edildiğinde -ki asıl demokratik olan budur; çünkü kaliteli bir demokraside mesela inancı gereği başörtüsü takan bir öğrenci öğrenim hakkından mahrum bırakılmayacağı gibi, onu derslerine kabul eden öğretim üyeleri de yasal kovuşturma ve soruşturmaya maruz bırakılmazlar-, demokrasi aslında sadece lâik bir yönetimi değil, ayrıca “yaratılanların en şerefli” olan insanı ve onu yarattıkları içinde en şerefli kılanı memnun ve razı edecek bir yönetimi de ima eder.

İnsanı en çok mutlu ve mutmain etmeye muktedir siyasal rejimin hangisi olduğu konusu tartışmalıdır. Ama insanın Yaratıcısını memnun ve razı etmesi beklenebilecek yönetim anlayış ve pratiğinin ona kendisinin tavsiye ettiklerinin muhassalası olduğunu anlamak zor değildir. Bilindiği gibi, bu tavsiyelerden çıkan ilkeler manzumesi, semavi dinlerin kutsal metinlerinde formüle edilmiştir. Bu anlamda dinlerin dünyevi bir yönetim perspektifi sundukları aşikârdır ki bu da normaldir çünkü dinlerin düzenleme alanı, öte dünyadan ibaret değildir. “İnsanın her iki cihanda saadetini” amaçlayan dinlerin, bu dünyayı da düzenleme talep ve iddiasında olmaları anlaşılabilir bir şeydir. Hatta onların birer “iyi insan ve iyi toplum projeleri” oldukları göz önüne alındığında, öncelikli düzenleme alanlarının öte dünyadan ziyade bu dünya olduğu da düşünülebilir.

Kaldı ki, sadece bu dünyayı düzenleme talep ve iddiasında olan öğreti, ideoloji ve yönetim biçimlerinin -kiminde daha seyrek kiminde daha yoğun olmak üzere- tümü, dinlerden derin izler taşırlar. Bu yüzden olsa gerek, Remi Brague teokrasi dışında bir siyasal rejimi pek mümkün görmemektedir. Keza Gray (2013: 6) de son yüzyılların Aydınlanma ideolojilerinin dinlerden mülhem olduğunu ve bu anlamda “modern siyasetin din tarihinden bir kesit”ten ibaret olduğunu iddia etmiştir. Aynı şekilde Schmitt (2005: 46) “devletin modern teorisinin bütün verimli kavramlarının, sekülerleştirilmiş teolojik kavramlar” olduğunu belirtirken, Roy (2006: 58) da “Batı’nın siyaset alanının, Hıristiyan dininin döl yatağından doğduğunu” ifade etmiştir. Lâik paradigmanın kurucu unsurlarını oluşturan özgürlük, adalet, barış, hoşgörü ve demokrasi gibi kavramlara biraz da bu gözle bakılması gerekir. Kim bilir, belki böylece lâikliğe ve modernizme mal edilen bu kavramların -her ne kadar bağlamlarından koparılmış girişimlerine maruz kalmış olsalar da- aslında ilahi/kutsal/dinsel/manevi/sakramental bir öze sahip oldukları fark edilebilecektir.

Kaynakça

- Abdurrahman, T. (2021). *Dinin Ruhü*. (çev. Soner Gündüzöz). İstanbul: Pinar Yayınları.
- Asad, T. (2006). *Sekülerliğin Biçimleri Hıristiyanlık, İslamiyet ve Modernlik*. (çev. Ferit Burak Aydar). İstanbul: Metis Yayınevi.
- Aşut, A. (2017, 23 Ocak). "Liberallerin Laiklerle Derdi Ne?", *Birgün Gazetesi*. Erişim adresi: <https://www.birgun.net/haber/liberallerin-laiklerle-derdi-ne-144139>. Erişim tarihi: 05.04.2022.
- Bal, H. (2014). Siyaset Felsefesinde Ele Alınış Biçimiyle Özgürlük Meselesi (Üç Farklı Özgürlük Anlayışı). *Electronic Turkish Studies*, 9(2), 291-304.
- Bal, H. ve Bal, M. (2022). Klâsik Çağın İcadından Modern Dönemin Keşfine: Siyasal Temsilin Dinsel Öyküsü. *Karadeniz Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 3(3), 181-202.
- Batuhan, H. (1959). *Batı'da Tolerans Fikrinin Gelişmesi I*. İstanbul: Anıl Yayınevi.
- Baubérot, J. (2008). *Dünyada Laiklik*. (çev. Ertuğrul C. Gürcan). İstanbul: Dergah Yayınları.
- Baubérot, J. (2009). *Laiklik Tutku ile Akıl Arasında*. (çev. Alev Er). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Benoist, A. de. (2002). *Critiques Théoriques*. Lausanne: Suisse: L'Age d'Homme.
- Birch, A. H. (1993). *The Concepts and Theories of Modern Democracy*. New York: Routledge.
- Brague, R. (2007). Un Régime Autre Que la Théocratie Est-il Possible?. *Revue D'éthique et de Théologie Morale*. (1), 103-123.
- Çağrı, M. (2022a). Adalet. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* içinde. Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/adalet#1-ahlak>. Erişim tarihi: 04.04.2022.
- Çağrı, M. (2022b). Müsamaha. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* içinde. Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/musamaha>. Erişim tarihi: 23.03.2022.
- Cassin, R. S. (2011). From the Ten Commandments to the Rights of Man. Erişim adresi: <http://renecassin.over-blog.com/article-from-the-ten-commandments-to-the-right-sof-man-72080499.html>. Erişim tarihi: 20.07.2015.
- Copson, A. (2019). *Secularism: A Very Short Intraduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Ergin, B. (2018). Adalet Kavramı. Erişim adresi: <https://berinergin.com/adalet-kavrami/>. Erişim tarihi: 10.03.2022.
- Gallie, W. B. (2021). Özünde Tartışmalı Kavramlar. (çev. Hüseyin Bal). *Liberal Düşünce Dergisi*. 26(104), 187-209.
- Gözyayın, İ. (2019). 2+2=4? Seküler, Sekülerleşme, Sekülerizm ve Laiklik. *Cogito*, (94), 140-150.
- Gray, J. (2013). *Kara Ayın Apokaliptik Din ve Ütopyanın Ölümü*. (çev. Bahar Tırnakçı). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Gunn, T. J. (2016). *Din Özgürlüğü ve Laisite ABD ile Fransa Arasında Bir Karşılaştırma*. (çev. Hüseyin Bal ve Ömer Faruk Altındaş). Ankara: Liberte Yayınları.
- Gürkan, S. L. (2022). Diğer Dinlerde (Müsamaha). *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* içinde. Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/musamaha>. Erişim tarihi: 23.03.2022.
- Habermas, J. (2003). *Kamusallığın Yapısal Dönüşümü*. (çev. Mithat Sancar ve Tanıl Bora). İstanbul: İletişim Yayınevi.

- Held, D. (2006). *Models of Democracy*, Cambridge: Polity Press.
- Heywood, A. (2011). *Siyasetin Temel Kavramları*. (çev. Hayrettin Özler). Ankara: Adres Yayınları.
- Ilıcak, N. (2008). Laiklik ve Laikçilik, *Sabah Gazetesi*, Erişim adresi: https://www.sabah.com.tr/yazarlar/ilicak/2008/06/14/laiklik_ve_laikcilik. Erişim tarihi: 10.04.2022.
- İnayet, H. (1988). *Çağdaş İslami Siyasi Düşünce*. (çev. Yusuf Ziya). İstanbul: Yöneliş Yayınları.
- Johnston, D. C. (2011). Justice and Injustice. George Thomas Kurian (Ed.). *The Encyclopedia of Political Science* içinde (s.81-85). New York: Sage Publications.
- Kızılabdullah, Ş. (2018). Dinlerde Barışın Teolojik Temelleri: Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam. *Dini Araştırmalar Dergisi*, 21(53), 169-186.
- Köse, A. (2002). *Sekülerizm Sorgulanıyor*. Ali Köse (ed.). İstanbul: Ufuk Kitapları.
- Kur'ân-ı Kerîm Meâli. (2022). *Diyanet İşleri Başkanlığı*. Erişim adresi: <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir>. Erişim tarihi: 05.04.2022.
- Kuru, A. T. (2011). *Pasif ve Dışlayıcı Lâiklik ABD, Fransa ve Türkiye*. (çev. Eylem Çağdaş Babaoğlu). İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Labrousse, E. (2003). Hoşgörü. Philippe Raynaud ve Stephane Rials (Ed.). *Siyaset Felsefesi Sözlüğü* içinde (s. 379-383). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Locke, J. (2017). *Hoşgörü Üstüne Bir Mektup*. (çev. Melih Yürüşen). Ankara: Liberte Yayınları.
- Meriç, C. (2005). *Bu Ülke*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mill, J. S. (2004). *Hürriyet Üstüne*. (çev., M. Osman Dostel). Ankara: Liberte Yayınları.
- Moller, J. (2019). The Catholic Invention of Representative Government, *The American Interest* içinde. Erişim adresi: <https://www.the-american-interest.com/2019/01/24/the-catholic-invention-of-representative-government>. Erişim tarihi: 26.03.2022.
- Okur, M. (2009). Sevâd-ı Âzâm Üzerine. Erişim adresi: <https://www.fikih.info/sevadi-azam-uzerine/>. Erişim tarihi: 26.03.2022.
- Rawls, J. (2017). *Bir Adalet Teorisi*. (çev. Vedat Ahsen Coşar). Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Roy, O. (2006). İslama Karşı Laiklik. (çev. Ender Bedisel). İstanbul: Agora Kitaplığı Yayınları.
- Said, C. (1986). *Bireysel ve Toplumsal Değişmenin Yasaları*. (çev. İlhan Kutluer). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Schmitt, C. (2005). *Siyasal İlahiyat*. (çev. Emre Zeybekoğlu). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Stepan, A. (2012). Religion, Democracy, and The "Twin Tolerations". Timothy Samuel Shah, Alfred Stepan, and Monica Duffy Toft (ed.). *Rethinking Religion and World Affairs* içinde (s. 55-73). Oxford: Oxford University Press.
- Taylor, C. (1998). Modes of Secularism. Rajev Bhargava (ed.). *Secularism and Its Critics* içinde (s. 31-53). Delhi: Oxford University Press.
- Tevrat. (2022). *Kutsal Kitap*. Erişim adresi: <https://www.kutsalkitap.org>. Erişim tarihi: 10.04.2022.
- Vergin, N. (2000). *Din, Toplum ve Siyasal Sistem*. İstanbul: Bağlam Yayınları.

Ekonomik Gelişme ve Ekoloji*

Özgür Kanbir**

Öz

Bu çalışmada ekonomik gelişme ve ekoloji alanları arasındaki ilişkiler ele alınmaktadır. İnsanın ekonomik davranışları ile doğa yasaları arasındaki ilişkilerin uyumu ya da uyumsuzluğu, her iki varlık alanının da geleceğini etkilemekte ve belirlemektedir. Otoriter bir felsefi temele sahip olan müdahaleci iktisat politikaları hem ekonomik ve hem de ekolojik sorunlar yaratmaktadır. Kendiliğinden doğan bir düzene sahip olan piyasaya yönelik devlet müdahalesi ekonomik krizleri yaratır iken, doğal dengeye yönelik insan müdahaleleri de ekolojik sorunlar yaratmaktadır. Çalışmada bu sorun alanlarına doğal özgürlük sistemi paradigmasından bakılmıştır. Aynı zamanda, çalışmada ekonomi ve ekoloji bilimleri açısından ortak ilkeler ve yasaların neler olduğuna dair çıkarımlar yapılmıştır. Ekolojiden hareketle yapılan bu çıkarımların sonuçlarına göre her iki yaşam alanının dengeli bir şekilde devam edebilmesi için gerekli olan temel felsefi zemin minimum müdahaledir.

Anahtar Kelimeler: Doğal Düzen Paradigması, Ekonomik Gelişme, Ekoloji ve Ekonomi, Piyasa, Müdahale, Kriz

Economic Development and Ecology

Abstract

In this study, the relations between the fields of economic development and ecology are discussed. The harmony or incompatibility of the relations between human economic behavior and the laws of nature would affect and determine the future of both areas of existence. Intrusive economic policies, which have an authoritarian philosophical basis, create both economic and ecological problems. While the state intervention in the market, which has a spontaneous order within itself, creates economic crises, human interventions in the natural balance create ecological problems. In this study, these problematic areas were examined from the natural freedom system paradigm. At the same time, inferences were made about the common principles and laws in terms of economics and ecological sciences in the study. According to the results of these inferences based on ecology, the basic philosophical ground required for both living spaces to continue in a balanced way is the minimum intervention.

Keywords: Natural Order Paradigm, Economic Development, Ecology and Economy, Market, Intervention, Crisis.

*Bu çalışma Giresun Üniversitesinde düzenlenen "I. Uluslararası Çevre, Enerji ve Ekonomi Kongresi"nde sunumu yapılan ve tam metni yayımlanan "Ekonomi ve Ekoloji Arasındaki Ontolojik İlişkiler" başlıklı bildirden genişletilerek hazırlanmıştır.

**Dr. Öğr. Üyesi | Giresun Üniversitesi, Dereli M.Y.O. | ozgurkanbir@yahoo.com.tr
ORCID: 0000-0001-5696-4077 | DOI: 10.36484/liberal.1216629
Liberal Düşünce Dergisi, Yıl: 28, Sayı:109, Kış 2023, ss. 79-103.
Gönderim Tarihi: 9 Aralık 2022 | Kabul Tarihi: 30 Aralık 2022

Giriş

Ekonomik gelişme süreci hem beşerî kaynakların ve hem de ekolojik kaynakların kullanımını gerektiren uzun vadeli bir süreçtir. Bu sürecin başarılı olabilmesi bir yandan ekonominin kurumsal yapısına bağlı iken, diğer yandan ekolojik yaşam ile olan dengeli ilişkilere bağlıdır. Ekoloji ve ekonomi arasındaki ilişkilere bakıldığında her ikisinde de ortak temel kavramlara ve ilkelere sahip olduğu görülmektedir. Ekoloji, organizmaların bölgesel dağılımını ve miktarını belirleyen, karşılıklı ilişkileri ele alan bilim dalıdır (Marshall, 1999: 175). Ekoloji uyum kavramı birlikte demografi, gelişme, davranış ve organizmanın mekan ve zaman konumuyla bağlantılı bir kavramdır (Ellen, 2016: 341). Ekonomi ise genel tanımı ile kıt olan kaynakların sınırsız insan ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla nasıl kullanılması gerektiğini araştıran bilim dalıdır.

Kavramsal arka plana bakacak olursak her iki sözcük de Grekçeye dayanmaktadır. Ekoloji terimi Haeckel tarafından 1889'da *oikos* (ev/hane) ile *logos* (bilim) terimlerinden türetilmiştir. Ekosistem kavramı ise 1927'de Elton tarafından kullanılmıştır (Kışlalıoğlu ve Berkes, 1999: 36). Ekonomi terimi ise *oikonomia* sözcüğünden uyarlanmıştır. Bu sözcük antik Yunancada kullanılmakta idi. *Oikos* aynı şekilde ev, hane anlamına gelir iken *nómu* idare, yasa anlamlarına gelmektedir.

Dolayısıyla her iki kavram köken olarak ortak bir zemine dayanmaktadır. Ekoloji evden Dünyadaki tüm canlılığa doğru uzanır iken, ekonomi de evden dünyadaki tüm insanların üretim ve tüketim faaliyetlerine kadar uzanmıştır.

Ontoloji dünyayı veya onun bir parçasını anlamının yoludur. Varlık türleri, varoluş koşulları ve bağımlılık ilişkilerini ele almak anlamına gelmektedir. Ekonominin kendi ontolojisi vardır. Örneğin firmalar, tüketiciler, devlet, dış alem gibi. Ekolojinin de kendi ontolojisi vardır. Örneğin üreticiler (yeşil bitkiler), tüketiciler (insan, hayvan ve asalaklar), ayrıştırıcılar (bakteri ve mikroskobik mantarlar), inorganik maddeler, organik maddeler ve fiziksel kimyasal çevre gibi. Ancak bu iki ayrı disiplin için bir ortak ontolojik ilişkiden söz edilebilir. Bu çalışma her iki alandaki ortak bazı konular ve ilkeler üzerine odaklanmaktadır. Çalışmanın amacı hem ekolojiyi ve hem de ekonomiyi daha iyi anlamak için bu iki bilim ve varlık alanı arasındaki benzerlikleri kullanmaktır. Bu da her iki alanda yaşanan sorunlar ve krizlerin çözümü için farklı bir bakış açısı sunabilir.

Çalışmanın ilk bölümünde doğal düzen ve doğal özgürlük sistemi paradigması ele alınmakta ve bu düzenin ekonomi ve ekoloji açısından önemi açıklanmaktadır. İkinci bölümde ekoloji ve ekonomi bilim dalları arasındaki

ortak ilkeler ve yasalar ele alınmıştır. Bu ortak ilişkiler üzerinden özellikle müdahaleci ekonomi politikaları tasarımı anlayışına karşı bir perspektif sunulmaktadır. Üçüncü bölümde ekonomik gelişme ile ekosistem arasındaki etkileşim ele alınmaktadır. Burada ekonomik gelişmenin, gelişmiş ve az-gelişmiş ülkelerde çevre üzerindeki farklı etkilerine değinilmiştir. Dördüncü bölümde çevre sorunları konusu ele alınmış ve bu sorunlara yönelik genel paradigma dışında farklı bir çerçeveden yaklaşmıştır.

Doğal Düzen Paradigması

Doğal düzen (*natural order*) ya da *kendiliğinden doğan düzen paradigması* hem ekolojik dengede ve hem de sosyal bilimlerde önemi olan bir kavramdır. Sosyal bilimlerde özellikle hukuk ve iktisatta doğal düzen paradigmasının ifade ettiği bir felsefi temel söz konusudur.

Kendiliğinden doğan düzen, insanın özellikle tasarladığı bir düzen değildir fakat insan davranışlarının ürünü olarak ortaya çıkmaktadır. Kendiliğinden doğan düzenler birtakım pratiklerden, kurallardan, kurumlardan oluşurlar. Bu yekûn, insanların bilinçli olarak tasarımlarının sonucu ortaya çıkmaz. Bilakis doğal düzen, bireylerin kendi amaçları ve planları doğrultusunda gösterdikleri çabaların niyetlenilmemiş, sonuçları olarak ortaya çıkar (Horwitz, 2013: 162). Kendiliğinden doğan düzen, insan tasarımının amaçlanmış bir ürünü değil, çok sayıda insanın farklı zamanlardaki etkileşimlerinin aşamalı olarak meydana çıkardığı bir sonuçtur (Kalkan, 2016: 16). Doğal düzenin oluşumu çok sayıda insanın iç içe geçmiş kompleks davranışlarının sonucu kendiliğinden oluştuğu için, akıl tarafından tamamen kavranamaz ve böyle bir düzen içerisinde bilgi tek merkezde toplanamaz (Hayek, 1983; akt. Kalkan, 2016: 18).¹

Kökleri 18. yüzyılda Fizyokratlara kadar giden doğal düzen paradigmasına göre, ekonomik yaşamın evrensel yasaları vardır (Kazgan, 1999: 50). Doğal özgürlük ilkesi, insanların kendi çıkarlarını izlemekte özgür olmaları gerektiğini ifade eder. Bu nedenle *Laissez faire* ifadesi bu doğal düzen/özgürlük anlayışından doğmuştur (Seyidoğlu, 1999).

Adam Smith temel iktisat ilkelerini doğa yasası ya da doğal düzen felsefesinden üretmiştir. Doğal düzen milletlerin zenginliğini artıran bir sistemdir. Doğal düzen ile ortaya çıkan yeni kurumlar vardır. Bunlar örneğin iş bölümü,

¹ Doğal düzen hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kalkan, B. (2016). *Kendiliğinden Doğan Düzen* (1.Baskı.). Ankara: Liberte Yayınları.

para kullanımı, tasarruf ve sermaye birikimi, dış ticaret gibi olgulardır. Bütün bu kurumlar doğa yasasına göre işleyen bir *görünmez el* (*invisible hand*) yardımı ile çalışır. Bireyler kendi çıkarlarına hareket ederek aslında toplumsal yarara katkıda bulunmaktadır (A. Smith, 2020: 349). Benzer şekilde doğada bütün türler kendi çıkarlarına yönelik hareket ederek ekosistemin sürekliliğine ve dengesine katkı sağlar.

Doğal düzen paradigmasına göre ekonomik aktivitede kendiliğinden doğan (*spontane*) sosyal kuvvetlere mümkün olduğunca çok yer verilmelidir. Zorlayıcı ve baskıcı uygulamalardan da mümkün olduğunca kaçınılması gerekmektedir (Hayek, 2015: 39). Buradan hareketle doğal düzeni anlamak, ekonomiyi daha doğrusu piyasa ekonomisini anlamak için temel bir araçtır. Ancak doğal düzenin anlaşılabilmesi ve insanın doğaya hükmetmesinin verdiği bir öz güven ile ekonomik aktiviteye de merkezi otoritelerce hükmedilebileceği ve kumanda edilebileceği düşünülmüştür. Bu düşünce özünde pozitivist ve otoriter bir felsefi temele sahiptir. Merkezi otoritenin ya da devletin tüm toplumsal yaşamı kontrol altında tutması gerektiği ve bunu başarabileceğine olan inanç, geçen yüzyıla damgasını vurmuştur. Ancak yakın dönem iktisadi ve politik geçmiş, adeta sosyal bir deney gibi, doğal özgürlük sisteminin anlaşılmadığı toplumlarda bu çabaların bedelinin bireyler tarafından ağır bir şekilde ödendiğini göstermiştir.

Ekoloji ve Ekonomi: Kavramsal İlişkiler ve Temel Yasalar

Ekoloji kavramlarının sosyal bilimlerde derin izleri ve etkileri vardır. İktisadın da ekoloji ile etkileşimi vardır. Ekolojik iktisat, sürdürülebilir kalkınma, büyümenin sınırlılığı, gibi çalışma alanları ekolojiden etkilenmiştir. Genel olarak ekonomiye ve piyasa sistemine bakıldığında bu iki alan arasındaki ilişkiler bazen yasa düzeyinde bazen ortak özellik düzeyinde görünür hale gelmektedir.

Ekonomik krizler ve yakın dönemin önemli gündemi ekolojik sorunlar da her iki sistemin işleyişi ile ilgili birtakım hatalarla ilgilidir. Ekonomik krizlerin insan refahına yönelik maliyetleri çok büyüktür. Öte yandan ekolojik krizler de benzer şekilde hem insan ve hem de diğer canlılar için büyük maliyetler yaratmaktadır.

Her iki bilim alanının da bazı temel yasa haline gelmiş kuralları bulunmaktadır. Bu kuralların ortak olanları bize her iki alanın da birbiri ile bağlarının bilinenin aksine çok kuvvetli olduğunu göstermektedir. İktisat biliminin oluşumu ve gelişimi sürecinde de doğal bilimlerden ve özellikle fizikten yararlanılmıştır. Ancak ekoloji de bir doğa bilimi olarak iktisadi düşünceyi

etkilemiştir. İktisat literatüründe yer alan doğal düzen, doğal hukuk paradigmasının izleri sürüldüğünde ekoloji ile aynı kulvarda buluşmaktadır. Aşağıda yer alan Tablo 1’de her iki alandaki ortak temel konuları ele alınmaktadır.

Tablo 1. Ekonomi ve Ekolojide Ortak Temel Konular

Ekoloji (Doğa)	Ekonomi (Piyasa)
Doğa bir bütündür (Holistik Yaklaşım).	Ekonomik yapı bir bütündür.
Doğa sınırlıdır.	Kaynaklar Kıttır.
Doğanın özdenetimi vardır (Sibernetik)	Serbest piyasa kendini denetler (Piyasa Sibernetiği)
Ekolojide çeşitlilik vardır.	Piyasa çok sayıda alıcı ve satıcıdan oluşan bir sistemdir.
Doğada her şey dönüşür.	Ekonomi, gelir/harcama, üretim/tüketim, ilişkileri ve önsel-gerisel bağlantılara dayanır.
Bedelsiz yarar olmaz.	Her şeyin bir bedeli vardır.
Doğa en uygun çözümü bulmuştur. Doğaya müdahale zarar verir (geri tepme).	Piyasa en uygun çözümü bulur. Piyasaya yönelik devlet müdahalesi kriz yaratır (geri tepme).
Doğa kendi dengesini bulur.	Piyasa kendiliğinden dengeye gelir.
Türler arasında rekabet ekosistemin yararınadır.	Firmalar arasındaki rekabet piyasanın yararınadır.

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Bu tabloda ekonomi ve ekoloji arasında ortak temel ilkeler ve yasalar yer almaktadır. Bu ilişkiler her ne kadar teorik bir çerçeveye gibi görünse bile fiilen doğal ve toplumsal yaşam pratiğinden ortaya çıkan sonuçları listelemektedir.

Bütünlük İlkesi

Ekoloji, alt sistemler içinde yoğun ilişkiler olan bir bütündür. Alt sistemler içindeki ilişki yoğunluğu yüksek iken, alt sistemler arasındaki ilişki yoğunluğu daha düşüktür. Ekosistemde yer alan canlı ve cansız varlıklar birlikte bir bağımlılık ilişkisi içindedirler. Bu ilişkide besin zinciri canlılığın sürdürülmesi açısından temeldir. Bu bütünün bir parçasında ortaya çıkacak olan sorun, alt sistemin içindeki diğer canlı türleri açısından da sorun yaratacaktır. Tek bir canlı türünün yok olması, tüm canlılar dünyasına yayılmayabilir. Ancak besin için o canlı türüne bağlı olan diğer türler için birincil derecede önemli etkiler doğurur (Lewontin, 2007: 129).

Ancak bu bütünlük, çevre sorunları bağlamında daha da etkili bir görünüm içindedir. Asit yağmurları örneğinde olduğu gibi, bir çevre sorunları sadece belli bir bölge ile sınırlı kalmamakta ve genel ekolojik sistemi bozucu etki yaratarak başka bölgelerde de etki göstermektedir.

Ekonomik hayat da ilişkisel bir bütünlükten söz edebiliriz. Bu hem ulusal ve hem de uluslararası ekonomik sistem için geçerlidir. Sektörlerin birinde meydana gelecek olan ekonomik problem ya da olumlu gelişme sadece o sektör ile sınırlı kalmamakta, diğer sektörlerle ve oradan da tüm ekonomiye yansımaktadır. Aynı zamanda küreselleşme derecesine bağlı olarak yerel ekonomik etkiler uluslararası bir boyut kazanmaktadır.

Bu olgunun en yakın örneği bu satırların yazıldığı dönemde yaşanmakta olan çip krizidir. Çip tedarikinde yaşanan sorunlar 2020 Covid 19 salgını döneminde başladı. Ancak krizin tek sebebi salgın değildir. Nesnelere internetin yaygınlaşması ile çipe olan talep hızla artmış ancak üretim kapasitesi bu talep için aynı hızla artmamıştır. Diğer bir neden, çip üretiminin büyük miktarda su kullanımına bağlı olmasından dolayı kuraklık gibi iklim olaylarının üretimi olumsuz etkilemesi olmuştur. Bu sorunlara olarak ABD'nin Çin firması Huawei'ye yönelik yaptırım ile bu ürünü kullanan başta otomobil olmak üzere pek çok elektronik üründe tedarik ve dolayısıyla üretim sorunlarına neden olmuştur. Bu sorun yerel sınırların çok ötesine taşarak küresel bir hal almış ve 169 farklı sektörü olumsuz etkilemiştir (Şişer, 2022).

2022 yılında yaşanan birtakım olumsuz gelişmeler yine bu bağıllık ilişkisi için örnek verilebilir. Rusya ve Ukrayna arasında meydana gelen savaş ile ortaya çıkmıştır. Savaş başta gıda ve enerji sektörleri olmak üzere, mültecilik, nükleer risk, lojistik sektörü gibi alanlarda diğer ülkeleri de etkileyen önemli sorunlara yol açmıştır. Yaşanan arz yanlı şok sadece belli bir bölge ile sınırlı kalmadığı gibi uluslararası bir ekonomik sorun haline gelmiştir (Kanbir, 2022).

Bu örneklerde de görüldüğü gibi ekonomi gerek ulusal gerek uluslararası olsun bir organizma gibi bütünlük oluşturuyor. Sistem içindeki bir sorunun ya da olumlu bir gelişmenin sistemin geneline yayılması sadece bir zamanlama meselesidir.

Sınırlılık İlkesi

Doğal kaynakların bir sınırı vardır. Buna taşıma kapasitesi de diyebiliriz. Türlerin çoğalması sonsuza kadar gitmemektedir. Doğal kaynakların, besin havuzu ve salgın hastalıklar ile canlı türleri popülasyon olarak sınırlandırılmaktadır. Yer yer meydana gelen kıtlıklar bir canlı popülasyonunun nüfus artışını sınırlandırmaktadır.

İktisatçılar, iktisadın hep bir kıtlık bilimi olduğunu vurgular. Fayda da fiyat da bu kıtlık olgusuna bağlı olarak belirlenmektedir. Buradaki kıtlık hiç bulunmamak anlamında bir kıtlık değil, kaynakların bir sınırının olduğuna

vurgu yapan bir kıtlıktır. Emek, sermaye, doğal kaynak ve girişimci gibi tüm üretim faktörleri kıt faktörlerdir. Bu nedenle bu kıtlık üretimi sınırlandırmakta ve ekonomik tercihlerin daha rasyonel yapılmasını, diğer bir deyişle alternatif maliyetlerinin düşünülmesini zorunlu kılmaktadır. Alternatif maliyet ise iktisadın en önemli kavramlarından biridir. Fırsat maliyeti de denen bu kavram, kaynakları en iyi kullanım alanında kullanmamakla kaçırılan fırsatları hesaplama katmak gerektiğini ifade eder (Acar, 2010: 207). Kıtlığın ve sınırlılığın varlığı, kaynakların alternatif kullanım alanlarını dikkate almayı zorunlu kılmaktadır. Tüm mal ve hizmet üretim süreçleri alternatif maliyet ilkesi ile düzenlenmelidir.

Sibernetik Yapı (Özdenetim)

Sibernetik (*cybernetics*) kavramı karmaşık sistemlerin kendini kontrol ettiğini öne süren bir teoridir. Kavramın kökeni, dümeni iyi yönlendirme anlamında Grekçe *kybernetikos* teriminden gelmektedir. Modern dönemde özellikle matematik ve bilgisayar bilimlerindeki gelişmeler sibernetiğin de gelişmesini sağlamıştır. Wiener'a göre sibernetik hayvan ve makinede kontrol ve iletişim bilimi anlamına gelmektedir (Britannica, 2022). Tabiat da sibernetik bir sisteme sahiptir ve kendini denetler. Bir canlı türünün nüfusu artar ve ekosistemin sınırlarını zorlamaya başlar ise sistem bu büyümeyi sınırlandıracak şekilde kontrol eder ve nüfus artışı sınırlandırılır. Örneğin yırtıcı bir hayvanın sayısında olağandışı artış meydana geldiğinde, bir süre sonra avlanacak besin miktarı azalacaktır. Bu ise nüfus artışını sınırlandırır ve sayı azalmaya başlar iken diğer canlıların sayısında bir artış meydana gelir.

Piyasa sistemi de sibernetik bir sistemdir. Herhangi bir piyasa dengesizliği, sisteme dışarıdan bir müdahale olmadıkça kendiliğinden dengeye gelebilecek iç dinamiklere sahiptir. Herhangi bir dönemde bir tüketim veya üretim dengesizliği meydana gelebilir. Özellikle, kısa dönemde arz ve talep dengesizliği yaşanabilir. Ancak bu kalıcı değildir ve sistemin sibernetik dinamiği kendiliğinden tekrar dengeyi sağlayacak yönde hareket etmeye başlar. Bunun en iyi bilinen örneği arz ve talep dengesindeki fiyat hareketleridir. Diğer şartlar sabitken bir mala yönelik talep miktarının artması (kıtlık) malın fiyatını artırmaktadır. Fiyattaki artış, arz miktarını yukarı doğru uyarır iken, talep miktarını da azaltacaktır. Bu azalma talep fazlası sıfır oluncaya kadar devam edecektir. Sonuçta piyasa daha yüksek bir fiyatta kendiliğinden arz ve talep dengesine gelmiş olmaktadır.

Minimum müdahale ile olabildiğince etkin çalışan bir piyasada dengesizliklerin kısa dönemli olması ve uzun dönemde piyasa sisteminin

kendiliğinden dengeyi kuracağı konusundaki anlayış, Keynes'te çok farklı bir şekilde yer alır. Bilindiği üzere Keynes ekonomiye müdahale yanlısı bir anlayışa sahiptir. Kısa vadede ortaya çıkan konjonktür dalgalanmalarına müdahale edilmez ise uzun dönemde müdahalenin zaten gerekmeyeceğini ifade eden şu ünlü sözü kullanmıştır: “Uzun vadede hepimiz ölüyüz. Ekonomistler, fırtınalı mevsimlerde bize sadece fırtına çoktan geçtikten sonra okyanusun tekrar düz olduğunu söyleyebiliyorlarsa, kendilerine çok kolay ve yararsız bir görev addetmiş olurlar” (Keynes, 1923: 65). Ancak kısa dönemdeki dengesizliklerde (*fırtınada*) verimsizlik, tüketici tercihleri ve daha birçok nedenle etkin çalışmayan firmalar batacaktır. Bir sonraki dönemde ise kaynakların piyasa tarafından yeniden dağıtılması ile daha etkin bir kullanımı söz konusu olacaktır. Piyasanın temizlemesine izin vermeyen bir müdahale anlayışı verimsiz ve etkin olmayan kaynak dağılımını sağlayan bir şekilde toplumsal kaynakların refahı azaltacak şekilde kullanımı anlamına gelecektir.

Çokluk, Çeşitlilik, Çoğulculuk, Demokrasi

Çeşitlilik doğada temeldir. Her canlı türünün çeşitliliği, canlılığın devamlılığı için geliştirilmiş bir sigorta gibidir. Bir türün binlerce farklı çeşidi vardır. Eğer bu çeşitlilik yok edilir de tek bir çeşide indirilir ise bu canlı türünün yok olması riski ortaya çıkacaktır. Doğal dengede meydana gelen mevsimsel kuraklık ya da bir salgın hastalık gibi bir sapma, bir bitki türünün yok olmasına neden olabilecektir. Oysa ki türün farklı çeşitlerinin bulunması durumunda, kuraklığa ya da salgın hastalığa dayanıklı bir çeşit, o türün devamlılığını sağlayabilmektedir.

Piyasa ekonomisinde de çeşitlilik hayati bir kavramdır. Rekabetin varlığı çok sayıda alıcının ve satıcının bulunduğu bir piyasaya ihtiyaç duyar. Çok sayıda firma bulunması ve çokluğun yarattığı çeşitlilik ve rekabet verimliliği getirmekte ve etkin olan firmaların devamlılığını sağlar iken, etkin olmayanların ise piyasa tarafından temizlenmesini sağlamaktadır. Bu sayede tüketiciler için kalite, normal fiyat ve ürün çeşitliliği imkânı ortaya çıkmaktadır. Ancak piyasa tekel, oligopol türünden bir yapıda ise ürün kalitesi önemsiz, fiyat normal üstü olmakta ve ürün çeşitliliği de ortadan kalkmaktadır. Aynı zamanda kaynak dağılımı etkin olmayan bir yapıda gerçekleşmektedir. Bu durumda rekabetin yarattığı teknolojik gelişme ve tüketici avantajları da ortadan kalkmaktadır.

Öte yandan çoğulculuk da bu kapsamda önemli bir kavramdır. Farklı ekonomik, sosyal ve siyasal grupların varlığı ve bu grupların *kapsayıcı bir piyasa sistemi* içinde yer almaları etkin bir ekonomik büyüme ve gelişme yaratmaktadır (Acemoğlu ve Robinson, 2017). Merkezi ve güçlü bir devletin

birtakım hâkim kesimler eline geçmiş olması çoğulculuğu ortadan kaldıracaktır. Devletin büyük bir ekonomik gücü elinde bulundurması başlı başına önemli bir sorun alanıdır. Bu ekonomik gücü ele geçirmek isteyen bir kesim, ekonomideki kaynak dağılım mekanizmasını kendi lehine kullanmaya başlayacaktır. Bu durumda da sistemin dışında kalan farklı kesimler olduğu gibi kaynak dağılımı da bir kesim lehine bozulacaktır. Azgelişmiş ülkelerde ya da gelişmekte olan ülkelerde yaşanan süreç temelde bu çerçevededir. Bu ülkelerde devletin büyük bir ekonomik gücü kontrol etmesi ve rant dağıtma mekanizmalarını elinde bulundurması ile farklı siyasal, sosyal, dini, askeri veya ekonomik grupların bu gücü ele geçirmek için sürekli bir çatışma sürecine girmeleri ile sonuçlanmaktadır. Bu ise başlı başına demokratikleşmenin önündeki en önemli engeldir. Azgelişmiş ülkelerdeki diktatoryal yönetimler, siyasal, etnik ve dini çatışmalar ve darbeler bu ekonomik zeminden beslenmektedir. Bu nedenle devletin ekonomik gücünün sınırlandırılması ekonomik, siyasal ve sosyal yaşamın dengesi, çeşitliliği ve demokratikleşmesi için en uygun zemindir.

Her Şey Dönüşür

Enerji bir türden başka bir türe dönüşür. Doğada hiçbir şey yok olmaz. Doğaya salıverilen maddeler ya aynı haliyle ya da başka bir şekilde yine karşımıza çıkar (Kışlalıoğlu ve Berkes, 1999: 22). Bu enerjinin korunumu yasası olan termodinamiğin birinci kanunu olarak bilinir. Enerji yoktan var olmadığı gibi yok edilemez de. Bir türden başka bir türe dönüşür. Bir sistemin iç enerjisindeki değişim, çevreden sisteme verilen ısı ile sistemin çevre üzerinde yaptığı iş arasındaki farka eşittir (Drake, 2022). Bütün canlı sistemler birer malzeme dönüştürücüsüdürler. Her tüketim aynı zamanda başka bir üretim sürecine yol açar. Bir canlı türünün besini tüketmesiyle meydana gelen atıklar, başka bir canlı türü için besin kaynağıdır. Doğanın “*dişinin ve pençesinin kanlı*” olduğuna dair görüş, sistemin bütünü gözden kaçıran yanlış bir görüştür. Bu anlayışa göre, tüm organizmalar sürekli yarış halindedir. Eğer bir organizma, başka birini yemez ise yenilecek olan kendisidir (Lewontin, 2007: 63,64). Bu görüş, Darwin’i yanlış yorumlayan, *insanmerkezci (antropocentric)* bir felsefeye sahiptir. Oysa ki doğa, türlerin birbirini yok etmesine odaklı değildir. Doğa, yaşamın ve canlılığın devam etmesini sağlayan bir üretkenliğe sahiptir. Bu üretkenlik, tüm canlılığın farklı düzeylerde birbirine ihtiyaç duyduğu, doğal düzenin bir parçası olan insanların “*çıkarların uyumu ve iş birliği*” modelini çağrıştırmaktadır.

Dönüşümün ekonomik hayattaki görünümü farklı düzeylerde meydana gelir. *İlk olarak*, hane halkı, firmalar, devlet ve dış dünya arasında bir döngüsel akım vardır. Buna *üretim ve gelirin döngüsel akışı* denir. Bir kesimin harcaması, diğer bir kesimin geliridir. Ürün, gelir yaratır. Hanehalkları (faktör piyasaları)

üretim faktörlerini arz eder. Firmalar ise (ürün piyasaları) üretim faktörlerini istihdam eder. Bu istihdam ile ürettikleri mal ve hizmetleri hane halklarına, devlete ve dünya satarlar. Hanehalkları, faktör karşılığında firmalardan ücret, faiz, kira ve kar elde ederler. Elde ettikleri bu gelirler ile de firmalar ve dış dünyanın ürettikleri mal ve hizmetleri satın alırlar. Aynı zamanda gelirlerinin bir bölümü ile devlete vergi öderler. Devlet ise elde ettiği vergi gelirleri ile eğitim, sağlık, diploması ve millî güvenlik gibi çeşitli kamu hizmetlerini üretir. Yurt dışındaki firmalar ise yurt içindeki firmalarla ithalat-ihracat yoluyla mal ve hizmet ticareti yaparlar (Yalta ve Yalta, 2019: 19; O'Sullivan vd., 2015: 99). Bunu yaparken de kendi sahip oldukları üretim faktörlerini kullanırlar. Dolaylı yoldan bu üretim faktörünü üreten dış dünyanın hane halkları da bu döngüsel sürece dahil olmuş olur.

İkinci olarak, firmalar arasında önsel ve gerisel bağlantılar yolu ile üretim gerçekleşmektedir. Bir firmanın üretimi bir başkası için girdi olarak (yarı mamul mal) kullanılmaktadır. Tüm üretim ve tüketim faaliyetlerinde girdiler, nihai ürüne dönüşmektedir.

Üçüncü olarak, nihai ürünler tüketim sonrasında, etkin bir geri dönüşüm (*recycle*) organizasyonu ile yeniden yarı mamul mala ya da ham maddeye dönüşebilmektedir. İş birliği ve uzmanlaşma ile insanlar başkaları için bir mal veya hizmet üretir iken, aynı zamanda kendileri de başkalarının ürettiklerini tüketirler.

Bedelsiz Yarar Olmaz

Ekosistemdeki enerji dönüşümünde bir bedel ortaya çıkar. Güneş ışığı bitkileri besler, hayvanlar bitkileri yer. Bitki enerjisi, hayvan enerjisine dönüşürken bu enerjiden geriye sadece %10'u kalır. Geri kalanı, bu %10'luk enerjiyi elde edebilmek için ödenmiş bir bedeldir (Kışlalıoğlu ve Berkes, 1999: 23).

İktisadi hayatta bütün kaynaklar kıttır. Bu nedenle hepsinin belirli bir fiyatı vardır. Başka bir ifade ile bir malın fiyatının olması ve bedava olmamasının temel nedeni kıtlıktır. Bütün üretim faaliyetleri, üretim faktörleri kullanılarak, belli harcamalar yapılarak yürütülmektedir. Bu nedenle güneş ışığı ve hava dışında hiçbir şey bedava değildir. Her şeyin bir bedeli ve dolayısıyla fiyatı vardır (Acar, 2018: 26). Dolayısıyla bedelsiz yarar olmaz. Bir mal ve hizmetin üretilmesi için kullanılan bütün kaynaklar ve girdiler kıttır ve bunlar için belli maliyetler ortaya çıkar. Üretim sonucunda ortaya çıkan mal ve hizmetlerin de bir bedeli oluşur. İnsanlar da bu mal ve hizmetleri kullanabilmek için karşılığında çalışır, enerjilerini harcar ve bedel öderler.

Müdahaleler Amaçlanmayan Sonuçlar Yaratır: Ekolojik ve Ekonomik Krizler

Doğada gördüğümüz canlılar, milyonlarca yıllık evrim ve gelişim süreci içinde mevcut koşullara en uygun hale gelecek şekilde oluşmuşlardır. Organizmalar ile çevre arasında oluşmuş bir uyum vardır. Bu uyum sonucu oluşmuş dengeye yönelik müdahalelere, doğa tepki vermektedir. Örneğin ABD’de Yellowstone Ulusal Parkı’nda kurtlar özellikle toynaklı hayvancılığa zarar verdikleri için 1930’larda yok edilmişlerdir. Ancak bu müdahale parkın ekosistemindeki dengeyi bozmuş ve beraberinde pek çok canlı türünün yok olmasına ve erozyon dahil pek çok soruna neden olmuştur. Geyiklerin sayısı kontrolsüz bir şekilde artmaya başladıktan sonra bölgedeki bitki örtüsü büyük bir aşınma ile yüz yüze kalmıştır. Ancak 1995 yılında bölgeye tekrar salıverilen kurtlar ekosistemin tekrar dengeye gelmesine ve çeşitliliğin yeniden artmasına neden olmuştur. Geyikler azalmış, orman canlanmıştır, akarsular bile bu süreçten olumlu etkilenmiştir. Bu ise ekosistemdeki diğer canlı türlerinin çoğalmasına neden olarak yeniden ulusal parkın eski canlılığını kazanmasına neden olmuştur (Smith, Peterson ve Houston, 2003).

Doğal düzene yönelik müdahalelerin yarattığı sonuçların sadece sorun yarattığını kaydeden Fukuoka (2006: 44) şunları ifade etmektedir;

“İnsanlar, müdahaleleriyle yanlış bir şey yaparlar, zararı onarmadan bırakırlar ve ters sonuçlar yoğunlaştığı zaman bütün güçleriyle bunu düzeltmek için çalışırlar. Düzeltici faaliyetler başarılı görüldükleri zaman, bunları mükemmel muvaffakiyetler olarak görmeye başlarlar. İnsanlar bunu tekrar tekrar yaparlar. Bu, aptalın tekinin damda yürüdükçe kiremitleri kırmasına benzer. Yağmur başlayıp da tavan çürümeye yüz tuttuğunda ise aynı aptal, telaşla dama çıkar ve hasarı onarır. En sonunda, sorunu mucizevi bir şekilde çözdüğü için çok mutlu olur.”

Piyasanın işleyişine yönelik devlet müdahaleleri de ekonomik krizlere sebep olur. Gerçekte ekonomik aktivitenin ve fiyatların oluşumu çok sayıda alıcı ve satıcıdan oluşan piyasa oyuncularından belirlenir. Bunun doğal sonucu olarak da ekonomik kararların piyasa oyuncularından alınması gerekmektedir. Ancak devletin fiyatların oluşumuna yönelik müdahaleleri tüketicilerin elindeki gücün bir kısmını veya tamamını ortadan kaldırır (Mises, 2017: 56). Aynı zamanda konjonktür dalgalanmalarına neden olur. Tercihlerin piyasa aktörleri yerine merkezi otoritelerin inisiyatifinde etkinliği hem ontolojik olarak hem de fiiliyatta mümkün değildir ve olamamıştır. Koordinasyon sorunu, sayısız piyasa aktörünün istek, tercih ve ihtiyaçlarının bilinemeyeceği sorunu ve merkezde biriken ekonomik gücün kaynak dağılımında suiistimaller ve etkisizlikler yaratmakta olduğu gerçeği gibi pek çok neden vardır.

Ekonomideki tüm fiyatların piyasada arz ve talep güçleri tarafından belirlenmesi gerekmektedir. Ancak devlet müdahalesi ile oluşan ve arz ve talep

tarafından belirlenmemiş bir fiyat kalıcı olamayacaktır. Eninde sonunda piyasada bir fiyat düzeltme hareketi meydana gelecek ve müdahale ile yapay bir şekilde üretilen fiyatlar değişecek ve piyasa kendi dengesini bulacaktır. Yanlış kaynak tahsislerini, yeniden tahsisler izleyecektir.

Örneğin, Merkez bankasının kredi genişlemesi yolu ile faiz oranlarını doğal faiz oranının altında belirlemesi bir çifte dengesizlik yaratır. Bu hem tasarruf ve yatırım dengesini bozar iken hem de tüketimi teşvik edici bir ortam yaratır. Oluşan yapay faiz haddi ile dengesizlik yaratılmış olunur. Kısa dönemli refah ve hızlı büyüme kalıcı olmayacak ve saman alevi gibi sönecektir. Bu politika teşvikli patlama, gerçek, sürdürülebilir ve tasarruf teşvikli ekonomik büyümenin yarattığı türden sağlıklı bir büyüme değildir. Piyasanın yarattığı gerçek tasarrufa dayalı kredi genişlemesi ile beslenemeyen yatırımlar ve korunamayan sermaye, tüketilebilir çıktıyı azaltacaktır. Bu Avusturya Okulu literatüründe *zorunlu tasarruf* olarak adlandırılmıştır. Yapay bir patlama kendini tersine çevirecektir. Artan kaynak kısıtları ile girdi fiyatları yükselecektir. Yeni girişimlerin çoğu artık kar getirmez ve bazıları da zararları minimize etmek için tamamlanır. Diğer girişimler ise tasfiye edilir. Üretim olanakları eğrisi geri döner. Kredi genişlemesinin yarattığı yapısal yanlış uyumlar, olağan piyasa güçleri tarafından daha sonra düzeltilenecektir. Yapısal olarak kullanılan kaynaklar kendiliğinden en çok ihtiyaç duyulan alanlara kayacak ve ekonomi üretim olanakları eğrişindeki bir noktaya geri dönecektir (Garrison, 2012: 447-451). Dolayısıyla ekonomik krizler birer fiyat düzeltme hareketleridir (Acar, 2018: 33). Ekosistemin doğal düzenine yönelik müdahaleler nasıl ki sistemin işleyişini bozuyor ise, ekonomideki doğal özgürlük sistemine yönelik müdahaleler de piyasa ekonomisinin işleyişini bozmaktadır.

Ekolojik ve Ekonomik Denge

Hem ekonomide ve hem de ekolojide denge, temel kavramlardan biridir. Güncel olarak doğal dengenin bozulduğundan söz edildiği gibi, sık sık ekonomik dengenin de bozulduğundan söz edilir. Biri ekolojik krizi ifade ederken, diğeri ekonomik krizi ifade etmektedir. Öncelikle denge durumunun ve bunu ifade eden kavramın ne olduğuna bakmakta yarar vardır. İngilizce’de denge kavramı *balance* ve *equilibrium* terimleri ile ifade edilir. Ancak iki terimin ifade ettiği olgular birbirinden oldukça farklıdır. Doğada *equilibrium* durumu bir durgunluk, hareketsizlik ifade eder. Şartların homojen/eşit bir şekilde dağıldığı bir ortamda hayat ve aksiyon gerçekleşmez. Ancak *balance* kavramı aktif ve dinamik bir dengeyi ifade eder. Sürekli hareket halinde bir sistemdir. Ancak bu dinamik bir kararlılık olarak ifade edilir. Kimyada *Le Chatelier prensibi* olarak bilinir. Doğadaki *balance* sürekli bozulan ve kurulan bir sistemdir. *Dağıtıcı ve*

dışa açık sistemler, enerji akışı devam ettikçe dengesizliği kendiliğinden doğan düzen, ya da öz düzenlemeli (self-organization) dengeye dönüşmektedir (Canan, 2016: 187,188). Bu anlamdaki denge ekolojinin temel bir kavramıdır.

Ekonomide de bu denge kavramı tıpkı ekolojideki gibi dinamik bir dengedir, daha doğru bir ifade ile dinamik kararlılıktır. Piyasa ekonomisi de öz düzenlemeli bir sistemdir. Piyasada kendiliğinden doğan bir düzen vardır. Ekonominin süreklilik bir şekilde dengede kalması, piyasa sisteminin doğası gereği equilibrium anlamında bir denge değil *balance* anlamında bir dengedir.

Kısa süreli dengesizlikler ardından sistemi dengeye getiren yeni güçlerin devreye girmesi ile tekrar balance kurulur. Piyasa ekonomisi teorisinin denge kavramına uzun vadeli bakıldığında ortaya çıkan şey dengesizliğin sürekliliği değil, *piyasa balance*'dir. Yani piyasayı bozan unsurların sürekli piyasanın içi dinamikleri tarafından uzun dönemde dengeyi sağlayacak şekilde ortadan kaldırılmasıdır. Bunun için ekonomik yapı merkezinde devletin olduğu bir güç temerküzü yaratmayacak biçimde dağıtıcı ve dışa açık bir sistem ile çalışmalıdır. Ancak müdahaleler bu dengenin kurulmasına mâni olmaktadır. Piyasa kendi dengesizliklerini dinamik bir kararlılık ile dengeye getirecek güçlere sahip iken, devletin kaynak dağılımına müdahalesi ile bu dengenin kurulması önlenmektedir.

Rekabet Yararlıdır

Ekosistemde türler arasında kaynakların paylaşımı için bir rekabet vardır. Bu rekabet türleri birbirinin aleyhine olacak şekilde bir denge içinde tutmaktadır. Bu denge besin zincirini oluşturan bir balance şeklindedir. Yellowstone örneğinde görüldüğü gibi rekabetin olmadığı durumda bir türün baskın gelmesi ve aşırı çoğalması ekosistemin dengesini bozmaktadır.

Benzer şekilde ekonomide firmalar arasında rekabet çok önemlidir. Rekabet piyasa fiyatını normal fiyata çeker iken, teknolojik gelişmenin önünü açmakta ve ürün kalitesinin gelişmesini desteklemektedir. Hem teknolojik gelişme ve yeni ürünlerin ortaya çıkması ve hem de fiyatlarda meydana gelen *normal fiyat* düzeyi serbest rekabetin yarattığı sonuçlardır. Diğer yandan rekabetin devam etmesi ve tekelleşmeyi önleyecek olan yasal ve kurumsal çerçeveler olmadığında piyasa doğal düzen paradigmasındaki işlevlerini sürdüremeyecektir. Bu nedenle piyasanın serbest rekabet koşullarında işleyişinin sağlanması ve tekelleşmenin önlenmesi kritik bir konudur.

Ekonomik Gelişme ve Ekolojik Sorunlar

Ekonomik gelişme süreci ve sanayileşmenin başlaması, kaçınılmaz olarak ekosistem üzerinde baskı yaratmıştır. Bu durum temelde iki boyutta ortaya çıkmaktadır. İlki sanayileşmenin kaynak kullanımının yarattığı çevresel baskıdır. İkincisi de üretim ve tüketim sonrasında oluşan atıklar ile ortaya çıkmaktadır. Nüfus artışı, yeni ihtiyaçlar ve değişen yaşam beklentilerinin varlığı tüketimi, üretimi ve enerji kullanımını zorunlu kılmaktadır. Bu nedenle çevrenin olduğu gibi *mutlak anlamda korunması* ütopyik bir söylem halini almaktadır. İnsanoğlu yaşadığı müddetçe bu sorunların varlığı kaçınılmazdır.

Doğal çevre *yarı-kamusal* bir mal niteliğindedir. Bu yapısı dolayısıyla iki temel özelliği vardır. Bunlar *rakiplik* ve *dışlanamazlık* özellikleridir. Doğal kaynakları kullanan insanlar için, bir kişinin kullanımı, bir başkasının tüketimine rakiptir. Dolayısıyla birinin kullanımı, bir başkasının kullanımını azaltacaktır. Buna ek olarak bedel ödemeyen kişiler tüketimden dışlanmadığı için, doğal çevre aynı zamanda herkesin kullanımı mümkün olan bir konumdur. Rakiplik ve dışlanamazlık özellikleri doğal çevreyi yarı kamusal mal haline getirmektedir.

Herkesin sahip olduğu bir mala aslında hiç kimse sahip değildir. Bu nedenle, doğal çevrenin içinde bulunduğu durum çoğu zaman bakımsızlık, ilgisizlik, aşırı kullanma ve yok olma tehlikesi olabilmektedir. Bu durum Hardin (1968) tarafından *ortakların trajedisi* olarak ifade edilmiştir (Acar, 2018: 201).

Çevre sorunlarının diğer bir boyutu da *negatif dışsallık* durumu yaratması ile ilgilidir. Dışsallık dediğimiz olgu, bir üretim veya tüketim faaliyeti sırasında üçüncü tarafın bu süreçten olumlu ya da olumsuz etkilenmesidir. Ortaya çıkan yararların ya da zararların fiyatlandırılması mümkün olmadığı için de piyasa başarısız olmaktadır. Çünkü fiyat mekanizması bu yarar veya faaliyetleri yansıtamamaktadır. Bu nedenle yapılan üretim ve tüketim faaliyetlerindeki marjinal sosyal maliyet ve marjinal sosyal fayda düzeyleri eşitlenememektedir.

Bununla birlikte gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde çevre sorunlarının boyutları farklı düzeylerde. Sanayileşmenin ilk aşamalarında çevre kirliliğinde artış meydana gelmiştir. Ancak sonraki iki yüz yıl içinde gelişmiş ülkelerde çevre sorunlarına kaynak ayırabilecek bir gelir düzeyi ortaya çıkmıştır. Bu bakımdan ülkelerin gelişmişlik düzeyleri çevre sorunlarının çözümüne yönelik kaynak kullanımı bakımından da önemlidir.

Tarihsel örnekleri ekonomik gelişmenin çevre üzerinde ilk başlarda yarattığı olumsuz görünüm daha sonra olumlu bir görünüme dönüştüğünü

göstermektedir. Nitekim günümüzde gelişmiş ülkelerin hükümetleri ve toplumlarının çevre sorunları karşısında gösterdikleri duyarlılık ve ayırdıkları ekonomik kaynaklar artmıştır. Ancak bu demek değildir ki ulusal ve küresel boyutta çevre sorunları azalmaktadır. Başta küresel ısınma olmak üzere, ormansızlaşma, kirlilik ve benzeri sorunlar güncelliğini korumaya devam etmektedir.

Genel kamuoyu çevre sorunlarının önemi ve bu sorunların çözülmesi konusunda birtakım önlemler alınması konusunda da hemfikirdir. Özellikle küresel ısınma ve iklim değişikliğinin yarattığı olumsuzluklar çevre koruma hareketlerinin en önemli gündemi haline gelmiştir. Kimi canlı türleri yok olmakta ve aynı zamanda insan toplulukları iklim kaynaklı sorunlardan zarar görebilmektedir. Bu sorunların önemli bir kısmı insan faaliyetleri ile ilişkilendirilmektedir. Bunda doğruluk payı vardır. Sanayileşme ile birlikte artan fosil yakıt kullanımı artmıştır. Zaman içinde karbon salınımını artmış ve dünya ısınmaya başlamıştır. Bilim insanlarının yaptıkları projeksiyonlara göre de dünyanın bir derece ve daha fazla ısınması çok ciddi bir iklim sorunu olarak değerlendirilmektedir. Başta kuraklık olmak üzere milyonlarca insanın güneyden kuzeye doğru, iklim krizi kaynaklı kitlesel göçlere maruz kalacakları öngörülmektedir (Demirsoy, 2022).

Bu görüşlerde haklılık payı olduğu yadsınamaz. Olası senaryolar insan türü ve diğer canlılar için iç açıcı görünmemektedir. Bu nedenle küresel iklim sorunları karşısında ulusal ve uluslararası kamuoyunun yapması gereken bazı görevler ve sorumluluklar vardır.

Uygulanacak politikalar, çevre ve üretim arasında sürdürülebilir bir dengeyi sağlamalıdır. Bu anlayıştan hareketle *sürdürülebilir kalkınma* anlayışı geliştirilmiştir. Sürdürülebilir kalkınma, gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılama yeteneğinden ödün vermeden bugünün ihtiyaçlarının karşılanmasını sağlayabilmek anlamına gelmektedir. Bu çerçevede kavram, doğanın sınırlarına vurgu yapmaktadır. İnsan faaliyetlerinin doğa üzerinde yarattığı çevresel baskının, doğa tarafından emme kapasitesinin sınırlarının dikkate alınmasını önermektedir (Brundthland, 1987).

Öte yandan, doğal çevrenin sürdürülebilirliğini sağlayacak önlemler piyasanın ekonomisinin işleyişini bozmayacak düzeye kadar artırılmalı iken; piyasa ekonomisinin işleyişi de doğal çevrenin insan kaynaklı yıkıcı etkileri sınırlandıracak boyuta kadar genişlemelidir. Bu noktada üretim ve çevre arasındaki uç yaklaşımların da sorgulanması, sorunlara farklı bir bakış açısı getirebilir.

Doğal çevrenin korunması konusunda mutlak korumacılık ile mutlak özensizlik arasında bir dengeye ihtiyaç var gibi görünmektedir. Bir yandan artan dünya nüfusu ve özellikle az gelişmiş ülkelerde karşılanması gereken önemli insan ihtiyaçları vardır. Öte yanda doğal dengenin devamlılığının sağlanması gerekliliği vardır. Bu ikisi arasındaki denge açısından *doğal çevrenin mutlak muhafazası* anlayışı başlı başına sorgulanmamış bir paradigma gibi görünmektedir. Lewontin'in² (2007: 79, 80) bu konudaki tespiti dikkate değer görünmektedir;

"Çevre korunmak için var değildir. Canlı organizmaların bulunduğu dünya, sadece insan etkinliği ile değil, bütün bu organizmaların etkinlikleriyle sürekli değişmektedir ve yeniden yapılandırılmaktadır. Hareket 'Yok Oluşları Durdurun!' sancağı altında da ilerleme kaydedemez. Şimdiye dek ortaya çıkmış türlerin yüzde 99,99'u yok olmuş durumdadır ve şu an var olan bütün türler, başka hiçbir nedenden dolayı olmasa bile, yaklaşık iki milyar yıl sonra güneşin genişip dünyayı yakacak olmasından ötürü bir gün yok olacaklar (...) Çevresel değişikliği ya da tür yok oluşunu önleyemeyiz. Doğal dünyadaki değişimin yalnızca yönünü ve hızını etkilemek bile toparlanabilecek politik gücün tamamını gerektirir. Bütün yapabileceğimiz, yok oluş hızını ve çevresel değişim yönünün insanlar için nezih ve makul bir yaşamı olanaklı kılacak bir şekilde etkilemeye çalışmaktır. Nesnelerin olduğu gibi kalmasını sağlamak ise elimizden gelmez."

Lewontin'in bu görüşleri yerleşik paradigma ile çelişen "rahatsız edici" bir görüştür. Ancak dikkate değer bir argümandır. Çevre sürekli değişmektedir. Ardi ardına ısınmalar ve buzul çağları yaşanmış, türler gelişmiş, yok olmuş ve yeni türler ortaya çıkmıştır. Bu nedenle dünyanın olduğu gibi mutlak olarak muhafaza edilmesi düşüncesi gerçekçi bir yaklaşım değildir.

Ekolojik Sorunlara Çözüm Önerileri

Ekolojik sorunlar karşısında geliştirilmiş birtakım ulusal ve küresel boyutları olan çözümler söz konusu olmuştur. Ulusal ölçekteki çözüm önerilerinin bir kısmı daha çok kamu müdahalesine yönelik öneriler iken, bir kısmı da piyasa mekanizmasına odaklanmaktadır.

Bu kapsamda, *müdahaleci* çözüm önerileri temel olarak vergileme, sübvansiyonlar, pazarlanabilir kirletme hakları ve yasal düzenlemeler olarak ortaya çıkmaktadır.

Pigoucu Vergileme

Pigou tarafından 1920 yılında önerilen bu çözüm yoluna göre, çevreye zarar veren tarafın vergilendirme yolu ile cezalandırılması sağlanmaktadır. Bu

² Richard Lewontin (1929-2021), Amerikalı genetikçi ve evrimsel biyologdur. Bu alanda Darwin sonrası en önemli bilim insanı olarak kabul edilir. Irkçı ideolojiyi haklı çıkarmak için biyolojinin kullanılmasına ve özellikle IQ testlerine karşı çıkmıştır (Dietrich, 2021).

durumda negatif bir dışsallık olan çevre kirliliği içselleştirilmekte ve çevreye verilen zararın bedeli ödetilmektedir. Vergi sonrası oluşan yeni durumda hem çevre kirliliği azaltılmakta ve hem de firmanın etkin üretim düzeyinde üretim yapması sağlanmaktadır. Bu uygulama temelde kirleten öder ilkesine dayanmaktadır. Bundan dolayı, uygulamanın etkin olarak sürdürülebilmesi için hem çevre kirliliğinin net olarak tanımlanmış olması ve hem de çevresel kirliliğe yol açan kesimlerin doğru bir şekilde tespit edilmesi önemlidir (Gümüş, 2013: 159 ; Acar, 2018: 2012).

Sübvansiyonlar

Bu uygulamada firmalara belli bir davranışta bulunması ya da bulunmaması neticesinde sağlanan destekler söz konusu olmaktadır. Çevre dostu teknoloji kullanımının desteklenmesi, bu alandaki teknolojileri üretenlerin teşvik edilmesi, tüketicilere bu tip ürünlerin kullanımı halinde bazı vergi indirimleri gibi önlemler bu kapsamda yer almaktadır. Ancak bu politikanın etkin olabilmesi için firma sayısının sübvansiyonlarla birlikte artmaması ve buna ek olarak çevre kirliliğinin toplumsal maliyetlerinin de hesaplanabilmesi gerekmektedir (Gümüş, 2013: 161).

Pazarlanabilir Kirletme Hakları

Bu politika ile çevre kirliliğinin tamamen yok edilmesi yerine belli bir sınır düzeyde tutulması amaçlanmaktadır. Bu sınır düzey, doğal çevrenin absorbe edebileceği bir düzeyi ifade etmektedir. Bu seviyeye kadar olan kirlilik düzeyi firmalara kirletme hakkı olarak pazarlanmaktadır. Firmalar bu hakkı kendileri kullanmayıp başka firmalara da pazarlayabilmektedir. Üretim sonucu oluşan kirlilik düzeyi her halükârda belli bir sınır düzeyde tutulmaktadır. Sistem aynı zamanda sertifikasız olarak üretime izin vermediği gibi sertifikalı firmalara da rekabeti bozacak olan sertifikasız firmalara karşı denetleyici bir konum atfetmektedir. Aynı zamanda pazarlanmış olan sertifikalar yolu ile devletin elde etmiş olacağı gelirlerin de ekosistem ile ilgili harcamalara yönlendirilmesi için de bir kaynak yaratılmış olmaktadır (Gümüş, 2013: 162).

Bunun bir başka örneği olarak da karbon ticareti gösterilebilir. Buna göre ülkelerin azalttığı sera gazı emisyonları sertifikalandırılmakta ve bu sertifikaların piyasalarda alım satımının yapılması mümkün hale gelmektedir (Eymirli, 2020). Bu emisyon miktarlarına göre şirketler arasında karbon ticareti yapılabilmektedir. Belirlenmiş seviyeden daha fazla karbon salınımı yapacağını hesaplayan bir şirketin bir başka şirketten karbon kredisi bulması gerekmektedir (Günsoy, 2013: 152). Bu sayede toplam karbon salınım miktarı belirlenen düzeyi aşmamış olacaktır.

Yasal Düzenlemeler

Bu düzenlemeler yolu ile piyasa başarısızlığını gidermeye yönelik birtakım önlemler alınmaktadır. Bu önlemler çevre sorunu yaratacak olan faaliyetlere sınırlar getirilmesi, çevresel standartlara uymayan firmalara hukuki yaptırımlar uygulanması, ilgili faaliyetlerin ruhsatlandırılması ve bu kapsamda yol gösterici kurallar manzumesidir (Gümüş, 2013: 163).

Çevre sorunlarına *piyasa çözümleri* açısından bakıldığında ise temel öneriler, Coase Teoremi, sosyal kurumlar yaklaşımı, Çevresel Kuznets Eğrisi ve mülkiyet haklarının genişletilmesidir.

Coase Teoremi

Bu yaklaşıma göre, belli şartlar sağlandığı sürece çevre sorunları, tarafların karşılıklı anlaşmaları yolu ile çözülebilir. Bir firma, üretim sürecinde diğer bir firmaya çevre kirliliği yoluyla bir zarar verdiğinde, taraflar arasında bu zararın tazmini için anlaşma sağlanabilir.

Başkalarına zarar vermeme prensibi gereği başkalarının mülkü olan doğal kaynakların korunması mümkün olacaktır. Ancak bunun işleyebilmesi için özellikle temel görev hukuk sistemine düşmektedir (Şahin, 2012: 129). Coase Teoremi çerçevesinde anlaşmaların sağlanabilmesi için ilk olarak mülkiyet haklarının açık olarak tanınmış olması gerekmektedir. İkinci olarak ise taraflar arasında düşük işlem maliyeti ile görüşme yapma imkânı bulunmalıdır. Daha açık bir ifade ile anlaşma ile sağlanan faydaların, işlem maliyetlerini aşacak düzeyde gerçekleşmesi gerekmektedir (Dalmia, 2007: 20). Taraflar arasında bu şartlarda gerçekleşen anlaşma ile dışsallıkların piyasa mekanizması yolu ile içselleştirilmesi mümkün olabilecektir (Acar, 2018: 212,213).

Sosyal Kurumlar

Toplumsal değer yargılarının çevre konusunda daha hassas hale gelmesi ve insanların bireysel ve toplumsal olarak sorunlara müdahil olması demektir. Kuşkusuz bu durum bir ekonomik ve sosyal gelişme ile birlikte meydana gelecektir. Toplumların ekonomik gelişmesine paralel olarak insanlar sadece kendi bireysel ihtiyaçları dışında, diğer insanlar ve canlılar ile birlikte daha iyi bir çevrede yaşamayı isteyecek bir çevre bilincine sahip olabileceklerdir. İnsanlar bireysel olarak ya da birtakım sivil toplum kurumları yolu ile hayvanlar ve doğal çevre konusunda inisiyatif alacak ve eyleme geçeceklerdir. Bu da çevreye karşı zararlı birtakım faaliyetlerde bulunan bireylerin veya firmaların kamuoyu baskısı ile bu faaliyetlere son vermesi yönünde sonuçlar doğurabilecektir.

Ekonomik Gelişme ve Çevresel Kuznets Eğrisi

Ekonomik gelişme, çevre uzun vadede çevre sorunlarını azaltacaktır. Bu ilişki Çevresel Kuznets Eğrisi (ÇKE) ile ele alınmıştır. Kuznets (1955) ters U olarak bilinen hipotezinde, ekonomik büyüme ve gelir dağılımı arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Buna göre ekonomik gelişmenin başlarında gelir eşitsizliği artmakta ancak gelişmenin bir seviyesinden sonra gelir eşitsizliği azalmaktadır. Bu ilişki daha sonra Grossman ve Krueger ile (1991) Theodore Panayotou (1993) tarafından ekonomik gelişme ve çevre sorunları konusuna uyarlanmıştır.

ÇKE'ye göre ülkeler gelişme sürecinin başlarında iken ilk olarak çevre sorunları artmaktadır. Ancak gelişmenin ileri aşamalarında birkaç farklı neden ile çevre sorunları azalmaktadır. ÇKE hipotezinde bu süreci açıklayan üç farklı aşama söz konusudur. Bunlar ölçek etkisi, yapısal etki ve teknolojik etkidir. *Ölçek etkisi* ile endüstrileşme ve enerji kullanımının artması ile yaşanan ekonomik büyüme süreci çevre kirliliği yaratmaktadır. Daha sonraki aşamada gelen *yapısal etkiyle* sanayi ağırlıklı yapıdan hizmet sektörü ağırlıklı bir yapıya geçilmektedir. Bu da çevre açısından görece daha az kirlenici unsurun varlığı anlamına gelmektedir. Panayotou'nun (1993) da belirttiği gibi, gelişme sürecinin ileri aşamalarında meydana gelen değişimler ile birlikte çevresel bozulmayı önleyici ve sürdürülebilirliği sağlayıcı bir yapısal dönüşüm imkanları ortaya çıkabilir. Bunun amaçla gelişmekte olan ülkelerin ÇKE'nin daha da yatıklaşması³ için a) çevre politikalarındaki kirliliğe yol açan çarpıklıkları gidermeye yönelik politika değişikliklerine gitmeleri, b) çevresel maliyetlerin yarattığı dışsallıkların içselleştirilmesinin sağlanması, c) doğal kaynaklar üzerindeki mülkiyet haklarının tanımlanması ve uygulanması gibi önlemler almaları gerekmektedir. Üçüncü aşamada meydana gelen teknolojik etkiyle gelişmenin ileri aşamalarında çevre dostu teknolojiler kullanılmakta ve çevre kirliliği azalmaktadır (Manga ve Cengiz, 2020: 741; Yurtkuran, 2021:176,177).

Ülkeler gelişip zenginleştikçe çevre sorunlarına ayırabilecekleri yeni kaynaklara sahip olmaktadır. Ayrıca gelişmiş ülkelerin vatandaşları da artık zorunlu ihtiyaçlarını karşılamış ve yaşamın bütününe yönelik daha yaşanabilir bir çevreyi talep etmek gibi farklı isteklerde bulunabilmekte ve siyasal baskı yaratabilmektedirler (Acar, 2018: 110). Hatta gelişmenin yarattığı refah artışı ile birlikte özel tüketim davranışları da daha çevreci bir hal alabilmektedir (Grossman ve Krueger, 1991). Yoksulların daha da varlıklı hale gelmeleri ile birlikte gelecekteki iklimin yarattığı olumsuz etkilere daha az maruz kalma imkanları da ortaya çıkabilecektir. Zira yaşam şartlarının iyileşmesini

3 Eğrinin yatıklaşması, gelişme süreci ile birlikte çevre sorunlarının boyutlarını daha düşük olması anlamına gelmektedir.

sağlayan gelişme ve refah artışı ile birlikte çevresel risklerden korunmaya yönelik daha fazla kaynak ayırabileceklerdir (Morris, 2007: 24).

Mülkiyet Haklarının Genişletilmesi

Yarı kamusal bir mal olarak doğal çevrenin en önemli özelliği ortakların trajedisi sorununa maruz kalmasıdır. Yukarıda da değinildiği gibi herkesin sahip olduğu bir varlık aslında hiç kimsenin değildir. Sahipsizlik ise bir kaynağın verimsiz bir şekilde kullanılabilmesine ve yok olmasına açık olması anlamına gelmektedir. Bu bağlamda doğal çevrenin özensiz bir şekilde kullanılması, tahrip edilmesi mümkündür. Meralar, ortak avlanma alanları, ormanlar gibi pek çok doğal ortam etkin bir yasal koruma ihtiyacı içindedir.

Bu bağlamda Hayek'in (2013: 531-536) getirdiği, kamuculuğun ya da devletçiliğin güçlü olduğu toplumlarda "radikal" görülebilecek öneri ormanlar gibi bazı doğal kaynaklarda özel mülkiyetin sağlanmasıdır. Bu yol ile söz konusu kaynaklar için dışlanabilirlik özelliği kazandırılmış olunacaktır. Ormanların kamu arazisi olarak tutulması, kullanımları açısından israfa yol açmaktadır. Özellikle az gelişmiş ülkelerde ormanları kullananlara, koruma konusunda hiçbir inisiyatif verilmemektedir. Bu şartlarda, yani kamu mülkiyeti altında, özel kullanıma açılan ormanlar israf edilmekte ve azalmaktadır. Ancak kimi doğal kaynaklarda mülkiyet düzenlemelerinin sağlanmış olması da verimliliği bütünüyle garanti etmeyebilecektir. Bu nedenle Hayek mülkiyet haklarının teminine ek olarak kaynakların verimli kullanımı konusunda da özel yasa hükümlerine ihtiyaç bulunduğunu belirtmektedir. Buna ek olarak, teknolojik nedenlerle bireysel mülkiyetin tasarrufunun mümkün olmayacağı kaynaklar için alternatif düzenleme formlarına da ayrıca gereksinim vardır.

Herhangi bir doğal kaynak, toplam tükenir doğal kaynağın sadece bir kalemidir. Buradaki temel sorun, doğal kaynak stokunun olduğu gibi korunması değil, bu yekûnu her zaman toplam gelire en arzu edilir düzeyde katkı sağlayabilecek bir biçimde korumaktır. Ayrıca, kıtlaşan bir doğal kaynağa bağlı ürünün piyasa şartlarında fiyatının artması, hem o kaynağın talebinin azalmasını ve hem de bu kaynağı korumak için gerekli yatırımların desteklenmesini sağlayacaktır (Hayek, 2013: 541, 542). Ancak yine de piyasa mekanizmasının her halükârda başarılı çözümler üretmesi ve devlet müdahalesine asla ihtiyaç duyulmaması mümkün olamamaktadır. Bu nedenle özellikle çere sorunları gibi negatif dışsallıkların yarattığı piyasa başarısızlığı durumunda birtakım müdahaleci çözüm öneri setleri oluşturulmuştur. Ancak bu çözüm önerileri ile devletin rolünü ve ekonomik gücünü artıracak bir yapıya yön

vermek sadece çevre sorunlarının çözümünü zorlaştırmakla kalmayacak aynı zamanda kaynak dağılımının etkinliğini de bozacaktır (Acar, 2018: 2016).

Piyasa çözümlerinin yeterli olmayacağını düşünenler, hükümetlerin geniş kontroller uygulaması gerektiğini ileri sürmektedir. Bu görüş daha çok iktisadi plancılık düşüncesinin bir ürünüdür. Bu anlayışa göre rekabet israf yaratmaktadır. Doğal kaynaklar özel teşebbüs tarafından çarçur edilmektedir. Bu nedenle üretim ve tüketim faaliyetlerine olabildiğince merkezi müdahalede bulunulması gerekmektedir (Hayek, 2013: 534). Bu düşüncenin mantıksal devamı, iktisadi faaliyetlerin merkezden sevk ve idare edilmesi düşüncesi ile aynı paradigmaya ulaşmaktadır.

Diğer yandan, pazarlanabilir kirletme hakları ve karbon ticareti gibi uygulamalarda izin verilebilir emisyonların miktarı siyasi otoriteler tarafından belirlenir. Ancak maliyetlerini ve faydalarını en uygun hale getirmek amacıyla emisyon düzeylerini nerede belirlediklerini bilmek ve bireylerin bu kapsamdaki özel şartlarını ve ihtiyaçlarını tespit etmek için hükümet yeterli bilgiye sahip değildir. Sosyo-ekonomik sorunların ve ilgili dışsallıkların niteliğinin sürekli değişmek durumunda olduğu dinamik bir dünyada devletin hangi dışsallıklar üzerinde haklar tesis edeceğini bilmesi pek mümkün olmayabilir. Bu noktada bir *hükümet başarısızlığı* da söz konusu olabilir (Dalmia, 2007: 22; Pennington, 2014: 412). Zira dışsallıkların içselleştirilmesi konusunda hükümetlere, “tanrısal” bir güç atfedilmiş gibi çok sayıda birey ve firmadan oluşan tarafların faydaları, maliyetleri ve dışsallıkları konusunda mutlak, tam ve kesin bilgiye sahip bir otorite konumu atfedilmektedir (Tullock, 1970: 129). Müdahaleler aynı zamanda rekabeti elimine etme ve ortak mal problemlerini ağırlaştırma ve bir “yeşil Leviathan” yaratma riski taşıyabilir (Pennington, 2014: 392, 415). İçselleştirme tartışmaları aynı zamanda örtük olarak, piyasa kusurlu iken hükümetlerin mutlak bilgiye sahip kusursuz ve hatasız yapılar olduğu varsayımına dayanmaktadır. Bu kilit noktada sözleşme özgürlüğü tarafından karakterize edilen bir rekabetçi regülasyon çerçevesi belirlemek imkân dahilindedir (Pennington, 2014: 406). Devleti büyütmeden, özellikle teknolojik zorunlulukların olduğu çok sınırlı bir alanda, negatif dışsallıkların içselleştirilmesini sağlayacak düzeyde ve piyasa başarısızlığını ortadan kaldırabilmek adına oldukça sınırlı müdahaleci bir perspektif belirlemek sorunların çözümü için daha ılımlı bir yol olarak görülmektedir.

Uluslararası çözüm önerilerine de kısaca değinmek gerekir ise, ekolojik sorunlara yönelik Avrupa Birliği Yeşil Mutabakatı (2019), Birleşmiş Milletler çerçevesindeki Kyoto protokolü (1997) gibi çözüm önerileri sözleşmeler üye ülkelere birtakım sorumluluklar yüklemektedir. Bu sorumluluklar ile üye

ülkeler çevrenin korunmasına yönelik kaynak ayırarak taahhütlerini yerine getirmeye çalışmaktadır.

Sonuç

Hem ekonomi ve hem de ekoloji disiplinlerinin kavramsal alışverişleri dik-kate değerdir. Doğanın dengesi ve doğal düzen paradigmasından başlamak üzere her iki alanın çok önemli ortaklıkları vardır.

Günümüzde bir yandan ekolojik sorunlar yaşanır iken diğer yanda ekono-mik sorunlar devam etmektedir. Ancak her iki alanın da temel kurallarının anlaşılması bu sorunların azaltılmasına katkı sağlayabilir. Nasıl ki ekolojik sorunları anlamak ve çözmek için ekoloji biliminin temel yasalarının toplumsal düzeyde anlaşılması gerekli ise aynısı iktisat için de söz konusudur. Özel-likle müdahaleci ve kamucu geleneği köklü olan gelişmekte olan ülkelerde politika yapıcılar açısından, iktisadi yaşamı ve piyasa sistemini anlayabilmek için ekolojinin sunduğu imkanlardan faydalanmak mümkündür.

Bu çalışmada piyasa sisteminin işleyişini farklı bir düzeyden ele alarak ekoloji ve ekonomi arasındaki ontolojik bağlantılar ortaya çıkarılmıştır. Her iki alandaki sorunların, temel yasa ve ilkelerin ifade ettiklerinin tersine yapı-lan müdahalelerden kaynaklandığı ortaya konmuştur. Bu müdahalelerin mi-nimum hale gelmesi ile ancak krizlerin çözümü veya hafifletilmesi mümkün olacaktır.

Ekolojinin temel ilkeleri ve yasaları anlaşılmadan doğaya yönelik müdaha-leler daha sonraki bir dönemde hem tahribat yaratmakta ve hem de ağır bedel-ler ödetmektedir. Bu bedelleri hem diğer canlı türleri ve hem de insanlar öde-mektedir. Bu nedenle ekolojik yasaların anlaşılması ve bu yasalara paralel bir toplumsal hayat kurgulanması gerekmektedir. Ekoloji ve toplum arasında bir çatışma değil bir uyum kültürü oluşturulabilmelidir. Ancak bu uyumda belir-leyici olan doğa yasalarıdır. İnsan müdahalesi bu yasaları değiştiremeyecektir.

Tıpkı ekoloji gibi ekonomi biliminin de yasaları ve ilkeleri vardır. İlk ba-kışta bu yasalar ve ilkeler farklı iktisadi anlayışlara ve ideolojilere göre de-ğişebilir gibi anlaşılabilir. Ancak insan doğası, toplumların ekonomik davranışları ve tarihsel kanıtlar, ortaya birtakım ilkeler ve yasalar çıkarmış-tır. Mühim olan bunları görebilmek ve ekonomik sistemin işleyişinde azami düzeyde bunlardan faydalanabilmektir.

Bu temelden hareketle ekonomiye, piyasanın işleyişini bozan, kaynak da-ğılımını piyasanın belirlemesine izin vermeyecek şekilde devlet yoluyla yapı-lan her müdahalenin sonu verimsizlik, etkinsizlik ve adaletsizlik olmaktadır.

Devleti bir merkezi güç olarak ekonomik, siyasi ve ideolojik bir rant dağıtma merkezi olarak konumlandırılan ülkelerin genel profili azgelişmişliktir. Çoğulcu ve kapsayıcı piyasa ekonomisine sahip olmayan kurumsal yapılanmalarda ekonomik gelişme sürdürülebilir değildir.

İster piyasa ekonomisi ister müdahaleci bir ekonomi anlayışı olsun, üretimin olduğu her ekonomik sistem belli düzeyde çevre üzerinde baskı yaratmaktadır. Bu anlamda çevrenin mutlak muhafazası diye bir olgu ne geçmişte ne de günümüzde mümkün değildir. Önemli olan bu baskının, piyasa mekanizması kuralları içerisinde ve bir sonraki aşamada sivil toplum, yasal düzenlemeler ve uluslararası kamuoyu çerçevesinde kurumsal bir düzlemde azaltılabilesidir. Ekolojik sorunların çözümünde piyasa başarısızlığını giderecek düzeyde çeşitli hükümet müdahaleleri mümkündür. Ancak bu müdahalelerin çerçevesini piyasa mekanizmasının sınırlandırılmasına yönelik bir alana doğru genişletmek başlı başına sorun yaratmaktadır.

Çevre sorunları hem gelişmiş ve hem de azgelişmiş ülkelerde yaşanmaktadır. Ancak ağırlıklı olarak bakıldığında çevre sorunlarının önemli derecede gelişmiş ülkelerden kaynaklandığı söylenebilir. Bu nedenle Kyoto protokolünde yer almayan Amerika Birleşik Devletleri gibi ülkelerin küresel sorumlulukları çok daha fazladır. Öte yandan, ülkeler geliştikçe Çevresel Kuznets eğrisinin ifade ettiği gibi çevre sorunlarının çözümüne yönelik kaynak aktarmaları mümkün olabilecektir. Çevre sorunlarının çözümündeki piyasa mekanizmasının yetersiz kaldığı noktalarda ulusal ve küresel düzeyde sorunların çözümüne yönelik konsensüsün sağlanması kritik önemdedir.

Kaynakça

- Acar, M. (2010). Avusturya İktisadının İktisadî Düşünceye Katkıları Üzerine, (60), 203–214. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/791494> adresinden erişildi.
- Acar, M. (2018). *İktisadın Evrensel Yasaları ve Kadim Sorunları*. Konya: Literatürk Academia Yayınları.
- Acemoğlu, D. ve Robinson, J. A. (2017). *Ulusların Düşüşü* (20.Baskı.). İstanbul: Doğan Kitap.
- Britannica. (2022). cybernetics. *Encyclopedia Britannica*. <https://www.britannica.com/science/cybernetics> adresinden erişildi.
- Bruntdhland, G. H. (1987). *Report of the World Comission on Enviroment and Development: Our Common Future*. <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5987our-common-future.pdf> adresinden erişildi.
- Canan, S. (2016). *Kimsenin Bilemeyeceği Şeyler* (4. Baskı.). İstanbul: Tuti Kitap yayınları.
- Dalmia, S. (2007). Küresel Isınmaya Yönelik Mülkiyet Hakları Yaklaşımları. *Liberal Düşünce*, (48), 19–22. <https://dergipark.org.tr/pub/liberal/issue/48198/609996> adresinden erişildi.

- Demirsoy, A. (2022). *2035 Sonun Başlangıcı* (1. Baskı.). İstanbul: Sarmal Kitabevi.
- Dietrich, M. R. (2021). Richard C.Lewontin. *Nature2*. <https://www.nature.com/articles/d41586-021-01936-6> adresinden erişildi.
- Drake, G. W. F. (2022). thermodynamics. *Encyclopedia Britannica*. <https://www.britannica.com/science/thermodynamics> adresinden erişildi.
- Ellen, R. F. (2016). Ekoloji. (A. Kuper ve J. Kuper, Ed.) *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*. Adres Yayınları.
- Eymirli, E. B. (2020). İklim Değişikliği İle Mücadelede Karbon Ticareti. *İzmir Kalkınma Ajansı*. <https://kalkinmaguncesi.izka.org.tr/index.php/2020/06/01/iklim-degisikligi-ile-mucadelede-karbon-ticareti/> adresinden erişildi.
- Fukuoka, M. (2006). *Ekin Sapı Devrimi* (1.Baskı.). İstanbul: Kaos Yayınları.
- Garrison, R. W. (2012). Avusturya Okulu. B. Snowdon ve H. R. Vane (Ed.), *Modern Makroekonomi* içinde (1.Baskı., ss. 421–457). Ankara: Efil Yayınevi.
- Grossman, G. M. ve Krueger, A. B. (1991). *Environmental impacts of a North American free trade agreement*. 3914. Massachusetts. https://www.nber.org/system/files/working_papers/w3914/w3914.pdf adresinden erişildi.
- Gümüş, E. (2013). Maliye Politikası ve Çevre Sorunları. (B. Ataç, Ed.) *Maliye Politikası*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını.
- Günsoy, B. (2013). Sürdürülebilir Kalkınma. G. Günsoy ve M. T. Aktaş (Ed.), *Doğal Kaynaklar ve Çevre Ekonomisi* içinde (1., ss. 144–173). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını.
- Hardin, G. (1968). The Tragedy of the Commons. *Science*, 162(3859), 1243–1248. doi:10.1126/science.162.3859.1243
- Hayek, F. Von. (2013). *Özgürlüğün Anayasası*. (Y. Z. Çelikkaya, Çev.) (1. Baskı.). Ankara: Big-Bang Yayınları.
- Hayek, F. Von. (2015). *Kölelik Yolu*. (T. Feyzioğlu, Y. Arslan ve A. Yayla, Çev.) (6.Baskı.). Ankara: Liberte Yayınları.
- Horwitz, S. (2013). Smith'ten Menger ve Hayek'e Kendiliğinden Doğan Düzen Geleneğinde Liberalizm. A. Yayla (Ed.), *Hangi Liberalizm* içinde (1.Baskı., ss. 161–190). Ankara: Liberte Yayınları.
- Kalkan, B. (2016). *Kendiliğinden Doğan Düzen* (1.Baskı.). Ankara: Liberte Yayınları.
- Kanbir, Ö. (2022). Rusya Ukrayna Savaşının Küresel ve Bölgesel Etkileri. E. Sever (Ed.), *Krizler ve Savaşların Gölgesinde 21. Yüzyılda Küresel Ekonomi* içinde (ss. 333–364). Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Yayınları.
- Kazgan, G. (1999). *İktisadi Düşünce* (8.). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Keynes, J. M. (1923). *A Tract on Monetary Reform*. Cambridge University Press. <http://universitypublishingonline.org/royaleconomicsociety/ebook.jsf?bid=CBO9781139520638> adresinden erişildi.
- Kışlalıoğlu, M. ve Berkes, F. (1999). *Çevre ve Ekoloji* (7.Baskı.). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kuznets, S. S. (1955). Economic growth and income inequality. *American Economic Review*, (45), 1–28.
- Lewontin, R. (2007). *Üçlü Sarmal*. Ankara: TÜBİTAK Yayınları.
- Manga, M. ve Cengiz, O. (2020). Çevresel Kuznets Hipotezine Küreselleşme Eksenli Yaklaşım: Türkiye Cumhuriyetler Örneği. *Vizyoner Dergisi*, 11(28), 738–752. doi:10.21076/vizyoner.674546 20

- Marshall, G. (1999). *Sosyoloji Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Mises, L. Von. (2017). *Ekonomik Politika Bugüne ve Yarına Dair Düşünceler*. (H. Y. Başdemir, Çev.) (1.Baskı.). Ankara: Liberte Yayınları.
- Morris, J. (2007). Küresel Isınmaya Uyum Sağlama Konusunda Piyasa Kurumlarının Rolü. *Liberal Düşünce*, (48), 23–27. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/liberal/issue/48198/609997> adresinden erişildi.
- O’Sullivan, A., Sheffrin, S. M. ve Perez, S. J. (2015). *Makroekonomi* (8. bs.). Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Panayotou, T. (1993). *Empirical Tests and Policy Analysis of Environmental Degradation at Different Stages of Economic Development*. Geneva. https://www.ilo.org/public/libdoc/ilo/1993/93B09_31_engl.pdf adresinden erişildi.
- Pennington, M. (2014). *Sağlam Politik Ekonomi: Klasik Liberalizm ve Kamu Politikasının Geleceği*. (A. Yayla, Çev.) (1.Baskı.). Ankara: Liberte Yayınları.
- Şahin, Y. (2012). Çevre Hakkı Üzerine Mülahazalar. *Liberal Düşünce*, (66), 127–129. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/liberal/issue/48166/609465> adresinden erişildi.
- Seyidoğlu, H. (1999). Doğal Düzen. *Ekonomik Terimler Ansiklopedik Sözlük*. Güzem Can Yayınları.
- Şişer, Ö. (2022). Çip Krizi Nedir. *TMMOB EMO*. https://www.emo.org.tr/ekler/afb9a735d-43bff2_ek.pdf?dergi=1278 adresinden erişildi.
- Smith, A. (2020). *Milletlerin Zenginliği*. (M. Acar, Çev.). Liberus Yayınları.
- Smith, D. W., Peterson, R. O. ve Houston, D. B. (2003). Yellowstone after wolves. *BioScience*, 53(4), 330–340. doi:10.1641/0006-3568(2003)053[0330:YAW]2.0.CO;2
- Tullock, G. (1970). *Private Wants, Public Means: An Economic Analysis of the Desirable Scope of Government*. New York: Basic Books.
- Yalta, A. T. ve Yalta, A. Y. (2019). *Modern Makroekonomiye Giriş*. Ankara: Adres Yayınları.
- Yurtkuran, S. (2021). Çevresel Kuznets Eğrisi Hipotezinin Geçerliliği ve Yeşil Lojistik: Türkiye Örneği. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24(45), 171–201. doi:10.31795/baunsobed.874990

Critical Perspectives on Social Capital and Development: Theory and Practice

Fatmanil Döner*

Abstract

This study intends to investigate the concept of social capital on the basis of evidence provided by theoretical perspectives and empirical studies. Various definitions of social capital touch upon beliefs, values, networks, and trust by complicating the meaning and creating conceptual chaos. In addition to shaky conceptual foundations, methodological inadequacies are also framing numerous problems and challenges. Moreover, lack of power, class, race, gender etc. analysis in the literature makes it difficult to contribute to poverty alleviation. In this respect, first, the origins of the social capital, definition, and the development of the concept will be explored. The investigation of the role of the World Bank in the promotion of the concept and the empirical evidences will constitute second part of this work. It is argued here in order to foster mechanisms of development, social capital projects require broader, more collaborative, and innovative approaches.

Keywords: Social Capital, Development, Poverty, World Bank.

Sosyal Sermaye ve Kalkınma Üzerine Eleştirel Yaklaşımlar: Teori ve Pratik Öz

Bu çalışma, sosyal sermaye kavramını alandaki teorik yaklaşımlara ve ampirik çalışmalara dayanarak eleştirel bir bakış açısıyla incelemeyi amaçlamaktadır. Sosyal sermaye kavramının toplumdaki inanç, değer ve güven ilişkilerine dokunan çok sayıda tanımla anlam karmaşası ve kavramsal karışıklık yaratmaktadır. Bu çok sağlam olmayan kavramsal altyapıya ek olarak metodolojik yetersizlikler de bilimsel açıdan kavramın sorgulanmasına neden olmaktadır. Sosyal sermaye literatüründe güç, sınıf, ırk, toplumsal cinsiyet analizlerinin eksik olması kavramın yoksulluğun giderilmesi ve kalkınma konularında katkıda bulunmasını zorlaştırmaktadır. Bu bağlamda çalışmanın ilk bölümü sosyal sermaye kavramının çıkış noktası, tanımı ve gelişmesine odaklanacaktır. Dünya Bankası'nın ampirik tasarımları ve teşvikleri bu çalışmanın ikinci bölümünde incelenecektir. Sonuç olarak, kalkınma mekanizmalarını harekete geçirebilmek için sosyal sermaye kavramı daha geniş, kapsayıcı ve yenilikçi bakış açılarına ihtiyaç duymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sosyal Sermaye, Kalkınma, Yoksulluk, Dünya Bankası.

*Asst. Prof. Dr. | Istanbul Medeniyet University, Faculty of Political Sciences,
Dept. of International Relations | fatmanil.doner@medeniyet.edu.tr
ORCID: 0000-0001-8235-7297 | DOI:10.36484/liberal.1171327
Liberal Düşünce, Year: 28, Issue: 109, Winter 2023, pp. 105-126.
Date of Submission: 5 Sept 2022 | Date of Acceptance: 26 Jan 2023

Introduction

This paper intends to question whether social capital can be a remedy for structural vulnerabilities such as poverty, persistent social and economic inequalities, inefficiencies etc. in many developing countries. This is a vital challenge for global system, since nearly 1 out of 10 people in the world lives under extreme poverty trying to survive on less than \$1.90 a day and 3/5 of the world's extremely poor are concentrated in just five countries (Mahler et al., 2022; Katawaya and Wadhwa, 2019). In addition, income inequalities are also extreme. While the richest 10 percent today is getting 52 percent of global income, the poorest half gets only 8.5 percent of global income (Stanley, 2022). Many governments, international institutions, and NGOs have developed different concepts, policies, and measures in the fight against the poverty, which remains to be a crucial problem.

Social capital is one of these attempts, which, by design and circumstance, has achieved popularity under the auspices of the World Bank. Trust, cohesion, participation, and accountability are the central themes of the social capital that have shaped the World Bank projects. This study investigates what the social capital is, how it operates and is measured in the projects, and what opportunities it can bring for development. This study aims to illustrate that social capital is a limited and inefficient concept to fight against the global poverty in many aspects because it cannot focus on organically embedded structure of the developmental problems. However, it is promoted especially by the World Bank according to policies and interests of international institutions.

This paper proceeds as follows. First section will focus on vagueness of the concept and scrutinize different interpretations and classifications of social capital. Second section will raise important critiques of the concept and methodology based on empirical evidence. On the basis of theory and evidence, findings will be summarized in conclusion.

Defining the Concept

Social capital has been one of the most popular concepts in the social sciences over the last two decades. It has wide range of meanings but in its broader sense social capital refers to the relations between people and their effects on different transactions. This buzz term has been used to analyze various issues, ranging from education and health to economic and political transition of developing countries. In the literature, there are many studies arguing that

social capital helps improving capabilities of people to express trust, cooperation, and reciprocity in their community life (Boultillier, 2017; Muringani et al., 2021; Carmeci et al., 2021). Therefore, policy-makers should pay attention to enhancing social capital in their societies to achieve meaningful change and development goals.

Actually, in spite of the fact that they did not use the concept of ‘social capital’, from Aristotle to Tocqueville and then many social scientists referred to the significance of civil society, social ties, and the networks among people. Nevertheless, the study of Coleman (1988) introduced the concept of ‘social capital’ in the social sciences and since then the concept has been widely used in the literature. Especially, Putnam (2000)’s best-seller book *Bowling Alone* increased the popularity of the concept and spread the usage of the concept throughout the social sciences. The triumph of the concept is related to the fact that social capital has blur definition and is easily adapted to different fields of social and even medical sciences.¹ Nevertheless, a common definition of the concept that includes main points can be reached neither within a discipline, nor across fields.

Listing a number of definitions can demonstrate the vagueness of the concept and the lack of a widely accepted definition. Bowles and Gintis (2002: F419) claim, “social capital generally refers to trust, concern for one’s associates, a willingness to live by the norms of one’s community and to punish those who do not”. Serageldin and Grootaert (2000: 45), whose study includes important theoretical and empirical knowledge on social capital, state “...social capital generally refers to the set of norms, networks and organizations through which people gain access to power and resources that are instrumental in enabling decision-making and policy formulations”. Lin (2000: 786) defines social capital as “investment and use of embedded resources in social relations for expected returns”. Many definitions emphasize positive group externalities that can be achieved by trust, norms, values, and expectations. The existence of social organizations, networks, and relations establishes and institutionalizes trust, values, and norms.

Different perspectives on social capital are investigating the concept by focusing on various distinctions. One of main the distinctions can be made between perspectives that are focusing on the process and the ones concentrating on the outcome. The perspectives emphasizing the process assess more communitarian views because they believe in the priority of the social

---

¹ For further information on the impact of social capital on health and medical projects see Navarro (2004).

structure and relations. On the contrary, those focusing on the outcome investigate the benefits that social networks will bring. According to this point of view, the interest and benefit determine the participation of a human in a social network. In a similar vein, another distinction can be made between the perspectives concentrating on individual and the perspectives accentuating civic nature of the concept. Portes (2000) and Kilpatrick, Field, and Falk (2003) are investigating civic and individual perspectives on social capital that are opposing each other. By attributing to French sociologist Pierre Bourdieu and Coleman, Portes (2000) argues that the explanations based on individual are centered on the benefits that the network will bring for the individual in the future. In this point of view, social capital enables individual to establish and benefit from social relations without the need of economic and cultural resources. The civic perspectives, on the contrary, emphasize the benefits that social capital will bring for the whole society. In this respect, social capital becomes an asset for the cities and countries, not for the individual. For instance, it is believed that good governance, accountability, and low crime rates can increase the wealth of whole community. It is clear that these contrasting perspectives lead to different interpretations. However, it is a common view in the 'community benefit' perspective that networks are open and inclusive, there are strong external ties, and these networks are tolerant to diversity within groups.

Nevertheless, another distinction can be made through the level of exclusiveness of the social network. According to this categorization, the concept is classified as bonding and bridging social capital (Szreter, 2002). Bonding social capital is inclined to be more exclusive and to have clear boundaries. Sharing same group identity, status, social origins, traditional values, and community spirit are distinctive features of bonding social capital. In sum, it is a closed system that based on privileges and has membership criteria. Bridging social capital, on the contrary, is inclusive and gives priority to diversity. The shared status, identities, origins, and values do not determine membership in bridging social capital. The participants engage together in a social network because they reach values, interest, and benefits, which they cannot reach alone.

In conclusion, despite its common usage in the social sciences, the boundaries and characteristics of the concept are blur. Therefore, the vagueness of the concept results in different interpretation and distinctions. In addition, the popularity of the concept promotes its usage as if it is a synonym with all the good things in social life. However, the critics of the concept and the social capital programs in developing countries implemented under the

auspices of the World Bank, attempt to indicate that social capital is a remedy for neither economic development, nor illnesses of the society.

Critiques of the Theory, Methodology, and Practice

Theory and concept

One of the most important critiques of the concept is the vagueness of its meaning. The social capital is a good example for conceptual stretching in the social sciences that it tries to cover all issues related to society in all disciplines from political science to media studies.² Every discipline in the social sciences tries to fill the lack of a descriptive definition but each attempt digresses from the main subject and produces a new inefficient definition. Therefore, conceptual vagueness promotes producing new studies but it is reducing the quality of theoretical and empirical research on social capital.

From the existing literature on the social capital, there is a tendency to think that it always brings about positive consequences. However, there is this omitted fact that strong social ties do not always produce beneficial results. There is always the possibility of promoting some members of the group and excluding others. In order to analyze the consequences of social ties, one should know for what purposes and under what conditions the social structure is formed. For instance, a mafia group also encourages strong social ties but their purposes are destructive (Navarro, 2002).³ The Ku Klux Klan was also a societal organization engaged into crimes. Moreover, corruption, clientelism, and nepotism can easily spread in closed societies that have strong social ties. In his analysis on corruption in East Asia, Eastern Europe, Middle East, and Latin America, Collier (1999, 2013) argues that corruption tends to occur where primordial relations (ethnic, religious, family, and sectarian) are stronger. Collectivistic societies are much more familiar with corruption compared to individualistic societies. The former is usually governed by dominant clan, group, and religious sects. Besides, kinship is important not only in social life but also in their political culture. Kinship can bring someone to a strong political and economic position. Therefore, the social capital can exclude people who are poor and do not have any access to social network. At this point, it is clear that two major aims of the concept, reducing corruption and helping underrepresented groups such as women and poor, can hardly be achieved by social capital in practice.

² For more analysis on conceptual stretching see Sartori (1970).

³ Moreover, in a group psychology, social capital can result in loss of objectivity, see Edelman et al. (2002).

Regarding the empirical work on social capital, another important critique is based on the measurement or methodology of social capital. The concepts that social capital is based on such as 'norms', 'values', 'trust', and 'relations' are not observable variables. Besides, the impacts of social capital on economic development cannot be easily measured because to differentiate the effects of social capital from other societal effects is not a simple task. Therefore, validity problems arise in quantitative social capital studies. It is also possible to have aggregation problems on data because estimations on social capital are made on the basis of individual data.

Drawing from the recent findings, it is indicated that the theoretical and empirical studies on social capital is confronted with the lack of the analysis of power politics. Apparently, the concept is shaped by the language of economics rather than politics (Fine and Green, 2000). Participation to organizations and forming social structures reduce the risk of taking part in economic interactions and increase competition among the people. Social capital is based on the criteria that the more individual becomes stronger and capable, the more competition we have in the market. Nevertheless, all kind of conflicts and tensions (ethnic, class, race and gender) are omitted from the viewpoint of social capital. In a similar vein, change can hardly be explained by social capital literature.

In addition to various critiques, social capital literature is also weakened by the contradictions and inconsistencies within the theory itself. First, social capital is designed for empowering communities to be self-sufficient and reducing their dependency to the state. The idea behind social capital is that if communities can solve their economic, social, and political problems without conflict, there is no need for the state intervention. However, the same literature on social capital emphasizes the role of the state to improve social capital. Why does the state enhance social capital if later social capital threatens the state authority? Second, social capital theory investigates mainly local areas in microlevel and offers local solutions. Nevertheless, the theory at the same time aims to be universal and applicable to different societies. Third, the problems that social capital tries to solve are indeed the problems of capitalist system. This contradiction raises two main questions: First one is whether the problems of capitalist system can be solved by capitalist tools and second one is whether the capitalism can be compatible with solidarity and togetherness. Fourth, social capital projects are focusing on accountability, transparency, and reducing corruption in order to achieve good governance. However, it is questionable whether these projects and governing bodies themselves are functioning transparent or accountable. Another

point, as it was mentioned before knitted social ties have tendency to trigger corruption. Last but not least, while social capital is aiming to empower underrepresented groups such as women, children, and disabled people, there is always possibility of exclusion of these groups in this process. These main contradictions and questions will be clarified by the analysis based on the experiences of different countries about social capital programs under the auspices of the World Bank in the following section.

Methodology and Practice

Social capital has gained increasing prominence in the social sciences owing to the research activities conducted by the World Bank experts. It is to a large extent visible that research areas are defined and discussions on social capital are formed by the World Bank (Kovalainen, 2005; Kyoung-SOO, 2003; Harriss, 2002; Bebbington et al., 2006). Various kinds of research programs, surveys, field experiments, books, workshops, and conferences sponsored by the World Bank have increased the popularity of the concept. Besides, well-known economists participate in these programs and promote the concept by frequently using and reproducing it in the public space. In rhetoric, social capital is described as if it is providing cures for incurable diseases of underdevelopment, in spite of the fact there are no quick fixes and simple solutions about development (Fine, 2001). The World Bank accepts “big tent” definition that includes not only social cohesion and economic prosperity but also improvement of political, legal, and institutional structures (Halpern, 2005: 16-17). Nevertheless, social capital is a restoration project guided by the World Bank that keeps the existing structures the same but changes their appearances cosmetically (Cameron and Palan, 2004). According to the World Bank programs, the market is identified as social capital and the state is renamed as good governance. These concepts are actually designed for the alienation of people from politics while they are thinking that they are actively participating in governance and market transactions. In practice, all decisions are taken by the outside authorities rather than society. Therefore, it can be argued that these concepts seem easy and smooth but they are so powerful that they can rearrange socio-political conditions. The problems of measurement of social capital and case studies will raise more questions about social capital and show its limits.

Before investigating qualitative inefficiencies in the social capital theory and research projects, it is important to emphasize the problems of measuring social capital because the projects and the literature are based on collected data. The level of social capital and its effects on economy are measured

by regression analysis, game theory models, surveys, and field experiments.⁴ It is clear that the ambiguity in the meaning of the concept brings methodological and measurement problems in social capital research. In general, when the definition of a concept is vague, the variables will not be effectively chosen and observed. The same problems arise in social capital literature too. Even if a descriptive definition was agreed on, no consensus or commonly accepted criteria would be achieved on the measurement of the concept because social variables such as trust, reciprocity, networks, and relations cannot be easily observed or represented in quantitative research. Besides, the distinction between outcomes and variables are not so clear. It is not easy to decide whether trust, reciprocity, and networks establish social capital or social capital is a prerequisite for achieving trust, reciprocity, and networks. When there is a cyclical relationship between variables and outcomes, the effects of social capital can hardly be measured.

The World Bank sponsored studies usually conduct surveys to provide quantitative data on the level of trust and solidarity, social cohesion, social inclusion, participation, political action, and the characteristics of groups and networks in different countries. As a part of a larger household survey (Living Standards Measurement Survey), Integrated Questionnaire for the Measurement of Social Capital (SC-IQ) is one of the significant surveys to obtain baseline data for the World Bank projects, academics, and policy makers.⁵ The problems that can be faced in survey method also appear as folded in social capital surveys. First, the structure of the survey questions can direct people's choices. For instance, GSS and WVS are conducted in Argentina to obtain societal data on trust. There are three different kinds of questions to measure the level of trust. Trust 1 question is "if you had to leave suddenly, whom could you trust to take care of delicate matters, such as your home, children or a dependent adult?" The respondents have different family members and others options. Trust 2 question is a scale question that people choose a point somewhere between disagree and agree: "the majority of people in this community are basically honest and you can trust them". Trust 3 question is also general and scale question: "today you can't trust anybody". Nevertheless, these questions produce different results. In Trust 1, only 33.1 percent of respondents were affirmative to trust to non-family members. In general questions, affirmative respondents rate is two folded that in the second question

---

4 Durlauf (2002) critically analyzes how empirical proof is achieved in order to investigate the role of social capital in socioeconomic outcomes.

5 SC-IQ is prepared by Grootaert et al. (2004). Other world wide tested surveys are General Social Surveys (GSS) and World Values Surveys (WVS). In this study most of the analyses will be based on SC-IQ.

the level of trust to others is 66.8 and it is 57.7 in the third question (Lederman, 2001). It demonstrates that the structure of the question and the way it is asked can change the results. Therefore, the results can be biased through the researchers' aim.

Most of the surveys are produced based on the principle of universality that they should be applicable to different regions. Nevertheless, as the social capital research aims to obtain data from different norms in different types of networks and structure, the researcher needs full investigation of the local characteristics of the regions. In fact, this point is usually omitted by the researchers and academics on social capital. In spite of the fact that all interviewees and enumerators are trained about the culture and characteristics of the local area before the survey start, the questions remain the same and have no clarification. These changes are small details in research but it affects local people's trust on the project and validity and reliability of the data used for academics and policy makers. For example, in SC-IQ, the question 5.10 is "in the last month, how many times have you met with people in a public place either to talk or to have food or drinks?" (Grootaert et al., 2004: 39). The expression of 'drinks' is considered as alcoholic drinks by most of the Muslim people and it will definitely affect their answers.

In these surveys, there is a great tendency that local people are usually eager to give information, suspect some of the questions, and misunderstand them. At Farai, a Nigerian village, chief of the region demands money to give information and threatens researchers to tell villagers that group of researchers are sent by evil otherwise (Nweze, 2002; Onu, 2002). It is clear that data obtained under these conditions is highly problematic and raises questions about the validity of social capital scales. In question 3.5 and 3.6, villagers are asked about their ability to have collective action and the richness of the village. Question 3.5 states, "what proportion of people in this village/neighborhood contribute time or money toward common development goals, such as (RURAL: building a levy or repairing a road; URBAN: repairing a road or maintaining a community center)?" Besides, question 3.6 asks "if there was a water supply problem in this community, how likely is it that people will cooperate to try to solve the problem?" (Grootaert et al., 2004: 35). In the conditions of extreme poverty, people in Nigeria fear that the assistance and help from outside will be cut, if their villages seem to be rich and people solve their problems on their own. Therefore, real measures will not be achieved. This demonstrates that the attitude to the survey questions is affected by many conditions. In addition, people are afraid of having punishments and put into prison because of political repression

applied them before. Suspicious respondents, on the other hand, think that no harm would be done to them because the names of all villagers are listed and they cannot put all of them into prison.

Researchers conduct surveys on social capital especially in underdeveloped African countries where children play outside naked, people hardly achieve drinking water, enough food, and electricity. Despite their proximity to Local Government Area headquarters, those villages such as Rumde and Farai do not have even roads that motor vehicles can use. While majority of the people are living under these conditions, SC-IQ includes irrelevant questions in order to analyze how often they read newspaper, listen radio, watch television, and travel. Therefore, local people have a right to give an answer as “[I] would rather use the little money [I] have to buy food for the household than to buy newspaper” (Onu, 2002: 7).

The survey also attempts to analyze market transactions and economic relations of the people. In Africa, when people are asked about their sources of market information (such as jobs, prices of goods or crops) in question 4.8, many respondents list ‘self’ as one of the major sources of market information, self is not listed in the options though. They do not need social capital to reduce the transaction costs of information because the source of information is actually themselves. Another example of an inconsequent question is 5.14, “in the last three months, how many times have you gotten together with people to play games, sports, or other recreational activities?” (Grootaert, 2004: 39). Actually, some respondents are not allowed to play games and sports by their religion. Some of them do not have any time or any access to participate these kinds of activities. Finally, most of them prefer to be devoted to work to bring food to household. Indeed, these surveys show the limits and weaknesses of the concept and the methodology. According to results of SC-IQ, many people who are below poverty line declare that they have to work and waste their time in more beneficial activities such as working and gaining money rather than playing games and improving social capital, in order not to die.

Social Capital and Poverty Survey (SCPS) is conducted in Tanzania in order to query three dimensions of social capital: people’s membership in groups, characteristics of these groups, and personal values and attitudes (Narayan and Pritchett, 1999). The results prove that more purely economic associations are less important in Tanzania. The most valuable association is the church. When the average consumption expenditures per person was 50 cents per a day in 1993-1994, 47 percent of children showed signs of stunting, only

elites could achieve health and education services. In addition to Nigerian people, social capital is a luxury and belongs to elites also for Tanzania people.

One of the important critiques of SC-IQ survey is that it neglects different cultural features of the countries. Especially, there are problems with the language of the survey because translations produce new concepts and terms that local people are unfamiliar with. As a solution, therefore, in some regions survey questions are arranged according to local culture. For example, in Albania the survey questions are decided to be adapted to Albanian culture, society, and language.⁶ Fis (extended family group), ethnic and religious groups that are the characteristics of the structure of Albanian culture and society are added to survey. Researchers believe that the adaptation will result in reliable measurement and data. Nevertheless, this is a method of directing the results of the survey. When the most significant characteristics were added to the survey, it becomes clear that people will choose these options. The researchers are well aware of that fis and ethnic, religious groups are important in the structure of Albanian society. For example, after new arrangements when Albanian people are asked a question such as “of all the groups to which members of your household belong, which two are the most important to your household?”, their answers will definitely include the option of fis and ethnic, religious groups (Grootaert et al., 2004: 28). Moreover, all questions that are in the groups and networks section of SC-IQ can be biased through these new options.

In addition to unrecoverable ambiguities and biases in the measurement of social capital, social capital literature cannot show direct linkages between social capital improvement, poverty eradication, and economic development. This, therefore, brings the question of justifying of millions of dollars lent for social capital improvement while millions of people are waiting for a solution for global challenges all over the world. According to viewpoint of the World Bank, “social capital is the crucial missing ingredient in poverty reduction strategies” (Edwards, 2000: 31). The policy of the World Bank is that rules, norms, and values in society enable people to engage into cooperation that they cannot achieve otherwise. Cooperation therefore is accepted as a factor of economic development and poverty reduction. The World Bank sponsored social capital literature commonly argues that social institutions will reduce the cost of transactions and expedite information flow between

---

6 For further information on the adaptation to Albanian culture, see “Integrated Questionnaire for the Measurement of Social Capital Albania Field Test Final Report” Center for Economic and Social Studies, Tirana Albania, <http://siteresources.worldbank.org/INTSOCIALCAPITAL/resources/Social-Capital-Integrated-Questionnaire/AlbaniaFinalReport> .

agents (Fedderke et al., 1999; Helliwell, 1996). Moreover, collective action problems such as free riding will be solved and transparency, rationalization, and efficiency in market will increase. The actions of agents become much more predictable. Nevertheless, quite large social capital literature is not capable of explaining the effects of social capital on poverty eradication and economic development. Economic models and regression analysis are the main methods of empirical research on the effects of social capital on economic development (Durlauf and Fafchamps, 2004). In a similar vein, Lederman (2001) forms an economic model of social capital for Argentina. As an example, the formula is

$$(1) nb(D) = U(\Delta SK(D)) - w \cdot T(D) - \delta \cdot \Delta SK \cdot SK \geq 0.$$

In this formula $nb(D)$ refers to the function of net benefit in the decision of participation in social networks. First part of the equation, $U(DSK(D))$, is the increase in utility that would be brought about by the decision to participate. Second part, $w \cdot T(D)$ represents the opportunity cost of participation. Third term, $\delta \cdot \Delta SK \cdot SK$ is the loss of social capital that would be produced by its depreciation that is related to expected probability of migration (Ledermann, 2001: 14-18). This formula demonstrates how it is difficult to turn incommensurable qualities into variables in quantitative models.

The World Bank social capital projects are produced uniformly. These projects are technical on the basis of rationalization and calculability. Social capital development proposals include different fields such as education, work, urban design, faith, technology, arts, and politics. From education to politics all areas are arranged in order to improve social capital. For example, proposal seeks in urban design “reducing urban sprawl and commuting times; pedestrian-friendly design; availability of public space”; in faith “a new ‘great awakening’ and engagement in ‘one or another spiritual community of meaning’”; and in politics “increasing participation; reforming campaign finance” (Halpern, 2005: 294). Contrary to existing discourse, improving social capital aims direct intervention to individual including even faith and belief.

In spite of the fact that social capital projects attempt to increase participation in decision-making processes, the projects, even in small details, are determined by the authorities above society including global institutions. These policies do not take into consideration the idiosyncrasies of the countries arising from their non-uniform economic, political, and social structure. The World Bank accepts countries as replicas of each other and advises and implements stereotype policies, which have limited effects (Avdeenko and Gilligan, 2015). Even, social capital projects sometimes diminish the existing

social networks and relations in society. For instance, in Chile the evaluation of the FOSIS project results shows that 12 percent of the projects have neither negative, nor positive results, 14 percent of them do not have enough evidence to determine, and 6 percent of the projects are decided to have negative results on society (Van Domelen, 2003: 18). Negative results are commonly found in the situations that there has been diminishing role of social relations because of a conflict, social trauma in a psychosocial sense, frustration, external intervention, and worsening economic conditions such as crisis, indebtedness, and lack of investments. Another failure example is Zambia where micro-projects weaken the community organization, the spirit of self-help, and increase divisions within society (Van Domelen, 2003). Social capital projects that focuses on only one aspect of organically embedded problems of development are doomed to fail.

Social capital has gained prominent weight in poverty alleviation projects by focusing on enhancing social networks, cohesion, and cooperation so it has access to social funds. From post-communist Eastern Europe to Latin America social capital becomes an end in itself. Nevertheless, social capital projects ignore the fact that underdeveloped regions possess political, historical, environmental, geographical, and socio-economic differences. Common policies are implemented in post-conflict settings of Uganda, income inequality and poverty of Argentina, and post-communist structure of Romania. Indeed, there are even differences within a country. For example, Kayes and Ségou are two different regions of Mali (Reid and Salmen, 2000). Kayes has harsh geographical conditions such as rocky and mountainous terrain that are inefficient for agriculture. On the contrary, Ségou possesses rewarding terrain for agriculture. However, Kassama (village of Kayes) and Tingoni (village of Segou) share the same characteristic that there exist conflicts in these villages. In Kassama, there is a struggle over leadership that two uncles fight for chieftdom. In Tingoni the conflict among the village elders prevent establishing a water pump in the village. Therefore, the evaluation of the performances of the regions according to existence or absence of social cohesion will not provide solutions for the real developmental problems of the region.

The overall attention has been on the empowering social cohesion and achieving social funds rather than analyzing power relations. The classification of social capital as bonding and bridging is very little effort to address power relations within communities. Besides, the absence of change and conflict analysis demonstrates the inefficiency of social capital. Not only social capital but also all developmental projects aim to improve welfare of the poor (education, health, economy, and social status). However, social capital fails

to analyze the structural changes in identities, institutions, relations, and daily lives. All changes tend to produce conflicts and resistance (Polanyi, 1957). Conflicts arise on the basis of success as well as failure. In historical perspective, violence and prosperity have been inclined to go side by side (Wood, 2002). Chase and Woolcock (2005: 5) argue:

In short, the introduction of new risks and uncertainties, the new political expectations, new intra-household (and inter-generational) dynamics, new 'rules of the game', new distinctions and categories (e.g. land as commodity), new ways of explaining biological (e.g. illness) and meteorological events (the weather, natural disasters), new practices for making life transitions (birth, adulthood, marriage, death), new forms of social relations- all are constituent elements of the developmental process, and all require fundamental transformations in identities, rules systems, and relationships; as such, all are likely to generate conflict as individuals and groups endeavor to manage these uneven, difficult transformations.

It is worth noting that smooth social change is not an easy task but social capital literature omits power struggle and conflictual nature of social transformation in different regions. Nevertheless, many underdeveloped regions that are subjected to social capital projects are multi-linguistic, multi-ethnic, and there are possibility of identity and power struggles. Definitely, these conflicts tend to increase in the transformation process. However, questions about any kind of conflicts are not included in social capital surveys. Projects initiated in Latin America, Africa, Middle East, and Eastern Europe, all need an analysis based on conflict, power, and change. For instance, heterogeneity and conflict in Indonesia prevent even asking questions about politics (Groo- taert, 2001: 11).

Contrary to commonly accepted belief that social networks and relations produce beneficial outcomes for whole society; social capital will probably become a cost to people who are outside social networks and do not benefit social cohesion (Sobel, 2002). Or unexpectedly, people sometimes do not want to participate in social networks. When people do not accept to join to a group, they will be target of this group such as in mafia organizations. In social capital, exclusion of underrepresented groups and favoring the people only who have access to networks are against the criteria of equality (Borghans et al., 2006; Gugerty and Kremer, 2000). Community Driven Development project in Thailand is a good example of exclusion of poor and violation of equality principle. The most underprivileged and destitute groups are excluded from the project in Thailand because policy makers think that including these groups will reduce the effectiveness of the community and the success of the project (Chase and Woolcock, 2005). In addition, clubs and networks might cause distributional problems within society and increase

polarization. Improving social capital by promoting particular groups, in turn will be counter-productive. Each club and network has different characteristics that groups occupy diverging socio-economic conditions, different level of access to information, different gender, ethnic, and racial characteristics, and different origin. Lin (2000) argues that homophily, tendency to have relations with people with similar characteristics, directs people choice and structural constraints prevent social mobility. Therefore, social capital hardly changes the existing social strata and even improving social capital might increase the existing inequalities. The role of government is also criticized in a similar vein; Hjerpe (2003:11) claims "government's social capital, which promotes secure property rights are sometimes seen as pro rich, since the rich have more property to lose".

In addition to improving social networks, community spirit, and cohesion, good governance is the second pillar of social capital to achieve economic development. Good governance is introduced by the World Bank as a factor of development in addition to other indicators of wealth such as GDP per capita, Gini-coefficient, productivity etc. More and more researchers in the World Bank have accepted the idea that GDP per capita does not really indicate real problems of development but good governance touches upon real problems of development and measures capability of government on leading economic development and increasing wealth of the people. While the first pillar of social capital focuses on the lack of trust, reciprocity, and efficiency; good governance, the second pillar, shifts the focus of attention to the absence of governing capacity of the state. That does not mean that good governance can get the real dimensions of development and create new opportunities for expanding human well-being. What is puzzling is the fact that this viewpoint puts overall attention to state and it appears as an answer to accusations continuously made to the World Bank, international organizations, and unsatisfactory reforms. The idea behind this perspective is that if the structural inefficiencies of the state are the main causes of the problems of development, the accusations continuously made to international institutions and their policies become invalid.

There are different aspects of good governance concentrating on government services, decision-making processes, and institutions that emphasize participation, governmental effectiveness, rule of law, transparency, and control of corruption, but more value is attached to building and maintaining efficient and transparent political, legal, and administrative institutions (Helliwell and Huang, 2006; Lukatela, 2007; Kolybashkina and Temnenko, 2005). However, social capital scholars ignore the fact that improving social

relations, network, and cohesion and having transactions by benefiting these structures might prevent development of legal regulatory institutions. At this point, a mechanism of social capital in Buem-Kator, an agricultural community on Ghana-Togo border area, is worth to analyze. *Nugormesese* has been a tool of social capital used by Buems to facilitate bilateral relations between people and to create an environment of trust.⁷ It is a functional alternative and a substitute for formal contracts. If there were legal institutions to control and arrange transactions between people, *Nugormesese* would not live long. Therefore, it becomes clear that improving social capital and developing legal regulatory institutions are not always complementary.

Despite the scrutiny about The World Bank in living up to standards of good governance, the Bank designs good governance projects for the countries. These projects intend to investigate level of efficiency of governance by survey method and improve existing levels. For instance, the World Bank arranges research projects in Burkina Faso, Indonesia, and Bolivia (Grootaert, 2001). There exists local government strengthening and decentralization process sponsored by the World Bank that aims increasing transparency and accountability in Bolivia, Nicaragua, and Honduras. It is believed that a positive effect on social capital will be achieved by bringing government closer to people and holding it more accountable. In a similar vein, social capital can be developed by mobilized, well-informed citizens who are “sophisticated consumers of politics” (Boix and Posner, 1998: 690). Moreover, in social capital theory the accumulation of trust within society contributes to effective government by affecting the relations between the ruler and the citizens (Rotberg, 1999).

In this respect Sierra Leone experience of the World Bank is worth to analyze to understand inefficiencies of social capital projects on good governance. Sierra Leone is a West African country, which has significant pitfalls on the operations of the state institutions (Reno, 2003). State agencies suffer from lack of resources and capacity to prohibit mismanagement. Despite government’s attempt to prevent corruption, it remains as the major threat in the political system. In Sierra Leone, corruption is assumed to be the main resource of the collapse of state authority. According to the Minister of Finance of Sierra Leone 70 percent of the customs revenue are tunneling. Besides, bribery covers all government administrations and bureaucracy. Much more important, corruption in the diamond-mining sector is a national problem. Revenues from diamond-mining would be enough to revive Sierra Leone economy, if corruption was prevented. Another significant point about

---

7 *Nugormesese* is an Ewe word that means understanding in daily language (Fred-Mensah, 2005).

diamond mining corruption that produce national even international problem is the support of armed groups inside and outside of the country.

These significant governmental problems of Sierra Leone take the attention of the World Bank as well as the international community. Therefore, the World Bank supports good governance projects in this country. Institutional Reform and Capacity Building Project (IRCBP) and National Social Action Project are two major social capacity development projects in Sierra Leone. Both projects attempt to empower social cohesion and fight with corruption. Nevertheless, their analyses are based on rhetorical tag and the projects do not mention real dimensions of the problem. The researchers lay overall emphasis on state and society, however there are different aspects of the problem of mismanagement and corruption. The multi-dimensional perspective is required to achieve a solution. For instance, the war with Revolutionary United Front in Sierra Leone ended 2002. There have still been tensions with militias, security problems, and violence. The rule of law and human rights are violated frequently. In Sierra Leone, British troops intervened into the civil war between 2000-2002. While people are living under these conditions, good governance projects refuse to see the existing problems in Sierra Leone. While people are facing deadly challenges in Sierra Leone, IRCBP focuses on behavior and belief and inquires in the Lessons Learned section in final reports, "promoting inclusion and strengthening accountability is about changing people's belief and behavior. How do we do it?" (Owen et al., 2005: 12).

Conclusion

The concept of social capital, which has generated wide range of discussions in the social sciences, is a slippery term. The significant point is that it does not have a commonly accepted definition; therefore, it is much easier to speculate on the meaning. Considering the existing definitions, the concept tries to cover as much as possible through conceptual overstretching, but remains limited in addressing the real problems about development. In the social sciences literature, the concept becomes synonym to every good achievement in society. However, the study shows that social capital does not always produce beneficial results. For instance, mafiotic organizations, corrupt relations, and exclusion tend to improve as a result of social networks and cohesion.

In addition to definitional and theoretical problems, the data obtained about social capital have reliability and validity problems due to methodological limits. Social capital is an attempt to quantify social sciences. However, incommensurable variables such as participation, trust, and cohesion produce

real problems on the structure of the existing empirical studies. Besides the structure of the questions in the surveys do not reflect real problems.

Social capital possesses mainly the language of economics. In addition, social capital produces new complexities and challenges of addressing the problems of poverty. Despite different theoretical traditions and multiple ontological foundations, the concept is a rhetorical tag. Social capital attempts to empower people in order to compete more through increasing efficiency, reducing transaction costs, and enabling people to reach information. In spite of the fact that economic actions are embedded in existing social relations or structures, it is not clear to what extent social capital is compatible with the contemporary spirit of capitalism. This is not the only contradiction that social capital theory has, there are other inconsistent points such as the role of the state, local actions, corruption, and excluded groups. Besides, the most powerful critique is the lack of analysis on power politics, conflicts, and change as it is shown with empirical data above.

The exaggeration of the concept in the social sciences literature is indebted to the World Bank policies. Various kinds of research programs, surveys, field experiments, books, workshops, conferences, and websites sponsored by the World Bank increase popularity of the concept. Besides, significant economists also participate these programs and promote the concept by frequently using and reproducing it in the public space.

In rhetoric social capital is described as if it is the solution of all incurable diseases of development. In spite of the fact that the concept is defined as 'the missing link' in the poverty reduction and 'glue of society', the analysis of the social capital surveys shows that social capital is actually inaccessible for many discriminated groups.

This study points out that social capital projects of the World Bank have been produced uniformly. Local authorities cannot be involved in the planning or policy making processes. Especially, social capital represents the interests of the small group of elites and international organizations. Considering the inequality principle hidden in the concept, social capital cannot improve social cohesion and cooperation; even it harms the existing nature of unity as it is experienced in Chile and Zambia. This study demonstrates that social capital is a reductionist term. First, social capital reduces the developmental problems to lack of social cohesion. Second, in the political system it reduces the problems of poverty alleviation to lack of governing capacity of the state. Therefore, it is clear that organically embedded problems of development are ignored. In spite of the fact that poverty is a global challenge, the solutions are

sought at the local. Social capital and good governance put overall attention to state and society and appears as an answer to accusations continuously made to the World Bank, international organizations, and unsatisfactory reforms. According to this perspective, if all developmental problems are explained by the structural inefficiencies of the state and society, the accusations to international institutions and their policies become invalid. Therefore, this study concludes that social capital is inevitably doomed to fail because it does not investigate organically embedded structure of the developmental problems. In order to foster mechanisms of development, social capital projects require broader, more collaborative, and innovative approaches.

References

- Avdeenko, A., and Gilligan, M. (2015). International Interventions to Build Social Capital: Evidence from a Field Experiment in Sudan. *American Political Science Review*, 109 (3), 427-440. Doi:10.1017/S0003055415000210.
- Bebbington, A., Woolcock, M., Guggenheim, S. E. and Olson, E. (Eds.). (2006). *The Search for Empowerment: Social Capital as Idea and Practice at the World Bank*. Kumaran Press.
- Boix, C. and Posner, D. N. (1998). Social Capital: Explaining Its Origins and Effects on Government Performance, *British Journal of Political Science*, Vol. 28, No.4, 686-693.
- Borghans, L., Weel, B. t. and Weinberg, B. A. (2006). People People: Social Capital and the Labor-Market Outcomes of Underrepresented Groups, NBER Working Paper Series, Working Paper 11985.
- Boutillier, R. (2017). *Stakeholder politics: Social capital, sustainable development, and the corporation*. Routledge.
- Bowles, S. and Gintis, H. (2002), Social Capital and Community Governance. *The Economic Journal*, 112: F419-F436. <https://doi.org/10.1111/1468-0297.00077>
- Cameron, A. and Palan, R. (2004). *The Imagined Economies of Globalization*. London: Thousand Oaks CA:SAGE.
- Carmeci, G., Mauro, L. and Privileggi, F. (2021). Growth maximizing government size, social capital, and corruption. *Journal of Public Economic Theory*, 23(3), 438-461.
- Center for Economic and Social Studies. (2002). *Integrated Questionnaire for the Measurement of Social Capital Albania Field Test Final Report*. Tirana Albania. <http://web.worldbank.org/archive/website00518/WEB/PDF/ALBANIAF.PDF>
- Chase, R. and Woolcock, M. (2005). *Social Capital and the Micro-Institutional Foundations of CDD Approaches in East Asia: Evidence, Theory, and Policy Implications*. In Arusha Conference 'New Frontiers of Social Policy', December 12-15, 2005.
- Coleman, J. S. (1988). Social Capital in the Creation of Human Capital. *The American Journal of Sociology*, Vol. 94. Supplement: Organizations and Institutions: Sociological and Economic Approaches to the Analysis of Social Structure.

- Collier, M. W. (1999). Explaining Political Corruption: An Institutional-Choice Approach. In International Studies Association 40th Annual Convention Washington DC: Department of International Relations, Florida International University Press, <https://ciaotest.cc.columbia.edu/isa/com01>.
- Collier, M. W. (2013). *Political corruption in the Caribbean Basin: Constructing a theory to combat corruption*. Routledge.
- Davis, M. (2001). *Late Victorian Holocaust: El Nino Famines and the Making of the Third World*. Verso Books.
- Durlauf, S. N. (2002). On the Empirics of Social Capital, *The Economic Journal*, 112, November.
- Durlauf, S. N. and Fafchamps, M. (2004). Social Capital. NBER Working Paper Series, Working Paper 10485.
- Edelman, L. F., Bressnen, M., Newell, S., Scarbrough, H. and Swan, J. (2002). The Darker Side of Social Capital, In 3. European Conference on Organizational Knowledge, Learning and Capabilities, Athens, Greece.
- Edwards, M. (2000). More Social Capital, Less Global Poverty?. *Development Outreach*, Vol.2, Number 3. <https://docplayer.net/135639690-T-n-all-a-a-efica-gg-ar-p-public-disclosure-authorized-public-disclosure-authorized-public-disclosure-authorized.html>
- Fedderke, J., de Kadt, R. and Luiz, J. (1999). Economic Growth and Social Capital: A Critical Reflection. *Theory and Society*, Vol.28, No.5, 709-745. <http://www.jstor.org/stable/3108590>
- Fine, B. (2001). It Ain't Social and It Ain't Capital, Ginny Morrow (Ed.). *An Appropriate Capitalisation? Questioning Social Capital*, Issue I.
- Fine, B. and Green, F. (2000). Economics, Social Capital, and the Colonization of the Social Sciences, S. Baron, J. Field, and T. Schuller (Eds) *Social Capital Critical Perspectives*, New York: Oxford University Press.
- Fred-Mensah, B. K. (2005). Nugormesese: An Indigenous Basis of Social Capital in a West African Community, *IK Notes*, No.86. <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/10748>;
- Grootaert, C. (2001). Does Social Capital Help the Poor? A Synthesis of Findings from the Local Level Institutions Studies in Bolivia, Burkina Faso and Indonesia. The World Bank Working Paper. <https://documents.worldbank.org/en/publication/documents-reports/documentdetail/368221468743373459/does-social-capital-help-the-poor-a-synthesis-of-findings-from-the-local-level-institutions-studies-in-bolivia-burkina-faso-and-indonesia>
- Grootaert, C., Narayan, D., Jones, V. N. and Woolcock, M. (2004). *Measuring Social Capital an Integrated Questionnaire*. Washington D.C: World Bank.
- Gugerty, M. K. and Kremer, M. (2000). Does Development Assistance Help Build Social Capital?. Social Capital Initiative Working Paper, No.20. http://web.worldbank.org/archive/website00522/WEB/PDF/SCI_WP-6.PDF
- Halpern, D. (2005). *Social Capital*. Cambridge: Polity Press.
- Harriss, J. (2002). *Depoliticizing Development: The World Bank and Social Capital*. Anthem Press.
- Helliwell, J. F. (1996). Economic Growth and Social Capital in Asia. NBER Working Paper Series, Working Paper 5470. <https://www.nber.org/papers/w5470>

- Helliwell, J. F. and Huang, H. (2006). How's Your Government? International Evidence Linking Good Government and Well-Being. NBER Working Paper Series, Working Paper 11988. <https://www.nber.org/papers/w11988>
- Hjerpe, R. (2003). Social Capital and Economic Growth Revisited. Government Institute for Economic Research, Finland. <https://www.doria.fi/handle/10024/148286>
- Katayama, R. and Wadhwa, D. (2019). Half of the world's poor live in just 5 countries. <https://blogs.worldbank.org/opendata/half-world-s-poor-live-just-5-countries>
- Kilpatrick, S., Field, J. and Falk, I. (2003) Social Capital: An Analytical Tool for Exploring Lifelong Learning and Community Development. *British Educational Research Journal*, 29, 3, 417-433.
- Kolybashkina, N. and Temnenko, K. (2005). Social Capital and Civil Society in the Making of Democracy in the Ukraine: A Case-study of Orange Revolution. <http://eng.maidanua.org>.
- Kovalainen, A. (2005). Social Capital, Trust and Dependency. S. M. Koniordos (Ed.), *Networks, Trust and Social Capital Theoretical and Empirical Investigations from Europe*, England: Ashgate.
- Kyoung-SOO, L. (2003). Formation of Social Capital for Poverty Reduction. Korea Research Foundation, KRF-2003-072-BS1030.
- Lederman, D. (2001). Socializing in Argentina: Levels, Geographic Distribution and Determinants of Social Capital. World Bank.
- Lin, N. (2000). Inequality in Social Capital. *Contemporary Sociology*, Vol.29, No.6.
- Lukatela, A. (2007). The Importance of Trust-Building in Transition: A Look at Social Capital and Democratization in Eastern Europe. *Canadian Slavonic Papers*, 49:1-2, 49-68, DOI: 10.1080/00085006.2007.11092430
- Mahler, D. G., Yonzan, N., Hill, R., Lakner, C., Wu, H. And Yoshida, N. (2022) Pandemic, Prices, and Poverty. <https://blogs.worldbank.org/opendata/pandemic-prices-and-poverty>
- Muringani, J., Fitjar, R. D. and Rodríguez-Pose, A. (2021). Social capital and economic growth in the regions of Europe. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 53(6), 1412-1434.
- Narayan, D. and Pritchett, L. (1999). Cents and Sociability: Household Income and Social Capital in Rural Tanzania. *Economic Development and Cultural Change*, 47:4, 871-897, <https://www.journals.uchicago.edu/doi/abs/10.1086/452436>.
- Navarro, V. (2002). A Critique of Social Capital. *International Journal of Health Services*, Vol.32, Number 3.
- Navarro, V. (2004). Introduction: Objectives and Purposes of the Study. Vicente Navarro (Ed.), *Political and Social Context of Health*, New York: Baywood, <http://www.baywood.com/intro/296-1.pdf> .
- Nweze, N. J. (2002). Social Capital (Pilot) Survey in Enugu State, Nigeria. Centre for Rural Development and Cooperatives. University of Nigeria, Nsukka. <https://web.worldbank.org/archive/website01360/WEB/IMAGES/ENUGUSTA.PDF>
- Onu, J. I. (2002). Report of Social Capital Household Survey Pilot in Adamawa State, Nigeria. Federal University of Technology, Yola, Nigeria. <https://web.worldbank.org/archive/website00518/WEB/PDF/ADAMAWAS.PDF>
- Owen, D., Chase, R., Zhou, Y., de Silva, S., Murphy, D. and Holmemo, C. (2005). Mainstreaming Social Development: The Sierra Leone Experience. <https://slidetodoc.com/mainstreaming-social-development-the-sierra-leone-experience-sd/>

- Polanyi, K. (1957). *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*. Boston: Beacon Press.
- Portes, A. (2000). The Two Meanings of Social Capital. *Sociological Forum*, Vol.15, No.1.
- Putnam, R. D. (2000). *Bowling Alone*. New York: Simon and Schuster.
- Reid, C. and Salmen, L. (2000). Understanding Social Capital Agricultural Extension in Mali: Trust and Social Cohesion. Social Capital Initiative Working Paper No.22. https://web.worldbank.org/archive/website01360/WEB/IMAGES/SCI_W-22.PDF
- Reno, W. (2003). Political Networks in a Failing Stage The Roots and Future of Violent Conflict in Sierra Leone. *International Politics and Society*, No.2.
- Rotberg, R. I. (1999). Social Capital and Political Culture in Africa, America, Australasia, and Europe. *Journal of Interdisciplinary History*, Vol. 29, No.3.
- Sartori, G. (1970). Concept Misformation in Comparative Politics. *The American Political Science Review*, Vol.64, No.4.
- Serageldin, I. and Grootaert, C. (2000). Defining Social Capital: An Integrating View. P. Dasgupta and I. Serageldin (Eds.). *Social Capital: A Multifaceted Perspective*. World Bank, Washington DC, 40-59.
- Sobel, J. (2002). Can We Trust Social Capital?. *Journal of Economic Literature*, Vol. 40, No.1.
- Stanley, A. (2022). Global Inequalities. <https://www.imf.org/en/Publications/fandd/issues/2022/03/Global-inequalities-Stanley>
- Szreter, S. (2002). The State of Social Capital: Bringing Back in Power, Politics, and History. *Theory and Society*, Vol.31, No.5.
- Van Domelen, J. (2003). Social Capital in the Operations and Impacts of Social Investment Funds. The World Bank. <https://www.findevgateway.org/sites/default/files/publications/files/mfg-en-paper-social-capital-in-the-operations-and-impacts-of-social-investment-funds-2003.pdf>
- Wood, E. M. (2002). *The Origin of Capitalism*. Verso Books.

Mülkiyet Hakları İktisadı Üzerine Bir Literatür Taraması

Ahmet Yılmaz Ata*
Dilek Tuğlu Dur**

Öz

Kurumsal yapı içerisinde yer alan mülkiyet hakları konusu, kişisel refah ve ekonomik kalkınma için her geçen gün artan bir önem kazanmaktadır. Ancak birçok ülkede yasal ve resmi mülkiyet haklarını elde edebilmek için önemli engeller var olmaya devam etmektedir. Acaba gerçekten mülkiyet haklarının bir ülkenin ekonomik kalkınmayı başarma yeteneği üzerinde etkisi var mıdır? Şu ana kadar mevcut araştırmaların ortaya çıkan bu ihtiyaca ne kadar iyi cevap verdiği bilinmemektedir. Bu durum, mülkiyet hakları araştırmalarına duyulan ihtiyacın artmasına neden olmaktadır. Dolayısıyla, bu çalışma, literatürde mülkiyet hakları araştırmalarının nasıl geliştiğini ortaya çıkarmakta ve mevcut eğilimleri belirlemektedir. Sonuçlar, mülkiyet haklarının hızla büyüyen bir araştırma alanı olduğunu, ancak araştırmanın teorik temelini güçlendirecek tutarlı ampirik çalışmalar geliştirmeye ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir. Araştırmaların çoğunluğu güvenli mülkiyet haklarına ve kurumsal bir ortama sahip olan ülkelerin, insan refahının çeşitli ölçütlerinde daha yüksek düzeylere ulaştığını açıkça göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Kurumsal İktisat, Mülkiyet Hakları, Ekonomik Kalkınma.

A Literature Review on Property Rights Economics

Abstract

The issue of property rights within the institutional structure is gaining increasing importance for personal welfare and economic development. However, there are significant barriers remaining before obtaining legal and official property rights in many countries. Do property rights have any impact on a country's ability to achieve economic development? So far it is unknown how well the current researches respond to this emerging need. This leads to an increased need for researches on property rights. Therefore, this study reveals how research on property rights has evolved in the literature and identifies current trends. The results show that research on property rights is a rapidly growing area, however there is a need to develop coherent empirical studies to strengthen the theoretical foundation of research. The majority of researches clearly shows that countries with property rights secured and a proper institutional environment achieve higher levels in various measures of human well-being.

Keywords: Institutional Economics, Property Rights, Economic Development.

*Prof. Dr. | Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
yilmazata75@gmail.com | ORCID: 0000-0001-5928-8801

**Öğr. Gör. | İskenderun Teknik Üniversitesi, Dörtüyl Meslek Yüksekokulu
tuğludilek@gmail.com | ORCID: 0000-0003-4586-1632

DOI: 10.36484/liberal.1161212

Liberal Düşünce Dergisi, Yıl: 28, Sayı:109, Kış 2023, ss.127-154.

Gönderim Tarihi: 12 Ağustos 2022 | Kabul Tarihi: 1 Mart 2023

Giriş

Zamanla çok geniř dūřünce yelpazesini içerisine almıř olan kurumsal iktisat dūřünce akımının öncülüđünü T. Veblen, J. Commons, V. Mitchell, C. Ayes gibi dūřünürler yapmıřtır. Bu dūřünceye göre iktisat bilimi, interdisipliner bir bilimdir ve alanı esasta bireyleri deđil kurumları incelemektedir. Buna göre ekonomilerin makroekonomik performanslarını etkileme sürecinde kurumların rolü çok önemlidir. Bir anlamda kurumlar, iktisadi hayatta “oyunun kuralları” (Williamson, 2000: 595) ve ekonomik süreçte belirsizliđi ortadan kaldırarak, ekonomik tercihlere yön veren en önemli etken olarak tanımlanmaktadır.

Ekonomik kalkınma sürecinde kurumsal yapıların etkileri ve rolü uzunca bir süre ihmal edilmiş ya da hak ettiği ilgiyi görememiştir. Ancak yeni kurumsal ekonomistler ve liberal ekonomistler (Hayek, 1973; Coase, 1998; North, 1991) kurumların ekonomik kalkınmadaki rolünü ve gücünü ortaya koyan çalışmalar yaparak, kurumsal yapının önemini ortaya çıkarmışlardır. Kurumsal yapı, bireylere sağladığı çalışma, yatırım ve koruma içgüdüğü nedeniyle yadsınamaz bir öneme sahiptir. Nobel iktisat ödüllü Douglas North ve Robert Thomas (1973), kurumların iktisadi büyümenin ön koşulu olduğunu öne süren ilk araştırmacılarıdır. Kurumlar, diğer şeylerin yanı sıra sosyal normlar, eğitim ve siyasi sistemler, bir ülkenin din(ler)i, ticarete açıklık ve diş fikirler olarak kabul edilebilmektedir. North’a (2002) göre, ekonomik büyümenin temel nedenleri, uzmanlaşma ve değişim süreci yoluyla işlem maliyetlerini düşüren ve verimliliği artıran kurumlardır. Kısacası ülkelerin makroekonomik performansları üzerinde iktisadi faktörlerin yanında sosyal, hukuki, siyasi ve kültürel faktörler olarak gösterebileceğimiz kurumsal yapının da önemli olduğu, günümüz ekonomi literatüründe önem kazanan araştırma alanlarındandır (Acemoğlu ve diğerleri, 2004). Bu doğrultuda kurumsal yapıyı oluşturan mülkiyet hakları ile ekonomik performans arasında güçlü bir ilişkinin olduğu birçok yazar tarafından kabul edilen bir yaklaşım haline dönuşmüştür (Bardhan, 2005: 500). Özellikle son dönemlerde mülkiyet haklarının, ekonomik büyüme/kalkınma süreçleri üzerindeki etkilerine vurgu yapan çok sayıda araştırma ve incelemeler ortaya konulmuştur (Ata ve şahbaz, 2013: 163).

De Soto (1990, 2000), mülkiyet haklarının ekonomik büyümenin motoru olması nedeniyle önemli bir ekonomik kurum olduğunu savunmuştur. Mülkiyet hakları, unvanlar ve tapular dahil kaynakların mülkiyetini, patentler, telif hakları ve ticari markalar dahil fikri mülkiyet haklarını ve bağımsız ve tarafsız hukuk sistemlerini içermektedir. De Soto, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasında resmi özel mülkiyet korumasında büyük bir eşişsizlik gözlemlemiştir. “De Soto hipotezi” olarak bilinen şey, ekonomik büyümenin bir

ülkedeki mülkiyet haklarının güvenliği ile önemli ölçüde ilişkili olduğunu göstermektedir. Yani, başarılı ülkelerde mülkiyet hakları güvenlidir ve gelişmekte olan ülkelerde güvensiz ve/veya belirsizdir. Gelişmekte olan ülkelerde mülkiyet hakları yeterince kaydedilmediği veya güvenilir olmadığı için çoğu mülk verimsiz/ölü'dür. Bu mallar üzerindeki haklar yeterince belgelenmediği için bu varlıklar kolaylıkla sermayeye dönüştürülemez, insanların birbirini tanıdığı ve güvendiği dar çevreler dışında alınıp satılamaz, kredi teminatı ve yatırıma karşı pay olarak kullanılamaz (De Soto, 2000: 6). Ancak gelişmiş ülkeler, üretken olabilmesi ve girişimcilere ve diğer ticari faaliyetlere bir finansman kaynağı sağlayabilmesi için yasal çerçeveler aracılığıyla özel mülkiyeti güvence altına almayı başaramışlardır (De Soto, 2000: 6). Esasen, De Soto, sermaye, yatırım ve diğer ticari faaliyetler için teminat olarak hizmet ettiğinden dolayı mülkün gelişmiş ülkelerde daha üretken olduğunu belirtmiştir. Bu güvenli ve ikili hizmet veren mülk, bazı ülkelerin hızla büyümesinin başlıca nedenidir ve güvenli mülkiyetin olmaması, bazı ülkelerin geride kalmasına neden olmaktadır.

Açıktır ki bir ekonomide uygulanan istikrar programlarının başarıya ulaşmasında bu konular büyük önem arz etmektedir. Geçmişte, etkinlik açısından kamu ve özel mülkiyete ilişkin karşılaştırmalar yapılmış, ilerleyen zamanda ise özel mülkiyet ile kamu mülkiyetinin etkinliğini ölçme ve değerlendirmeye yönelik çalışmalar literatüre girmeye başlamıştır. Mülkiyet-ekonomik büyüme ilişkisine ilişkin yapılan çalışmalar, izledikleri yöntem, test ettikleri performans ölçütleri ve ulaştıkları bulgular açısından birbirlerinden ayrışabilmektedir. Bu açıdan, literatürde mülkiyet hakları üzerine yapılan teorik ve ampirik çalışmaların derlenmesi yerinde olacaktır.

Sonuç olarak, bu çalışmanın amacı, ekonomi literatüründe mülkiyet hakları araştırmalarının nasıl geliştiğini bulmak, potansiyel araştırma boşluklarının yanı sıra odak noktalarını göstererek mevcut eğilimleri belirlemek ve mülkiyet hakları üzerine yapılan ampirik çalışmaların teoriyi destekleyip desteklemediğini ortaya koymaktır. Daha önceki hiçbir çalışma, mülkiyet hakları araştırmasını sistematik olarak hem içerik hem de yöntemler açısından analiz etmemiştir. Hızla gelişen bu alanın haritalandırılması, araştırmacıların çalışmalarını gelecekte daha iyi konumlandırmalarını sağlayacaktır. Çalışmanın birinci bölümünde kurumsal iktisat ve mülkiyet hakları kavramı değerlendirilecektir. İkinci bölümde, mülkiyet haklarının etkilerini analiz eden teorik çalışmalara yer verilecektir. Teorik açıklamaların ardından üçüncü bölümde, mülkiyet hakları-ekonomik büyüme ve diğer disiplinler üzerine ilişkisini sınılamaya dönük ampirik çalışmalara geçilecektir. Sonuç bölümünde

ise günümüze kadar yapılmış olan çalışmalar, ulaştıkları sonuçlara göre sınıflandırılarak toplu bir şekilde yorumlanmaya çalışılacaktır.

Kurumsal İktisat ve Mülkiyet Hakları

Öncülüğünü, T. Veblen, J. Commons, V. Mitchell, C. Ayes'ın yaptığı Amerika merkezli bir düşünce akımı olan (Samuels, 1995: 2) kurumsal iktisat, kendi içlerinde oldukça karmaşık ve çeşitlilik oluşturan bir düşünce topluluğu olmasına rağmen çalışmaları, bireyden ziyade toplumu yansıtmaya, ekonomide evrimsel bir bakış açısı yansıtmaya, deneysel gözlemlere yoğunlaşma gibi bazı ortak konularda uzlaşı sağlamaktadır. Sosyal bilimlerde kurumcu düşünce denilince akla gelen genel kanı, sosyal hayattaki kuralların, kurumlar tarafından belirlendiğidir (Bardhan, 2005: 501). Bu düşünce okulu, ekonomik sistemin temelini bireylerin değil, kurumların oluşturduğunu savunan ve bireylerin, bu kurumların etkisinden bağımsız olarak ele alınamayacağını ifade eden görüş şeklinde nitelendirilebilir (Ata, 2009: 32). Kurumcu düşünce, günümüzde, iktisadi hayatta kurumların önemi üzerinde duran farklı düşünce okulları¹ adı altında etkisini göstermektedir (Richter, 2005: 166). Commons'a göre, kurum kavramının tanımı ve kapsamı konusunda tam bir uzlaşma sağlanamadığından, kurumsal iktisat denilince, akla tamamen homojen bir iktisadi doktrin/paradigma gelmemektedir. Ona göre, kurum, bazen bireylerin topluluk halinde yaşamalarına fırsat veren yasalar veya doğal haklar, bazen de topluluk halinde yaşayan bireylerin bilfiil bu davranışlarıdır (Commons, 1931: 648). Gerçekten de kurumsal iktisadın temel inceleme alanı olan "kurum" kavramı ile ilgili genel kabul gören bir tanım vermek zordur. Bu kavramın, sosyal bilimlerin farklı disiplinlerinde değişik ve çatışan tanımlamaları mevcut olmakla birlikte, genel olarak sosyal bilimlerde kurum kavramı, "sosyal hayatta düzenli ve devamlı olarak tekrarlanan, sosyal yapıda rolleri ve ilişkileri belirleyen bir yapı" şeklinde tanımlanmaktadır. Örneğin; aile, din, mülkiyet, piyasa, eğitim gibi faktörler birer kurumsal yapı olarak ifade edilebilmektedir (Jessop ve Nielsen, 2003: 2). Kurum kavramı ile ilgili birçok bilim adamı tarafından değişik tanımlamalar yapılmıştır. Bu tanımlamalardan bazıları tablolu'de gösterilmiştir.

¹ Kurumcu düşünce günümüzde, yeni kurumsal iktisat çatısı altında birçok iktisadi düşünce okullarını kapsayacak şekilde etkinliğini sürdürmektedir. Bu okullar; Kamu Tercih Okulu, Anayasal İktisat, Avusturya Okulu, Freiburg Okulu, Mülkiyet Hakları Ekonomisi olarak sayılabilir.

Tablo 1. Kurum Kavramının Değişik Tanımları

Veblen	Geçmişten intikal eden, düşünce alışkanlıklarıdır.
Commons	Bireysel eylemin genişletilmesi, serbestleştirilmesi ve denetiminde ortaya çıkan toplu eylemdir.
Mitchel	Geniş kabul gören iyi düzeyde standartlaşmış sosyal alışkanlıklardır
Ayres	Menkibeler, geçmişten kalan inançlar, statü ve toplumun hiyerarşik düzeyine dayalı kuralların tümüdür.
Hamilton	Bir grubun alışkanlıkları ya da bir toplumun gelenekleri içerisine yerleşmiş; insanoğlunun faaliyetlerini biçimlendiren ve sınırlarını belirleyen formel ya da enformel yaptırımların eşlik ettiği, bir ölçüde hâkim ve sürekli olan bir sosyal alışkanlıklar demetidir.
North	Bir toplumda oyunun kurallarıdır; daha resmi bir dille, onlar insanların karşılıklı etkileşimlerini şekillendiren, insanlarca tasarlanmış sınırlayıcı kurallardır.
Williamson	"Oyunun kuralları" olarak tanımlamakta ve bu oyundaki oyuncuların (bireylerin) bu kurallara göre hareket ettiğini belirtmektedir.
Matthews	Sosyal-ekonomik hakları tanımlayan ve ekonomik yaşamda insanları yönlendiren kısıtlamalardır.

Kaynak: (Ata, 2009: 38-39).

Richter'e göre (2005: 171), neoklasik iktisada bakış açısından dolayı kurumsal iktisat kendi içerisinde farklılaşmaktadır. Buna göre eski kurumsal iktisat, rasyonel iktisadi aktörler üzerine kurulu neoklasik iktisat yaklaşımının terk edilerek bunun yerine iktisadi davranışın kültürel bağlam içerisinde meydana geldiğini varsayan yeni bir yaklaşımın benimsenmesi gerektiğini savunmuştur. Oysa yeni kurumsal iktisatçıların birçoğuna göre, rasyonel tercih üzerine standart neoklasik yaklaşım tamamen terk edilmek yerine, yeniden düzenlenmeli ve genişletilmelidir. Kurumsal iktisat, esasen neoklasik iktisat anlayışına alternatif fikirler üretmek üzerinde yoğunlaşan bir iktisadi düşünce sistemidir. Kurumsal iktisat ile neoklasik iktisat arasındaki en önemli fark kurum kavramına bakış açılarıdır. Buna göre neoklasik iktisadi düşünce akımında, veri olarak kabul edilen ve bireysel davranışlardaki etkisi göz ardı edilen kurum kavramı, kurumsal iktisatta hayati bir öneme sahiptir. Kurumsal iktisatta kurum, bireylerin ekonomik davranışlarının şekillenmesinde anahtar rolü üstlenmektedir (Commons, 1931: 652). Ayrıca iktisadi olaylar, neoklasik iktisatta, zaman ve mekandan bağımsız gerçekleşen ve statik bir özellik gösteren yapıdadır. Kurumcu iktisatta ise zaman ve mekana bağlı olarak ve sürekli bir değişim halinde olan bir şekilde yorumlanmaktadır (Keizer, 2007: 5). Genel olarak, kurumcu düşünce, iktisadi davranışlarla ilgili olarak neoklasik iktisadın, aşırı şekilde soyutlanmış analiz yöntemlerine, evrensel

ve statik bakış açısına karşı çıkmaktadır. İktisadi hayatta bireylerin değil kurumların ve grup davranışlarının önemini vurgulamaktadır (Ata, 2009: 68).

Mülkiyet kavramı, insanlığın ilk dönemlerinde yalnızca sahipliği ifade ederken, yerleşik hayata geçişle birlikte iktisadi ve siyasi düzen kurabilmek için yasalarla korunmuştur (Tuğlu Dur, 2022: 209). Mülkiyet hakları, bireylerin ekonomik yaşamda var olan kıt kaynakları daha etkin biçimde kullanabilmeleri için uygulanan kurumsal düzenlemeler olarak ifade edilmektedir. Bu kapsamda mülkiyet hakları, kaynakların, mal ve hizmetlerin sahipliğini, kullanımını ve el değiştirmesini kapsayan sosyal normlar şeklinde tanımlanmaktadır (Alchian ve Demsetz, 1973: 17) ve kurumsal yapının en önemli ayaklarından biri olarak gösterilmektedir (Bardhan, 2005: 500).

Yakın geçmişe kadar göz ardı edilen mülkiyet hakları teorisi, modern yaklaşım içinde hem Chicago Okulu'nda hem de Kamu Tercih Okulu'nda merkezi bir konuma sahiptir (Oğuz, 2003: 13). Armen Alchian, Harold Demsetz ve Ronald Coase tarafın geliştirilen mülkiyet hakları teorisi², piyasa sisteminde yer alan fiyat dışı kurumları piyasa sisteminin doğal bir parçası olarak kabul eder ve ekonomik gelişme, kaynak tahsisi gibi konularda etkisini ortaya koyar. Bugün her ne kadar mülkiyet hakları, hem iktisadi faaliyetlerin temeli olarak hem de iktisat biliminin bir alt dalı olarak kabul görse bile halen iktisat literatüründe önemli bir yere sahip değildir ve bu alanda yapılacak araştırma ve çalışmalara büyük ihtiyaç duymaktadır.

Mülkiyet Hakları Üzerine Literatür Taraması

Bu bölümde mülkiyet haklarının ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini analiz eden teorik çalışmaların, ampirik çalışmaların ve mülkiyet hakları ile diğer disiplinler arasındaki ilişkileri analiz eden ampirik çalışmaların literatür taramasına yer verilmiştir. Araştırılan literatür kapsamında çalışmaların benzer ve farklı yönleri genel hatları ile değerlendirilmiştir.

2 Mülkiyet Hakları Teorisi'ni geliştiren ve teoriye önemli katkılar yapan Armen Alchian'ın "*Some Economics of Property Rights*" ve Harold Demsetz'in "*Toward a Theory of Property Rights*" adlı çalışmaları "mülkiyet hakları teorisi"nin açıklanmasında ağırlıklı şekilde yer verdiğimiz kaynaklar olmuştur. Bununla birlikte her iki yazarın ortaklaşa olarak kaleme aldıkları "*The Property Right Paradigm*" adlı çalışmada hakların yapısı ve mülkiyet haklarının gelişimi ile ilgili analizlere yer verilmektedir. İlgili makale mülkiyet hakları teorisine ilişkin önemli katkılar arasında gösterilebilir (Alchian and Demsetz, 1973: 16-27).

Mülkiyet Haklarının Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkilerini Analiz Eden Teorik Çalışmalar

Mülkiyet hakları teorisinin temeli Adam Smith'in 1776'da yazdığı ünlü eseri olan "Ulusların Zenginliği" adlı çalışmasına dayanmaktadır. Söz konusu eserde özel sektörün kamuya göre daha verimli olduğu belirtilmiştir (Hanke, 1990: 5-6). Aynı eserde Smith, köprüler, yollar, kanallar, limanlar gibi hizmetleri özel sektörün verimli şekilde işletemeyeceğini kamunun işletmesi gerektiğini iddia etmiştir. Kar amacı olmadığı için bu hizmetlerin kamu tarafından gerçekleştirilmesinin toplumun geneline faydalı olacağını da vurgulamıştır (Smith, 1776). John Stuart Mill (1806-1873), 1848'de yayınlanan "Principles of Political Economy" adlı çalışmasında deniz fenerinin inşasının ve bakımının zarara yol açmayacaksa kamu tarafından işletilmesi gerektiğini ifade ederek Smith'in düşüncelerini desteklemiştir (Mill, 1848: 803). Sidgwick (1907), Pigou (1932), Samuelson (1964) ve Arrow (1969), Smith ve Mill'in başlattığı bu tartışmayı savunmuşlardır. Ancak Nobel ödüllü Ronald Coase'nin 1974 yılında yazdığı "The Lighthouse in Economics" adlı makalesi bu görüşleri altüst etmektedir. Coase, İngiltere ve Galler'de tarihsel olarak deniz fenerleri sistemini incelemiştir. Piyasa başarısızlığı argümanının aksine, deniz fenerleri devlet tarafından inşa edilmediğini ve işletilmediğini ortaya koyarak deniz fenerlerinin yalnızca devlet tarafından kurulabileceği tezini çürütmüştür.

Mülkiyet hakkının kapsamını araştıran çalışmalar incelendiğinde, Nakamura (1990), 1947 Anayasası'nın ekonomik faaliyet özgürlüğünü güvence altına almasının esasını ve kapsamını incelemiştir. Bu özgürlüğün, bireyin mesleğini ve ikametgahını seçme ve mülk sahibi olma veya elinde bulundurma hakkı olduğunu vurgulamıştır. Schmitz (1994), mülkiyet hukukunun evrimini araştırdığı çalışmasında, hakları korumanın bir yolu olarak sahiplenmeyi ve haklara erişimin düzenlenmesi gerektiğini savunmuştur. Schmitz'e göre, kaynaklar kıt olduğundan, onları ortak-mal olarak tutmak gelecek kuşaklara zarar verebilmektedir. Bac (1998), mülkiyet hakları rejiminin işlevine ilişkin içgörüler sunduğu çalışmasında, bir doğal kaynağı, aşırı kullanıldığında değer kaybeden ve en yüksek verimi elde etmek için verimli bir şekilde muhafaza edilmesi ve yönetilmesi gereken üretken bir varlık olarak ifade etmiştir. Mülkiyet hakları rejiminin, kaynağın başarılı yönetimi için önemli olduğu belirtilmiştir. Tezel (2004, 2005), mülkiyet hakkı ve temellerini araştırmıştır. Serbest piyasa koşullarında tarafların mutabık olduğu sürece her türlü mülkün el değiştirebileceğini, sahip olunan her şeyin serbestçe mübadele edilebileceğini, ilk edinimin meşru olması gerektiğini önemle vurgulamıştır. Bu çalışmalardan çıkan ortak sonuç mülkiyet haklarının hukuk

sisteminin ayrılmaz bir parçası olmasıdır. Literatürde mülkiyet hakları ve hukuk sistemi arasındaki ilişkiyi araştıran Levine (2005), Schmitz (2009), şahin (2009), Türe (2014) ve Leopardi Mello (2016)'nın çalışmalarında, hukuk sisteminin iyi işlediği ekonomilerde mülkiyet haklarının sınırlandırılmayacağı ve böylece ekonomik sistemi olumlu yönde etkileyeceği belirtilmiştir. Bu görüşlerin aksine mülkiyet ve imar haklarını araştıran Kocalar (2012), tescilli tarihi, kültürel ve tabiat varlıklarının korunması amacıyla, özel ve kurumsal mülkiyet ile imar haklarının sınırlandırılması gerektiğini savunmuştur.

Mülkiyet ve verimlilik arasındaki ilişkiyi araştıran teorik çalışmalar incelendiğinde Mises (1958), özel mülkiyetin bireylerin kendi üretim gücünün verimliliğini artırdığını ve bireylerin yaşam standardını desteklediğini vurgulamıştır. Benzer şekilde Demsetz (1966, 1967), mülkiyet haklarının alternatif kullanımlarının tüm zararlı ve faydalı etkilerinin değerinin, sahiplerine yükleneceğini ve böylece mülkiyet haklarının verimli bir şekilde kullanılabilceğini ifade etmiştir. Torstensson (1994), mülkiyet haklarının verimli kaynak tahsisinin ekonomik büyüme üzerinde doğrudan etkisi olduğunu değerlendirmiştir. Khan (1995), beklenen getirileri etkili bir şekilde korudukları için, insan sermayesini üretken faaliyetleri sürdürmeye iten şeyin mülkiyet hakları olduğunu söylemiştir. Bethell (2004), mülkiyet haklarının doğal ve felsefi kökenlerini araştırdığı çalışmasında, özel mülkiyetin verimli ve ahlaki sonuçlara vesile olacağını belirtmiştir. Dura (2006)'nın mülkiyet hakları ve verimlilik ilişkisine yönelik yaptığı literatür araştırmasının sonucu da bu çalışmalarını destekler niteliktedir. Bu çalışmalarda, özel mülkiyetten verimlilik aracılığıyla refaha doğru bir nedensellik ilişkisi kurulurken tam tersi, iktisadi gelişmenin iyi bir kurumsal yapı oluşturduğu ve nedenselliğin bu şekilde kurulmasının gerekli olduğu ilk kez Lipset (1960) tarafından ileri sürülmüştür. Lipset'in ekonomik büyümenin ülkelerde kurumsal yapıyı iyileştirdiğini söylediği hipotezi, Przeworski ve Limangi (1993) ve Barro (1989) tarafından ampirik testler yoluyla da desteklenmiştir.

Mülkiyet hakları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştıran çalışmaların başında gelen North (2002), güvenli mülkiyet haklarının piyasalar üzerindeki etkisini incelemiş ve uzun dönemli büyüme performansları içinde kurumların etkisine odaklanmıştır. North'a göre, informal ve güçlü bir yasal yapı uzun vadede piyasa başarısızlıklarını ve işlem maliyetlerini azaltacaktır. Verimli bir büyümenin gerçekteşmesiyle de güvenli mülkiyet haklarına sahip ekonomilerde uzun vadede ekonomik büyüme ve ilerleme sağlanabilecektir. Barrington (2002) ise özel mülkiyet hakları, ekonomik özgürlük ve refahın önemini vurguladığı çalışmasında, güvenli mülkiyet haklarına ve ekonomik özgürlüğe sahip ülkelerin, insan refahının çeşitli ölçütlerinde daha yüksek

düzelere ulaşabileceğini net bir şekilde ifade etmiştir. O'driscoll ve Hoskins (2003), çalışmalarında ekonomik gelişmede mülkiyet haklarının önemini vurgulamışlardır. Ülkelerin özel mülkiyet hakları iyi tanımlandığında, mülkü koruyan, piyasa fiyat sistemlerini iyileştiren ve ticaret engellerini azaltan kurumsal düzenlemeler uygulandığında gelişebileceğini ifade etmiştir. Sandefur (2006), Morris (2007), Aktan (2018), ve Scarpa (2019)'nın çalışmaları da bu sonuçları desteklemektedir. Bu çalışmalara farklı bir boyut kazandıran Locke (2013)'nin literatür temelli yapmış olduğu çalışmada eşit olmayan varlık/mülk dağılımının mülkiyet haklarının güvenliği ve genel olarak kurumların kalitesi üzerinde olumsuz bir etkisinin olacağı ve bunun da büyümeyi olumsuz etkileyeceği sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 2. Mülkiyet Hakları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi Üzerine Seçilmiş Teorik Çalışmalar

Yazar(lar)	Araştırma Amacı	Araştırma Bulguları
Levine (2005)	Mülkiyet hakları ve hukuk sistemi arasındaki ilişkiyi incelemektir.	Daha geniş bir düzeyde, içtihatları kucaklayan hukuk sistemlerinin daha iyi mülkiyet haklarına ve daha iyi finansal sistemlere sahip olduğu vurgulanmıştır.
Dura (2006)	Mülkiyet ve verimlilik ilişkisini araştırmaktır.	Çalışmada, özel mülkiyetin verimli, kamu mülkiyetinin ise verimsiz olduğunu belirten kuramın eleştirildiği ve buna ilişkin yapılan ampirik çalışmalarda mülkiyet ile verimlilik arasında mutlak bir ilişkinin saptanamadığı belirtilmiştir. Daha çok mülkiyet hakları teorisyenlerinin yaptıkları araştırmalarda, özel mülkiyetin daha verimli olduğu sonucuna ulaştıkları ifade edilmiştir.
Sandefur (2006)	21. asır Amerika'sında mülkiyet haklarının yeri ve önemini ortaya koymaktır.	Mülkiyet haklarından yoksun bir dünyanın, üretim noktasında pek de teşvik edici olmayacağı bulgusuna ulaşılmıştır. Özel mülkiyetin yalnızca bireyler için değil, aynı zamanda güvenli ve refah seviyesi yüksek bir toplum için de önemli olduğu belirtilmiştir.
Morris (2007)	Mülkiyet hakları iktisadını ortaya koymaktır.	Araştırma sonucuna göre, güvenli mülkiyet hakları sayesinde ticarete konu malların nasıl mübadele edileceği ve ortak mallar problemi çözüme kavuşabilmektedir. Mülkiyet haklarının ticarete ve dolayısıyla refaha katkısı ekonomik açıdan merkezi rol oynamaktadır.
Schmitz (2009)	İşlevsel mülkiyet ve gerçek adalet (sistemin adil olup olmaması durumu) arasındaki ilişkiyi araştırmaktır.	Mülkiyet hakları dağılımının başarılı olabilmesi için insanların, yetkiye sâhip olanların yani arama yapacak olanın kim olduğu konusunda uzlaşması gerektiği vurgulanmıştır. Bu durum, liberal toplumların neden refahın/huzurun arttığı yerler olduğunu açıklamaktadır.

Uzun (2009)	Türkiye’de mülkiyet haklarının iktisadi gelişme bakımından taşıdığı önemi ele almaktır.	Araştırma bulguları, mülkiyet hakları açısından en iyi olunan kategorinin fiziki mülkiyet hakları, en kötü olunan kategorinin ise fikri mülkiyet hakları olduğunu göstermektedir. Türkiye’nin kısa ve orta vadede mülkiyet haklarının korunması hususunda daha fazla atılım yapması gerektiği belirtilmiştir.
Şahin (2009)	Ulusalüstü İnsan Hakları Hukuku’nda ve Türk Anayasa Hukuku’nda mülkiyet haklarının sınırlandırılması sorununun ele almaktır.	Mülkiyet hakları, özel sınırlandırma ölçütlerine ilaveten hem sosyal ve ekonomik politika amacı ile hem de ekonomik reform ve sosyal adalet amacı ile sınırlandırılmaktadır. Bu durumun, mülkiyet haklarının niteliğini tartışmalı hale getirebilecek bir problem oluşturduğu belirtilmiştir.
Kocalar (2012)	Türkiye’de Mülkiyet ve İmar Haklarının Devrini araştırmak	Türk hukukunda 2004 yılında mevzuata giren imar hakları devri ve detaylı imar uygulamaları bulunmaktadır. Çalışmada, tescilli tarihi, kültürel ve tabiat varlıklarının bireysel ve kurumsal mülkiyetin kullanımında korunması için, özel ve kurumsal mülkiyet ve imar haklarının sınırlandırılması gerektiği belirtilmiştir.
Locke (2013)	Mülkiyet hakları ve büyüme arasındaki ilişkiyi literatür temelinde araştırmaktır.	İncelenen literatür, eşit olmayan varlık/mülk dağılımının mülkiyet haklarının güvenliği ve genel olarak kurumların kalitesi üzerinde olumsuz bir etkisi olacağı ve bunun da büyüme üzerinde olumsuz bir nakavt etkisi olacağı fikrini desteklemektedir.
Türe (2014)	Liberalizm, mülkiyet hakları ve hukuk devleti ilişkisini ortaya koymaktır.	Çalışmada 21.yy’ın başında liberalizm ile demokrasi ve hukuk devleti ilişkisinin bir kez daha değişime uğradığı, günümüzde ise, gelişme çerçevesinde, mülkiyetin korunması ve hukuk devletinin birlikte anlam kazandığı belirtilmiştir. Ekonomik gelişme için mülkiyetin korunması gerektiği ve hukuk devletinin onun baş koruyucusu olduğu iddiasının geçerliliğini sürdürmesi gerektiği vurgulanmıştır.
Leopardi Mello (2016)	Kamu malları ve ortak havuz kaynakları analizinde yer alan uygunluğa ilişkin konulara analitik bir kavramsal çerçeve oluşturmak için hukuk ve ekonomi perspektifinde mülkiyet hakları kavramını tartışmaktır.	Çalışma sonucunda ilk olarak, kaynakların kullanımı için hakların atanması söz konusu olduğunda, hakların sahiplenilme biçiminin önemli olduğu ve bunlarla sınırlı olmayan farklı yetkilendirme biçimleri olduğu vurgulanmıştır. İkinci olarak, bu tartışmada yasal nitelikte ayrılmaz bir unsur vardır, bir hukuk sistemine atıfta bulunmadan “haklar” ele alınamaz; kavramların kullanımı da dahil olmak üzere bu yasal boyut göz ardı edilemez.

Aktan (2018)	Mülkiyet hakkı ve organizasyonel performans ilişkisini analitik düzeyde incelemektir.	Mülkiyet, organizasyonel performansı belirleyen tek değil ama en önemli faktörlerden birisidir. Organizasyonel performansı ve daha geniş anlamda iktisadi performansı belirleyen iki temel faktör özel mülkiyet ve fonksiyonel rekabettir.
Scarpa (2019)	Zimbabve ve Botswana'da mülkiyet haklarının önemini ortaya koymaktır.	Bu çalışmada, Botswana hükümetinin mülkün özel mülkiyeti konusunda tarihsel olarak farklı bir yasal politika pozisyonu sergilediği görülmüştür. Zimbabve hükümeti, özel mülkiyeti güvence altına almanın değeri konusunda belirgin bir şekilde farklı bir pozisyon uygulamıştır ve bu, onu Botswana'da kurulan özel mülkiyet rejiminden çok farklı özel mülkiyetle ilgili bir dizi kamu politikası girişimine götürmüştür. Özel mülkiyetin büyük ölçekli yeniden dağıtımı ile iktisadi gelişmişlik seviyesinin artırılabilceği belirtilmiştir.

Kaynak: Bu tablo mevcut literatür temelinde yazar tarafından hazırlanmıştır.

Mülkiyet Haklarının Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkilerini Analiz Eden Ampirik Çalışmalar

Ülkelerin hedefledikleri büyüme oranlarına ulaşamaması ne yazık ki halen devam eden önemli bir sorundur. Ülkelerde büyüme oranlarının revize edilmesi gerekli hale gelmiş ve uluslararası kuruluşlar, gelişmekte olan ülkelerin gelişmesi için tavsiyelerde bulunmuştur. İyi politika önerilerinin bile kötü koordine edilmiş kurumsal yapılar nedeniyle bazı ülkelerin istedikleri sonuçları elde etmelerine yardımcı olamayacağı açıktır (Knack ve Keefer, 1995). Bu nedenle, son yıllarda özellikle kurumsal yapının büyüme oranları üzerindeki etkilerine odaklanan bazı ampirik çalışmalar yapılmaktadır.

Torstenson (1994), 68 gelişmiş ve gelişmekte olan ülke üzerine yaptığı çalışmada 1976-1985 döneminde mülkiyet hakları ile iktisadi büyüme arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Mülkiyet hakları korunmadığında beşeri sermaye verimliliği ve yatırımların olumsuz etkilendiği, ancak mülkiyet hakları korunduğunda beşeri sermaye verimliliği ve yatırımlardaki artışa paralel olarak ekonomik büyümenin gerçekleştiği sonucuna ulaşılmıştır. Literatürde bu çalışmaya benzer şekilde, mülkiyet haklarının sermaye ve yatırım aracılığıyla ekonomik büyüme sağladığını savunan başka çalışmalar vardır. Örneğin, Dinçer (2007), 1982-1997 döneminde 79 ülke üzerinde mülkiyet hakları ile ekonomik büyüme ilişkisini araştırmıştır. Çalışmada, mülkiyet hakları konusunda daha az güvence sağlandığında, beşeri ve fiziki sermayenin ekonomik

büyüme üzerindeki etkisinin düşük, mülkiyet haklarının güvencesinin yüksek olduğunda ise sermayenin büyüme etkisinin yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Johnson ve diğerleri (2002), mülkiyet haklarının garanti altına alındığı bir ekonomide yatırımlar yapıldığında, ekonomik büyümenin buna bağlı olarak olumlu etkilendiğini bulmuşlardır.

Goldsmith (1995), mülkiyet hakları ve iktisadi büyüme ilişkisini incelediği çalışmasında, güvenli mülkiyet haklarına sahip ülkelerde, büyümenin olumlu etkilendiği, ancak mülkiyet hakkının yeterince güvenli olmadığı ekonomilerde ise, büyüme oranının daha düşük seviyede seyrettiği sonucuna ulaşmıştır. Leblang (1996), ekonomik büyümenin, ülkeden ülkeye neden farklılık gösterdiğini, 1960-1990 yılları arasındaki verileri kullanarak Yatay Kesit Yöntemi ile araştırmıştır. Çalışma bulgularına göre, mülkiyet haklarının yeterince korunduğu ekonomilerde daha hızlı ekonomik büyüme gerçekleşmektedir. Norton (1998), yoksul ülkeler üzerine yaptığı çalışmasında, mülkiyet hakları ile iktisadi büyüme arasında pozitif bir ilişki olduğunu bulmuştur. Svensson (1998), 1960-1985 döneminde 101 ülke üzerinde kesitsel analizi uygulayarak mülkiyet hakları, ekonomik büyüme, yatırım ve siyasi istikrarsızlık ilişkisini incelemiştir. Politik istikrarsızlığın düşük yatırım ve büyüme seviyelerine yol açtığı, iyi tanımlanmış mülkiyet hakları sisteminin, siyasi istikrarsızlığı önleyerek ekonomik büyümeyi hızlandırıcı etkiye sahip olduğu belirtilmiştir. Clague ve diğerleri (1996), 95 ülkede 1970'den 1992'ye kadar olan dönemde ekonomideki varlıklar üzerindeki mülkiyet güvencesinin ekonomik performansı nasıl etkilediğini araştırmışlardır. Genel olarak, yatırımı ve büyümeyi baskılayanın bu hakların güvencesizliği olduğu sonucuna varılmıştır. Richardson (2005), 2000-2003 periyodunda Zimbabwe'de yaşanan ekonomik buhranın sebebinin, mülkiyet hakları ihlalleri olduğunu belirtmiştir. Ayrıca regresyon analizi yapılan çalışmada, 1961-2003 döneminde, şahsi toprak mülklerinde yapılan sınırlandırmaların büyümeyi olumsuz etkilediği, güvenli mülkiyet hakları ile ekonomik performans arasında pozitif ve anlamlı bir ilişkinin varlığına ulaşılmıştır. Kramo (2015), mülkiyet hakları ile iktisadi büyüme arasındaki ilişkiyi Batı Afrika Ekonomik ve Parasal Birlik ülkelerinde araştırmıştır. Çalışmada, 1995-2013 döneminde mülkiyet hakları ile ekonomik büyüme arasında uzun vadede aynı yönlü ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkinin varlığı bulunmuştur.

Mülkiyet haklarının AB ve OECD ülkelerindeki iktisadi büyüme üzerine etkilerini araştıran çalışmalardan Ata ve Şahbaz (2013), 27 AB üyesi ülkeler üzerine yaptıkları çalışmada, mülkiyet haklarının iktisadi büyüme etkisini Yatay Kesit Yöntemi ile araştırmışlardır. Çalışmada, mülkiyet haklarında oluşan iyileşmelerin, iktisadi büyümeyi artırdığı sonucuna ulaşılmıştır. Haydaroğlu (2015), 2007-2014 dönemine için AB ve OECD ülkeleri üzerine Panel

Sınır Testi (PARDL) analizi yaptığı çalışmasında, mülkiyet haklarının bu ülkelerin ekonomik büyümesini pozitif etkilediği sonucuna ulaşmıştır. Ünlükaplan ve İnce (2019), mülkiyet hakları ve iktisadi büyüme ilişkisinin yönünü AB ve OECD ülkelerinde 2009-2017 dönemi için Panel Veri Analizi ile incelemişlerdir. Çalışmada, güvenli mülkiyet hakları sağlanan ekonomilerde ekonomik büyümenin pozitif olduğu belirtilmiştir. AB ve OECD ülkeleri üzerine yaptığı çalışmada İnce (2019) ve sadece OECD ülkeleri üzerine yaptıkları çalışmada Cebula (2011) ve Çinkılıç (2016) benzer sonuçlara ulaşmışlardır. Bu çalışmaların ortak noktası AB ve OECD ülkelerinde mülkiyet haklarındaki iyileşmelerin ekonomik performansı artırdığı yönündedir.

Mülkiyet haklarının iktisadi büyüme üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğu sonucuna varan ampirik çalışmalar arasında Scully (1988), Levine ve Renelt (1992), Knack ve Keffer (1995), Lane ve Tornell (1996), Clague ve diğerleri (1996), Gould ve Gruden (1996), Park ve Ginarte (1997), Sala-i-Martin (1997), Norton (1998), Hall ve Jones (1999), Thompson ve Rushing (1999), Acemoğlu ve diğerleri (2000), Vijayaraghavan ve Ward (2001), Claessens ve Laeven (2002), Barro ve McCleary (2003), Easterly ve Levine (2003), Kanwar ve Evenson (2003), Glaeser ve diğerleri (2004), Falvey ve diğerleri (2006), La Porta ve diğerleri (2007), Kerekes ve Williamson (2008), Kama (2009) ve son zamanlarda McLennan ve Le (2011), Karhan ve Çayın (2019)'ın çalışması vardır.

Bu çalışmalardan farklı olarak Tornell (1997)'in içsel kurumsal değişimi neo-klasik büyüme modeline dahil ederek mülkiyet haklarının ekonomik performansa etkisini araştırdığı çalışması, ortak mülkiyetten özel mülkiyete geçişi ve ardından ortak mülkiyete geri dönüşü içermektedir. Bu döngüde, ekonomi grupların özel karları savunmak için kurumlar yaratma maliyetine katlanmaya degecek kadar zenginleştğinde özel mülkiyete geçiş gerçekleşir. Ardından, ekonomi çok zengin hale geldiğinde, rant arayışı karlı hale gelir ve çıkar gruplarının aşınmasına yol açarak ekonomiyi ortak mülkiyete geri getirir. Bu döngünün ilk evresinde büyüme hızı artmakta, ikinci evresinde azalmakta, üçüncü evresinde ise minimum seviyesinde sabit kalmaktadır. Swilam (2017) ise çalışmasında mülkiyet hakları ve iktisadi büyüme arasında herhangi bir ilişki bulamamıştır. (Samuel (2011) tarafından yapılan daha yakın tarihli bir araştırma, mülkiyet haklarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin Sahra Altı Afrika (SSA) ülkeleri için aslında olumsuz olduğu sonucunu göstermiştir. Çalışmada, Sahra Altı Afrika'da çoğu yeniliğin doğası gereği taklitçi veya uyarlayıcı olabileceği, bu nedenle daha güçlü mülkiyet hakları sağlamanın, yerli firmalar pahasına yabancı firmaları korumuş olabileceği belirtilmiştir. Bu çalışmaların ortak noktası mülkiyet haklarının her zaman ekonomik performansı etkilemediğini/artırmadığını göstermesidir.

Öte yandan iktisat literatüründe mülkiyet haklarını genel olarak ele alan çalışmaların yanında mülkiyet haklarının alt dalı olan fikri/sınai mülkiyet haklarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin incelendiği çalışmalar da vardır. Örneğin, Park ve Gınarte (1997) çalışmalarında, fikri mülkiyet haklarındaki artışın Ar-Ge yatırımlarını ve fiziki sermaye yatırımlarını artırdığı sonucuna ulaşmışlardır. Thompson ve Rushing (1999), 1975-1990 döneminde 55 gelişmiş ve gelişmekte olan ülkede patent koruma ile büyüme arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Çalışma bulguları, gelişmiş ekonomilerde patent korumanın ekonomik büyümeyi olumlu etkilediğini göstermektedir. Maskus (2000), ülkelerin gelişmişlik düzeyine göre fikri mülkiyet haklarının korunmasının ekonomik büyümeye etkisinin değişebileceğini ve teknolojik gelişme, yenilik gibi faktörlerin ekonomik gelişmeyi etkileyebileceğini belirtmiştir. Chong ve Calderon (2000), mülkiyet hakları ile iktisadi büyüme arasındaki ilişkiyi inceledikleri çalışmalarında, ulusal düzeydeki kurumların, güvenli mülkiyet hakları ile ekonomik büyüme üzerinde doğrudan ve pozitif bir etkisinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Kanwar ve Ehvansen (2003), 1981-1985 ve 1986-1990 dönemi olmak üzere iki araştırma periyodunda ekonomik büyüme, Ar-Ge harcamaları ve fikri mülkiyet hakları ilişkisini araştırmışlardır. Çalışmada, mülkiyet haklarının teknolojik yenilikler üzerinde önemli etkisinin olduğu, fikri mülkiyet güvencesinin Ar-Ge yatırımlarını olumlu etkilediği bulgusuna ulaşılmıştır. Hu ve Png (2013), 1981-2000 döneminde 72 ülkedeki 54 imalat endüstrisi üzerine yaptıkları çalışmalarında fikri mülkiyet haklarının yüksek gelirli ülkelerde daha hızlı büyümeye yol açtığı sonucuna ulaşmışlardır. Sattar ve Mahmood (2011), 1975-2005 döneminde 38 ülke için fikri mülkiyet hakları ve ekonomik büyüme ilişkisini araştırdıkları çalışmada fikri mülkiyet haklarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin önemli olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Parlak-yıldız ve Güvel (2015)'e göre, fikri mülkiyet haklarının korunmasındaki artış iktisadi büyümeyi ve Ar-Ge yatırımlarını artırmaktadır. Lerner (2009) ise bu çalışmalardan farklı olarak, patentleri korumanın yenilikler ve ekonomik büyüme üzerinde çok az olumlu etkisi olduğunu bulmuştur. Janjua ve Samad (2007) yaptıkları çalışmada fikri mülkiyet haklarının ekonomik büyümeye katkısı olmadığı sonucuna ulaşmışlardır. Bu da gösteriyor ki literatürde daha çok fikri mülkiyet haklarının ekonomik performansı artırdığı bulguları yer alsa da ekonomik performansa etkisi olmayan çalışmalar da yer almaktadır.

Tablo 3. Mülkiyet Hakları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi Üzerine Seçilmiş Ampirik Çalışmalar

Yazar/ lar	Yöntem/ ler	Zaman Aralığı	Örneklem Grubu	Değişkenler	Araştırma Amacı	Araştırma Bulguları
Saenz and Lewer (2005)	Panel Veri Analizi	1990-2002	101 Ülke	Reel GSYH, İşgücü, Reel sermaye, Ticaret (ihracat ve ithalat toplamı), Beşeri sermaye (25 ve üzeri orta eğitimli nüfus), Mülkiyet hakları endeksi.	Neo-klasik büyüme teorisi kullanılarak ve 1990-2002 döneminde mülkiyet haklarının büyüme üzerindeki etkisi test edilmiştir.	Vatandaşları güvenli ve yasal mülkiyet haklarına sahip olan ülkeler, daha zayıf mülkiyet haklarına sahip ülkelere göre daha hızlı büyüme eğilimindedir.
Janjua ve Samad (2007)	EKKY	1960-2005	10 Orta Gelirli Gelişmekte Olan Ülke	Büyüme oranları, Nüfus artışı, Yatırım, Ticaret, Enflasyon, Eğitim, IPR endeksi, Ekonomik özgürlük endeksi, Siyasi ve sivil özgürlük hakları endeksi.	Fikri mülkiyet hakları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemektedir.	Fikri mülkiyet sisteminin Pakistan dahil orta gelirli gelişmekte olan ülkelere ekonomik büyüme sürecine katkıda bulunmadığını ortaya koymaktadır.
Kama (2009)	Panel Veri Analizi	1970-2005	Seçili Ülkeler	Kişi başına GSYH, Kamu harcamaları, Yasal yapı ve mülkiyet hakları, Sağlık para, Kamu bankalarının payı, Eğitim süresi, Dışa açıklık, Demokrasi endeksi.	Politik kurumların ve mülkiyet hakları kalitesinin, büyüme üzerindeki etkisini araştırmaktadır.	Mülkiyet hakları ve kanunların kalitesi ile ekonomik büyüme arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki bulunmuştur.
Cebula (2011)	Panel EKKY	2004-2007	OECD Ülkeleri	Kişi başına düşen GDP, Mülkiyet hakları endeksi, Net ihracat, Faiz oranı, Politik istikrar.	Mülkiyet hakları özgürlüğünün kişi başına reel ekonomik büyüme üzerindeki etkisini incelemektedir.	Daha yüksek düzeyde mülkiyet hakları özgürlüğünün, kişi başına düşen reel ekonomik büyümeyi artırdığı bulunmuştur.
Deniz (2014)	Panel Veri Analizi	2001-2011	66 Ülke	Reel GSYİH Büyüme, Özel Mülkiyet Endeksi.	Özel mülkiyet hakları ve iktisadi büyüme arasındaki ilişkiyi araştırmaktadır.	Mülkiyet hakları ile büyüme arasında kısa dönemde pozitif, uzun dönemde negatif ilişki bulunmuştur. Bu negatif ilişkinin nedeni uzun dönemde büyümenin temel belirleyicisinin mülkiyet hakları olmadığı şeklinde açıklanmıştır.
Çin-kılınç (2016)	Yatay Kesit Analizi	2014	32 OECD Ülkesi	Kişi Başına Düşen GSYH, Fiziki Sermaye Değişimi, Beşeri Sermaye Birikimi, İşgücüne Katılım Oranı, Dış Ticaret Açıklığı, Uluslararası Mülkiyet Hakları Endeksi.	32 OECD ülkesinin mülkiyet haklarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisi analiz etmektedir.	Güvenli mülkiyet haklarına sahip ülkelere, ekonomik büyümenin de pozitif olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Swilam (2017)	Granger Neden-sellik Analizi	2000-2015	Hindistan	Mülkiyet hakları, Patent, Ticari marka ve tasarım, GDP, Doğrudan yabancı yatırımlar, Ar-Ge, İhracat.	Fikri mülkiyet hakları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştırmaktır.	Bağımlı ve bağımsız değişkenler arasında hiçbir pozitif, negatif veya nedensellik ilişkisinin belirlenemediği sonucuna ulaşılmıştır.
Gürbüz (2019)	Panel Veri Analizi	2007-2017	Türkiye ve BRICS Ülkeleri	GDP Büyüme oranı, Mülkiyet hakları endeksi (yasal ve politik çevre, fiziksel mülkiyet hakları, fikri mülkiyet hakları (Fikri Mülkiyet Haklarının Korunması, Patent Korunması, Telif Haklarına Yönelik Korsanlık)).	İktisadi büyüme ve fikri mülkiyet hakları arasındaki ilişkiyi araştırmaktır.	Uzun dönemde fikri mülkiyet hakları endeksindeki bir artışın iktisadi büyümeyi olumlu etkilediği kısa dönemde ise bir etkisinin olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.
İnce (2019)	Panel Veri Analizi	2019-2017	AB ve OECD Ülkeleri	İktisadi büyüme, İş-gücü, İnsani Gelişme İndeksi, Beşeri sermaye, Mülkiyet hakları endeksi, Ticaret hacmi (ihracat ve ithalat toplamı).	Mülkiyet hakları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemektir.	Çalışma bulguları, mülkiyet hakları ve iktisadi büyüme arasında aynı yönlü ilişki olduğunu göstermektedir.
Karhan ve Çayın (2019)	Panel Veri Analizi	2007-2017	Meksika, Türkiye, Endonezya ve Nijerya	Kişi başına düşen GSYH, Doğrudan yabancı yatırımlar, Uluslararası Mülkiyet Hakları İndeksi.	Mülkiyet haklarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisini araştırmaktır.	Doğrudan yabancı sermaye yatırımları ve mülkiyet hakları kişi başı GSYİH üzerinde olumlu etkiye sahiptir.

Kaynak: : Bu tablo mevcut literatür temelinde yazar tarafından hazırlanmıştır.

Mülkiyet Haklarının Diğer Disiplinler Üzerindeki Etkilerini Analiz Eden Ampirik Çalışmalar

İktisat literatüründe mülkiyet hakları üzerine yapılan ampirik çalışmalarda farklı yollar izlendiği görülmektedir. Çoğu çalışmada mülkiyet haklarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisi incelenirken sınırlı sayıda çalışmada diğer disiplinler üzerindeki etkisi araştırılmıştır.

Chopra ve Gulati (1997), mülkiyet hakları ve çevre arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Hindistan üzerine yapmış oldukları çalışmada EKKY kullanarak, çevresel bozulma ile gelişmekte olan bir ülkede nüfusun bir bölgeden diğerine hareketi arasındaki bağlantıları incelemişlerdir. Ortak mülkiyet kaynakları üzerinde, mülkiyet haklarının uygulanmasını amaçlayan kurumların oluşturulmasının, kırsal ve kentsel çevre arasındaki dengesizliği düzelttiği sonucuna ulaşılmıştır. Benzer şekilde Kerekes (2011), 1982-2005 yılları arasında mülkiyet hakları ile çevresel kalite arasındaki ilişkiyi Regresyon Analizi ile incelemiştir. Bu makale, arazi ve suya ilişkin mülkiyet haklarında olduğu gibi, mülkiyet haklarının güvenliğindeki artışların, çevre kalitesinde iyileşmelere

yol açtığını göstermektedir. Esty ve Porter (2005) 1995-2000 dönemi için, 71 yüksek, orta ve düşük gelirli ülkelere Regresyon Analizi uygulayarak, kentsel partikül seviyeleri ve kükürt dioksit ve GSYİH birimi başına enerji kullanımı ile ölçülen çevresel performansı yönlendiren faktörleri ampirik olarak belirlemeyi amaçladığı çalışmasında diğerlerinden farklı olarak kurumların çevresel performans üzerinde sınırlı bir etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Leger (2006), mülkiyet hakları ve inovasyon arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. 1970-1995 dönemi için 24 sanayileşmiş ve 44 gelişmekte olan ülke üzerinde inovasyonun belirleyicilerini tanımlamak amacıyla Panel Veri Analizi uygulamıştır. Araştırma bulgularına göre, fikri mülkiyet hakları ile Ar-Ge arasındaki korelasyon, sanayileşmiş ülkeler ve tam örneklem için yüksek ve anlamlı iken gelişmekte olan ülkeler için düşük ve anlamlıdır. Benzer şekilde Gooroochurn ve Hanley (2007), 1998-2000 dönemi için Birleşik Krallık üzerine uyguladığı Anket Yöntemi ile 8.000'den fazla firmaya ait veri kullanarak firmaların inovasyon dış kaynak kullanımı kararlarını belirlemede işlem maliyeti ve mülkiyet haklarının önemini araştırmışlardır. Mülkiyet hakkının işlem maliyetinden daha baskın olduğu, işlem maliyeti süreç yeniliği için daha önemli iken mülkiyet haklarının ürün yeniliği ile uğraşan firmalar için daha önemli olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Weinhold ve Nair-Reichert (2008), 1994-2000 döneminde 53 ülke üzerine EKKY uygulayarak, iyi gelişmiş bir orta sınıf ve etkili fikri mülkiyet haklarının varlığının, ülkeler arasında yerel yeniliği teşvik eden faktörler kadar alakalı olup olmadığını incelemişlerdir. Mülkiyet haklarındaki dışsal varyasyonun yenilik için öngörücü güce sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Papageorgiadis ve Sharma (2016), 1998-2011 dönemini kapsayan çalışmalarında, 48 ülkede Panel Veri Analizi uygulayarak fikri mülkiyet hakları ve yenilik arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Hem fikri mülkiyet hakları düzenlemelerinin hem de fikri mülkiyet haklarının gücünün inovasyon üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ezzeddine ve Hammami (2018), 10 gelişmekte olan ülke üzerine 1985-2015 dönemi için Panel Veri Analizi uygulayarak fikri mülkiyet haklarının yenilik üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Fikri mülkiyet hakları eşliğinin yenilik üzerinde önemli bir etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Krul (2020), 1995-2015 döneminde Sabit Etkiler Analizi uyguladığı çalışmasında, fikri mülkiyet hakları ve yeşil teknolojilerin inovasyonu arasındaki rolü keşfederek iklim değişikliği tartışmasına katkıda bulunmaya çalışmıştır. Sonuçlar fikri mülkiyet haklarının sürdürülebilir inovasyon sürecinde ihmal edilebilir olmadığını göstermektedir. Benzer şekilde Chen ve Puttitanun (2005), Sweet ve Eterovic Maggio (2015) ve Gaberli (2018)'nin yaptıkları çalışmalarda fikri mülkiyet haklarının inovasyonu olumlu etkilediği yönünde sonuçlara ulaşılmıştır. Bu

sonuçlardan farklı olarak Hudson ve Minea (2013), 1980-2009 döneminde Panel Pürüzsüz Eşik Regresyon Modeli uyguladıkları çalışmada 62 gelişmekte olan ülkede mülkiyet haklarının inovasyon üzerindeki etkisinin, daha önce düşünülenden daha karmaşık olduğu ve hem mülkiyet haklarının hem de kişi başına düşen GSYİH'nin başlangıç seviyelerine bağlı olarak önemli doğrusal olmayan durumlar gösterdiği sonucuna varılmıştır. Boldrin ve Levine (2009), yenilikçi faaliyetleri korumanın yalnızca keşif dönemi için önemli olduğunu ve uzun vadede mülkiyet haklarını korumanın, azalan getiriler ve daha az gelişmiş ekonomilerin ithal ürünleri ne lde taklit edebileceği nedeniyle zarar verebileceği sonucuna ulaşmıştır.

Keefe (2007), 1980-2004 döneminde regresyon analizi yaparak Çin'in hızlanan büyümesinde farklı faktörlerin rolünü araştırmıştır. Bu analiz, resmi mülkiyet haklarının bulunmamasına rağmen, hükümetin yatırımcı getirilerini artırmaya yönelik destek ve kamulaştırma riskini azaltmaya yönelik güvenilir hamleler aracılığıyla güvenli bir yatırım ortamı yaratmada mülkiyet haklarının önemli bir role sahip olduğunu ortaya koymuştur. Ojah ve diğerleri (2010), Kenya, Tanzanya ve Uganda'da 2000-2002 döneminde 860 firmada mülkiyet hakları ve yatırım arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Çalışmada, mülkiyet haklarının, dış finansman, i finansman, firma büyüklüğü ve ihracat yönelimi, yatırım kararının önemli belirleyicisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Green ve Moser (2012), 2001-2007 döneminde Madagaskar zerine yaptıkları çalışma güvenli mülkiyet hakları ile firma düzeyinde yatırım arasındaki bağlantıyı desteklemektedir.

Diğer çalışmalardan farklı olarak, Branstetter ve diğerleri (2005), 1982-1999 yılları arasında 16 ülkeyi kapsayan araştırmalarında, çok uluslu şirketlerin mülkiyet haklarının yüksek düzeyde korunduğu ülkelere daha fazla teknoloji transferi uyguladıklarını ortaya koymuşlardır. Davidson (2005), Asya'da 1997-1998 döneminde yaşanan finansal krizi mülkiyet hakları kapsamında araştırmıştır. Araştırmada mülkiyet hakları güvencesinde oluşan aksaklıklar ile finansal kriz arasında anlamlı bir ilişki olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Jiang (2021), 2002-2009 döneminde 154 ülke üzerine uyguladığı Panel Veri Analizi ile mülkiyet hakları güvenliğinin turizm endüstrisi performansı üzerindeki etkisini araştırmıştır. Mülkiyet hakları güvenliğinin turizm endüstrisi performansı üzerinde en önemli etkiye sahip olduğu, bunu kıyafet ve ticaret özgürlüğünün takip ettiği bulunmuştur.

Tablo 4. Mülkiyet Hakları ve Diğer Disiplinler Üzerine Seçilmiş Ampirik Çalışmalar

Yazar/lar	Yöntem/ler	Zaman Aralığı	Örneklem Grubu	Değişkenler	Araştırma Amacı	Araştırma Bulguları
Chen ve Puttitanun (2005)	Panel Veri Analizi	1975-2000	64 Gelişmekte Olan Ülke	Patent verileri, Fikri mülkiyet hakları indeksi, Ar-Ge harcamaları, Patent başvuruları/patent sayısı, Ekonomik özgürlük indeksi, Eğitim verisi, Nüfus, Ticaret hacmi.	Gelişmekte olan ülkelerde fikri mülkiyet hakları ve inovasyon arasındaki ilişkiyi incelemektir.	Fikri mülkiyet haklarının yenilikleri olumlu etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.
Eklund (2008)	EKKY	1995-2005	Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkeler	Ülke borsa endeksleri, Dünya pazarı indeksi, Mülkiyet hakkı koruması, İadeler, Ülke bazında aylık borsa getirisi. Temettüpler için düzeltilmiş ve ABD doları cinsinden ulusal borsa endeksleri, dünya piyasası getirisi.	Kurumsal yönetim konularını yatırım perspektifinden ele almaktadır. Mülkiyet haklarının kalitesinin ve yatırımcı korumasının sermaye maliyetini nasıl etkilediğini araştırmaktadır.	Gelişmekte olan ülkelerde gerekli getiri oranının önemli bir bölümünün, mülkiyetin ve sözleşmelerin zayıf kurumsal korumasıyla açıklanabileceği sonucuna ulaşılmıştır.
Silvera (2009)	Lojistik Regresyon Analizi	1995-2005	135 Ülke	Mülkiyet Hakları, Demokrasi, İş Özgürlüğü, Kentleşme, GDP.	Demokrasi ve iş özgürlüğünün mülkiyet hakları üzerindeki etkisini araştırmaktadır.	Demokrasi ve iş özgürlüğünün mülkiyet haklarını olumlu etkilediğini ancak mülkiyet haklarının demokrasiyi etkilemediğini göstermektedir.
Sweet ve Eterovic Maggio (2015)	Panel Veri Analizi	1965-2005	94 Ülke	Fikri mülkiyet hakları indeksi, Patent hakları indeksi, Kişi başına düşen GDP, Beşeri sermaye, Politika indeksi, Ticari açıklık, Kamu harcamaları, Nüfus, Ülke arazi alanı.	Fikri mülkiyet haklarının inovasyon üzerindeki etkisini test etmektedir.	Daha güçlü fikri mülkiyet yasalarının, bir ülkenin üretken sınırlarını genişletme ve zımni ve açık yenilikçi ilerlemeleri uygulama yeteneği üzerinde olumlu bir etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır.
Gaberli (2018)	Panel Veri Analizi	1996-2014	G-7 Ülkeleri	Yüksek teknoloji ihracatının mamul mal ihracatı içindeki % payı, Fikri mülkiyet hakları için yapılan ödemeler dengesinin GSYH içindeki % payı, Ar-Ge harcamalarının GSYH içindeki % payı, Ekonomik karmaşıklık indeksi.	G-7 ülkelerinde, fikri mülkiyet haklarına yapılan ödemelerin ve Ar-Ge harcamalarının yüksek teknoloji ihracatına etkisini incelemektedir.	Fikri mülkiyet haklarına yapılan ödemeler, Ar-Ge harcamaları ve ekonomik karmaşıklık indeksi ile yüksek teknoloji ihracatı arasında pozitif ilişki bulunmuştur.

Çoban (2019)	Panel Veri Analizi	2007-2014	AB Ülkeleri	Mülkiyet Hakları Endeksi, Ticari Açıklık Oranı, Kamu Eğitim Harcamalarının GSYİH İçindeki % Payı, İşsizlik Oranı, Enflasyon Oranı, Refah Endeksi.	Mülkiyet haklarının refah üzerindeki etkisini araştırmaktır.	Mülkiyet haklarının korunaklılığındaki gelişmelerin refah düzeyini pozitif etkilediği bulgusuna ulaşılmıştır.
Van (2020)	Basit Doğrusal Regresyon Modeli	2010-2018	Afrika	Mülkiyet Hakları Endeksi, Ekonomik Özgürlük Endeksi.	Mülkiyet haklarına erişimin ekonomik özgürlüğe yol açtığını ampirik olarak göstermektedir.	Mülkiyet hakları ile ekonomik özgürlük arasında pozitif bir ilişki bulunmuştur.
He, Tan, Liu ve Zhang (2020)	Sabit Etki Analizi	2008-2016	Çin	Kurumsal finansal performans (Tobin Q), Çevre düzenlemesi (atık su, atık gaz, atık hava), Mülkiyet haklarının korunması, Toplam varlık büyüklüğü, Ana işletme geliri, Varlık/yükümlülük oranı.	Porter hipotezine ve teşvik edici mülkiyet hakları teorisine dayanarak, mülkiyet haklarının korunması, çevresel düzenlemeler ve kurumsal finansal performans arasındaki ilişkiyi incelemektir.	Porter hipotezinin Çin'deki imalat işletmeleri için geçerli olmadığı ancak mülkiyet hakları ortamının kademeli olarak iyileştirilmesiyle, Porter hipotezinin gelecekte Çin'de daha fazla endüstride desteklenme olasılığının artacağı tahmin edilmiştir.
Hartwell ve Korovkin (2021)	Zaman Serisi Analizi	1992-2019	Rusya	En iyi bankaların varlıkları, İmalat için iş anketi, Sözleşme uygulanabilirliği, Mevduatın M2'ye oranı, Dow Jones iade Günlüğü getirileri, Döviz kuru, Hükümet onayı, Vadeli faiz oranları, Sanayi üretim endeksi, Enflasyon, Politik risk oranı, Kayıtlı işsizlik oranı, Hisse senedi piyasası, VIX endeksi.	Bankacılık sektörü ve mülkiyet hakları arasındaki ilişkiyi ortaya koymaktır.	Mülkiyet hakları ile mevduat arasında keskin bir negatif ilişki bulunmuştur. Mülkiyet haklarındaki her artış için, Ruslar bankacılık sektöründen uzaklaşmış ancak daha sık olarak mülkiyet haklarındaki her düşüş, mevduatlarında %2 ve (tüketiciler için) %24'lük bir alt sınır arasında artışlarla sonuçlanmıştır.
Khurshid, Rauf, Calin, Qayyum, Mian, ve Fatima (2021)	Panel ARDL ve OLS Yöntemi	2000-2018	AB Ülkeleri	Kişi başına GSYH, Kentsel nüfus, patent başvuruları, Marka başvuruları, ticari açıklık, Enerji tüketimi, Vergi geliri, Çevre politikası sıklığı indeksi, Karbon dioksit emisyonu, Sera gazları.	Ticari markaların ve eko-patentlerin karbon emisyonları üzerindeki etkisini incelemektir.	Ticari markaların emisyonları %16'dan %35'e düşürmekte ve sera gazı emisyonlarını azaltarak hava kalitesini iyileştirmektedir. Patentler ise tüm modellerde %1 ve %5 önem seviyelerinde bölgenin çevresine olumlu katkıda bulunmaktadır.

Kaynak: Bu tablo mevcut literatür temelinde yazar tarafından hazırlanmıştır.

Sonuç ve Değerlendirme

Ekonomik büyüme/kalkınma ile ilgili son dönem iktisat yazılarında, ekonomik dışı faktörlerin/göstergelerin (non-economic factors) önemi üzerinde durulmaktadır. Bu bağlamda, ekonomik büyümenin temel belirleyicisinin ülkelerin siyasi, hukuki, kurumsal dinamiklerinin sosyal ve kültürel fenomenler olduğu görüşü birçok bilim adamı tarafından tartışılmakta ve savunulmaktadır. Özellikle gelişmiş ve zengin ülkelerin iktisadi performanslarının altındaki temel faktörlerin başında ekonomik göstergelerden ziyade ekonomik olmayan faktörlerin, yani güçlü ve kaliteli kurumsal yapının etkili olduğu ifade edilmektedir. Buna göre, kurumsal yapılar, ekonomik aktörlerin davranışlarına sınırlama getirebilmekte, yönlendirebilmekte ve motive edebilmektedir. Dolayısıyla güçlü ve etkili kurumsal yapılar, ekonomik tercih ve davranışlarda da daha doğru, etkin kararlara yol açarak refaha katkı sağlamaktadır.

Mülkiyet hakları, kurumsal yapının önemli dinamiklerinden biridir ve mülkiyet hakları ile iktisadi büyüme arasında güçlü bir ilişkinin olduğu yaygın olarak kabul edilen bir görüştür. Buna göre güvenli mülkiyet haklarının sağlanması, kaynak israfını önlemekte, piyasa bozulmalarının giderilmesini mümkün kılmakta ve pozitif dışsallıklar yaratarak iktisadi büyümeye yol açmaktadır. Ayrıca garantili etkin mülkiyet haklarının varlığı, ekonomik yaşamdaki belirsizliği ve işlem maliyetlerini azaltmakta, finansal kaynakların bir araya gelmesini kolaylaştırmakta, teknolojik bilgi akışlarını hızlandırmakta ve nihayetinde girişimcileri teşvik ederek uzun vadede iktisadi büyüme sağlamaktadır. Kısacası, bu hakların daha iyi korunduğu kurumsal yapılar, verimlilik, iktisadi büyüme ve ekonomik kalkınma gibi sonuçlar üzerinde etkili olabilmektedir.

Mülkiyet hakları ve ekonomik büyümeye ilişkin yapılan teorik çalışmalar genelde kamu ve özel mülkiyetin birbirlerinden farklı özellikler sergilediğini ifade etmekte, kamu ekonomisinin işleyişi ile piyasa yapılarındaki farklılıklara vurgu yapmakta ve buradan hareketle genel olarak kamunun özel sektöre kıyasla verimsiz işlediği sonucuna ulaşmaktadır. Söz konusu çalışmalar, güçlü mülkiyet haklarının dünyanın en yoksul insanların yoksunluğunu azaltma eğilimindeyken, zayıf mülkiyet haklarının dünyanın en yoksul insanların yoksunluğunu artırma eğiliminde olduğunu belirtmiştir. Mülkiyet haklarına ilişkin vatandaşları güvenli ve yasal mülkiyet haklarına sahip olan ülkeler, daha zayıf mülkiyet haklarına sahip ülkelere göre daha hızlı büyüme eğilimindedir. Sonuç itibarıyla mülkiyet hakları ve ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişki olduğu genel yargısına ulaşılabilmektedir.

Mülkiyet hakları gibi soyut olan bir kavramın ölçülebilmesi, özellikle son yıllarda bazı kurumlar tarafından ekonomik özgürlüğün ana bileşenlerine yönelik indekslerin hesaplanmasıyla mümkün olmuştur. Bu indeksler sayesinde, ülkeler arasında mülkiyet haklarının karşılaştırılmasından ziyade mülkiyet haklarının iktisadi büyüme, refah gibi ekonomik büyüklüklere ilişkin etki düzeyinin ampirik olarak araştırılmasını sağlamıştır. Mülkiyet hakları ve ekonomik büyümeye ilişkin yapılan ampirik çalışmalarda, teorik olarak ortaya atılan iddiaların bu çalışmalar neticesinde tam olarak doğrulandığı ve mülkiyet hakları ile iktisadi büyüme arasında genel olarak güçlü bir korelasyonun varlığı söz konusu olabilmektedir.

Mülkiyet hakları ve diğer disiplinler üzerine yapılan çalışmaların literatürde sınırlı sayıda olduğu açıktır. Bunun temel nedeni olarak birçok ülkede mülkiyet haklarının iktisadi büyüme üzerindeki güçlü etkisinin henüz farkına varılmamış olması veya mülkiyet haklarına gerekli önemin gösterilmemiş olmasından kaynaklı olabilmektedir. İktisat literatüründeki mülkiyet hakları ve diğer disiplinler üzerine yapılan sınırlı sayıda çalışmalar göstermektedir ki güvenli mülkiyet hakları sadece ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir katkı sağlamamakta, bununla birlikte inovasyon, çevre, turizm, ekonomik özgürlükler gibi faktörlere de pozitif katkı sağlamaktadır. Söz konusu bu faktörlerdeki iyileşmeler zaten dolaylı da olsa ülke ekonomisine değer katabilecektir.

Sonuç olarak, literatürde mülkiyet haklarının ekonomik büyüme üzerine etkisinin az olduğunu ya da olumsuz olduğunu belirten çalışmalar olsa da bu çalışmalar sınırlı sayıdadır. Teorik ve ampirik düzeyde yapılan çalışmalar ve araştırmalar belli yönlerden eleştirilmeye müsait olsa bile, bu çalışmalar çoğundan elde edilen ortak sonuç, mülkiyet haklarının korunduğı kurumsal yapılar ve ekonomiler daha müreffef, daha gelişmiş ve daha zengin toplum olma özelliğı göstermeleridir. Bu yönü ile güçlü mülkiyet haklarının, ekonomik büyümeye/kalkınmaya yol açacağı tezi farklı ülke ve ülke grupları üzerinde günümüzde ve sonrasında araştırılması ve çalışılması gereken önemli bir konu olarak ifade edilebilir.

Kaynakça

- Acemoğlu, D., James, A. R. and Simon, J. (2000). The colonial origins of comparative development: An empirical investigation. *American Economic Review*, 91, 1369-1401.
- Acemoğlu, D., Johnson, S. and Robinson, J. A. (2004). *Institutions as the fundamental cause of long-run growth*. Cambridge: NBER Working Paper.
- Alchian, A. and Demsetz, H. (1973). "The property right paradigm." *Journal of Economic History*, 33(1), 16-27.

- Arrow, K. J. (1969). The organization of economic activity: Issues pertinent to the choice of market versus nonmarket allocation. *The analysis and evaluation of public expenditure: The PPB system*, 1, 59-73.
- Ata, A. Y. (2009). *Kurumsal iktisat çerçevesinde yolsuzluğun fırsat ve motivasyonları: AB ülkeleri üzerine bir inceleme*, İstanbul: İktisadi Araştırmalar Vakfı Yayınları.
- Ata, A. Y. ve Şahbaz, A. (2013). Mülkiyet hakları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki: AB ülkeleri üzerine ampirik bir inceleme. *Sosyoekonomi*, 9(20), 161-180.
- Bac, M. (1998). Property rights regimes and the management of resources. *Natural Resources Forum*, 22(4), 263-269.
- Bardhan, P. (2005). Institutions matter, but which ones? *Economics of Transition*, 13(3), 499-532.
- Barrington, G. (2002). Private property rights, economic freedom, and well-being. *Economic Education Bulletin*, XLII(11), 1-7.
- Barro, R. (1989). Economic growth in a cross section of countries. *National Bureau of Economic Research*, 3120, 1-25.
- Barro, R. J. and McCleary, R. M. (2003). Religion and economic growth across countries. *American Sociological Review*, 68(3), 760-781.
- Bethell, T. (2004). Private property and human nature. *Economic Education Bulletin*, XLIV(11), 1-8.
- Boldrin, M. and Levine, D. (2009). *Against Intellectual Monopoly*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Branstetter, L., Fisman, R., and Foley, C. F. (2005). Do stronger intellectual property rights increase international technology transfer? Empirical evidence from US firm-level panel data. *The Quarterly Journal of Economics*, 121(1), 321-349.
- Cebula, R. J. (2011). The impact of property rights freedom on economic growth: evidence from the OECD nations, *Journal of Economics Research*, 2(1), 1-10.
- Chen, Y. and Puttitanun, T. (2005). Intellectual property rights and innovation in developing countries. *Journal of Development Economics*, 78, 474-493.
- Chong, A. and Calderon, C. (2000). Institutional quality and poverty measures in a cross-section of countries. *Economics of Governance*, 1, 123-135.
- Claessens, S. and Laeven, L. (2002). Financial development, property rights, and growth. *The Journal of Finance*, 58(6), 2401-2436.
- Clague, C., Keefer, P., Knack, S. and Olson, M. (1996). Property and contract rights in autocracies and democracies. *Journal of Economic Growth*, 1(2), 243-276.
- Coase, R. (1974). The Lighthouse in Economics. *Journal of Law and Economics*, 17(2), 357-376.
- Coase, R. (1998). The new institutional economics. *The American Economic Review*, 88(2), 72-74.
- Chopra, K. and Gulati, S. C. (1997). Environmental degradation and population movements: The role of property rights. *Environmental and Resource Economic*, 9, 383-408.
- Commons, J. R. (1931). Institution Al Economics. *American Economic Review*, 21(4), 648-657.
- Çoban, M. N. (2019). Mülkiyet hakları ve refah ilişkisi: AB ülkeleri üzerine panel veri analizi. *UİİİD-IJEAS*, 24, 185-196.
- Çinkılınç, R. (2016). *Mülkiyet hakları ve ekonomik büyümeye etkileri: Seçilmiş OECD ülkeleri üzerine bir uygulama*. Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep.
- Davidson, S. (2005). The 1997-98 Asian Crisis: A property rights perspective. *Cato Journal*, 25(3), 567-582.

- De Soto, H. (1990). *The other path: The invisible revolution in the third world*, New York: NY Basic Books.
- De Soto, H. (2000). *The mystery of capital. Why capitalism triumph in the west and fails everywhere else*. New York: Basic Books.
- Demsetz, H. (1966). Some aspects of property rights. *Journal of Law And Economics*, 9, 61-70.
- Aktan, C. C. (2018). Mülkiyet hakları iktisadi: Mülkiyet yapısı ve iktisadi performans arasındaki ilişki, *HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 7(19), 423-445.
- Demsetz, H. (1967). Towards a theory of property rights. *The American Economic Review*, 57(2), 347-359.
- Deniz, H. (2014). Teori ve uygulama özel mülkiyet hakları ve iktisadi büyüme arasındaki ilişki. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Diñçer, O. (2007). The effects of property rights on economic performance. *Applied Economics*, 39(7), 825-837.
- Dura, Y. C. (2006). Mülkiyet-verimlilik ilişkisi: Mülkiyet hakları teorisi. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 13(2), 225-236.
- Dura, Y. C. (2006). Mülkiyet-verimlilik ilişkisi: Uygulamalı (ampirik) çalışmalar. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 26, 1-20.
- Easterly, W. and Levine, R. (2003). Tropics, germs and crops: How endowments influence economic development. *Journal of Monetary Economics*, 50(1), 3-39.
- Eklund, J. E. (2008). *Corporate governance, private property and investment*. Jönköping University Jönköping International Business School, Jönköping.
- Esty, D. C. and Porter, M. E. (2005). National environmental performance: an empirical analysis of policy results and determinants, Faculty Scholarship Series, *Environment and Development Economics*, 10, 391-434.
- Ezzeddine, S. and Hammami, M. S. (2018). Retraction nonlinear effects of intellectual property rights on technological innovation. *Journal of Economic Integration*, 33(2), 1337-1362.
- Falvey, R., Foster, N. and Greenaway, D. (2006). Intellectual property rights and economic growth. *Review of Development Economics*, 10(4), 700-719.
- Gaberli, Ü. (2018). G7 ülkelerinde fikri mülkiyet haklarına yapılan ödemeler ve Ar-Ge harcamalarının yüksek teknoloji ihracatına etkisi: Bir Panel Veri Analizi. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 641, 667-682.
- Glaeser, E. L., La Porta, R., Lopez-De-Silanes F. and Shleifer, A. (2004). Do institutions cause growth? *Journal of Economic Growth*, 3(9), 271-303.
- Goldsmith, A. A. (1995). Democracy, property rights and economic growth. *The Journal of Development Studies*, 32(2), 157-174.
- Gooroochurn, N. and Hanley, A. (2007). A tale of two literatures: Transaction costs and property rights in innovation outsourcing. *Research Policy*, 36(10), 1483-1495.
- Gould, D. M. and Gruden, W. C. (1996). The role of intellectual property rights in economic growth. *Journal of Development Economics*, 48, 323-350.
- Green, A. and Moser, C. (2012). Do property rights institutions matter at the local level? Evidence from Madagascar. *Journal of Development Studies*, 1-15.
- Gürbüz, Y. E. (2019). *Kurumsal iktisat çerçevesinden fikri mülkiyet hakları ve ekonomik büyüme*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Hall, R. E. and Jones, C. I. (1999). Why do some countries produce so much more output per worker than others? *The Quarterly Journal of Economics*, 114(1), 83-116.

- Hanke, S. S. (1990). Özelleştirme Tercihi: Bir Analiz. (Çev. C. Can Aktan), Erişim adresi: <http://www.canaktan.org>.
- Hartwell, C. A. and Korovkin, V. (2021). Contracting in a void: the role of the banking sector in developing property rights in Russia. *The Quarterly Review Of Economics And Finance*, 82, 113-127.
- Haydaroğlu, C. (2015). The relationship between property rights and economic growth: An analysis of OECD and EU countries. *Law and Economics Review*, 6(4), 217-239.
- Hayek, F. A. (1973). *Law, legislation and liberty*. London: Taylor and Francis.
- He, W., Tan, L., Liu, Z. J. and Zhang, H. (2020). Property rights protection, environmental regulation and corporate financial performance: Revisiting the Porter Hypothesis. *Journal of Cleaner Production*, 264, 1-11.
- Hu, A. G. and Png, I. P. (2013). Patent rights and economic growth: Evidence from cross-country panels of manufacturing industries. *Oxford Economic Papers*, 65(3), 675-698.
- Hudson, J. and Minea, A. (2013). Innovation, intellectual property rights, and economic development: A unified empirical investigation. *World Development*, 46, 66-78.
- İnce, C. (2019). *Mülkiyet hakları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki: AB ve OECD ülkeleri üzerine ampirik bir inceleme*, Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
- Janjua, Z. P. and Samad, G. (2007). Intellectual property rights and economic growth: The case of middle income developing countries. *The Pakistan Development Review*, 46(4), 711-722.
- Jessop, B. and Klaus, N. (2003). Institutions and Rules. *Research Papers Network Institutional Theory*, 11(3), 1-11.
- Jiang, Y. (2021). Property rights, economic freedom and international tourism: evidence from three panel data models. *Economics*, 30, 1-29.
- Johnson, S., McMillan, J. and Woodruff, C. (2002). Property rights and finance. *American Economic Review*, 92(5), 1335-1356.
- Kama, Ö. (2009). *Kurumlar ve mülkiyet hakları iktisadı: Üç deneme*. Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Kanwar, S. and Ehvansen, R. (2003), Does intellectual property protection spur technological change. *Oxford Economic Papers*, 55, 235-264.
- Karhan, G. ve Çayın, M. (2019). Mülkiyet haklarının ekonomik büyüme üzerindeki rolü: Ampirik bir uygulama, *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 10(1), 246-253.
- Keefer, P. (2007). Governance and economic growth in China and India. L. Alan Winters and Shahid Yusuf (Ed.). *Dancing with Giants* (s. 211-264). Washington: World Bank.
- Keizer, P. (2007); "The Concept of Institution in Economics and Sociology, A Methodological Exposition", *Utrecht School of Economics Tjalling C. Koopmans Research Institute, Discussion Paper Series 07-25*, November.
- Kerekes, C. B., 2011. Property Rights and Environmental Quality: A Cross-Country Study, *The Cato Journal*, 31(2), 315-338.
- Kerekes, C. B. ve Williamson, C. R. (2008). Unveiling De Soto's Mystery: property rights, capital formation, and development. *Journal of Institutional Economics*, 4(3), 299-325.
- Khan, Z. B. (1995). Property rights and patent litigation in early nineteenth-century America. *The Journal of Economic History*, 55(1), 58-97.

- Khurshid, A., Rauf, A., Calin, Qayyum, S., Mian, A. H. and Fatima, T. (2021). Technological innovations for environmental protection: role of intellectual property rights in the carbon mitigation efforts. Evidence from western and southern Europe. *International Journal of Environmental Science and Technology*, 19(1), 3919-3934.
- Knack, S. ve Keefer, P. (1995). Institutions and economic performance: Cross country tests using alternative institutional measures. *Economics and Politics*, 7: 207-227.
- Kocalar, A. C. (2012). The transfer of property and development rights in Turkey, *MEGARON Yıldız Technical University Faculty of Architecture E-Journal*, 7(Ek 1), 27-38.
- Kramo, G. K. (2015). Property rights and economic growth in OAPI countries: Case of WAE-MU Countries. *Asian Journal of Humanities and Social Studies*, 3(06), 515-524.
- Krul, R. (2020). *Intellectual property and the environment: an unused opportunity*. Master's Thesis International Political Economy, Radboud Universiteit, Holland.
- Lane, P. R. and Tornell, A. (1996). Power, growth, and the voracity effect. *Journal of Economic Growth*, 1(2), 213-241.
- La Porta, R., Lopez-De-Silanes, F., and Shleifer, A. (2007). The economic consequences of legal origins. *Journal of Economic Literature*, 4(2), 285-332.
- Leblang, D. A. (1996). Property rights, democracy and economic growth. *Political Research Quarterly*, 49(1), 5-26.
- Leger, A. (2006). Intellectual Property Rights and Innovation in Developing Countries: Evidence from Panel Data. *Proceedings of the German Development Economics Conference*, 17, Berlin.
- Leopardi Mello, M. T. (2016). Property rights and the ways of protecting entitlements - an interdisciplinary approach. *Revista de Economia Contemporanea*, 20(3), 430-457.
- Lerner, J. (2009). The empirical impact of intellectual property rights on innovation: Puzzles and Clues. *American Economic Review*, 99, 343-348.
- Levine, R. and Renelt, D. (1992). A sensitivity analysis of cross-country growth. *American Economic Review*, 82(4), 942-63.
- Levine, R. (2005). Law, Endowments and Property Rights. *Journal of Economic Perspectives*, 19(3), 61-88.
- Lewer, J. J. and Saenz, M. (2005). Property rights and economic growth: Panel data evidence. *Southwestern Economic Review*, 27, 157-165.
- Lipset, S. M. (1960). *Political man: The social bases of politics*. New York: Doubleday.
- Locke, A. (2013). *Property rights and development briefing: Property rights and economic growth*. London: Briefing Paper.
- Maskus, K. E. (2000). *Intellectual property rights in the global economy*. Washington: Institute For International Economics.
- Merrill, T. W. (2002). The Demsetz Thesis and the evolution of property rights. *Journal of Legal Studies*, 31(S2), 331-338.
- McLennan, P. G. and Le, Q. V. (2011). The effects of intellectual property rights violations on economic growth. *Modern Economy*, 2(2), 107-113.
- Mill, J. S. (1848). *Principles of Political Economy*. New York: Longmans, Green and Co.
- Mises, L. V. (1958). *Liberty and property*. Alabama: Ludwig von Mises Institute.
- Morris, A. P. (2007). The economics of property activities and the right to property. *Law And Contemporary Problems*, 53(2), 1-12.

- Nee, V. (1998). Norms and networks in economic and organizational performance. *American Economic Review*, 88(3), 85-89.
- Nekbakhtshoev, N. (2016). *Institutions and property rights reform: Explaining variation in outcomes of land tenure reform in cotton producing areas of Tajikistan*. Doctora Thesis, Indiana University, Indiana.
- North, D. C. (1991). Institutions. *The Journal of Economic Perspectives*, 5(1), 97-112.
- North, D. C. and Thomas, R. P. (1973). *The rise of the western world: A new economic history*, Cambridge: Cambridge University Press.
- North, C. D. (2002). *Kurumlar, kurumsal değişim ve ekonomik performans*. (çev: G. Çağalı Güven), İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları.
- Norton, S. (1998). Poverty, property rights, and human well-being: A cross national study. *Cato Journal*, 18 (2), 233-245.
- O'driscoll, G. P. and Hoskins, L. (2003). Property rights the key to economic development. *Policy Analysis*, 482, 1-17.
- Ojah, K., Gwatidzo, T. and Kaniki, S. (2010). Legal Environment, Finance Channels and Investment: The East African Example. *The Journal of Development Studies*, 46(4), 724-744.
- Park, W. G. and Ginarte, J. C. (1997). Intellectual property rights and economic growth. *Contemporary Economic Policy*, 15(3), 51-61.
- Parlakıyıldız, F. M. ve Güvel, E. A. (2015). Fikri mülkiyet hakları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki: G8 ülkeleri üzerine bir uygulama, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24(2), 75-92.
- Papageorgiadis, N. and Sharma, A. (2016). Intellectual property rights and innovation: A panel analysis. *Economics Letters*, 141, 70-72.
- Pigou, A. C. (1932). *The Economics of Welfare*. London: Macmillan.
- Przeworski, A. and Fernando, L. (1993). Political regimes and economic growth. *Journal of Economic Perspectives*, 7(3), 51-69.
- Richardson, C. J. (2005). How the loss of property rights caused Zimbabwe's collapse. *Cato Institute Economic Development Bulletin*, 4(2), 1-4.
- Richter, R. (2005), The new institutional economics: Its start, its meaning, its prospects. *European Business Organization Law Review*, 6, 161-200.
- Rodrik, D. and Subramanian, A. (2003). The primacy of institutions. *Finance and Development*, 40(2), 31-34.
- Rodrik, D. (2004). Getting Institutions Right. *Cesifo Dice Report*, 2(2), 10-15.
- Sala-i-Martin, X. (1997). I just ran two million regressions. *American Economic Review*, 87(2), 178-83.
- Samuel, A. (2011). Intellectual property rights, innovations, and economic growth in Sub-Saharan Africa. *Journal of Third World Studies*, 28, 231-236.
- Samuelson, P. A. (1964). Theoretical notes on trade problems. *The Review of Economics and Statistics*, 46(2), 145-154.
- Sandefur, T. (2006). *Cornerstone of liberty: Property rights in 21st century America*. (çev. Şeyma Akın). United States: Updated Edition.
- Sattar, A. and Mahmood, T. (2011). Intellectual property rights and economic growth: Evidences from high middle and low income countries, *Pakistan Economic and Social Review*, 49(2), 163-186.

- Scarpa, L. A. (2019). *The importance of property rights in the developing world: A study and comparison of Zimbabwe and Botswana*. Master's Thesis, City University of New York, New York.
- Schmitz, D. (1994). The institution of property. *Social Philosophy And Policy*, 11(2), 42-62.
- Schmitz, D. (2009). *Functional property*. Berlin: European Liberal Forum.
- Scully, G. W. (1988). The institutional framework and economic development. *Journal of Political Economy*, 96(3), 652-662.
- Sidgwick, H. (1907). *The Methods of Ethics*. Seventh Edition. New York: The Macmillan Company.
- Silvera, G. (2009). Is democracy property rights friendly? *Western Political Science Association*, 19-21, 1-18.
- Smith, A. (1776). *The wealth of nations*. New York: Alfred A. Knopf.
- Sweet, C. M. and Eterovic Maggio, D. S. (2015). Do stronger intellectual property rights increase inovation? *World Development*, 66, 665-677.
- Swilam, Y. (2017). *The potential of intellectual property rights for economic development*. Master Thesis ,Lund University, Sweden.
- Svensson, J. (1998). Investment, property rights and political instability: Theory and evidence. *European Economic Review*, 42(7), 1317-1341.
- Şahin, A. (2009). Ulusalüstü insan hakları hukukunda ve Türk anayasa hukukunda "mülkiyet hakkının sınırlandırılması" sorunu. *Liberal Düşünce Dergisi*, 53-54, 85-103.
- Tezel, E. (2004). Mülkiyet hakkı ve temelleri üzerine. *Liberal Düşünce Dergisi*, 12, 285-294.
- Tezel, E. (2005). Mülkiyet hakkı ve kullanımı, 13, 155-163.
- Thompson, M. A. and Rushing F. W. (1999). An empirical analysis of the impact of patent protection on economic growth: An extension. *Journal of Economic Development*, 24(1), 67-76.
- Tornell, A. (1997). Economic growth and decline with endogenous property rights. *Journal of Economic Growth*, 2, 219-250.
- Torstensson, J. (1994). Property rights and economic growth: An empirical study. *KYKLOS International Review for Social Sciences*, 47(2), 231-247
- Tuğlu Dur, D. (2022). Zenginliğe giden yolda mülkiyet hakları ve ekonomik özgürlüklerin rolü: Türkiye ekonomisi üzerine bir inceleme. *Liberal Düşünce Dergisi*, 105, 201-222.
- Türe, İ. (2014). Liberalizm, mülkiyet hakları ve hukuk devleti üzerine, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2(1), 357-369.
- Uzun, A. M. (2009). Mülkiyet hakları ve ekonomik gelişme. *İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 23(1), 291-308.
- Ünlükaplan, İ. ve İnce, C. (2019). Mülkiyet hakları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki: AB ve OECD ülkeleri üzerine ampirik bir inceleme, *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 28(2), 436- 450.
- Van, G. (2020). Property rights and economic freedom in Africa an econometric analysis, *Journal of Economics and Econometrics*, 64(2), 24-39.
- Vijayaraghavan, M. and Ward, W. A. (2001). Institutions and economic growth: Empirical evidence for a cross-national analysis. *Economics*, 1302, 1-25.
- Weinhold, D. and Nair-Reichert, U. (2008). Innovation, inequality and intellectual property rights. *World Development*, 37(5), 889-901.
- Williamson, O. E. (2000). The new institutional economics: taking stock, looking ahead. *Journal of Economics Literature*, 38, 595-613.

COVID – 19 Pandemisi Döneminde Kamu Diplomasisi ve Ulus Markalama: Çin ve Türkiye'nin Maske Diplomasisi*

Selahattin Ensar Öztürk** & Zeyneb Çağlıyan İçener***

Öz

COVID – 19 pandemisi, siyaseti ve toplumu etkileyen her alanda küresel çapta bir dönüşüme sebep olmuştur. Pandeminin ilk aylarında, gelişmişlik düzeyine bakılmaksızın pek çok devlet, sağlık alanında artan ekipman ihtiyacını karşılamak amacıyla söz konusu ekipmanları üreten ülkelerle diplomatik temas kurma çabasına girmiştir. Kamu diplomasisi ve ulus markalama arasındaki ilişkiye odaklanan bu çalışma, Çin ve Türkiye'nin COVID-19 pandemisi dönemindeki kamu diplomasisi politikalarını ve hususiyetle maske diplomasisi faaliyetlerini, bunların ulus marka algılarında ve imajlarında oluşturduğu etkilere de bakarak, karşılaştırmalı olarak incelemektedir. İki ülkenin maske diplomasisi faaliyetlerine yerel ve küresel düzeyde olumlu dönüşler olsa da, incelenen dönemde ilgili endekslerde ülke sıralamalarının benzer şekilde etkilenmediği görülmektedir. Virüsün çıkış yeri olması nedeniyle imajı zedelenmesine rağmen Çin'in Brand Finance Ulus Marka Endeksi'ndeki yerini muhafaza ettiği, hatta Anholt-Ipsos Ulus Marka Endeksi'ne göre sıralamasını yükselttiği, Türkiye'nin ise yoğun faaliyetlerine rağmen sıralamadaki yerinin gerilediği görülmektedir. Çalışma, kısa vadeli kamu diplomasisi faaliyetlerinin siyasi ve ekonomik meselelerden bağımsız olmadığını ve ulus markalama kavramının içini doldurmada yetersiz kaldığını iddia etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kamu Diplomasisi, Ulus Markalama, COVID-19 pandemisi, Maske Diplomasisi, Çin, Türkiye.

**Public Diplomacy and Nation Branding During the COVID-19 Pandemic:
The Mask Diplomacy of China and Turkey**

Abstract

The COVID-19 pandemic has caused a global-scale transformation in all areas affecting politics and society. In the first months of the pandemic, many states, regardless of their development level, sought to establish diplomatic contact with the countries that produce such equipment to meet the increasing need for healthcare equipment. Focusing on the relationship between public diplomacy and nation branding, this study comparatively examines China and Türkiye's public diplomacy policies, especially their mask diplomacy activities during the COVID-19 pandemic, looking at their impact on nation branding perceptions and images. Although there were positive local and global responses to the mask diplomacy activities of the two countries, it is seen that the country rankings in the relevant indices were not similarly affected during the period under review. Despite the damage to its image due to being the origin of the virus, China has maintained its place in the Brand Finance Nation Brands Index and even increased its ranking according to the Anholt-Ipsos Nation Brands Index, while Türkiye's ranking has regressed despite its intensive activities. The study argues that short-term public diplomacy activities are not independent of political and economic issues and are insufficient to define the concept of nation branding.

Keywords: Public Diplomacy, Nation Branding, COVID-19 Pandemic, Mask Diplomacy, China, Türkiye.

**İstanbul Ticaret Üni., SBE Yüksek Lisans Mezunu | sensar.ozturk@istanbulticaret.edu.tr
ORCID: 0000-0003-1681-3834 | DOI: 10.36484/liberal.1148073

***Doç. Dr. | İstanbul Ticaret Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü
zicener@ticaret.edu.tr | ORCID: 0000-0003-2382-972X
Liberal Düşünce Dergisi, Yıl: 28, Sayı:109, Kış 2023, ss.155-184.
Gönderim Tarihi: 24 Temmuz 2022 | Kabul Tarihi: 22 Şubat 2023

Giriş

Soğuk Savaşın bitimiyle neoliberalizmin hemen her alanda hâkimiyet kurduğu bir uluslararası düzene geçilmiştir. Bunu, getirdiği kavramsal bakış açısı ve pratikte işlevselleştirdiği kurallar ve kurumlar ile gerçekleştirmiştir. Bu çalışmaya konu olan kamu diplomasisi ve ulus markalama, neoliberal bir yaklaşımın uluslararası arenada etkin biçimde işlevselleştirdiği araçlardır. Uygulamalar paralelinde akademik literatürde de kamu diplomasisi ve ulus markalamanın gittikçe artan bir alâkaya matuf olduğu görülmektedir. Bu doğrultuda neoliberal bir dünyanın içinde şekillenen bu iki kavramın, farklı disiplinlerden doğup gittikçe birbirine daha da yaklaştığı söylenebilir. Kamu diplomasisi daha çok uluslararası ilişkilerden neşet etmişken ulus markalamanın pazarlama ve iletişim alanına dair teorilerden beslenerek kamu diplomasisinde markalama şeklinde gelişim gösterdiği görülmektedir. Küresel ekonominin seyri ve oldukça rekabetçi bir uluslararası piyasanın varlığı bu nüfuz etme durumunu etkileyen faktörlerdendir (Merickova, 2014: 354).

Kamu diplomasisinin de ulus markalamanın da liberal dünyaya ait kavramlarla bezenip bu kavramlardan beslendiği açıktır. Diyalog, işbirliği, uzlaşma, barış, ortak çıkarlar, karşılıklı bağımlılık gibi kavramlar bunlara örnek olarak sayılabilir. Çoğunlukla kamu diplomasisini ele alan çalışmaların tartışmayı Joseph Nye'in yumuşak güç kavramından yola çıkarak ele almaları bu sebeptendir. Nye'in tanımında gücün bir çeşidi olarak yumuşak güç, başkalarının sizin istediğiniz şeyleri istemesini sağlama yeteneğidir (Nye, 2002: 9). Kamu diplomasisi ise yabancı kamuoylarının tutumlarını etkileyebilme aracı olarak, yumuşak gücü harekete geçiren bir yöntem ve unsur olarak tanımlanmaktadır. Kamu diplomasisi kavramını günümüzdeki anlamı ile ilk kez 1960'lı yılların ortalarında kullanan Edmund Gullion kamu diplomasisini "dış politikanın oluşturulmasında ve yürütülmesinde kamuoyu tutumlarının etkisi" olarak tanımlanmıştır (Szondi, 2008: 2). Kamu diplomasisi bir başka tanımda, bir uluslararası aktörün ülkesi dışındaki kamuoyları ile etkileşim kurarak uluslararası ortamı yönlendirme gayreti olarak ifade edilmiştir (Cull, 2009: 12).

Ulus markalama kavramı ise, Simon Anholt'un "itibarın oluşturulması veya yönetilmesi için kimliğin tasarlanması, planlanması ve iletilmesi süreci" olarak tanımladığı markalama kavramından yola çıkarak ülke ve ulusların da markalanabileceği düşüncesine dayandırılmaktadır (Anholt, 2007: 4). Hükümetlerin belli bir ulus devlet imajı oluşturmaya yönelik planlı faaliyetler

¹Bu çalışma, Selahattin Ensar Öztürk'ün İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde Doç. Dr. Zeyneb Çağlıyan İçener danışmanlığında hazırladığı ve 13 Eylül 2022'de kabul edilen "COVID-19 Pandemisi Döneminde Yumuşak Güç, Kamu Diplomasisi ve Ulus Markalama İlişkisinin Mukayeseli bir Değerlendirmesi: Çin ve Türkiye Örnekleri" başlıklı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

yürütmesiyle ilgili olan ulus markalama (Bolin ve Ståhlberg, 2010: 82) kamu diplomasisi ile örtüşen noktalara sahip olmakla beraber yumuşak güç politikalarının ve kamu diplomasisi faaliyetlerinin etkili bir şekilde yönetilmesi için kritik bir araç olarak görülmektedir (Anholt, 2007: 12). Ulus markalamanın uluslararası ilişkiler alanına sirayet etmesinin evvelinde, uluslararası itibar/prestij/statü (*international reputation/prestige/status*) kavramları kullanılmaktaydı (Etzioni, 1962; Mercer, 1996; Keohane, 1999). Uluslararası itibar endeksleri bunu ölçme çabasının bir sonucu olarak literatürde kendine yer bulmuştur (Passow ve diğerleri, 2005; Fernandez-Crehuet ve diğerleri, 2019). 2010 sonrasında itibar ve statü meselesinin çalışmalarda yeniden ele alındığı görülmektedir (Dafoe, Renshon ve Huth, 2014; Weisiger ve Yarhi-Milo, 2015; Ward, 2017; Duque, 2018; Sundaram, 2020). Ayrıca literatürde “imaj oluşturma” (Hansen, 2015) ve “ulusal konumlandırma” (*national positioning*) (Gilmore, 2002, Iğsız, 2014) gibi kullanımlara da rastlıyoruz. Ulus markalamanın ve ulus markalama endekslerinin uluslararası ilişkiler literatüründe görece daha yeni olduğunu söyleyebiliriz. Ulus markalamayı özellikle Soğuk Savaş sonrası dönemde neoliberalizmin motoru olarak tanımlayarak ticari bir eylem olmasını tartışma konusu yapan çalışmalar literatüre önemli bir boyut katmaktadır (Jansen, 2008). İmaj odaklı modelde, devletin imajını güçlendirmek adına farklı kamuoylarıyla karşılıklı diyalog mekanizmalarını devreye sokmak yerine çoğunlukla tek taraflı bir iletişime başvurması eleştirilmektedir. Bu bağlamda, kamu diplomasisi ve ulus markalamanın ilişkisel boyutunun ortaya konmasının önemi ortaya çıkmaktadır.

Kamu diplomasisi ve ulus markalama arasındaki ilişkiyi inceleyen Szondi (2008), iki kavram arasındaki ilişkiyi ifade eden beş farklı görüş belirtmiştir: İlk görüşe göre, kamu diplomasisi ve ulus markalama tamamen farklı kavramlar olup, her iki kavramın farklı amaçları, stratejileri, araçları ve aktörleri olduğu belirtilmektedir (Szondi, 2008: 16). İkinci görüşe göre, kamu diplomasisi ulus markalamanın bir parçasıdır. Bu görüşün kamu diplomasisini daha stratejik hale getirmek, kamu diplomasisini görselleştirmek, ulusun rekabet gücünü arttırmak, yabancı kamuoylarına yönelik iletişimi sağlamak gibi faydaları belirtilmektedir. Öte yandan, bu görüşe göre ulus markalamanın kısa vadeli etkileri devlet için gerçekçi olmamakta, ulus markalama imaj odaklı olduğu için gerçekten ziyade imajlara aşırı vurgu yapılabilmektedir (Szondi, 2008: 21-23). Üçüncü görüş, ulus markalamanın kamu diplomasisinin bir parçası olduğu şeklinde olup ulus markalama, bu yaklaşımla yabancı halklara ulaşmada dinamik bir kamu diplomasisi aracı olarak nitelendirilmektedir. Bu görüş, ülkelerin büyükelçilik ağından faydalanarak hedeflenen kamuoylarının özelliklerini dikkate almak, herhangi bir olay ve uluslararası aktörden

kaynaklanan olumsuz algıları düzeltmek gibi avantajları beraberinde getirmektedir (Szondi, 2008: 25). Dördüncü görüş kamu diplomasisi ve ulus markalamasının farklı fakat örtüşen kavramlar olduğu şeklindedir. Sonuncu görüş ise, ulus markalama ve kamu diplomasisinin tamamen aynı kavramlar olduğu yönündedir. Bu görüşü savunan bazı akademisyenler, hem kamu diplomasisini hem de ulus markalamayı propagandanın eş anlamlısı olarak görme eğilimindedirler (Szondi, 2008: 29).

Jan Melissen'e (2005) göre, ulus markalama ve kamu diplomasisi büyük ölçüde birbirini tamamlamaktadır; her ikisi de dış kamulara yöneliktir (s. 20). Bu doğrultuda kamu diplomasisi faaliyet ve yöntemlerini en doğru şekilde değerlendirerek markalarını oluşturan ülkeler, yeni uluslararası sistem içerisinde güçlü bir imaj oluşturabilmektedir (Özkan, 2014: 3). Kamu diplomasisi, ulus markalamada araç olarak kullanıldığı kurguda uluslararası gündem oluşturmaya yönelik stratejik bir unsur olarak nitelenebilmektedir (Sheafer ve Gabay, 2009: 448). Bu yaklaşımla, kamu diplomasisi hükümetin uluslararası medyada ülke politikasının çerçevesini kontrol etmesinde stratejik rol oynayabilmektedir (Entman, 2008: 89).

Bu çalışmanın amacı, COVID-19 pandemisinin kamu diplomasisi ve ulus markalama üzerindeki etkilerini ortaya koymaktır. Neoliberal söylemin etkisiyle, kamu diplomasisinin devlet tekelinden çıkarak devlet dışı aktörlerin sürece daha aktif biçimde dâhil olmasının pandemi döneminde sekteye uğradığı ileri sürülebilir. Pandemi öncesinde küresel siyasal ve ekonomik rekabetin artmasıyla paralel olarak kamu diplomasisinin giderek geleneksel diplomasiden farklı bir seviyeye taşındığı gözlemleniyordu. Öyle ki kamu diplomasisinin aktörler, fikirler ve eylemler bakımından gittikçe daha fazla özelleşip çoğulculuğu bir süreç içerisindeydi. Pandemi bu süreci belli ölçüde yavaşlattı. Devletlerin tekrar ön plana çıktığı bir durum oluşturdu. Dünya pandemiyi mücadele ederken sınırlar kapatıldı, sağlık ekipmanlarına olan ihtiyaç arttı. Devletler mali kapasitelerinden bağımsız olarak gerekli tıbbi malzemeleri temin etmekte sorunlar yaşadı. Bu durum, ülkelerin dış yardımlar aracılığıyla kamu diplomasisi faaliyetleri yürütmesine zemin hazırlamıştır. Bu noktada kamu diplomasisi ile bağlantılı olan yumuşak gücü harekete geçiren maske diplomasisi kavramı ortaya çıkmıştır. Çalışma, pandemi krizi esnasında yürütülen maske diplomasisi faaliyetlerinin, faaliyetleri yürüten ülkeler adına ulus marka algılarında ve imajlarında nasıl bir etki sağladığını tespit etmeyi hedeflemektedir. Çalışmada maske diplomasisi, kamu diplomasisi, ulus markalama, dış yardımlar konuları Çin ve Türkiye örnekleri üzerinden incelenmiştir.

COVID-19 pandemisi esnasında dünyada en çok yardım yapan ilk üç ülke ABD, Çin ve Türkiye'dir (Koyuncu, 2021: 941). Çin ve Türkiye gelişmekte olan ülkelere yönelik benzer yumuşak güç politikaları sergilemeleri ve pandemi döneminde yürütmüş oldukları maske diplomasisi faaliyetlerinde görselliğe ve mesaja verdikleri önem nedeniyle birlikte incelenmeye uygun iki ülkedir. Vakaları ele alırken ülkelerin pandemi yönetimine değinildikten sonra, pandeminin başlamasıyla birlikte öne çıkan maske diplomasisi faaliyetleri, alınan olumlu-olumsuz tepkiler çerçevesinde incelenecektir. Çalışmamızda, kamu diplomasisinin hedeflediği halk üzerinde etki oluşturma çabasının dolaylı yönlerini de meseleye dâhil etmekteyiz. Elitlerin ve uluslararası kamuoyunun hedef ülkenin kamuoyunu etkileme hususunda etkin rol oynayabileceklerinin göz ardı edilmemesi gerektiğini düşünüyoruz. Dolayısıyla bu çalışma, maske diplomasisi faaliyetlerinin etkinliğini, kamuoyları üzerindeki dolaylı etkileri düşünüldüğünde devlet/hükümet yetkililerinin tavır, tutum ve açıklamalarını esas alarak ölçmenin önemli olduğu fikrinden hareket etmektedir. Bu bağlamda, hem geleneksel medyanın hem de sosyal medyanın devreye nasıl sokulduğu önemlidir. Çalışmada kamu diplomasisinin dış yardımlar boyutu ele alındığı ve de dış yardımlarda meselenin merkezinde devlet yetkilileri yer aldığı için, söz konusu aktörlerin tepkileri mevcut kamuoyu anketleriyle birlikte ortaya konacaktır. Bu ülkelerin yürüttüğü maske diplomasisine verilen tepkilere ek olarak söz konusu ülkelerin Anholt-Ipsos ve Brand Finance Küresel Marka Endekslerindeki sıralamalarına yer verilecektir.¹ Bu sıralamalara dayanarak yapılan bir karşılaştırma, kamu diplomasisinin etkinliğini farklı faktörleri de meseleye dâhil ederek tartışmak gerektiğini ortaya koyması bakımından önemlidir.

COVID-19 Pandemisi Döneminde Kamu Diplomasisi

Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) Çin Ülke Ofisi, Wuhan şehrinde, nedeni bilinmeyen solunum yolu hastalıkları vakalarının artmasıyla 7 Ocak 2020'de,

1 Anholt-Ipsos Ulus Marka Endeksi'nde ihracat, yönetim, kültür, insanlar, turizm, yatırım ve göç kategorilerindeki derecelendirmeler, her ulusun itibar gücünü belirlemek için genel bir toplam puanda gösterilmektedir. Araştırma sonucu toplanan puanlar yıl içerisindeki verilerden elde edilerek yılsonuna doğru yayınlanmaktadır. Araştırmada 20 panel ülkesinde çevrimiçi olarak 2020 yılında 20.000 görüşme gerçekleştirilmiş, 2021 yılında ise bu sayı 60.000 olmuştur. Ayrıca önceki yıllarda ilk sıralamalardaki ülkelerin detay bilgilerine yer veren endekste, 2021 yılında ilk kez ülke sıralamalarının ve puanlarının tam listesi yayınlanmıştır. Brand Finance Ulus Marka Endeksi, Anholt-Ipsos Ulus Marka Endeksinden farklı olarak ulus marka gücünü ölçerken yatırım, toplum, mal ve hizmetler kategorilerini de baz alarak hesaplamalara ülkelerin gayri safi yurt içi hasılasının eklendiği bir metodu izlemektedir. Brand Finance Ulus Marka Endeksi'nin hesaplanması beş adımda oluşmaktadır. Bu adımlar sırasıyla; ulus marka gücü, marka imtiyaz oranı, gelirler, ortalama sermaye risk oranı, marka değerlemesidir (Brand Finance, 2021). Son adımda, ulus markaların hesaplanan marka değerlerinden ileri gelen imtiyaz oranlarının, ulus marka gelirleri bağlamında geliştirilen istatistiksel formüller yardımıyla hesaplanmasıyla ulus marka değer endeksi oluşturulmaktadır (Nas, 2017: 143).

insanlarda daha evvel tespit edilmemiş yeni bir korona virüsün meydana çıktığını bildirmiştir. Vakaların yayılması ve tüm dünyayı etkilemesi nedeniyle COVID-19 salgını 11 Mart 2020’de pandemi olarak ilan edilmiştir (Dünya Sağlık Örgütü Avrupa Bölge Ofisi, 2020). Pandemi ile birlikte seyahat yasakları, karantina uygulamaları, olağanüstü hâl gibi uygulamalara gidilmiş, toplumsal dinamiklerde etkileri uzun soluklu olacak değişiklikler gözlemlenmiştir.

COVID-19 pandemisinin tüm dünyayı saran endişe ve korku ikliminde sınırlar kapatılmış, ülkeler arası diplomatik ilişkiler farklılaşma seyrine girmiştir. Böylece, devletlerin içe kapandığı, birlikte organize hareket etmek yerine kendi kaynaklarını kendi sınırları içinde seferber etmeyi öncelikle, kapasiteleri veya kapasite yoksunlukları ile kendi başlarına kaldıkları bir ara dönem başlamış oldu. Uluslararası organizasyonlar ise bu küresel krizi çömede beklenen etkin rolü gösteremediler. Bunlara dayanarak, 1990’larda hız kazanan küreselleşmenin ekonomik kriz, demokrasinin gerileyişi, göçmen karşıtlığı, otoriterleşme, Brexit süreci ve popülizmin yükselişi ile hızını kaybettiği ve son olarak küresel pandemi kriziyle de adeta bir duraksama sürecine girdiği söylenebilir. İlk defa bir salgının bu denli büyük bir dünya krizine dönmesinde küreselleşmenin bir çarpan etkisi gösterdiğinin altını çizmek gerekir. Aynı zamanda kaderin bir cilvesi olarak küreselleşme pandemiye çarparak mecburi bir yavaşlama yaşamaktadır.

COVID-19 pandemisinin çıktığı ve yaygınlaştığı ilk aylarda ülkeler pandemiyle mücadeleye yönelik çeşitli araçlara ihtiyaç duymuşlardır. Maskeler, ilaçlar, sağlık ekipleri, solunum cihazları, koruyucu ekipmanlar, aşular, ateş ölçüm cihazları, hastaneler, hastalık hakkında bilgilendirmeler gibi sağlık alanında öne çıkan ihtiyaçlar bunlara örnek olarak sayılabilir. Devletler mali kapasiteleri ne seviyede olursa olsun ihtiyaç duyulan ekipmanları tedarik etmekte problemler yaşamışlardır. Bu durumda bazı ülkeler için dış yardımlar kamu diplomasisi faaliyetlerine uygun bir zemin oluşturmuştur. Pandemiyle birlikte kamu diplomasisinin sağlık diplomasisi başlığı altında COVID-19 diplomasisi, maske diplomasisi ve aşı diplomasisi gibi alt başlıklarla ön plana çıktığını görüyoruz.

Sağlık diplomasisi bağlamında Peter Bourne (1978), sağlık ve tıbbın uluslararası ilişkileri geliştirmenin bir aracı olarak önemli rol oynayacağını, özellikle sağlık başta olmak üzere belirli meselelerin, diyalog kurmanın ve diplomatik engeller arasında köprü oluşturmanın temeli olabileceğini savunmuştur (s. 121). Anthony S. Fauci (2007) sağlık diplomasisinin küreselleşen dünyada bulaşıcı hastalıkların siyasi, ekonomik ve sosyal istikrar için bir tehdit oluşturması sebebiyle en çok ihtiyacı olanlara yardım etmek için

tıbbi bakım, uzmanlık ve personel ihraç ederek yoksul ülkelerdeki insanların kalplerini ve zihinlerini kazanmak ile ilgili olduğunu belirtmiştir. Sonuç olarak sağlık diplomasisi, yumuşak gücün olumlu bir ülke imajı oluşturmaya çalışmasıyla ve insani değerlere değinmesi sebebiyle sağlık yardımlarıyla bağlantılıdır (Bier ve Arceneaux, 2020). Bu manada, COVID-19 diplomasisi, prensipte sağlık diplomasisinin bir parçası olma özelliğindedir. COVID-19 pandemisinin yaygınlaşmasıyla birlikte uluslararası sistemin tüm aktörlerini etkileyen bir süreç meydana gelmiş, tıbbi yardım malzemelerinin diğer devletlerle paylaşımı dikkat çekmiştir. Devletlerin pandemi dönemindeki kamu diplomasisi uygulamalarına genel olarak COVID-19 diplomasisi denmeye başlanmıştır. Bu yeni kamu diplomasisi uygulaması pandeminin başlangıcında maske diplomasisi olarak isimlendirilmiştir.

Maske diplomasisi kavramı COVID-19 pandemisi esnasında Mart ayının başlarında Cheng Li ve Ryan McElveen (2020) tarafından gündeme getirilmiştir. İkili, yazdıkları makalede Japonya'dan Çin'e yapılan yardımları ele almış, Çin'in Japonya'dan tıbbi ekipman almasından sonra, iki ülke arasındaki ikili ilişkilerin ve karşılıklı sempati ifadelerinin arttığını ileri sürmüştür. Bir başka makalede, Japonya'nın Çin'e maske bağışının iki ülke arasındaki tarihsel düşmanlıkları tersine çevirebileceği beklentisiyle bunun ülkelerin krizlerde ortak çözümlere varabileceğinin bir örneği olduğu belirtilmiştir (Lam, 2020). Maske diplomasisi bir kavram olarak kısa sürede yaygınlaşmış, diplomatik hedeflere ulaşmak amacıyla sağlık alanında ihtiyaç duyulan maske vb. malzemeleri sağlamak bağlamında kullanılmıştır. Diğer diplomasi çeşitlerine göre nispeten yeni bir insani yardım şeklini temsil etmektedir (Álamo ve Lim, 2021: 32). Maske diplomasisi dış yardım özelliği taşımasıyla insani değerlere değinerek ülkeler arası ilişkilerin düzelmesine ve imaj yönetimine katkı sağlamaktadır. Sel, deprem, tsunami, orman yangınları gibi doğal afetler, yerel hastalık ve kıtlık gibi durumlar, insani dış yardım faaliyetlerine zemin hazırlayarak tıpkı maske diplomasisinde olduğu gibi ikili ilişkilerin ve ülke imajının geliştirilmesine olanak sağlamaktadır. Ancak maske tedarikinin doğal afetler ve kıtlık zamanlarındaki yardımlardan farkı, tüm ülkeleri aynı anda etkileyen bir küresel kriz ortamında gerçekleştirilmesiyle açıklanabilir.

Çin ve Maske Diplomasisi

Çin, yeni kamu diplomasisi anlayışını a) yerel halka iyi bir gelecek sunmak için izlenilen politikaların daha iyi bir şekilde anlaşılmasını sağlamak, b) korku uyandıran bir ekonomik güç olarak değil, istikrarlı, güvenilir, sorumlu bir ekonomik ortak olarak görülmek, c) uluslararası arenada dünya barışına aktif

olarak katkıda bulunan sorumluluk sahibi bir ülke olarak görülme, d) kadim geçmişine ve kültürüne saygı gösterilmesini sağlamak olarak özetlenebilecek bileşenler etrafında şekillendirmektedir (Lejli, 2011: 6).

Çin Dışişleri Bakanlığı, özellikle 2010 yılından itibaren, ABD ve Avustralya başta olmak üzere bazı ülkelere karşı giderek sertleşen bir tavır takınmaya başlamıştır. Çin'in dış politikası, ülke içerisinde yükselen milliyetçilik ile birlikte "kurt savaşçı diplomasisi" (wolf-warrior diplomacy)'ne dönüşmüştür (Zhu, 2020). "Kurt savaşçı diplomasisi", Çinli diplomatların Çin'in ulusal çıkarlarını savunmak amacıyla ortaya koydukları çatışmacı yaklaşımı ifade etmektedir. Son yıllarda Başkan Xi Jinping, askerlerle ve parti yetkilileriyle olan konuşmalarında bu yaklaşımı benimsediğini gösterir ifadelerde bulunmuştur. Bu söylemin Çinli yetkililer ve hususiyetle de diplomatların nezdinde etkili olduğu ve onları iddialı ve yer yer çatışmacı bir üslûbu benimsemeye teşvik ettiği belirtilmektedir (Zhu, 2020: 1-2).

İlk vakanın Wuhan'da 27 Aralık 2019'da görülmesinin ardından hastalığın hızla yayılması üzerine Çin hükümeti, salgını ülke içerisinde çeşitli sert güç uygulamalarıyla kontrol altına almaya çalışmıştır (Zhang, 2020). Bu çabanın meyveleri Şubat ortasından sonra kendini göstermeye başlamıştır. Çin'in üç ay içinde pandemiyi etkilerini azaltabildiği hususu Çin kaynaklı istatistiksel veriler aracılığıyla duyurulmuştur. Çinli yetkililerin belirttiğine göre, Şubat ayı sonunda günde 4.600 olan vaka sayısı 330'a, Mart ortasında ise vaka sayıları tek haneli rakamlara düşmüştür (Ritchie ve diğerleri, 2021).

COVID-19'un merkez üssü addedilen Çin, virüsü geç duyurduğu için hastalığın yayılmasının önlenemediği eleştirilerine uğramıştır (Lau ve Wong, 2020). Uluslararası toplumdan özellikle de Batı dünyasından gelen tepkilerin en sertini dönemin ABD Başkanı Donald Trump vermiştir. Pandemiyi kaynağı olarak Çin'i göstermiş ve COVID-19 virüsünü Çin virüsü olarak adlandırmaktan kaçınmamıştır (Aytekin, 2020). ABD ile Çin arasında gerçekleşen Çin virüsü tartışmaları, Çin'in basın ve sosyal medya aracılığıyla eleştirilere yönelik takındığı saldırgan tavırlarıyla gündeme gelmesine neden olmuştur. Çatışmacı söylemler, iş birliğine ihtiyaç duyulan böylesi bir kritik zamanın gerektirdiği sorumlu tavırla bağdaşmamaktadır. Bu sebeple, COVID-19'un yayılması ve pandemi ilan edilmesinden sonra, Çin'in "kurt savaşçı diplomasisi" yerini dış yardımlar aracılığıyla yumuşak güç oluşturmak suretiyle ülke imajını iyileştirme faaliyetlerine bırakmıştır. Eleştirilere cevap vermek amacıyla açılan resmi sosyal medya hesapları dış yardımların duyurulduğu mecralar haline gelmiştir.

Pandemi sürecinde uluslararası alanda ön plana çıkan önemli sorunlardan biri, tıbbi ekipman eksikliğidir. Çin içerde salgını kontrol ettikten sonra başka ülkelere maskeler, test kitleri ve sağlık ekipleri göndererek kendisini küresel sağlık lideri olarak markalamak amacıyla bir kamu diplomasisi kampanyası başlatmıştır (Lancaster ve Rubin, 2020). Çin Devlet Konseyi Bilgi Ofisi (SCIO) sözcüsü Shou Xiaoli yaptığı konuşmada kuruluşundan bu yana Çin'in en uzun süreli ve en geniş acil insani yardım operasyonunu gerçekleştirdiklerini belirtmiştir. Bu çerçevede 2020 yılı içerisinde Çin'in 150 ülke ve 13 uluslararası kuruluşu koruyucu giysi, maske ve solunum cihazı gibi çok sayıda malzeme sağladığını açıklamıştır (SCIO, 2021). Çinli şirketlerin ve sivil toplum kuruluşlarının yaptığı yardımlarda, bağışın yapıldığı ülkenin kültürünün temel alındığı mesajlar öne çıkarılmıştır. Örneğin, Çinli bir teknoloji firmasının İtalya'ya yaptığı yardım için şirket, filozof Seneca'nın bir şiirini alıntılamıştır. Fransa'ya gelen Çin yardımlarında ise, Fransız yazar Victor Hugo'nun ünlü "Birlikte üstesinden geleceğiz" sözü kullanılmıştır (Chen, 2021: 12). Ayrıca bazı sevkiyatlarda Çin'in yardım paketlerinin dış kısmında "China Aid For Shared Future" yani "Ortak Gelecek için Çin Yardımı" ibaresi bulunmaktadır.

Çin, Avrupa ülkelerinin çoğunda maske diplomasisi faaliyetlerinde bulunmuştur. Sırbistan, İtalya, Fransa, Çek Cumhuriyeti, Hırvatistan, Romanya, Polonya, Avusturya, Belçika, İspanya, Slovenya, Danimarka, Almanya, İrlanda, Hollanda, İsveç, İsviçre, Norveç, Portekiz, Birleşik Krallık ve Karadağ bunlar arasındadır. Sırbistan, Çin'in maske diplomasisi faaliyetlerinde öne çıkan ülkelere biri olmuştur. Yapılan yardım sevkiyatı töreninde, yardım Çin Büyükelçisi Chen Bo ve Sırbistan Cumhurbaşkanı Alexander Vučić tarafından karşılanmış, karşılama esnasında Vučić'in Çin bayrağını öpmesi haberlere yansımıştır (CGTN, 2020). Sırp hükümeti teşekkürlerini ifade etmek için Belgrad'daki köprüleri ve binaları kırmızıyla aydınlatmış, şehir merkezindeki büyük reklam panosunda Xi Jinping'in fotoğrafı hem Sırpça hem de Çince "Teşekkürler, Kardeş Xi." metniyle yer almıştır. (Güneş, 2020). Çin ve Sırp basınlarında çıkan sevkiyat haber ve görüntülerinin Çin'in Sırp halkının gözünde iyi bir imaj oluşturmaya katkı sağladığı bazı anket sonuçlarına da yansımıştır. Örneğin, Mart 2020'de yapılan bir ankete göre, ülkeye en fazla yardım yapanı Çin olarak belirtenlerin oranı %40 iken buna AB diyenlerin oranı %17,6'da kalmaktadır (Conley ve diğerleri, 2020: 4).

Çin, virüsün Avrupa kıtasına sıçramasının ardından pandemiden en çok etkilenen ülkelere olan İtalya'ya da yardımlarda bulunmuştur. Bazı Avrupa ülkelerinde olduğu gibi Çin yapımı maskelerin ve test kitlerinin kalitesiyle ilgili sorunlar gündeme gelse de, COVID-19 yardımları İtalyan politikacılar tarafından genelde övgüyle karşılanmıştır. İtalya Dışişleri Bakanı Luigi Di

Maio, Facebook'ta canlı yayında Çin'e teşekkür etmiş ve gösterdiği dayanışmayı övmüştür (Chen, 2021: 5-6). İtalyan basının genelinde Çin yardımının olumlu haberlerle işlendiği söylenebilirse de, Çin'in yardımlar karşılığında siyasi hedeflerini gerçekleştirme peşinde olduğuna vurgu yapan argümanlara da rastlanmaktadır (Pompili, 2020; Cuscito, 2020).

Fransa da Çin'in yardımları vesile kılıp yumuşak güç stratejileri aracılığıyla olumlu bir imaj oluşturmaya yönelik yoğun çaba gösterdiği ülkelerden olmuştur. Ancak bu çabaların Fransızlar nezdinde pek de olumlu karşılık bulmadığı ifade edilmektedir (Bak, 2021: 39-40). Fransa'da Çin'e karşı eleştirel görüşler ifade eden araştırmacılar ve parlamenterler çoğunluktadır. 23 Nisan 2020'de Fransa'nın en büyük gazetelerinden birinde, Çin'in maske diplomasisinin düştüğünü belirten bir makale yayınlanmıştır (Frachon, 2020). Çin'in Fransa büyükelçisi pandemi krizine yönelik savunmacı tutumuyla basında sık sık diplomatik olmayan büyükelçi şeklinde gündeme gelmiştir (Malo, 2020). Avrupa Dış İlişkiler Konseyi tarafından 2020 baharında yapılan bir anket, Çin'in yumuşak güç stratejilerinin beklenen olumlu sonucu doğurmadığını göstermektedir. Ankete cevap veren Fransızların yüzde 62'si kriz sırasında Çin'e bakışlarının menfileştiğini bildirmiştir (Krastev & Leonard, 2020, s. 16). Eylül 2020'de yapılan bir başka ankette Fransız katılımcıların yüzde 52,6'sı Çin hakkındaki görüşlerinin son üç yılda olumsuzlaştığını belirtmiştir (Julienne ve diğerleri, 2020).

Çekya'ya yönelik yardımlara bakıldığında, Çin'den yapılan nakliyeler tüm ana Çek medya kuruluşlarında rapor edilmiş ve sosyal medya yardımları nedeniyle Çin'e yönelik şükran ifadeleriyle dolmuştur (Yu, 2020). Çin'in maske diplomasisinin Çekya'daki olumlu yansımaları bazı anket sonuçlarıyla desteklenmektedir. Çeklerin yüzde 45'i pandemi sırasında yapılan yardımlarda Çin ismini ön plana çıkarırken yüzde 32'si yardımın AB tarafından sağlandığını düşünmektedir. Çin'den gelen tıbbi malzeme transferlerini ücretsiz yardım olarak algıladığından dolayı Çeklerin Çin'e bakışındaki olumluluk düzeyi artabilmektedir (Palata, 2020). Portekiz'de, Çin Dışişleri Bakanı Wang Yi, Portekizli bakan Augusto Santos Silva ve Lüksemburg Dışişleri Bakanı Jean Asselborn ile yaptığı görüşmede Çin'in çabalarını destekledikleri için teşekkür edip yardımların ulaştırılacağına söz vermiştir (Çin Dışişleri Bakanlığı, 2020a). Çin'in Romanya'daki maske diplomasisi faaliyetlerinde, Romen yetkililerin yardımları karşılama törenleri sırasında Çin büyükelçiliği temsilcilerine eşlik etmeyi kabul etmemesi nedeniyle Çin'in propagandasının etkisi sınırlı kalmıştır. Polonya'da da üst düzey yetkililerin Çin'in diplomatik temsilcileriyle ortak törenlere katılmaktan kaçındıkları gözlenmiştir (Kowalski, 2021: 10). Polonya Devlet Başkanı Duda'nın Çin'in virüsün yayılmasını etkili bir şekilde kontrol

altına almak için zamanında ve kararlı önlemler aldığını belirttiği telefon görüşmesi ve Xi Jinping'e gönderdiği sempati mektubu kamuoyunu etkilemek için ön plana çıkarılmıştır (Çin Polonya Büyükelçiliği, 2020).

Pandemi esnasında, Eylül ve Ekim 2020'de gerçekleştirilen Sinophone Borderlands Avrupa Anketi'yle Avrupa kamuoyundaki Çin algısı tespit edilmeye çalışılmıştır. Ankete katılan on AB ülkesinde (Çek Cumhuriyeti, Almanya, Fransa, Macaristan, İtalya, Letonya, Polonya, Slovakya, İspanya ve İsveç) Çin hakkındaki genel görüş ağırlıklı olarak olumsuzdur. Toplamda, ankete katılanların yüzde 22'si olumlu veya çok olumlu duygulara sahipken, yaklaşık yüzde 45'i Çin hakkında olumsuz veya çok olumsuz görüşlere sahiptir. Çin'i ve kamu diplomasisi faaliyetlerini en yüksek oranda olumsuz gören ülke yüzde 60'ı aşan oranla İsveç'tir. Diğer uçta Letonya, diğer ülkelerle karşılaştırıldığında Çin'in kamu diplomasisi faaliyetlerini açık ara en olumlu gören ülkedir. Letonya'da ankete katılanların yüzde 20'si Çin hakkında olumsuz görüşlere sahipken, yüzde 40'tan fazlası ise olumlu ya da çok olumlu görüşlere sahiptir. (Jerdén ve diğerleri, 2021, s. 22-31).

Sinophone Borderlands'ın bir başka anketinde; Çin, AB, Amerika Birleşik Devletleri ve Rusya'nın pandemi sırasında ülkelere ne kadar yardım ettiği sorulmuştur (Turcsányi & Sedlaková, 2020). İtalya ve Çekya'daki katılımcılar Çin'in yardımının AB'nin yardımından daha fazla olduğunu belirtmişlerdir. İtalya'da, ankete katılanların yüzde 63'ünden fazlası Çin'in ülkelere yardım ettiğini ifade ederken, yüzde 45'i AB'den yardım geldiğini belirtmiştir. Çekya'daki katılımcıların yüzde 46'sı Çin'in yardım ettiğini dile getirirken, yüzde 34,5'i AB'nin yardım ettiğini belirtmiştir. Katılımcılar, Macaristan'da yüzde 56, İspanya'da yüzde 49, Polonya'da yüzde 35 ve Fransa'da yüzde 31 oranında Çin'in yardım ettiğini ifade etmiştir.

Çin'in yerel aktörlere, özellikle medyaya karşı daha çatışmacı bir yaklaşım benimsediği ülkeler ile olumsuz Çin algısının yüksek olduğu Avrupa ülkelerindeki kamuoyunun görüşleri arasında bir örtüşme saptanmıştır. Bu ülkelere örnek olarak Fransa, İsveç ve Almanya verilebilir. Çin'in kamu diplomasisi faaliyetlerinde aktif olduğu ve çatışmacı bir siyaset izlemediği İtalya, Polonya ve İspanya'da kamuoyu Çin'in virüsle mücadele çabalarını daha fazla kabul etmiştir (Turcsányi & Sedlaková, 2020). Çin'in çatışma içine girmediği Letonya'da da sergilediği kamu diplomasisi faaliyetleri sayesinde Çin'e yönelik olumlu kamuoyu en yüksek seviyededir. Olumlu algıda Letonya'yı, Macaristan ve Slovakya takip etmektedir. Avrupa genelinde, Sırbistan, Macaristan gibi belli bazı ülkeler dışında Çin'in demokrasi ve insan haklarına dair olumsuz imajının etkisiyle yardımları fırsat bilip sempati

devşirmeye çalışmasının pek de karşılık bulmadığı söylenebilir. Bu durum kamu diplomasisi uygulamalarının etkinliğinin siyasi meselelerden bağımsız olmadığının bir göstergesidir.

Çin maske diplomasisini Afrika'da da etkin biçimde uygulamaya koymuştur. 18 Afrika ülkesine yönelik yardımda bulunmak üzere tıbbi malzemeler taşıyan uçağını Gana'ya göndermiştir. Yardım sağlanan ülkeler; Gana, Nijerya, Senegal, Gabon, Sierra Leone, Gine-Bissau, Gine, Fildişi Sahili, Gambiya, Liberya, Mali, Burkina Faso, Kongo Cumhuriyeti, Ekvator Ginesi, Togo, Benin, Cape Verde, yanı sıra Sao Tome ve Principe olarak sıralanmıştır (Xinhua, 2020). Eşyaları teslim alan Gana Dışişleri ve Bölgesel Entegrasyon Bakanı Shirley Ayorkor Botchwey, bağışın Afrika ülkelerinin pandeminin yayılmasını engellemek için ihtiyaç duyduğu kritik bir zamanda geldiğini belirtmiştir. Yardım alan Afrika ülkeleri adına Botchwey, Çin hükümetine teşekkürlerini iletmiştir (Xinhua, 2020). Çin, COVID-19 ile mücadelede deneyimlerini paylaşmak için 16 Afrika ülkesine sekiz sağlık ekibi göndermiş, 42 Afrika ülkesindeki 46 hastaneyle eşleştirme işbirliği mekanizmaları kurmuştur. Çin ayrıca Afrika ülkelerine toplamda 184 kişilik uzman ekip göndermiş, sağlık ekiplerinden birçoğu Afrikalılara yardımcı olmak için Afrika'da kalmayı seçmiştir (Zefei, 2020). COVID-19 pandemisi sırasında Afrika'nın Çin'e yönelik olumsuz algısını gösteren örnekler olarak pandeminin Çin'de ortaya çıkması sebebiyle Nijerya ve Kenya kamuoyunun Çin'den gönderilmiş olan sağlık ekibine ve tıbbi malzemelere tepki göstermesi, Afrika'da yer alan Asya kökenlilerin Çinli olarak algılanıp ülkelerine giriş yapmalarının istenmemesi sayılabilir. Ancak genel olarak bakıldığında, Afrika ülkeleri, Çin'i salgını erken duyurmamak ve şeffaf davranmamakla itham etmiş olsa da Çin'in salgını ülkesinde etkisiz hale getirmesini ve bu dönemde yürüttüğü yardım politikalarını takdirle karşılamıştır (Yıldız, 2021).

Çin'in Asya ülkelerine yaptığı COVID-19 yardımları 2020 yılının Şubat ayında başlamış, diğer ülkelere yapılan yardımlara kıyasla nispeten daha az eleştiri almasına rağmen yapılan yardımlara daha az ilgi gösterilmiştir. Yapılan yardımlarda Asya ülkelerinden Filipinler, Kamboçya ve Myanmar ilk sıralarda yer almıştır. Bunun nedeni olarak bu ülkeler ile Çin arasındaki yakın ilişkiler gösterilmektedir (Fook, 2020: 1-2). Çin'in maddi yardımlarının düzeyi ve ölçeği açısından öne çıkan diğer Asya ülkeleri Laos, Tayland, Malezya, Endonezya, Brunei'dir. Vietnam ve Singapur diğer Asya ülkelerine nazaran sınırlı miktarda tıbbi malzeme almıştır (Clement, 2020). Vietnam'a yapılan bağış, Çin devlet medyası tarafından geniş çapta haber yapılmış ancak Vietnam medyasında bağıştan neredeyse hiç söz edilmemiştir (Fook, 2020: 3). Çinli tıp uzmanları Endonezya, Malezya, Filipinler, Tayland, Kamboçya, Laos

ve Myanmar'ı ziyaret etmiş, tıbbi uzmanlık bilgileri video konferans yoluyla Güneydoğu Asya Ülkeleri Birliği (ASEAN) ülkeleriyle paylaşılmıştır (ASEAN, 2020). Çin hükümeti Kamboçya'ya bir tıbbi uzman ekibi göndermiştir (Çin Dışişleri Bakanlığı, 2020b). Çin, yardımın Kamboçya'nın daha önceki yardımlarına karşılık olduğunu vurgulamanın yanı sıra, yardımın iki ülke arasındaki dostluğu gösterdiğini belirtilmiştir (Fook, 2020: 5-6). Sağlık uzmanlarının gönderildiği diğer ülkeler Pakistan, Filipinler ve Kazakistan olmuştur. (Çin Dışişleri Bakanlığı, 2020c). Asya örnekleri de yine Çin'in özelde maske diplomasisi genelde kamu diplomasisi faaliyetlerinin siyasi ilişkilerin niteliğinden bağımsız ilerlemediğini göstermektedir.

Çin, Orta ve Güney Amerika'da da maske diplomasisi faaliyetlerinde bulunmuştur. Arjantin, Bolivya, Brezilya, Şili, Kolombiya, Kosta Rika, Küba, Dominik Cumhuriyeti, Ekvador, El Salvador, Guatemala, Jamaika, Meksika, Panama, Peru, Uruguay ve Venezuela yardım yapılan ülkelere aittir. Pandeminin başladığı 2020 yılının Mart ayı sonunda, Çin'den Venezuela'ya gelen yardım sevkiyatı uçağı Venezuela ve Çin bayrakları taşıyan görevlilerce karşılanmış, Venezuela Dışişleri Bakanı ve Çin'in Venezuela Büyükelçisi karşılama töreninde hazır bulunmuştur (Milenio, 2020). Yapılan yardımlar ülkelerin Çin büyükelçiliği resmi Twitter hesabından duyurulmuştur. Arjantin'de de benzer bir durum söz konusu olmuş, dayanışma temalı tweetler paylaşılmıştır (Arjantin Çin Büyükelçiliği, 2020). Arjantin Savunma Bakanlığı, resmi Twitter hesabından Çin'den COVID-19 pandemisiyle mücadeleye yönelik bağış aldıklarını bir tweet ile duyurmuştur (2020). Sağlık Bakanlığı da bu yönde gönderiler paylaşmıştır. 7 Mayıs 2020'de Kolombiya Sağlık Bakanlığı Twitter hesabından alınan bağışları duyurmuş, yapılan bağışlar için düzenlenen törende Kolombiya Sağlık Bakanı, iki ülke arasında sürmesi gereken dostluk mirasının bir parçası olarak görülen yardımlar için Çin hükümetine teşekkür etmiştir. Çin'in Latin Amerika ülkelerindeki kamu diplomasisi faaliyetlerini araştıran Margaret Myers (2021), Çin'in pandeminin başlangıcında bir imaj krizinden kaçınmada maske, aşı ve kamu diplomasisinin kombinasyonu yoluyla başarılı olduğunu belirtmiştir (16-17).

Irak'a COVID-19'la mücadele kapsamında Çin tarafından tıbbi yardım sağlanmış, Bağdat'taki Çin büyükelçiliğinde düzenlenen törende Çin'in Irak Büyükelçisi Zhang Tao, Çinli uzman ekibin, Çin deneyimini Iraklı meslektaşlarıyla paylaşacağını ve Irak'ta yeni bir laboratuvar kurulacağını belirtmiştir (CGTN, 2020). Afganistan, Suudi Arabistan, Lübnan, Mısır, Ürdün'e de Çin'den bağışlar yapılmıştır. İran'da artan vaka sayıları sonrasında ordu, yerel yönetim ve vakıflar dâhil olmak üzere çeşitli kuruluşlar Çin'den on binlerce maske, koruyucu giysi ve test ekipmanı bağışı almıştır (Segev ve Lavi, 2020: 2).

İran'ın Çin Büyükelçisi, Çin'in cömertliğine karşılık olarak, Çin'in COVID-19'a yönelik mücadelesini ve yardımlarını vurgulayan tweet atmıştır.

Çin Türkiye'ye de, COVID-19 pandemisiyle mücadele kapsamında 50.000 hızlı tanı kiti sağlamış, ayrıca video konferanslar aracılığıyla Türkiye'deki yetkililerle tıbbi bilgiler paylaşmıştır (Gupta ve Singh, 2020). Ancak Çin hükümetinin defolu maske ve ekipmanları sebebiyle Türk halkı ve sağlık uzmanları nezdinde eleştirilere maruz kaldığı dillendirilmektedir (Gauttam ve diğerleri, 2020: 316).

Pandemi krizi esnasında yürütülen maske diplomasisi faaliyetlerinin, faaliyetleri yürüten ülkeler adına ulus marka algılarında ve imajlarında nasıl bir etki sağladığını anlamak maksadıyla ulus marka endekslerine bakıldığında şu durumla karşılaşılmaktadır: Çin 2021 yılı verilerine göre ulus marka endeksinde Tablo 1'de görüldüğü şekilde 31. sırada yer almaktadır. 2020 yılında ise 54 puanla 35. sırada bulunmaktaydı. 2021 yılı itibarıyla Çin, puanını arttırarak 4 basamak yükselmiştir. Bu veriler, Çin'in koordine etmiş olduğu maske diplomasisi faaliyetlerinin kısa vadede ülke markası imajı adına olumlu bir katkıda bulunduğu kanaatini destekler mahiyettedir. COVID-19 pandemisi 2020 yılı başlangıcında ortaya çıkmış, devam eden aylarda tüm kıtalara yayılmıştır. Uluslararası kamuoyunda Çin'e yönelik artan eleştirilerin aksine, ulus marka endeksinde 2021 yılında puan ve sıralama artışı olarak verilere yansımıştır.

Tablo 1 Anholt-Ipsos Ulus Marka İndeksi (2021) Çin Ülke Sıralaması

2020 Sıra No	2021 Sıra No	Ülke	2020 Puanı	2021 Puanı
1	1	Almanya	69.12	71.06
3	2	Kanada	67.86	70.64
4	3	Japonya	67.81	70.52
6	4	İtalya	67.11	70.23
2	5	İngiltere	68.15	70.08
35	31	Çin	54.00	57.93

Tablo 2 Brand Finance Ulus Marka İndeksi (2020) Çin Ülke Sıralaması

2020 Sıralaması	2019 Sıralaması	Ülkeler	2020 Ulus Marka Değeri	Marka Değeri Değişimi	2019 Ulus Marka Değeri
1	1	ABD	\$23,738	-14,5%	\$27,751
2	2	Çin	\$18,764	-3,70%	\$19,486
3	4	Japonya	\$4,261	-6,00%	\$4,533
4	3	Almanya	\$3,813	-21,5%	\$4,855
5	5	İngiltere	\$3,315	-14%	\$3,851

Tablo 2’de belirtildiği üzere, Çin Brand Finance Ulus Marka Endeksi 2019’da ikinci sırada yer almaktadır. Brand Finance Ulus Marka Endeksinin ekonomik unsurlara daha fazla yer veren bir endeks olduğu bu noktada hatırlanmalıdır. 2020 yılında yapılan saha çalışmalarında bu sıra değişmemiş, Çin hükümetinin COVID-19 pandemisinde gösterdiği etkili mücadele ülkenin pandemiden kurtulan ilk büyük ekonomi haline gelmesine neden olmuş, büyüme gösteren tek G-20 ekonomisi olmasına zemin hazırlamıştır (Brand Finance, 2020). Ayrıca pandemi dönemi dış yardımlar, verilen ihracat izinleri, ihtiyaç duyulan medikal malzemelere yönelik yoğun üretim ve ihracat da ekonomik göstergelerde etkili olmuştur. Tablo 2’de 2019-2020 yılları baz alındığında, Çin’in marka değerinin diğer ülkelere kıyasla daha az bir düşüş yaşadığı görülmektedir.

Tablo 3 Brand Finance Ulus Marka Endeksi (2021) Çin Ülke Sıralaması

2021 Sıralaması	2020 Sıralaması	Ülkeler	2021 Ulus Marka Değeri	Marka Değeri Değişim	2020 Ulus Marka Değeri
1	1	ABD	\$24,811	4,50%	\$23,738
2	2	Çin	\$19,851	5,80%	\$18,764
3	3	Japonya	\$4,424	3,80%	\$4,261
4	4	Almanya	\$4,335	13,70%	\$3,813
5	5	İngiltere	\$3,729	12,50%	\$3,315

Tablo 3'te Brand Finance Ulus Marka Endeksi 2021 verileri verilmiştir. Bu verilere bakıldığında ise Çin'in bir yıl önceki sıralaması olan ikinciliğini koruduğu görülmektedir. Dolayısıyla Brand Finance Ulus Marka Endeksi'ne göre Çin'in 2019, 2020 ve 2021 yıllarındaki sıralamasında bir değişiklik olmamış, ulus marka algısı istikrarını korumuştur.

Türkiye ve Maske Diplomasisi

Türkiye'de 2000'li yılların başında, kamu diplomasisi kavramı ön plana çıkmaya başlamış, güvenlik odaklı dış politikadan vazgeçilerek yumuşak güç odaklı dış politikaya doğru bir geçiş sağlanmıştır (Turan, 2017: 19-20). Bu dönemde Türkiye, denge politikası uygulayarak Ortadoğu'daki imajını iyileştirmeye çalışırken Batı yanlısı politikalarını da sürdürmüştür. Türkiye'nin yumuşak güç potansiyelini, bölgesel güç kaynağını ve kamu politikası odak noktasını, Balkanlar, Ortadoğu ve Orta Asya ile paylaştığı kültürel ve tarihi bağları oluşturmaktadır. Özellikle Ortadoğu için rol model olarak hareket etmek, küresel bir aktör olmak için kendi imajını inşa etmek ve Türkiye hakkındaki olumsuz imaj ve yanlış algıları gidermek Türkiye'nin kamu diplomasisinin temel amaçları olarak ortaya konmuştur (Kalın, 2011: 17-20).

Ancak ilerleyen dönemlerde, Türk dış politikasında sert güç uygulamaları kendini göstermeye başlamıştır. Türkiye'nin coğrafi konumu itibarıyla etkilendiği Arap Baharı benzeri bölgesel gelişmeler sonucunda sınırlarının korunmasına yönelik harekâtların yapılması, ulusal çıkarlarını oluşturmada beka anlayışının öncelenmesi ve Temmuz 2016'da yaşanan darbe girişimi ile başlayan süreç Türkiye'nin kademeli bir biçimde sert güç aktörü olma doğrultusunda hareket ettiğinin göstergeleri olarak yorumlanmaktadır (Özerdem

ve Barlas, 2021: 85). COVID-19 pandemisi döneminde yürüttüğü kapsamlı dış yardım faaliyetleri, Türkiye'nin sert güç imajını yumuşak güce çevirmesi açısından fırsat sunmuştur. Dış yardımlar, daha önceki dönemlerde devam eden diplomatik ilişkilerin iyi olduğu ülkelere ek olarak birçok farklı ülkeye ulaştırılmış ve böylece yeni diplomatik ilişkiler kurulmuştur.

COVID-19 pandemisinin ilan edilmesinin ardından, Türk hükümeti gelişmeleri takip etmiş, 10 Ocak 2020'de henüz ülkede vaka yokken Sağlık Bakanlığı'na bağlı Bilim Kurulu kurulmuştur (Budak ve Korkmaz, 2021: 72). Çin'e yönelik uçuşlar durdurulmuş, İran sınırındaki kara yolu gümrük kapıları bir süreliğine kapatılmış, havalimanlarında termal kamera ile izleme noktaları kurulmuştur. Türkiye'deki ilk COVID-19 vakası 11 Mart 2020'de duyurulmuştur. İlk dönemlerde maske kıtlığının oluşmasının ardından hükümet maske üretimini arttırma kararı almıştır. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı bünyesinde çalışmalar yapılarak Türkiye'nin en büyük tekstil firmalarının üretim tezgâhları maske üretimine başlamış, Millî Savunma Bakanlığı Askerî Fabrikalar Genel Müdürlüğü tarafından 2020 yılı içerisinde sekiz adet otomatik maske üretim tezgâhi tedarik edilerek günlük üretim kapasitesi 500.000 adede çıkarılmıştır. Ayrıca yerli solunum cihazı üretilerek pek çok ülkeye ihraç edilmiştir (Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı, 2021: 103-108).

Türkiye Cumhuriyeti hükümeti pandeminin ortaya çıktığı ilk zamanlarda başlamış olduğu uluslararası yardım hareketlerini normalleşme takviminin açıklanmasıyla birlikte hızlandırmış, pek çok ülkeye maske ve tıbbi ekipman yardımında bulunmuştur. Türkiye'nin maske diplomasisi çatısı altında yürütmüş olduğu faaliyetler Afrika ve Avrupa'da yoğunlaşmakla beraber hemen hemen her kıtada yürütülmüştür. Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı'nın 2021 yılının Mart ayı ortasında yayınladığı verilere göre, 159 ülkeden yardım talebi alınmış, Afrika'da 49, Avrupa'da 41, Asya'da 33, Amerika'da 21 ve Okyanusya'da 15 ülke olmak üzere toplam 157 ülkeye çeşitli yardımlarda bulunulmuştur. Yardımların boyutuna bakıldığında, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Azerbaycan, Somali, Sudan ve Venezuela ülkelerine diğer ülkelere nazaran daha fazla yardım yapıldığı görülmektedir (Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı, 2021: 371). COVID-19 döneminde Türkiye'nin dış yardımlarının ülkelere olan dağılımlarını inceleyen Buğra Güngör analizinde, ortak dil, Osmanlı İmparatorluğu geçmişi, ihracat ortağı olmak gibi faktörlerin dış yardımlarda etkili olduğunu ortaya koymuştur (2021: 343-348).

Türkiye'nin planlamış olduğu yardım sevkiyatlarının üzerinde "Ümitsizliğin ardında nice ümitler vardır. Karanlığın ardında nice güneşler vardır." sözlerinin Türkçe ve alıcı ülke diline çevrilmiş hâli bulunmaktadır. Hz. Mevlana'ya

atfedilen bu söz, Türkiye'nin uluslararası arenaya gönderdiği mesajda, kendi kültüründen bir parçayı ilave etmek suretiyle yumuşak gücünü öne çıkardığı sembolik önemi göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca sevkiyat paketlerinde Türk bayrağı ile yardım edilen ülkenin bayrakları bulunmaktadır. Sevkiyat törenlerinin bir kısmında ülke temsilcilerinin yer aldığı gözlenmiştir.

Türkiye'nin ilk dış yardımları, o dönem vaka sayıları yüksek olan Çin ve İran'a yapılmış, Çin Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Hua Chunying ve İran'ın Ankara Büyükelçisi Ferazmend yardımlardan dolayı Türkiye'ye teşekkür etmiştir (Sametli ve Ahışalı, 2020). ABD'de artan vaka sayıları sonrasında Türkiye ülkeye yardım sevkiyatları düzenlemiştir. Başkent Washington yakınlarındaki Andrews Hava Üssü'ne inen sevkiyatın içerisinde 500 bin maske, 400 bin önlük, 2 bin litre dezenfektan, 500 yüz koruyucu ve 400 N95 tipi maske ile 1500 koruyucu gözlük yer almıştır. Uçağı Türkiye'nin Washington Büyükelçisi ve ABD Dışişleri Bakanlığı Avrupa ve Avrasya'dan Sorumlu Müsteşar Yardımcısı birlikte karşılamıştır (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, 2020: 250-251). ABD Dışişleri Bakanı Mike Pompeo şahsi Twitter hesabında, Türkiye'ye tıbbi malzeme ve koruyucu ekipman yardımı için teşekkür ederek "Amerikalılar, ortaklığınız ve desteğiniz için minnettarlar" ifadelerini kullanmıştır (Pompeo, 2020). Rusya Federasyonu Sağlık Bakanı Mikhail Murashko da Türkiye'den satın alınan tıbbi malzemeler için Sağlık Bakanı Koca'ya video konferans yoluyla teşekkürlerini iletmiştir (Sağlık Bakanlığı, 2020).

Türkiye'nin Avrupa'ya yönelik uygulamış olduğu maske diplomasisi faaliyetleri incelendiğinde, Almanya özelinde yapılan yardımın pek yankı uyandırmadığı görülmektedir. Bazı kaynaklarda, Almanya'ya 2 milyon maske yardımı yapıldığı ancak Almanya'nın bu dış yardımların gizli kalmasını istediği iddiaları ileri sürülmüştür (Samar, 2020). İtalya'ya da maske diplomasisi kapsamında yardımlarda bulunulmuş, yapılan yardımlar sonucunda İtalya Dışişleri Bakanı Luigi Di Maio, Türkiye'den gelen yardımın önemini vurgulayarak teşekkürlerini iletmiştir. Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu da mevkidaşına, "Dostlar kara günler içindir" mesajını iletmiştir (Kaya, 2020). İspanya'ya yapılan yardımlar ise İspanya ve NATO yetkililerinden teşekkür içeren ifadelerle karşılık bulmuş, İspanya Dışişleri Bakanı Arancha Gonzalez Laya, Twitter hesabından "Dost ve müttefik Türkiye'nin yardım jesti için teşekkür ediyoruz" ifadelerini kullanmıştır (Bolelli, 2020). Ayrıca, Türkiye'nin İtalya ve İspanya'ya olan yardımı sonrasında NATO Genel Sekreteri Jens Stoltenberg, Türkiye'ye teşekkürlerini iletmiştir (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, 2020: 27). Nisan 2020'de Avrupa'da artan vaka sayıları İngiltere'yi de etkilemiş, İngiltere Eğitim Bakanı, sağlık çalışanlarına dağıtılacak 400 bin koruyucu kıyafetin Türkiye'den gönderilecek olan

medikal ekipmanlardan karşılanacağını belirtmiştir. Birleşik Krallık Ulusal Sağlık Servisi Başkanı ise tedavi operasyonlarının devam etmesinin Türkiye’den gelecek olan yardımın zamanlamasına bağlı olduğunu belirtmiştir (Dağlı, 2020). Bulgaristan Başbakanı Boyko Borisov ve Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan arasında varılan anlaşma sonucunda Bulgaristan’a sevkiyatlar düzenlenmiş, Bulgaristan Savunma Bakanı Krasimir Karakaçanov, COVID-19 virüsüyle mücadelede kullanılacak malzemeler hususunda Bulgaristan’a Türkiye’den yardım geldiğini, Avrupa ülkelerinden o zamana kadar herhangi bir yardım sevkiyatı almadıklarını belirtmiştir (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, 2020: 371). Türkiye İrlanda’ya medikal ekipman sevkiyatında bulunmuş, yapılan yardımlara dönüş olarak, 1847 yılında kıtlık nedeniyle Osmanlı İmparatorluğu’nun da aynı şekilde yardım yaptığına atıfta bulunulması ve gönderilen yardımlar için teşekkür edilmesi sosyal medyada gündem olmuştur (Esen, 2020).

Türkiye, Afrika kıtasında 2021 yılı Mart ayı itibariyle 49 ülkeye yardımda bulunmuştur. Yardımların öne çıktığı ülkeler Libya, Somali, Çad, Sudan, Gine, Lübnan, Tunus, Cezayir ve Namibya’dır. Türkiye daha öncesinde Ebola salgını nedeniyle Batı Afrika’daki bazı ülkelere yardım göndermiştir. Dış yardımlar daha önceki dönemlerde olduğu gibi genellikle Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA) koordinasyonunda düzenlenmiş, COVID-19 pandemisi ile birlikte yardım içeriği ve yardım verilen ülkeler açısından çeşitlenmiştir (Şen, 2020: 146). Türkiye Afrika kıtasındaki ilk yardımlarını Libya’ya yapmıştır. Türkiye’nin COVID-19 pandemisiyle mücadele amacıyla Libya’ya gönderdiği sağlık malzemeleri, Trablus Büyükelçisi tarafından, Libya Ulusal Mutabakat Hükümeti Sağlık Bakanı Yardımcısına teslim edilmiştir. Türkiye’nin tıbbi yardımlarının Afrika’daki ikinci adres Somali olmuştur. Somali’ye gerçekleştirilen ilk yardımlar 2020 Nisan ve Mayıs aylarında gerçekleştirilmiş, yardım içeriğinde test tanı kiti, koruyucu ekipman ve yerli solunum cihazları bulunmuştur. Yapılan yardım sevkiyatının fotoğrafları Somali Dışişleri Bakanlığı Twitter adresinden paylaşılmıştır (Somali Dışişleri Bakanlığı, 2020). Türkiye’nin maske diplomasisi faaliyetleri 2021 Mart ayı itibariyle Asya kıtasında 33 ülkeye ulaşmış, yapılan yardımlara pek çok ülke yetkilileri teşekkürle karşılık vermiştir. Bangladeş, Türkmenistan, Özbekistan, Pakistan, Kırgızistan yardım edilen ülkelerin önde gelenlerindedir.

Türkiye’nin Amerika kıtasında yardımda bulunduğu 21 ülkeden, yardım boyutu ve görünürlük açısından öne çıkan ülkeler ABD, Venezuela, Kolombiya, Brezilya ve Meksika’dır. Venezuela’ya yapılan dış yardım sevkiyatında Venezuela Dışişleri Bakanı Jorge Arreaza, Venezuela Sağlık Bakanı ve Dışişleri Bakan Yardımcısı hazır bulunmuş, televizyonlarda canlı yayınlanan

bir karşılama töreniyle sevkiyatlar yetkililere teslim edilmiştir. (Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı, 2021: 400-401). Dışişleri Bakanı Arreaza, COVID-19 pandemisiyle mücadelede, test kitleri, malzeme ve ekipman yardımı için Türkiye'ye teşekkür etmiştir. Venezuela'ya yaklaşık 15 tonluk yardım yapıldığı belirtilmektedir (TRT Haber, 2020).

Türkiye salgınla mücadele sürecinde, yardımda bulunduğu ülkelere, yakın komşularına, müttefik olduğu ülke toplumlarına COVID-19 ile mücadelede güçlü ve yardımsever bir ülke olduğuna dair bir görünürlük oluşturmaya çalışmıştır. COVID-19 döneminde, Avrupa ve ABD yayın organlarında Türkiye'nin yardımlarının nasıl algılandığı ve karşılandığına dair bir inceleme yapan Faruk Yazar (2021), Türkiye'nin faaliyetlerinin Avrupa ve ABD kamuoyunda kanaat oluşturmada etkili olan yayınlarda yeterince ele alınmadığını belirtmektedir. Yazar, incelediği dört yayında negatif, üç yayında ise pozitif tutum olduğunu belirterek negatif yayınların Türkiye'ye karşı ön yargılar ve ideolojik tavırların devamı olduğunu ileri sürmüştür (Yazar, 2021: 123).

Ulus marka algısı ölçümleme aracı olan Anholt-Ipsos Ulus Marka Endeksi'nde 2021 yılı itibariyle ilk defa ölçüm yapılan tüm ülkelerin 2020 ve 2021 sıralaması verilmiştir. Bu sebeple Türkiye'nin 2020 ve 2021 sıralamaları Tablo 4'de yer almaktadır. Türkiye'nin 2020 yılında 37 olan sıralamasının 2021'de 38'e gerilediği görülmektedir. Türkiye 2021 yılı itibariyle puanını 2,51 puan arttırmasına karşılık 1 basamak düşmüştür.

Tablo 4 Anholt-Ipsos Ulus Marka İndeksi (2021) Türkiye Ülke Sıralaması

2020 Sıra No	2021 Sıra No	Ülke	2020 Puanı	2021 Puanı
1	1	Almanya	69.12	71.06
3	2	Kanada	67.86	70.64
4	3	Japonya	67.81	70.52
6	4	İtalya	67.11	70.23
2	5	İngiltere	68.15	70.08
37	38	Türkiye	53.87	56.38

Tablo 5 Brand Finance Ulus Marka Endeksi 2019-2021 Yılı Aralığı Türkiye Ülke Sıralaması

Türkiye	2019	2020	2021
Sıra No	31	30	32

Brand Finance Ulus Marka Endeksi'nde senelere bağlı olarak ilk 10-15 ülkenin marka değeri verildiğinden ve Türkiye de ilk 15 ülke arasında olmadığından Tablo 5'te salt ülke sıralamasına yer verilmiştir (Brand Finance Ulus Marka Endeksi, 2020-21). Buna göre, Türkiye'nin 2019 yılında 31. sırada yer alırken 2020'de bir basamak yükselerek 30. sıraya yükseldiği, 2021'de ise 2 basamak gerileyerek 32. sırada yer aldığı görülmektedir. Türkiye'nin 2019-2021 sene aralığında artan bir grafiğe sahip olduğu, 2021 itibariyle Brand Finance Ulus Marka Endeksi'ndeki ulus marka algısının az da olsa gerilediği sonucuna varılabilir. Bu inişli çıkışlı durum, Türkiye'nin ekonomik dalgalanmalarının bir yansıması olarak yorumlanabilir. Tablo 4'te ise puan artışına karşılık görülen bir sıra gerileme Türkiye'nin ulus marka algısında pozitif yönlü bir hareketin olmadığını göstermektedir. Böylelikle yapılan yardım faaliyetlerine yönelik çoğunluğu olumlu olan söylemlerin ulus marka sıralamasını arttırıcı etkiye sahip olmadığı sonucu ortaya çıkmaktadır.

Sonuç

Kamu diplomasisi ve ulus markalama, neoliberal bir çerçevede yumuşak güç kavramı etrafında şekillenen iki kavramdır. COVID-19 pandemi krizinin küreselleşme olgusunda ve uluslararası sistemde meydana getirdiği ani ve beklenmedik değişim, ülkelerin kamu diplomasisi faaliyetlerine ciddi biçimde etki etmiştir. Kamu diplomasisi, devlet dışındaki aktörlerin artan katılımıyla çoğulculuşarak devletin tekelinden hızla kopup özelleşen bir alan olma yolunda giderken, pandeminin devletleri ve sınırları yeniden ön plana çıkararak etkisiyle devlet merkezli bir imaj tazeleme vasıtası kimliğine geri dönmüştür. COVID-19 pandemisi döneminde kamu diplomasisi faaliyetleri, maske diplomasisi alt başlığı altında yürütülerek "tarihsel düşmanlıkları tersine çevirebilmenin, ülkelerin krizlerde ortak çözümlere varabilmesinin" ve "kalpleri kazanmanın" bir yöntemi olarak görülmüştür. Çalışmada ülke liderlerinin maske diplomasisi faaliyetleri kapsamında ülkelere yapılan yardımlara karşılık sundukları olumlu geri dönüşler yer almaktadır. Bu bağlamda başka bir açıdan bakıldığında, ülke liderlerinin veya elitlerin ifadelerinin kamuoyunda görünürlüğünün fazla olması ülke kamuoylarını dolaylı yoldan etkilemekte kamu diplomasisi

faaliyetlerinin amacına ulaşmasına hizmet etmektedir. Kamu diplomasisi faaliyetleriyle birlikte, ülkeler yardım sevkiyatlarında, sosyal medyada, canlı yayınlarda uluslararası topluma mesaj gönderebilme imkânı bulmuştur. Bu dönemde, mesaj kaygısının bir pazarlama tekniği olarak markalama çalışmalarını devletler nezdinde ön plana çıkardığı söylenebilir. Ayrıca ekonomik kaygıların da önemli bir motivasyon kaynağı oluşturduğu göz ardı edilmemelidir.

Çin ve Türkiye'nin maske diplomasisi faaliyetlerine bakıldığında, yardım sevkiyatlarının üzerinde söz ve sembollere yer verilmesi kamu diplomasisi çatısı altında markalama çalışmalarının yapıldığının bir göstergesidir. Ayrıca Çin ve Türkiye'nin, 150 civarındaki ülkeye diplomatik kanallar aracılığıyla dış yardımda bulunması, yapılan maske diplomasisi faaliyetlerinin uluslararası ilişkiler açısından önemini göstermektedir. Çin'in yardım sevkiyat paketlerinin üzerinde, yardım alan ülkeye ait yazarların sözlerine yer verilirken Türkiye'nin yardımlarında ise değer ve norm aktarımını önceleyen bir tercihle, evrensel manada etkisi sınırları aşan mutasavvıf Hz. Mevlana'nın sözünün yer alması iki ülkenin yardım kampanyalarında farklılaşan bir nokta olarak dikkati çekmektedir.

COVID-19 krizi ile Çin, virüsün merkez üssü gösterilmesi, virüs hakkındaki bilgilendirmelerin geç yapılmış olduğu gibi hususlar nedeniyle uluslararası gündemde yoğun eleştirilere maruz kalmıştır. Çin'in, bu eleştirilere ilkin kurt savaşçı diplomasisi çerçevesinde çatışmacı bir üslûpla karşılık vermesi, uluslararası iş birliğine ihtiyaç duyulan böylesi zor bir dönemde uluslararası toplum tarafından olumsuz olarak karşılanmıştır. Çin'in COVID-19 virüsünün ortaya çıkması ile gerileyen ülke imajı, kurt savaşçı diplomasisi ile bekleneni vermemiş, Çin bir çıkış yolu olarak maske diplomasisi faaliyetlerine ağırlık vermiştir. Bu faaliyetler yerel ve uluslararası medyada yankı uyandırmış, bazı hükümet yetkilileri dış yardım sevkiyatlarında bizzat hazır bulunmuştur. Hükümet yetkililerinin minnet belirten ifadeleri, twitter ve çeşitli araçlar vasıtasıyla gündeme gelmiş, böylece ülke kamuoylarında görünürlük sağlanmıştır. İş birliği ve yardımlaşmaya ihtiyacın arttığı bu dönemde, maske diplomasisi yumuşak güç ve imaj iyileştirme açısından krizin fırsata dönüştürüldüğü bir alan açmıştır. Çin'in yayınlamış olduğu verilere göre pandemiyi ülke içinde erken kontrol altına alması ve büyük bir üretim kapasitesine sahip olması, bu süreçte uluslararası yardımlar konusunda erken ve etkili adımlar atmasını kolaylaştıran faktörlerdir. Bu yardımlar Çin açısından, kadim uygarlığına vurgu yaparak ve Konfüçyüs felsefesini ön plana çıkararak alçakgönüllü, yardımsever ve yüce gönüllü imajını arttırmaya yönelik bir potansiyel ortaya koymuştur. Çin'in küresel ölçekte etkili bir güç haline dönüşmesinde kültür, dış politika ve siyasi değerler gibi yumuşak güç kaynaklarına atıf yaparak

maske diplomasisi faaliyetlerinde mesaja yer vermesi markalama stratejileri hakkında ipucu sunmaktadır. Yardımlarının kalitesiz olduğu ya da virüslü olduğuna yönelik ifadeler bazı kaynaklarda belirtilse de Çin, pandeminin başlangıcıyla birlikte hızla olumsuz giden algı seviyesini yardımlar aracılığıyla belli seviyede tutabilmiştir. Bu durumda Çin'in maske diplomasisi faaliyetleri ve pandemi dönemindeki ekonomik büyüme gösteren tek G-20 ülkesi olmasının rolü büyüktür. Nitekim Çin 2020 yılında Anholt-İpsos Ulus Marka Endeksi'nde 35. sıradan 31. sıraya yükselmiştir. 2019, 2020, 2021 yıllarında Brand Finance Ulus Marka Endeksi'ndeki 2.lik sırasını ise korumuştur.

Türkiye de kamu diplomasisi faaliyetlerine pandemi döneminde yoğunluk vermiştir. Türkiye'nin sağlık altyapısındaki gelişmişlik seviyesi pandemi döneminde içerde hızlıca toparlanabilmesinde etkili olmuştur. Ayrıca medikal malzemelerin üretiminin ivedilikle teşvik edilmesi, yerli solunum cihazının üretiminde başarılı olunması Türkiye'nin ulusal çapta pandemi ile mücadelesini sürdürürken yardım talebinde bulunan ülkelere yönelik maske diplomasisi faaliyetinde bulunmasını mümkün kılmıştır. Türkiye'nin dış yardım sevkiyatları Afrika ve Avrupa üzerinde artış göstermiş, ortak dilin konuşulduğu, tarihsel kültürel bağların olduğu ve ihracat ortağı denebilecek ülkelerde yoğunlaşmıştır. Bu yoğunlaşma Türkiye'nin yumuşak güç uygulama potansiyelinin bu ülkelerde daha fazla olması ile yakından ilgilidir. Türkiye'nin dış yardımlarının etkisi, yabancı ülke yetkililerinin teşekkür içeren ifadeleri açısından Çin ile benzerlik göstermesine rağmen, Türkiye'nin faaliyetlerinin uluslararası alanda Çin'in faaliyetleri kadar yankı bulmadığı görülmektedir. Türkiye'nin ulus marka algılarına yönelik endekslere bakıldığında da pandemi öncesi-sonrası sıralamasında kayda değer bir yükselme görülmemiştir. Türkiye, Anholt-İpsos Ulus Marka Endeksi'nde puanının artmasına karşılık 1 sıra gerilerken Brand Finance ulus marka endeksinde ise 2021 yılında bir önceki yıla göre 2 sıra düşüş kaydetmiştir. Bu durumda yapılan faaliyetlerin ulus marka endekslerinde ülke sıralaması açısından pozitif bir etkisinin olmadığı sonucuna varılabilir. Elbette bunda pek çok farklı etmen rol oynamaktadır. Türkiye'nin son yıllarda uygulamakta olduğu ve hâlen devam eden, ulusal çıkarlarını korumak ve şekillendirmek için yaptığı sınır ötesi harekâtlar nedeniyle sert güç aktörü olarak algılandığı ve beraberinde Türkiye'nin yumuşak güç unsuru olarak maske diplomasisi faaliyetlerinin ön yargılar nedeniyle beklenen pozitif neticeyi doğurmadığı ileri sürülebilir. Türkiye'nin kırılğan ekonomisi ve otoriterleştiği iddia edilen siyasi yönetimine dair ön yargılı tutumlar söz konusu faaliyetlerin içerde ve dışarda olumlu etkiler oluşturmalarının önüne geçmektedir.

Ancak bir başka açıdan yaklaşarak ulus markalamasının ölçülmesinde hesaba katılmayan bazı faktörlerin mevcut olduğu da dile getirilmelidir. Yardımı

alan ve yardımı yapan olmak üzere iki tarafın olduğu bu ilişkide yardımcı alan ülkenin algılarında kamu diplomasisi faaliyetleri marifetiyle meydana getirilen değişim elbette çok önemlidir. Ancak yardımcı yapan taraf için de yardımcı yapacağı ülkeleri belirlerken ya da yardımları öncelerken bu tercihleri etkileyen çeşitli faktörlerin mevcut olduğu göz ardı edilmemelidir. Ülkeler arasındaki ideolojik ve/veya yönetim anlayışındaki yakınlık, tarihi ve kültürel bağlar ve yükselmeye meyilli bir pozitif ilişkiler ağının mevcudiyeti yardımlara ilişkin tercihleri etkileyen etmenler arasında sayılabilir. Bu durum, kamu diplomasisi uygulamalarının etkinliğinin siyasi meselelerden bağımsız olmadığını ve kısa vadeli imaj çalışmaları, iletişim kampanyaları ve ekonomik çıkar odaklı yaklaşımların ulus markalama kavramının içini doldurmada yetersiz kaldığını göstermektedir. Türkiye'nin küresel ölçekte etkili bir aktör olma arzusu ve çabası sadece yatırım, turizm ya da nitelikli iş gücü çekmeyi önceleyen ekonomi odaklı bir markalama anlayışının ötesine geçmesini gerekli kılmaktadır. Türkiye yabancı kamuoylarıyla etkileşim kurma adına daha planlı bir çalışma içinde olmalıdır. Uluslararası kamuoyu ile ortak dilin kullanılması ve yumuşak güç unsurlarının ön plana çıkartılması bu bağlamda önemlidir.

Kaynakça

- Álamo, V. F., ve Lim, D. J. (2021). Mask diplomacy: Shifting the covid-19 narrative? Jane Golley, Linda Jaivin, and Sharon Strange (Ed.). *Crisis* içinde (s. 27-32). ANU Press.
- Anholt, S. (2007). *Competitive identity: The new brand management for nations, cities and regions*. (1. baskı). New York: Palgrave Macmillan
- Anholt-Ipsos Ulus Marka Endeksi. (2021, 19 Kasım). *Nation Brands Index 2021*. Erişim adresi: <https://www.ipsos.com/sites/default/files/ct/news/documents/2021-10/NBI-2021-ipsos.pdf>.
- Arjantin Çin Büyükelçiliği. [ChinaEmbArg]. (2020, 28 Mayıs). El Ministerio de Seguridad Pública donó 80 mil mascarillas y 30 mil guantes a @MinSeg #China seguirá brindando asistencia a su alcance y las experiencias a #Argentina en la cooperación para superar #COVID19. Prevalece la solidaridad en esta lucha [Tweet]. Erişim adresi: <https://twitter.com/ChinaEmbArg/status/1265828373852553217>
- ASEAN. (2020). *China donates medical supplies to ASEAN Secretariat for COVID-19 prevention*. Erişim adresi: <https://asean.org/china-donates-medical-supplies-aseansecretariat-covid-19-prevention/>
- Aytekin, E. (2020, 17 Mart). Çin'den Trump'ın 'Çin Virüsü' ifadesine tepki. *Anadolu Ajansı*. Erişim adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/cinden-trumpin-cin-virusu-ifadesine-tepki/1768935>
- Bak, N. (2021). Capitalizing on a Global Health Crisis - A study of China and COVID-19. (Yüksek Lisans Tezi, Aalborg Üniversitesi, Aalborg) Erişim adresi: [https://projekter.aau.dk/projekter/en/studentthesis/capitalizing-on-a-global-health-crisis--a-study-of-china-and-covid19\(cbf0d2d0-88c6-4a53-acb0-416ac2ee4c92\).html](https://projekter.aau.dk/projekter/en/studentthesis/capitalizing-on-a-global-health-crisis--a-study-of-china-and-covid19(cbf0d2d0-88c6-4a53-acb0-416ac2ee4c92).html)

- Bier, L. M. ve Arceneaux, P. C. (2020, 23 Nisan). Vietnam's "underdog" public diplomacy in the era of COVID-19 pandemic. *USC Center on Public Diplomacy*. Erişim adresi: <https://uscpublicdiplomacy.org/blog/vietnam%E2%80%99s-%E2%80%9Cunderdog%E2%80%9D-public-diplomacy-era-covid-19-pandemic>
- Bolelli, Ş. (2020, 4 Nisan). İspanya'dan Kovid-19 ile mücadelede 'Türkiye'nin dayanışma ve jestine' teşekkür. *Anadolu Ajansı*. Erişim adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/ispanyadan-kovid-19-ile-mucadelede-turkiyenin-dayanisma-ve-jestine-tesekkur/1792608>
- Bolin, G. ve Ståhlberg, P. (2010). Between community and commodity. *Nationalism and Nation Branding*, 79-101.
- Bourne, P. G. (1978). A partnership for international health care. *Public Health Reports (Washington, D.C.: 1974)*, 93 (2), 114–123.
- Brand Finance Ulus Marka Endeksi. (2020, Ekim). Nation Brands 2020. *Brand Finance*. Erişim adresi: <https://brandirectory.com/download-report/brand-finance-nation-brands-2020-preview.pdf>
- Brand Finance Ulus Marka Endeksi. (2021, Kasım). Nation Brands 2021. *Brand Finance*. Erişim adresi: <https://brandirectory.com/download-report/brand-finance-nation-brands-2021-preview.pdf>
- Budak, F. ve Korkmaz, Ş. (2020). Covid-19 pandemi sürecine yönelik genel bir değerlendirme: Türkiye örneği. *Sosyal Araştırmalar ve Yönetim Dergisi*, (1) , 62-79. DOI: 10.35375/sayod.738657.
- CGTN. (2020). *Serbian president kisses Chinese flag as support team arrives*. Erişim adresi: <https://news.cgtn.com/news/2020-03-22/Serbian-president-kisses-Chinese-flag-as-support-team-arrives--P3FlpiEMBa/index.html>.
- Chen W. A. (2021). COVID-19 and China's changing soft power in Italy. *Chinese Political Science Review*, 1-21. Erişim adresi: https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC8254633/pdf/41111_2021_Article_184.pdf
- Clement, Y. (May 5, 2020). Coronavirus: China donates 600,000 masks to Singapore. *The straitstimes*, Erişim adresi (8 Temmuz 2021): <https://www.straitstimes.com/singapore/coronavirus-china-donates-600000-masks-to-singapore>
- Conley, H. A., Jonathan, E. H., Maesa, M., & Donatienne, R. (2020). Becoming a Chinese Client State – The Case of Serbia. *Center for Strategic & International Studies*. Erişim adresi (8 Nisan 2021): https://csis-website-prod.s3.amazonaws.com/s3fs-public/publication/200924_Chinese_Client.pdf
- Cull, N. J. (2009). Public diplomacy before Gullion. Nancy Snow & Philip. M. Taylor (Ed.). *Routledge handbook of public diplomacy* içinde (s. 19-23). New York: Routledge.
- Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı. (2021). Asrın küresel salgını - Türkiye'nin koronavirüsle başarılı mücadelesi. *Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı Yayınları*. 1. Baskı. İstanbul. Erişim adresi: <https://www.iletisim.gov.tr/images/uploads/dosyalar/TurkiyeninKoronavirusleBasariliMucadelesi.pdf>.
- Cuscito, G. (March 17, 2020). A lot of solidarity and some pitfalls: Why China helps Italy against the coronavirus. Erişim adresi (14 Şubat 2021): <https://www.limesonline.com/rubrica/cina-italia-mascherine-coronavirus-huawei>.
- Çin Dışişleri Bakanlığı. (2020a, 31 Mart). State councilor and Foreign Minister Wang Yi spoke with Portuguese and Luxembourg Foreign Ministers over the phone. *Chinese Ministry of Foreign Affairs*. Erişim adresi: <https://www.mfa.gov.cn/ce/cohk//eng/Topics/gjz/t1764070.htm>

- Çin Dışişleri Bakanlığı. (2020b, 23 Mart). The Chinese government sends a team of medical experts on Covid-19 to Cambodia. *Chinese Ministry of Foreign Affairs*. Erişim adresi: https://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/xwfw_665399/s2510_665401/2535_665405/202003/t20200323_697024.html
- Çin Dışişleri Bakanlığı. (2020c, 28 Mart). The Chinese Government sends a team of medical experts on COVID-19 to Pakistan. *Chinese Ministry of Foreign Affairs*. Erişim adresi: <https://www.mfa.gov.cn/ce/ceso//eng/fyrth/t1764678.htm>
- Çin Polonya Büyükelçiliği. (2020, 2 Nisan). Polish President Duda sends a letter of sympathy to President Xi Jinping. *Chinese Ministry of Foreign Affairs*. Erişim adresi: <http://pl.china-embassy.org/chn/zbqx/t1740179.htm>
- Dafoe, A., Renshon, J. ve Huth, P. (2014). Reputation and status as motives for war. *Annual Review of Political Science*, 17 (1), 371-393.
- Dağlı, T. (2020, 1 Mayıs). Kötü gün dostu Türkiye. *Kriter Dergi*. Erişim adresi: <https://kriter-dergi.com/siyaset/kotu-gun-dostu-turkiye>
- Duque, M.G. (2018). Recognizing international status: A relational approach. *International Studies Quarterly*, 62 (3), 577-592.
- Dünya Sağlık Örgütü Avrupa Bölge Ofisi. (2020). Coronavirus disease (COVID-19) pandemic. Erişim adresi: <https://www.who.int/europe/emergencies/situations/covid-19>
- Entman, R. (2008). Theorizing mediated public diplomacy: The U.S. case. *The International Journal of Press/Politics*, 13, 87-102.
- Esen, H. (2020, 22 Nisan). İrlanda takımı, koruyucu ekipman yardımı için Osmanlıyı hatırlatarak teşekkür etti. *Anadolu Ajansı*. Erişim adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/irlanda-takimi-koruyucu-ekipman-yardimi-icin-osmanliyi-hatirlatarak-tesekkur-etti-1815240>
- Etzioni, A. (1962). International prestige, competition and peaceful coexistence. *European Journal of Sociology*, 3 (1), 21-41.
- Fauci, A. S. (2007). The expanding global health agenda: A welcome development. *Nature Medicine*, 13 (10), 1169-1171.
- Fernandez-Crehuet, J.M., Rosales-Salas, J. ve Barragán, G.G. (2019). Construction and validation of an international reputation index: the European case. *Regional Statistics*, 9 (2), 105-129.
- Fook, L. (2020). China's COVID-19 Assistance to Southeast Asia: Uninterrupted Aid amid Global Uncertainties. © ISEAS Yusof Ishak Institute. <http://hdl.handle.net/11540/12101>.
- Frachon, A. (April 23, 2020). La Diplomatie du Masque de la Chine a Fait Flop. *Le Monde*, Erişim adresi (7 Eylül 2021): https://www.lemonde.fr/idees/article/2020/04/23/la-diplomatie-du-masque-de-la-chine-a-faitflop_6037468_3232.html#:~:text=La%20%C2%AB%20diplomatie%20du%20masque%20%C2%BB%20on,profil%20d'une%20bienveillante%20superpuissance.
- Gauttam, P., Singh, B. ve Kaur, J. (2020). COVID-19 and Chinese global health diplomacy: Geopolitical opportunity for China's hegemony? *Millennial Asia*, 11 (3), 318-340.
- Gilmore, F. (2002). A country – Can it be repositioned? Spain – The success story of country Branding. *Journal of Brand Management*, 9 (4-5), 281-293.
- Gupta, M., ve Singh, M. (2020). COVID-19: China's 'health silk road' diplomacy in Iran and Turkey. Observer Research Foundation. <https://www.orfonline.org/expert-speak/covid-19-chinas-health-silk-road-diplomacy-in-iran-and-turkey-64533/>.

- Güneş. (2020, 31 Mart). *Sırbistan'da her yerde "Çin'e teşekkür" billboardları hazırlandı*. Erişim adresi: <https://www.gunes.com/dunya/sirbistan-da-her-yerde-cin-e-tesekkur-billboardlari-hazirlandi-1069286>
- Güngör, B. (2021). Foreign aid during the COVID-19 pandemic: evidence from Turkey. *Southeast European and Black Sea Studies*, 21(3), 337-352.
- Hansen, L. (2015). How images make world politics: international icons and the case of Abu Ghraib. *Review of International Studies*, 41 (2), 263-288.
- İğsız, A. (2014). From alliance of civilizations to branding the nation: Turkish studies, image wars and politics of comparison in an age of neoliberalism. *Turkish Studies*, 15 (4), 689-704.
- Jansen, S.C. (2008). Designer nations: Neo-liberal nation branding – brand Estonia. *Social Identities*, 14 (1), 121-142.
- Jerdén, B., Rühlig, T., Seaman, J., & Turcsányi, R. Q. (2021). Chinese Public Diplomacy and European Public Opinion during COVID-19. *China Review*, 21(2), 5–34. Erişim adresi (2 Aralık 2021): <https://www.jstor.org/stable/27019008>
- Julienne, M., Richard, Q., Turcsányi, M., Šimalčík K., Kironská, K., & Sedláková, R. (2020). French Public Opinion on China in the Age of COVID-19: Political Distrust Trumps Economic Opportunities. *Central European Institute of Asian Studies*, Erişim adresi (23 Ekim 2021): https://www.ifri.org/sites/default/files/atoms/files/fr_poll_report.pdf
- Kalın, İ. (2011). Soft power and public diplomacy in Turkey. *Perceptions: Journal of International Affairs*, 16 (3), 5-23.
- Kaya, Y. (2020, 1 Nisan). İtalya Dışişleri Bakanı Di Maio'dan Türkiye'ye yardım teşekkürü. *Anadolu Ajansı*. Erişim adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/italya-disisleri-bakani-di-maiodan-turkiyeye-yardim-tesekkuru/1788386>
- Keohane, R. O. (1999). International relations and international law: Interests, reputation, institutions. *Proceedings of the Annual Meeting (American Society of International Law)*, 93, 375-379.
- Kowalski, B. (2021). China's mask diplomacy in Europe: Seeking foreign gratitude and domestic stability. *Journal of Current Chinese Affairs*, 50 (2), 209-226.
- Koyuncu, S. (2021). Olağandışı süreçlerde kamu diplomasisi: Covid-19 pandemisi ve Türkiye'nin kamu diplomasisi faaliyetleri. *Selçuk İletişim*, 14 (2), 927-951. DOI: 10.18094/josc.865448.
- Krastev I., & Leonard, M. (June, 2020). Europe's pandemic politics: how the virus has changed the public's worldview. *European Council on Foreign Relations ECFR/326*, Policy Brief. Erişim adresi (20 Kasım 2021): https://www.ecfr.eu/publications/summary/europes_pandemic_politics_how_the_virus_has_changed_the_publics_worldview
- Lam, D. (2020, 24 Mart). Global battle against coronavirus bolsters Japan-China relations. *Kyodo News*. Erişim adresi: <https://english.kyodonews.net/news/2020/03/8270d66274a7-feature-global-battle-against-coronavirus-bolsters-japan-china-relations.html>
- Lancaster, K. ve Rubin, M. ve Rapp-Hooper M. (2020, 10 Nisan). Mapping China's health silk road. Erişim adresi: <https://www.cfr.org/blog/mapping-chinas-health-silk-road>
- Lau, S. ve Wong, C. (2020, 21 Nisan). "Germany pushes China for answers to coronavirus origin." *South China Morning Post*. Erişim Adresi: <https://www.scmp.com/news/china/diplomacy/article/3080918/germany-pushes-china-answers-coronavirus-origin-adding>.

- Lejli, H. A. (2011). Public diplomacy of people's republic of China. *School of Science and Technology Department of Political Science*. Sarajevo. Erişim adresi: <http://www.culturaldiplomacy.org/academy/content/pdf/participant-papers/2011-symposium/Public-Diplomacy-of-People's-Republic-of-China-Anja-L-Hessarbani.pdf>.
- Li, C. ve McElveen, R. (2020, 9 Mart). Mask diplomacy: How coronavirus upended generations of China– Japan Antagonism. *Brookings*. Erişim adresi: <https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2020/03/09/mask-diplomacy-how-coronavirus-upended-generations-of-china-japan-antagonism/>
- Malo, A. (2020). En France, un ambassadeur chinois peu diplomate (In France, an Undiplomatic Chinese Ambassador). *Journal du Dimanche*. Erişim adresi (14 Ağustos 2021): <https://www.lejdd.fr/International/en-france-un-ambassadeur-chinois-peu-diplomate-3972361>.
- Melissen, J. (2005). *The new public diplomacy: Soft power in international relations*. New York: Palgrave Macmillan.
- Mercer, J. (1996). *Reputation and international politics*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Merickova, L. (2014). Alternative approaches to public diplomacy. *Polish Sociological Review*, 3 (187), 351-365.
- Milenio. (2020, 30 Mart). Llega misión médica de China a Venezuela para combatir el coronavirus. Erişim adresi: <https://www.milenio.com/internacional/latinoamerica/covid-19-venezuela-recibe-ayuda-china-combatir-virus>
- Myers, M. (2021). China's COVID-19 diplomacy in Latin America and the Caribbean: Motivations and methods. *Research Publications*. 40. https://digitalcommons.fiu.edu/jgi_research/40.
- Nas, A. (2017). Branding and National Identity: The Analysis of “Turkey: Discover The Potential” Campaign. *Bilig, Avrasya'nın Siyasal İktisadi Özel Sayısı*, 201-224. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/bilig/issue/42612/519381>.
- Nye, J. S. (2002). *The paradox of American power: Why the world's only superpower can't go it alone*. New York: Oxford University Press.
- Özerdem, F. ve Barlas, B. (2021). Covid-19 Salgınının Türk Kamu Diplomasisine Etkisi . *Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10 (1) , 73-98.
- Özkan, A. (2014). “Role of public diplomacy in establishing nation branding and public diplomacy possibilities of Turkey”. *International Association of Social Science Research*. ISSN: 2147-6284.
- Palata, L. (July 30, 2020). Masivní propaganda. Češi věří, že jim Čína pomohla víc než EU, ukázal průzkum [Massive propaganda. The Czechs believe that China helped them more than the EU, the survey showed]. *Deník.cz*, Erişim adresi (18 Ağustos 2021): https://www.denik.cz/z_domova/koronavirus-pomoc-cina-eu-20200729.html.
- Passow, T., Fehlmann, R. ve Grahlw, H. (2005) Country reputation–From measurement to management: The case of Liechtenstein. *Corporate Reputation Review*, 7 (4), 309-326.
- Pompeo, M. [SecPompeo]. (2020, 29 Nisan). During times of crisis, @NATO Allies must stand together. We thank Turkey for their generous donation of medical supplies and protective equipment to help us fight #COVID19 in our hardest hit areas. Americans are grateful for your friendship, partnership and support [Tweet]. Erişim adresi: <https://twitter.com/SecPompeo/status/1255288909937999872>

- Pompili, G. (March 12, 2020). Aid from China against the virus? That's what we are buying]. *Il Foglio*, Erişim adresi (15 Şubat 2021): <https://www.ilfoglio.it/cronache/2020/03/12/news/ma-quali-aiuti-della-cina-contro-il-virus-e-tutta-roba-che-compriamo306324/>.
- Ritchie, H., Ortiz-Ospina, E., Edouard M., Hasell J., Macdonald B., Giattino C., Roser, M., Dattani, S. ve diğerleri. (2020). Coronavirus (COVID-19) Cases. *Our World in Data*. Last modified May 24, 2020. <https://ourworldindata.org/covid-cases?country=~CHNOECD> Data. 2020. Net ODA, <https://data.oecd.org/oda/net-oda.htm>.
- Sağlık Bakanlığı. (2020, 23 Nisan). Sağlık Bakanı Fahrettin Koca, İngiliz ve Rus mevkidaşlarıyla görüştü. Erişim adresi: <https://www.saglik.gov.tr/TR,65235/saglik-bakani-fahrettin-koca-ingiliz-ve-rus-mevkidaslariyla-gorustu.html>
- Samar, K. (2020, 5 Mayıs). "Almanya, Türkiye'nin yaptığı tıbbi yardımların gizli kalmasını istedi". *Euronews*. Erişim adresi: <https://tr.euronews.com/2020/05/05/almanya-turkiye-nin-yapt-g-t-bbi-yard-mlarin-gizli-kalmasini-istedi>
- Sametli, S. ve Ahışalı, M. M. (2020, 30 Mart). İran Büyükelçisi Ferazmend: Türkiye'nin tıbbi yardımları için teşekkür ederiz. *Anadolu Ajansı*. Erişim adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/iran-buyukelcisi-ferazmend-turkiyenin-tibbi-yardimlari-icin-tesekkur-ederiz/1785014>
- SCIO. (2021, 2 Ekim). SCIO press conference on China's COVID-19 assistance and international development cooperation. Erişim adresi: http://english.scio.gov.cn/pressroom/2021-11/02/content_77846343_12.htm
- Segev, H., ve Lavi, G. (2020). China's donation diplomacy. *Institute for National Security Studies (INSS) Insight*. No. 1324, Erişim Adresi: <https://www.inss.org.il/publication/china-donations/>
- Sheafer, T., ve Gabay, I. (2009). Mediated public diplomacy: A strategic contest over international agenda building and frame building. *Political Communication*, 26, 447-467.
- Somali Dışişleri Bakanlığı. [MOFASomalia]. (2020, 2 Mayıs). The Minister of Health & Social Care, H.E. Dr. Fawziya Abikar, on Saturday received a shipment of medical aid from the sisterly Republic of #Turkey to confront the epidemic of the #Coronavirus and contain it from its spread [Tweet]. Erişim adresi: <https://twitter.com/MOFASomalia/status/1256550870940102656>
- Sundaram, S.S. (2020). The practices of evaluating entitlements: Rethinking "reputation" in international politics. *International Studies Quarterly*, 64, 657-668.
- Szondi, G. (2008). *Public diplomacy and nation branding: Conceptual similarities and differences*. Discussion Papers in Diplomacy. Antwerp, Netherlands: Institute of International Relations Clingendael.
- Şen, O. (2020). Türkiye'nin COVID-19 pandemisi sırasında yaptığı uluslararası insani yardımların kavramsal çerçevesi. *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 6 (1), 140-149.
- TRT Haber. (2020, 28 Temmuz). Venezuela'dan Türkiye'ye teşekkür. Erişim adresi: <https://www.trthaber.com/haber/gundem/venezueladan-turkiyeye-tesekkur-505351.html>
- Turan, Y. ve Karafil, A. (2017). Türk Dış politikasında yumuşak güç unsuru ve T.C. Başbakanlık kamu diplomasisi koordinatörlüğü örneği. *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi*, 3 (1), 17-23.
- Turcsányi R.,& Sedlaková, R. (2020). *Sinophone Borderlands Europe Survey*. Olomouc: Palacky University.

- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı. (2020). *Türkiye'nin koronavirüsle etkin mücadelesi*. Erişim adresi: https://www.iletisim.gov.tr/images/uploads/dosyalar/T%C3%BCrkiyenin_koronavir%C3%BCsle_etkin_m%C3%BCcadelesi_compressed.pdf
- Ward, S. (2017). Lost in translation: Social identity theory and the study of status in World politics. *International Studies Quarterly*, 61 (4), 821-834.
- Weisiger, A. ve Yarhi-Milo, K. (2015). Revisiting reputation: How past actions matter in international politics. *International Organization*, 69 (2), 473-495.
- Xinhua. (2020, 7 Nisan). China aids 18 African countries with medical supplies to fight against COVID. *Xinhuanet*. Erişim adresi: http://www.xinhuanet.com/english/2020-04/07/c_138954780.htm
- Yazar, F. (2021). Covid19 pandemisinde Türkiye'nin Avrupa ve ABD'ye yönelik medikal yardımlarının kamu diplomasisi bağlamında değerlendirilmesi: Avrupa ve ABD'li basın kuruluşlarında çıkan makalelerin söylem analizi. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9, 115-126.
- Yıldız, F. (2021, 10 Ekim). Çin'in yeni İpek Yolu Projesi kapsamında Kovid-19 diplomasisi. *Anadolu Ajansı*. Erişim adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/cinin-yeni-ipek-yolu-projesi-kapsaminda-kovid-19-diplomasisi/2383270>
- Yu, Y. (2020). Help that truly arrives on time. *People's Daily*. http://paper.people.com.cn/rmrb/html/2020-03/27/nw.D110000ren-mrb_20200327_1-17.htm.
- Zefei, W. (2020). China-Africa cooperation prospers against Covid-19. *Ministry of Foreign Affairs of the People's Republic of China*. Erişim adresi: <https://www.mfa.gov.cn/ce/celr//eng/sghdhzxxx/t1844317.htm>.
- Zhang, L. (2020, 29 Ocak). FALQs: Measures to control infectious diseases under Chinese law. *Law Librarians of Congress*. Erişim adresi: <https://blogs.loc.gov/law/2020/01/falqs-measures-to-control-infectious-diseases-under-chinese-law/>.
- Zhu, Z. (2020). Interpreting China's 'wolf-warrior diplomacy'. *The Diplomat*, 15, 648-658

2018 Milletvekili Genel ve Cumhurbaşkanlığı Seçimlerinde Elit Karşıtı Tutumlar ve Seçmen Davranışı İlişkisi

Mert Moral* & Yasemin Tosun** & Şeyma Topçu***

Öz

Popülizmin son yıllardaki yükselişine talep temelli açıklamalar getiren çalışmalarda seçmenlerin popülist tutumları ile popülist parti ve adaylara oy destekleri arasında pozitif bir örüntü olduğu öne sürülmektedir. Popülizmin çeşitli tanımlarında yer alan elit karşıtlığı ile seçmen davranışı arasındaki ilişkiye odaklanan çalışmalarda kuramsal beklentilerle aynı ölçüde uyumlu sonuçlara ulaşılmamaktadır. Bu ilişkiyi Türkiye özelinde değerlendiren makalede temsili bir anket çalışmasının verileri ve nicel yöntemler kullanılarak, 2018 Genel ve Cumhurbaşkanlığı seçimlerindeki oy verme ve seçime katılım davranışları incelenmektedir. Çalışmada popülist bir partinin uzun süredir iktidarda olduğu Türkiye’de *elit* kavramının iktidardaki partinin seçkinlerini tanımlar hale geldiğini ve elit karşıtlığının bu nedenle popülist parti ve adaylara oy verme olasılığı üzerinde pozitif bir etkisi olmadığı öne sürülmektedir. Çokterimli lojistik regresyonlar bu beklentileri destekleyerek, *elit yanlısı* seçmenlerin popülist partilere ve adayına oy verme eğiliminde olduğunu göstermektedir. Ampirik bulguların popülizm, karşılaştırmalı siyaset, Türkiye siyaseti ve demokratik temsiliyet açılarından birçok önemli sonucu tartışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Popülist tutumlar, Elit karşıtı tutumlar, Seçmen davranışı, Haziran 2018 seçimleri, Türkiye siyaseti.

On the Relationship between Anti-Elitist Attitudes and Electoral Behavior in the 2018 Parliamentary and Presidential Elections

Abstract

Demand based explanations for the rapidly growing significance of populism in many countries show a positive relationship between the populist attitudes of citizens and support for populist parties. The findings in previous research on the relationship between anti-elitist attitudes, a widely accepted pillar of various populism definitions, and electoral behavior are, however, not as consonant with theoretical expectations in previous literature. In this particular study on Turkey, adopting a demand based explanation, a representative survey data and a quantitative approach are employed to analyze the electoral behavior in the June 2018 Parliamentary and Presidential Elections. It is argued that the word *elite* corresponds to the incumbent party and its leaders, rather than the very subject of the populist discourse; therefore, anti-elitist attitudes do not affect electoral support for populist parties and candidates in Turkey positively, where a populist party has been in power for more than twenty years. Multinomial logistical regression estimates, which suggest that pro-elitist voters are more likely to support populist parties and candidates, provide support for our expectations. The implications of our findings from the perspectives of populism, comparative politics, and Turkish politics, and democratic representation are contended in the conclusion.

Keywords: Populist Attitudes, Anti-Elitist Attitudes, Electoral Behavior, June 2018 Elections, Turkish Politics.

*Sorumlu Yazar Dr. Öğr. Üyesi | Sabancı Üni., Sanat ve Sosyal Bilimler Fakültesi
mmoral@sabanciuniv.edu | ORCID: 0000-0001-6674-3198

**Doktora Adayı | Sabancı Üniversitesi, Sanat ve Sosyal Bilimler Fakültesi
yasemintosun@sabanciuniv.edu | ORCID: 0000-0002-7601-2134

***Doktora Adayı | Sabancı Üni., Sanat ve Sosyal Bilimler Fakültesi
seymatopcu@sabanciuniv.edu | ORCID: 0000-0002-4126-4315

DOI: 10.36484/liberal.1119338

Liberal Düşünce Dergisi, Yıl: 28, Sayı:109, Kış 2023, ss. 185-218.

Gönderim Tarihi: 21 Mayıs 2022 | Kabul Tarihi: 4 Mart 2023

Giriş

Seçmenlerin popülist tutumları ile popülist adaylara (ve/veya partilere) oy verme temayülleri arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmaların sayısı son yıllarda hızla artmıştır. Bunların büyük bölümü popülist partilerin seçmen desteklerini son yıllarda hatırı sayılır ölçüde arttırdıkları gelişmiş Batı demokrasilerine odaklanırken (örn. Akkerman vd., 2014; Bernhard ve Hanggli, 2018; Bakker vd., 2016), sınırlı sayıda çalışmada popülizm ile seçmen davranışı arasındaki ilişki karşılaştırmalı bir perspektiften incelenmektedir (örn. Mudde ve Kaltwasser, 2018; van Hauwert ve van Kessel, 2017; Bos vd., 2020; Castanho Silva vd., 2017). Geçmiş çalışmaların popülizmin *talep temelli* açıklamalarını destekler nitelikteki ortak bulgusu, kuvvetli popülist tutumları olan seçmenlerin popülist adayları destekleme temayülünde olduklarıdır.

Popülizmin en önemli unsurlarından olan *elit karşıtlığı* ile seçmen davranışı arasındaki ilişkiye dair ampirik çalışmalarda ulaşılan bulgularsa kuramsal beklentiler ile bu ölçüde uyumlu ve tutarlı değildir. İlâveten, popülist olarak nitelendirilen siyasi partilerin uzun yıllardır iktidarda olduğu Japonya, Filipinler, Macaristan ve Polonya ile popülist liderlerin seçmen desteklerini önemli ölçüde arttırdıkları İrlanda ve ABD özelinde yapılan araştırmalar gibi seçmenlerin elit karşıtı tutumları ile popülist adaylara destekleri arasındaki örüntüyü inceleyen oldukça az çalışma mevcuttur (Fahey vd., 2019; Quinlan ve Tinney, 2019). Bunların pek azında elit karşıtlığı ile popülist adaylara oy verme arasında beklenen yönde bir ilişki ortaya konmuş olması, popülizmin *asgari tanımında* yer alan *saf halk ile yozlaşmış elitler* ikiliğindeki “elit” kavramının muğlaklığı ve *bağlamın* seçmenlerin elit karşıtı tutumları ile oy verme davranışı arasındaki ilişkiyi şekillendiriyor olmasıyla açıklanmaktadır.

Popülist ve elit karşıtı tutumlar ile seçmen davranışı arasındaki ilişkiyi birey seviyesinde inceleyen çalışmaların sayısı son yıllarda hızla artmışsa da bildiğimiz kadarıyla bugüne dek bu konuda yayımlanmış herhangi bir Türkçe çalışma mevcut değildir. Türkiye örneğinin incelendiği nicel çalışmalarda (örn. Aytaç ve Elçi, 2019; Aytaç, Çarkoğlu ve Elçi, 2020; Elçi, 2022) popülist tutumlar bağımlı değişken olarak ele alınmaktadır. Popülist partiler ve liderlerin son yıllarda gündelik siyasette giderek daha önemli aktörler haline gelmelerine dair en önemli göstergelerden olan artan seçmen desteklerinin nedenlerine ve ülkemiz seçmenlerinin elit karşıtı tutumlarının oy verme davranışlarına etkisine dair bugüne dek herhangi bir çalışma yapılmamış olması, Türkiye siyaseti yazınında önemli bir eksikliğe işaret etmektedir. Popülizm yazınında seçmenlerin popülist tutumları ile yüksek ölçüde örüntülü olduğu öne sürülen elit karşıtı tutumlarının oy verme davranışlarına etkisinin iktidarda popülist

bir partinin olup olmadığına ve bu partinin iktidarının süresine koşullu olduğu argümanını öne sürdüğümüz çalışmamız, bu anlamda Türkiye siyaseti ve karşılaştırmalı siyaset yazınlarına önemli katkılarda bulunmaktadır.

Kasım 2002'den bu yana iktidarda olan Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti) önde gelenleri ve en başta Nisan 2014'ten bu yana bu görevi sürdüren Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, elit karşıtlığını siyasi söylemlerinin merkezine koymuş olmalarına rağmen; elit kavramı, ülkemizde popülist siyasi diskurun öznesi olan elitler yerine, özellikle muhalif seçmenler gözünde, iktidardaki siyasi parti ve liderini tanımlar hale gelmiştir. Bu nedenle, elit karşıtlığı ve popülist adaylara verilen destek arasında popülizm yazınında öne sürülen kuramsal ilişki (örn. Mudde ve Kaltwasser, 2018; van Hauwert ve van Kessel, 2017; Bos vd., 2020; Castanho Silva vd., 2017) ülkemizde gözlemlenmemektedir. Elit karşıtlığı, muhalif seçmenlerin oy verme ve seçime katılım davranışlarını AK Parti ve Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) destekçilerine nazaran negatif olarak etkilemekte; kendilerini elit yanlısı olarak değerlendiren seçmenlerse geçmiş yazında öne sürülenin aksine popülist partilere ve adaya *oy verme* temayülündedir.

Çalışmamızın ikinci bölümünde popülizm, elit karşıtlığı ve seçmen davranışı arasındaki ilişkiye dair geçmiş yazını inceleyeceğiz. Ardından, Türkiye siyasetinde merkez-çevre ayrışmasına ve AK Parti iktidarının zaman içerisinde artan popülist söylem ve siyasalarına referansla kuramsal çerçevemizi detaylandıracağız. Dördüncü bölümde araştırma tasarımı ve beşinci bölümde ampirik tahlillerin bulgularını açıkladıktan sonra, sonuç bölümünde bunların karşılaştırmalı popülizm, Türkiye siyaseti ve demokratik temsiliyet açılarından önemli sonuçlarını tartışıp, çalışmamızın kısıtlarının altını çizeceğiz.

Popülizm ve Seçmenlerin Popülist ve Elit-Karşıtı Tutumları

Popülizm yazınındaki birçok geçmiş çalışmada popülizmin asgari tanımı kullanılmaktadır. Bu tanıma göre popülizm, toplumu saf halk ve yozlaşmış elitler altında iki homojen ve karşıt gruba ayıran, *halk iradesine* dayalı, zayıf temelli ve sığ bir ideolojidir. Popülistlere göre siyaset saf halkın iradesine göre şekillenmelidir (Mudde, 2007: 23). Popülizmin birçok çalışmada kullanılan bu asgari tanımında altı çizilmesi gereken en önemli hususlardan biri, elit karşıtlığı ile popülizmin aynı anlama gelmemesiyken; bir diğeri, bu tanımın bize demokrasi ve popülizm arasındaki ilişkiye dair önemli bir fikir veriyor olmasıdır. Halk iradesinin hiçbir kurum yahut kişi tarafından görmezden gelinememesi savı nedeniyle popülizmin halkın iradesine dayalı ve çoğunlukçu bir demokrasi anlayışına sahip olduğu öne sürülebilir (Mudde, 2007; Mudde

ve Kaltwasser, 2018). Mudde'ye (2004) göreyse popülizmin iki karşıt kavramı vardır. Bunlar *elitizm* ve *çoğulculuktur* (plüralizm). Elitizm, popülizme benzer şekilde toplumu iyi ve kötü olarak ikiye ayıran *Manişeist* bir dünya görüşüne sahiptir. Çoğulculuk ise farklı popülizm ve elitizm tanımlarında kendilerine yer bulan saf halk ile yozlaşmış elitler arasındaki ikiliği kabul etmemekte, toplumu farklı görüş ve istekleri olan bireylerin bir toplamı olarak görmektedir.

Geçmiş yazında daha çok popülizmin arz edildiği tarafa, bir başka ifadeyle siyasi aktörlerin popülist ideoloji ve söylemlerine, politikalarına ve seçim beyannamelerine odaklanılmaktadır. Bu *arz temelli* çalışmaların temel varsayımı, elitler ile halkın birbirlerinden farklı ve genellikle çatışan çıkarları olduğudur (Mudde, 2007; Mudde ve Kaltwasser, 2012). Popülist parti ve elitler sistem karşıtı (anti-establishment) siyasa önerilerinde bulunmakta; halk ya da 'millet' nosyonlarını öne çıkarmakta; bu sayede de başta ana akım partiler tarafından temsil edilmeyen ve marjinalleştirilen seçmen kitlelerinin desteğini almayı amaçlamaktadır (Hino, 2012; Kriesi vd., 2008; Mudde, 2007).

Öte yandan, *talep temelli* yaklaşımda popülizmin birey seviyesinde ne ölçüde benimsendiğini ve seçmenlerin popülist tutumların diğer siyasi tutumlarını ve en başta oy verme olmak üzere siyasi davranışlarını ne ölçüde etkilediğine odaklanılmaktadır. Bu çalışmaların amaçlarından biri, geliştirilen anket soruları aracılığıyla seçmenlerin popülizmin yukarıda açıkladığımız asgari tanımında yer alan çeşitli bileşenlerine dair tutum ve görüşlerini ölçmektir. Karşılaştırılmalı çalışmalarda kullanılacak popülist tutum ölçütleri geliştirmeyi hedefleyen bu tür çalışmaların sayısı özellikle son on yılda hızla artmıştır (örn. Akkerman vd., 2014; Hawkins vd., 2012; Stanley, 2011; van Hauwaert vd., 2020; Wuttke vd., 2022).

Talep temelli popülizm çalışmalarının belki de en bilineni, Akkerman, Mudde ve Zaslove'nin (2014) Hollandalı seçmenlerin popülizm ile ilintili siyasi tutumlarını üç farklı kategori altında inceledikleri çalışmalarıdır. Yazarlar, 600 kişi ile gerçekleştirdikleri anket çalışmasında "popülist," "çoğulcu" ve "elitist" tutumlar olarak adlandırdıkları üç ayrı tür siyasi tutumu, bir bölümü Hawkins, Riding ve Mudde'nin (2012) daha evvel geliştirdikleri ölçekte de yer alan toplam 14 anket sorusu yardımıyla ölçmektedir. Bu soruların seçmenlerin popülist tutumlarını ölçmedeki etkinliği çalışmada temel bileşen analizi yöntemiyle değerlendirilmiştir. Buna göre, yukarıda sayılan üç kategoriyle büyük ölçüde uyumlu, üç alt ölçek ortaya çıkmaktadır. Ayrıca, popülist tutumları kuvvetli seçmenlerin çalışmada incelenen popülist partilere (Özgürlük (PVV) ve Sosyalist (SP) Partiler) oy verme olasılıklarının daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Akkerman vd.nin (2014) geliştirdiği popülizm bataryası, Akkerman, Zaslove ve Spruyt'ın (2017) yine Hollandalı seçmenlerin oy verme davranışlarını inceledikleri çalışmada da kullanılmıştır. Öte yandan, bu çalışmada popülist tutumların seçmenlerin (ekonomik sol-sağ) ideolojik tutumlarından bağımsız olduğu ve aşırı sağ (PVV) ve sol (SP) partilerin taraftarlarını birleştirdiği sonucuna varılmaktadır.

Van Hauwert ve van Kessel (2018) de dokuz Avrupa ülkesini kapsayan çalışmalarında Akkerman vd.'nin popülizm bataryasındakilere benzer sorulardan yararlanmakta ve yalnız Hollandalı seçmenlerin incelendiği önceki çalışmalar ile benzer bulgulara ulaşmaktadır. Yazarlara göre seçmenlerin popülist tutumları yalnız popülist partilere oy verme temayüllerini arttırmamakta, aynı zamanda diğer siyasa tercihlerinin oy verme davranışına etkilerini de koşullandırmaktadır.

Popülist tutumlar ve popülist partilere oy verme arasındaki ilişki üzerine yukarıdakilerden farklı sonuçlara ulaşan çalışmalar da yok değildir. Örneğin, Hawkins, Kaltwasser ve Andreadis (2020), yine Akkerman vd.'nin (2014) geliştirdikleri popülist tutum bataryasından yararlanarak Şili ve Yunanistan üzerine yaptıkları çalışmada bu iki ülkede benzer seviyelerde olduğunu gözlemledikleri popülist tutumların seçmenlerin popülist partilere oy verme olasılıklarına etkisinin Yunanistan'da Şili'ye nazaran daha yüksek olduğu sonucuna varmaktadır. Bu önemli fark, yazarların popülist tutumların siyasilerin ve seçmenlerin ideolojik pozisyonları tarafından koşullandırıldığına dair kuramsal beklentileriyle uyumludur. Bununla birlikte, yazarlara göre popülist tutumlar seçmenlerin oy tercihlerine ancak incelenen ülkenin siyasi bağlamı el verdiği ölçüde etki edebilmektedir. Yunanistan'da 2015 yılındaki seçimlerde güçsüz bir hükümetin ve başarısız makroekonomik politikalarının etkisi gözlemlenirken, Şili'de 2013'teki başkanlık seçimlerinde daha istikrarlı bir iktidar ve başarılı makroekonomik politikalar söz konusudur (Hawkins vd., 2020: 285).

Stanley (2011), Slovakya'yı incelediği çalışmasında farklı bir popülist tutum ölçeği oluşturmuş ve Hawkins vd.nin (2012) bataryasına benzer şekilde anket katılımcılarına elit karşıtlığı ile elitlerin "kötü," halkınsa "iyi" olarak betimlendiği Manișeist ifadelerle ne ölçüde katıldıklarına dair sorular yönelmiştir. Çalışmada ulaşılan ampirik bulgular, katılımcıların popülist tutumları ve oy verme davranışları arasında geçmiş yazınında öne sürülen pozitif ilişkiyi göstermezken, ekonomik ve milliyetçi tutumların oy tercihlerine elit karşıtı ve popülist tutumlarına nazaran daha önemli ölçüde etki eden faktörler olduğuna işaret etmektedir. Stanley (2011: 269) bu bulguya dair üç olası açıklama getirmektedir: Saha çalışmasının gerçekleştirildiği tarihte popülist

olarak nitelendirilen Meciar'ın Demokratik Slovakya için Hareket Partisi'nin (HZDS), Slovakya Ulusal Partisi (SNS) ve Sosyal Demokrasi Partisi (SMER) ile birlikte hükümet ortağıdır. Dolayısıyla, katılımcıların iktidar ortağı olan popülist bir partiyi elit karşıtı ve diğer iki (ana akım) partiyi elit olarak nitelendirmekte zorlanmış olması muhtemeldir. İlaveten, Slovakya'nın tarihi ve siyasi bağlamı dikkate alındığında, HZDS'nin popülist diskuru ülkenin milli çıkarları ve ekonomik politikalarına dair bir mesaja dönüşmüştür. Son olarak, Stanley (2011) çalışmasında kullandığı popülist tutum ölçeğinin seçmenlerin gerçek popülist tutumlarını ölçmede geçersiz bir enstrüman olduğu ihtimaline işaret etmektedir.

Stanley'in (2011) çalışması, popülist tutum ölçeklerinin seçmen tutumlarını farklı siyasi bağlamlarda ölçmedeki başarısını ve popülist partilerin iktidar ortağı olmaları durumunda elit kavramının muğlaklaşması olasılığını tartışmaya açmış olması bakımından çalışmamızda öne sürdüğümüz temel argümanı destekler niteliktedir. Nitekim, yakın tarihli başka çalışmalar da Stanley'nin bulgularının yalnız Slovakya'ya özgü olmayabileceğini göstermektedir. Quinlan ve Tinney (2019), İrlanda 2016 genel ve ABD 2016 başkanlık seçimlerini inceledikleri çalışmalarında Karşılaştırmalı Seçim Çalışmaları (Comparative Study of Electoral Systems, CSES) veri setinde yer alan ve çalışmamızda da kullandığımız anket soruları aracılığıyla ölçtükleri elit karşıtı tutumların oy verme davranışına etkilerini incelemektedir. Çalışmada bu iki ülkedeki anket katılımcılarının ekonomiye dair geçmişe dönük (retrospektif) değerlendirmelerinin, ideolojik tutumlarının ve parti aidiyetlerinin oy verme davranışlarına etkilerinin popülist tutumlarına göre daha önemli olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

Popülist ve elit karşıtı tutumların seçmen davranışına etkisine dair geçmiş çalışmalar arasında bağlamın önemini belki de en iyi vurgulayan çalışma, Fahy, Hino ve Jungkunz'un (2019) yine CSES soru cetvelinde yer alan soruları kullanarak oluşturdukları ölçekler ile seçmen davranışı arasındaki ilişkiyi inceledikleri çalışmalarıdır. Yazarlar, birçoklarınınca popülist bir parti olarak kabul edilen Abe'nin Liberal Demokratik Parti'sine (LDP) oy veren katılımcıların popülist tutumlarının diğer katılımcılara nazaran daha zayıf olduğunu ortaya koymaktadır. Öte yandan, LDP destekçileri popülist öğelere dair kelime ve ifadeleri sosyal medyada en sık kullanan seçmen grubudur. Yazarların popülizm literatürüne diğer bir önemli katkısı da yüksek elit karşıtı tutumlara sahip seçmenlerin popülist LDP'dense diğer partilere oy verme temayülünde olduklarına dair bulgularının genellenebilirliğine dairdir. Aynı çalışmada incelenen İtalya ve Almanya'da bu yönde bir ilişki mevcut değilken, popülist Macar Yurttaş Partisi'nin (Fidesz) 2010 yılından beri iktidarda olduğu Macaristan'da elit

karşıtı seçmenler muhalefetteki partilere oy verme temayülündedir. Bu anlamda, Fahey vd.nin (2019) çalışması bağlamın ve iktidar partisinin popülist söyleme ne ölçüde başvurduğunun ve iktidarda kalma süresinin seçmenlerin popülist ve elit karşıtı tutumları ile oy verme davranışı arasındaki ilişkiyi şekillendiriyor olduğuna dair önermemizi desteklemektedir.

Popülist partilerin iktidar ortağı olduğu ya da son yıllarda oy oranlarını hatırı sayılır ölçüde arttırdığı ülkeler üzerine geçmiş çalışmalarda kullanılan farklı popülizm ve elit karşıtı tutum ölçeklerinin popülist adaylara oy verme davranışı üzerinde beklenen etkiyi her zaman göstermiyor olması (bkz. Hawkins vd., 2020; Stanley, 2011; Fahey vd., 2019), bireylerin elit karşıtı ve demokrasiye dair tutumlarının ülkeler arasında değişiklik gösteriyor olması ile açıklanabilir. İlâveten, geçmiş yazında kullanılan farklı popülist ve elit karşıtı tutum ölçeklerinin farklı olması da birbirleriyle çelişen bulgulara sebebiyet verebilecektir. Bu nedenle, yakın tarihli çalışmalarda sıklıkla kullanılan CSES gibi çokuluslu çalışmalar, yukarıdaki literatür taramasının da gösterdiği üzere henüz emekleme aşamasındaki talep temelli açıklamaların geçerliliklerinin tahlil edilmesi açısından oldukça mühimdir. Öte yandan, bu tür çalışmalarda ülkeler arasındaki farklılıkları daha iyi dikkate alan ve geçerlilikleri kanıtlanmış sorular kullanılması gerektiği de aşikardır. İlâveten, geçmiş çalışmaların hemen hepsinde popülizm, saf halk ve halkın karşısında konumlan(dırıl)an yozlaşmış elitler ikiliğinden yola çıkarak kavramsallaştırılmaktadır. Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere, elit karşıtlığı popülist söylemde önemli bir rol oynuyor olsa da bahsi geçen elitlerin kim olduğu genellikle muğlak olduğundan; bunun kavramsallaştırılması seçmenlerin popülist ve elit karşıtı tutumlarını farklı sosyal ve siyasi bağlamlarda ölçebilmek için elzemdir.

Bu amaçla elit kavramına dair bir parantez açmakta fayda görüyoruz. Collier (1999), siyaset ve toplumdaki yerlerine bağlı olarak elitlerin üç türlü tanımlanabileceğini öne sürmektedir. Bunlardan ilki, sınıf temellidir. Bu tanıma göre elitler, işçi sınıfının üzerinde yer alan, orta sınıf veya şehirli burjuvazi, yönetici ya da beyaz yakalı kişilerdir. İkinci tanım, siyasi güçle ilintilidir ve iktidar partilerini ve yöneticilerini içerir. Son tanımsa toplumsal hareketlerin liderlerini içermektedir. Collier (1999) oldukça detaylı bir sınıflandırma yapmış olsa da birçok popülist hareket ve lider hedef tahtalarına koydukları elitlerin kim olduğu hususunda oldukça muğlak söylemlerde bulunmakta ve siyasi konjonktüre bağlı olarak çok çeşitli kişi ya da grupları hedef alabilmektedir. Nitekim, popülist söylemde sıklıkla ana akım partilerin temsil etmediği ve marjinalleştirdiği “sessiz çoğunluğun” zıt kutbunda konumlandırılan elitler, kimi zaman bürokrasinin kimi zaman da entelektüellerin, gazetecilerin, zenginlerin ya da uluslararası finans kuruluşlarının mensupları

olabilmektedir (Elçi, 2019). Ülkemizde de gündelik siyasetin önemli bir ögesi haline gelen elit karşıtı söylemin öznesinin Collier'in (1999) tanımlarından ilkinde karşılık geldiği ortadadır. Ancak, uzun yıllardır iktidarda olan ve "çevreyi" temsil etme iddiasındaki AK Parti ve lideri Recep Tayyip Erdoğan'ın zaman içerisinde özellikle muhalif seçmenlerin gözünde Collier'in ikinci tanımındaki elitlere dönüştüğü de bir gerçektir.

Türkiye'de Popülizm ve Elit Karşıtlığı

Türk Siyasi Tarihinde Popülist Hareketler

Türkiye siyaseti yazınında birçok çalışmada "merkez ve çevre" ikiliğinin (Mardin, 1973) şekillendirdiği siyasal ve toplumsal kırılımlar ile 20 yıllık AK Parti iktidarı ve politikaları neticesinde pekişen kültür çatışması (Kulturkampf) (Kalaycıoğlu, 2012; Kalaycıoğlu, 2021b; Moral, 2023) göz önünde bulundurulduğunda, ülkemiz her ne kadar popülizm çalışmaları için ilginç bir vaka sunuyor olsa da özellikle bu alandaki Türkçe çalışmalar oldukça kısıtlıdır. Çalışmamızın ana amaçlarından biri Türkiye siyaseti yazınındaki bu boşluğu doldurmaktır. Bu amaçla bu bölümde ilk olarak ülkemizde popülizm üzerine geçmiş çalışmaların kavramsal çerçeveleri incelenmekte, ardından çalışmamızın kuramsal beklentileri ile Türkiye siyaseti ve karşılaştırmalı siyaset yazınlarına yapmayı amaçladığı katkılar açıklanmaktadır.

Erken Cumhuriyet döneminde başta yargı ve ordu mensupları olmak üzere, ana akım entelektüellerin, akademisyenlerin ve devlet desteği ile palazlanan burjuvazinin oluşturduğu, seküler ve merkezîyetçi elitler ile gelenekselci ve muhafazakâr bir dünya görüşüne sahip, görece daha heterojen ve devlet kurumlarından soyutlanmış çevrenin ikiliği, ülkemizdeki popülist siyasetin ortaya çıkışı ve güçlenmesi için elverişli şartları sağlamıştır (Kalaycıoğlu, 2021a). Nitekim, Türkiye siyaseti alanında birçok geçmiş çalışmada ülkemizin erken Cumhuriyet dönemi (Toprak, 2013) dışında Demokrat Parti (Sunar, 1990), Ecevit (Erdoğan, 1998), Özal (Öniş, 2004; Taşkın, 2012) ve son olarak da çalışmamızda da incelediğimiz AK Parti döneminde farklı popülist hareketlere tanıklık ettiği öne sürülmektedir.

Çok partili hayata geçiş sonrası, Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) tarafından temsil edilen merkez ile Demokrat Parti ve ardıllarının temsil ettiği *çevrenin* ikiliğinin gerek oy verme davranışı gerekse de demokratik temsiliyet açısından önemli sonuçları da bugüne dek birçok çalışmada incelenmiştir (örn. Aytaç ve Elçi, 2019; Çarkoğlu vd., 2022). Bu çalışmalarda öne sürülen, Kasım 2002 tarihinde iktidara gelen Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (AK Parti) bu

merkez-çevre ya da elit-halk ikiliğinden güç aldığı ve bunu siyasi söyleminin en önemli unsurlarından biri haline getirdiğidir. *Milli iradenin* gerçek temsilcisi olduğu savının sıklıkla altını çizen AK Parti önde gelenleri, kendilerini seküler ve Batılı değerlere sahip *kurucu elitlerin* karşısında konumlandırmış ve bu elit karşıtı söylemden güç almıştır (Özger, 2021). AK Parti lideri Recep Tayyip Erdoğan da siyasi kariyerinin ilk günlerinden itibaren mütevazı sosyoekonomik geçmişine atıfla “halk(ın) adamı” sloganını benimsemiş, diğer siyasi aktörlerin “halkın değerlerinden” uzaklaştığını ve bu sebeple “sözün artık millette olması” gerektiğini savunmuştur (Aytaç ve Öniş, 2014). AK Parti’nin ve karizmatik liderinin “yeniden doğma” ve “teyakkuz” temaları etrafında şekillenen söylem ve politikaları, popülist bir partinin tipik özelliklerini göstermektedir (Çelik ve Balta, 2018). AK Parti’nin birçok farklı kaynaktan popülist bir parti olarak sınıflandırılıyor oluşu da büyük ölçüde benimsediği bu diskur ve çeşitli politikalarının bir sonucudur (Akman, 2010; Aytaç ve Elçi, 2019; Bulut ve Hacıoğlu, 2018; Çarkoğlu vd., 2022; Dinçşahin, 2012).

Öte yandan, ‘AK Parti popülizminin’ diğer ülkelerdeki popülist hareketlerden ayrıştığına dair görüşler de mevcuttur (Gürsoy, 2012). Kimi çalışmalarda “neo-liberal popülizm” (Boyras, 2018; Bozkurt, 2013; Öniş, 2012; Öniş ve Kutlay, 2012; Özdemir, 2020; Yıldırım, 2009), kimilerindeyse “İslami popülizm” (Ateş, 2017; Bulut ve Hacıoğlu, 2018; Hadiz, 2014; Kırdış ve Drhimeur, 2016; Sandal, 2021) olarak da tanımlanan AK Parti dönemi popülizmi, zaman zaman Latin Amerika (Aytaç ve Öniş, 2014; Selçuk, 2016) ve Doğu Avrupa ülkelerindeki popülist hareketlerle de karşılaştırılmaktadır (Yabancı ve Taleski, 2018).

Bu noktada geçmiş çalışmalarda kullanılan bu farklı kavram ve tanımların oluşturabileceği karışıklığı giderebilmek adına, AK Parti döneminde popülist söylemin ortaya çıkışı ve gelişimine kısaca değinmekte fayda görüyoruz. 2007 yılında Abdullah Gül’ün Cumhurbaşkanı adayı olması süreci, AK Parti’nin popülist söyleminin dozunu arttırmasında önemli bir kırılma olarak görülebilir. Hatırlanacağı üzere o tarihte Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde Cumhurbaşkanı seçebilmek için yeterli koltuk sayısına sahip olsa da Gül’ün adaylığı, AK Parti’nin *elit* olarak nitelendirdiği askeri bürokrasi ve ana muhalefet partisi CHP temsilcilerinin tepkisini çekmiş; ilk tur oylama, muhalefet tarafından Anayasa Mahkemesi’ne taşınmış ve ardından iptal edilmişti. 2002-2007 yılları arasında kayda değer ölçüde artan ekonomik refahtan da güç alan AK Parti, bu gelişme üzerine erken seçime gitmiş; oy oranını önemli ölçüde arttırmasının ardından da Cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesine yönelik Anayasa değişikliklerini referanduma götürmüştü. Kendisi için zaferle sonuçlanan 2007 seçimleri ve referandumu sonrası laikliğe karşı eylemlerde bulunduğu gerekçesiyle AK Parti’nin karşı karşıya kaldığı kapatma davası sonucunda

yukarıda da işaret ettiğimiz kültür çatışması artarak devam etmiştir. Bu badireyi parti kapatma yerine idari para cezası ile atlatan AK Parti'nin elitler karşısındaki gücü o tarihten bu yana giderek artmış (Aytaç ve Elçi, 2019); kimi yazarlara göreyse AK Parti bugün (eski) elitlerin temsil ettiği merkezi -henüz farkında olmasa da- tamamen fethetmiştir (bkz. Kalaycıoğlu, 2021b).

2007 yılında başlayan ve kamuoyunda “Ergenekon davası” olarak bilinen süreçte yalnızca bombalama ve suikastlar yoluyla hükümeti devirmeyi amaçladığı iddia edilen ordu mensupları hedef alınmamış; polisler, gazeteciler, iş insanları, akademisyenler, sivil toplum örgütleri ve siyasetçiler de sanık sandalyesine oturmuşlardır. 2013 yılında AK Parti'nin Gülen hareketiyle ters düşmesine kadar birçok dava açılmış ve çok sayıda ordu mensubu darbe planlayıcısı olmaktan suçlu bulunmuştur. Bu davalar, medyada “derin devleti ortadan kaldırma” ve “halkın iradesini tesis etme” çabaları olarak betimlenmiş; yargı sürecindeki ihlaller ve tutarsızlıklara işaret eden birçok akademisyen, medya mensubu ve politikacı darbecilere destekle suçlanmıştır (Kalaycıoğlu, 2012). AK Parti'nin popülist söylemi yargıdaki elitleri de hedef almıştır. Örneğin, 2010 yılındaki halkoylaması ile kabul edilen Anayasa değişiklikleri, Anayasa Mahkemesi ve Hakimler ve Savcılar Yüksek Kurulu'ndaki merkezîyetçi ve seküler yargı mensuplarının “vesayetinin” sona ermesi açısından oldukça önemli bir gelişmedir (Özbudun, 2014).

Kısaca özetlenen tüm bu siyasi gelişmeler yardımıyla iktidarı boyunca kullandığı popülist söylem ve ülkemizdeki artık kemikleşmiş merkez-çevre ilişkilerinden ve giderek artan kültür çatışmasından yararlanan AK Parti, sıklıkla elit olarak tanımladığı çıkar gruplarının siyasete etkilerini bugün yok denecek seviyeye indirmiş ve “millî irade” ve “beka” söylemlerinden güç alarak (eski) merkez üzerinde hakimiyet kurmayı başarmıştır. Keza, Recep Tayyip Erdoğan, 2014 yılında seçimle göreve gelen ilk Cumhurbaşkanı olmuş ve “millî iradenin gerçek temsilcisi” olarak seçmenlerin çoğunluğunun gözündeki meşruiyetini sağlamlaştırmıştır. Bu seçimden bir yıl sonra gerçekleştirilen Haziran ve Kasım 2015 Genel Seçimleriye oldukça kutuplaşmış bir ortamda gerçekleşmiş; bu süreçte çeşitli muhalif aktörler “terörizm destekçiliği” ile dahi itham edilmiştir (Kemahlıoğlu, 2015). Keza, 2017 yılındaki halkoylaması süreci de AK Parti'nin *Maniştist söylemi* etrafında şekillenmiş; oldukça kutuplaşmış bir siyasi ortamda ve 15 Temmuz 2016 darbe teşebbüsü sonrası ilan edilen olağanüstü hâl şartlarında gerçekleştirilen referandum, küçük bir farkla da olsa “evet” bloğunun lehine sonuçlanmıştır. Bu sayede seküler ve merkezîyetçi elitlerin bürokrasi ve idaredeki hakimiyetlerinin AK Parti hükümeti ve temsil ettiği çevre karşısında neredeyse tamamen erimiş olması, AK Parti'nin Haziran 2018 seçimleri kampanya sürecinin de benzer bir popülist söylem etrafında

şekillendirmesine engel olmamıştır. CHP, İyi Parti (İYİP) ve Saadet Partisi'nin (SP) oluşturduğu Millet İttifakı, AK Parti temsilcileri ve birçok yayın organı tarafından "Zillet İttifakı" olarak adlandırılmış; birçok muhalif parti ve aday bu kez PKK ve Fethullahçı Terör Örgütü'ne destek olmakla suçlanmıştır.

Yukarıda AK Parti'nin iktidara geldiği 2002 yılından bu yana birçok örneğini saydığımız, bir yanda halkın *gerçek temsilcileri*, diğer yandaysa halk iradesinin karşısında yer alan elitleri temsil eden muhalif siyasi aktörlerin çıkarlarının birbirleriyle çatıştığını öne süren popülist diskur ve propaganda, Türkiye'nin kutuplaşmanın hızla arttığı bir siyasi ortama sürüklenmesine sebep olmuştur (Aydın-Düzgit ve Balta, 2017). Siyasi aktörleri iki ayrı gruba bölen bu Manişeist söylem, Türkiye'deki mevcut siyasi kırılımları daha da derinleştirmiş, netice itibarıyla gerek sosyal gerekse de siyasi toleransın neredeyse ortadan kaybolmasına neden olmuştur (Erişen ve Erdoğan, 2018).

Bu Manişeist söylem yanında popülizmin diğer bir unsuru olan elit karşıtlığı da AK Parti'nin ve lideri Recep Tayyip Erdoğan'ın özellikle 2018 yılındaki Genel ve Cumhurbaşkanlığı seçimleri öncesinde yaptığı birçok konuşmada karşımıza çıkmaktadır. Yargı ve ordudaki elitlerin zayıflamasıyla hızla hakimiyet alanını genişleten AK Parti, elitleri sıklıkla dış güçler ve onların iç siyasetteki temsilcileri olarak tanımlamış (Çarkoğlu vd., 2022); Haziran 2018 seçimlerinin kampanya sürecinde giderek kötüleşen ekonominin sorumluluğunu da "beka" söyleminden de güç alarak bu "dış güçler" ve "iç mihraklara" yüklemiştir (Çarkoğlu ve Yıldırım, 2018; Moral, 2021). Bu anlamda popülist bir siyasi partinin yaklaşık yirmi yıldır iktidarda olduğu ülkemizde Haziran 2018 seçimleri, seçmenlerin popülist ve elit karşıtı tutumların oy verme ve seçime katılım davranışlarına etkilerini incelemek için siyaset bilimcilere oldukça önemli bir vaka sunmaktadır.

Türkiye'de Seçmenlerin Popülist ve Elit Karşıtı Tutumları

Ülkemiz uzun yıllardır birçok popülist harekete ev sahipliği yapmış ve son yirmi yıldır birçok farklı kaynaktan popülist olarak nitelendirilen AK Parti hükümetleri tarafından yönetilmesine rağmen, bildiğimiz kadarıyla ülkemizde seçmenlerin popülist tutumları ile siyasi davranışları arasındaki ilişkiyi inceleyen bir çalışma mevcut değildir. Öte yandan, oldukça yakın tarihli az sayıda nicel çalışmada seçmenlerin popülist tutumları bağımlı değişken olarak alınmıştır. Bunlardan ilkinde Aytaç ve Elçi (2019), seçmenlerin popülist tutumlarını dört farklı boyutta ölçmektedir. Yazarlar, gerçekleştirdikleri anket çalışmasının verileri yardımıyla Türkiye'de popülist tutumların elit karşıtlığı ve halk iradesi boyutlarında daha kuvvetli olduğunu, popülizmin diğer iki boyutunsa

(elitler ile halk arasındaki Maniştivist bir ayırım ve demokratik kurumlara destek ile hesap verebilirliğin benimsenmesi) seçmenlerin popülist tutumlarını açıklamakta yetersiz kaldığını öne sürmektedir. Ayrıca, makalede yer alan nicel tahliller kendilerini AK Parti'ye daha yakın gören katılımcıların diğer seçmenlere nazaran daha yüksek popülist tutumlara sahip olduğunu göstermektedir.

Daha yakın tarihli bir başka çalışmada Aytaç, Çarkoğlu ve Elçi (2020), karşılaştırmalı popülizm yazınındaki birçok çalışmanın aksine popülist parti ve liderlere desteğin siyasi ve ekonomik koşullardan memnuniyetsizlikten kaynaklanmak durumunda olmadığını; bunlardan memnun ancak popülist iktidar partilerini destekleyen seçmenlerin daha yüksek popülist tutumlara sahip olacaklarını iddia etmektedirler. Yazarlar, geçmiş çalışmalarda popülist partilerin görece az sayıda seçmen tarafından desteklendiği ve muhalefette yer aldığı ülkelerin incelendiğinin altını çizerek; ülkemiz gibi popülist partilerin iktidarda olduğu ülkelerde popülist tutumların çeşitli etkenler tarafından şekillendirilebileceğini iddia etmektedir. Gerçekleştirdikleri anket ve deneysel çalışmalar ışığında yazarlar, AK Parti'yi destekleyen ve mevcut demokratik ve ekonomik koşullardan memnun olduğunu ifade eden seçmenlerin popülist tutumlarının diğer deneklere göre daha kuvvetli olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Kuramsal Çerçeve

Yukarıda incelenen Türkiye üzerine yapılmış az sayıda nicel çalışmadan farklı olarak, popülist ve elit karşıtı tutumlar çalışmamızın ana bağımsız değişkenini seçmen davranışıyla bağımlı değişkenini oluşturmaktadır. Bu sayede popülizme talep temelli açıklamalar getirmeyi amaçlayan karşılaştırmalı siyaset alanındaki geçmiş çalışmalarda elit karşıtlığı ile popülist partilere oy verme arasındaki ilişkiye dair birbirleriyle büyük ölçüde çelişen bulgulara kuramsal ve ampirik bir açıklama getirmek amaçlanmaktadır.

Öte yandan, ülkemizde elit karşıtı tutumlar ile popülist partilere ve adaylara oy verme arasındaki ilişkiyi incelerken yararlandığımız kuramsal çerçeve, geçmişte karşılaştırmalı siyaset ve Türkiye siyaseti yazınlarında öne sürülen birçok kuram ve bulguya dayanmaktadır: Popülizmin hem arz hem de talep temelli açıklamaları, popülist tutumlara odaklanan ve bir önceki bölümde açıkladığımız yakın tarihli iki nicel çalışmayla benzer biçimde, seçmenlerin popülist ve elit karşıtı tutumları ile oy verme davranışları arasındaki ilişkinin bağlam tarafından şekillendirildiğini öne sürmektedir. Bu anlamda, yukarıda açıklanan kökleşmiş merkez-çevre ikiliği, kültür çatışması ve 2002'de iktidara gelişinden bu yana çevrenin en önde gelen temsilcisi olan AK Parti'nin popülist ve elit karşıtı söyleminin öznesi olan sosyal gruplar ve muhalefet partileri

ile kendi arasında yarattığı ikilik oldukça önemli bir rol oynamaktadır. Ancak hem karşılaştırmalı bir perspektiften hem de Türkiye özelinde popülizm olgusuna talep temelli bir açıklama getirme amacıyla seçmenlerin popülist tutumlarına odaklanan geçmiş çalışmalarda öne sürülenin aksine, kuramsal beklentimiz elit karşıtı tutumları daha kuvvetli ülkemiz seçmenlerinin 2002 yılından bu yana yirmi yıllık AK Parti iktidarı süresince değişen elit algılarından ötürü, popülist AK Parti ve MHP ve bu partilerin Cumhurbaşkanı adayını Recep Tayyip Erdoğan'a oy verme eğiliminde olmayacaklarıdır.

Bir önceki bölümde ifade edildiği üzere, elit kavramı ve popülist söylemde kendine yer bulan elit kavramı ile kastedilen kişi ve gruplar çoğunlukla (ve bir ölçüde bilinçli olarak) pek sarıh olmamaktadır. Bu nedenle, ülkemizde uzun yıllardır merkezi temsil eden siyasi, bürokratik ve ekonomik aktörlere atfedilen elit kavramının, çevrenin (ya da "yeni çevrenin", bkz. Çarkoğlu ve Kalaycıoğlu, 2021: 32; Moral, 2023: 200) temsilcisi AK Parti'nin 18 yıllık iktidarı boyunca ne yönde değiştiğinin incelenmesi çalışmamızın amaçlarından birisini oluşturmaktadır. Popülist bir partinin uzun yıllardır iktidarda olduğu ülkemizde bu ilişkinin nicel yöntemler kullanılarak tahlil edilmesi, yalnız karşılaştırmalı popülizm literatürüne değil Türkiye siyaseti literatürüne de önemli katkılarda bulunacaktır.

Daha evvel değindiğimiz üzere, geçmişte farklı anket çalışmalarında kullanılan ve birbirlerine içerik ve çoğu zaman soru metinleri itibarıyla oldukça benzeyen ve merkezine elit karşıtlığını alan popülist tutum ölçeklerini geçmiş çalışmalarda incelenen ülkelerden çok farklı bir siyasi ve tarihi geçmişe sahip olan ülkemizde seçmen davranışını incelemekte kullanıyor olmamız, popülizm yazını açısından da ilgili soru ve ölçeklerin geçerliliği ve geçmiş çalışmalarda ulaşılan bulguların genellenebilirliğinin tahlil edilmesi bakımından oldukça önemlidir. Zira, CSES'in (2022) beşinci modülüne dahil olan 41 seçim sonrası çalışmasında kullanılan ilgili soru bataryası Türkiye özelinde bildiğimiz kadarıyla ilk kez bu çalışmada kullanılmaktadır.

İlaveten, elit karşıtı seçmenlerin oy tercihleri, demokrasiye güvenleri ve seçime katılım davranışları bugüne dek pek az sayıda çalışmada incelenmiştir. Bu anlamda, popülizm yazınının (Akkerman vd., 2014; Hawkins vd., 2012; van Hauwaert ve van Kessel, 2018) henüz emekleme aşamasında olduğunu iddia etmek yanlış olmayacaktır. Türkiye özelinde elit karşıtı tutumlar ile oy verme davranışı ilişkisine dairse bildiğimiz kadarıyla Türkçe ya da uluslararası yazında herhangi bir çalışma mevcut dahi değildir. Her ne kadar popülizmin gündelik siyasetin önemli bir unsuru olduğu ülkemiz, araştırmacılara önemli bir imkân sağlıyor olsa da; bugüne dek ülkemizde bu konuda oldukça az

sayıda çalışma yapılmış olması, en başta popülist tutumların seçmen davranışına etkileri konusunda bilgimizin oldukça sınırlı olduğunu göstermektedir. Ülkemizde popülizmi birey seviyesinde inceleyen ve yukarıda değindiğimiz az sayıda nicel çalışmada popülist tutumların seçmen davranışından ziyade partizanlık ve memnuniyetsizlik ile ilişkisi incelenmektedir. Bu anlamda da çalışmamız Türkiye siyaseti yazınında popülist tutumların siyasi davranış açısından sonuçlarına odaklanan ilk nicel çalışma olma hüviyetindedir.

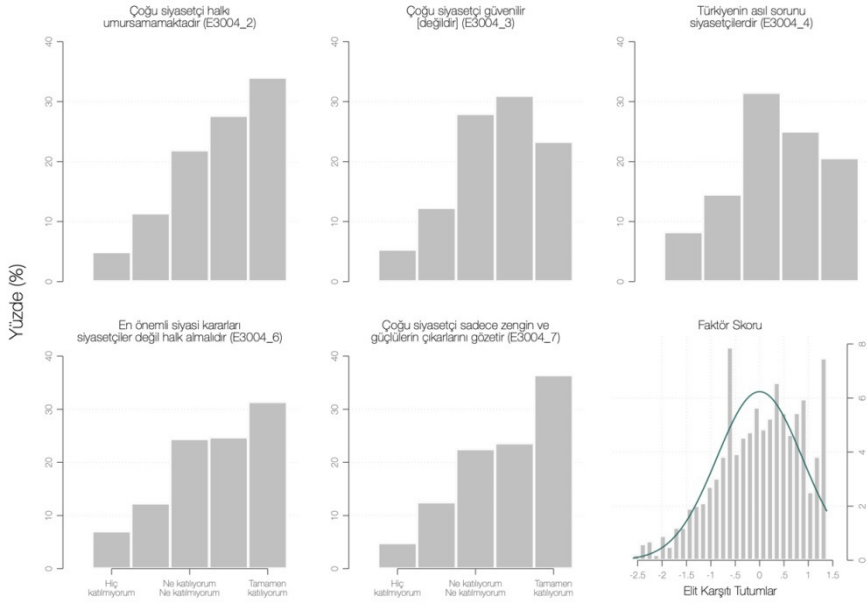
Araştırma Tasarımı

Veri Seti ve Ana Bağımsız Değişken

Ampirik tahlillerde CSES'in (2022) beşinci modülü kapsamında 24 Haziran 2018 Milletvekili ve Cumhurbaşkanı seçimlerinin ardından, 23 Temmuz-9 Eylül tarihleri arasında Koç ve Sabancı Üniversitesi öğretim üyeleri tarafından yürütülen (Çarkoğlu ve Kalaycıoğlu, 2021) saha anket çalışmasının verileri kullanılmaktadır. Türkiye'deki seçmen nüfusunu temsil eden örneklem, Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi verilerine göre ve NUTS-2 seviyesindeki 26 bölgenin kır ve kent nüfuslarına orantılı olarak seçilmiştir. Türkiye İstatistik Kurumu'ndan temin edilen adres blokları içerisinde tesadüfi olarak seçilen yirmişer hanede, tesadüfi olarak belirlenen toplam 1069 katılımcı ile yüz yüze gerçekleştirilen görüşmelerde katılımcılara CSES Planlama Komitesi tarafından belirlenen sorular sorulmuştur. Geçmiş modüllerde de yer alan birçok soru dışında, soru formunda seçmenlerin popülist tutumlarını inceleme maksadıyla beşinci modüle eklenen özgün bir soru bataryasına (Hobolt vd., 2016) da yer verilmiştir.

Bunlardan Q4a-Q4g ve Q7 numaralı sorular, anket katılımcılarının siyasi elitlere dair görüşlerini ölçmektedir. Saha çalışmasında bu sekiz sorudan bir kısmına daha az sayıda katılımcı geçerli cevaplar vermiş, tüm sorulara geçerli cevap veren katılımcıların sayısı ise 810 (örneklem %75,8'i) olmuştur. Bir sonraki bölümde yer alan ampirik analizlerde ana bağımsız değişken olan "elit karşıtı tutum" ölçeğini oluştururken, ilk aşamada ilgili sekiz sorunun ölçek güvenilirlikleri analiz edilmiştir. Pek yüksek olmayan bir ölçek güvenilirlik seviyesine (Cronbach =.66) işaret eden bu analize göre, bu sorulardan ikisinin (E3004_1 ve E3004_5) diğerleri ile ortalama örüntülerinin istatistiki olarak anlamlı seviyede değildir. İkinci aşamada ilgili sekiz soru, doğrulayıcı faktör analizi yöntemiyle yeniden tahlil edilmiş ve özdeğeri birin üzerinde (2,11) tek bir faktör ortaya çıktığı görülmüştür. Katılımcıların (örtük) elit karşıtı tutumlarını ölçen bu faktör, kümülatif varyansın ancak %63,7'sini

açıklayabilmektedir. Bu ön bulgular ışığında, faktör yüklemeye değerleri¹ oldukça düşük iki ve geçerli cevap sayısı diğerlerinden önemli ölçüde düşük olan bir soru (E3007) dışarıda bırakılarak, geriye kalan beş ifade ile faktör analizi tekrarlanmış ve özdeğeri birin üzerinde (1.705) tek bir faktöre ulaşılmıştır. Örnekleme bu beş sorunun tümüne geçerli cevaplar veren 990 katılımcı mevcutken, bu katılımcıların elit karşıtı tutumlarını açıklayan faktör kümülatif varyansın %85,4'ünü açıklamaktadır.

Şekil 1. Katılımcıların Elit Karşıtı Tutumları

Son aşamada ise katılımcıların ampirik analizlerdeki ana açıklayıcı (bağımsız) değişkeni oluşturan² faktör skorlarını hesaplamada kullandığımız önermelere ne ölçüde katıldıklarına dair cevapları, 5 “Tamamen katılıyorum,” 1 ise “Hiç katılmıyorum” olacak şekilde yeniden kodlanmıştır. Bu sayede, elde edilen faktör skorlarının katılımcıların (elit yanlısı yerine) elit karşıtı

- 1 Çalışmamızın yinleme verileri ve kodları ile eklerine Harvard Dataverse (<https://doi.org/10.7910/DVN/QPYMDV>) üzerinden erişilebilir. Her iki faktör analizinin de yüklemeye ve teklik skorları Ek3'te raporlanmıştır.
- 2 Ek4'te raporlanan duyarlılık analizlerinde, CSES Planlama Komitesi'nin siyasi elitlere dair tutumları ölçmek amacıyla soru formun dahil ettiği bütün sorular kullanılarak oluşturulan faktör skorları kullanılmaktadır. Bir sonraki bölümde raporladığımız analizler ile duyarlılık analizlerinin örneklem boyutları arasındaki fark, bunların hesaplanmasında kullanılan sırasıyla 8 ve 5 soruya verilen geçerli cevap sayılarının farkından kaynaklanmaktadır. Her iki analiz de oldukça benzer bulgular ortaya koymaktadır.

tutumlarını ölçmesi sağlanmıştır. Bu değişkenin hesaplanmasında kullanılan beş önerme şunlardır:

- Çoğu siyasetçi halkı umursamamaktadır (E3004_2)
- Çoğu siyasetçi [güvenilmezdir] (E3004_3)
- Türkiye'nin asıl sorunu siyasetçilerdir (E3004_4)
- En önemli siyasi kararları siyasetçiler değil, halk almalıdır (E3004_6)
- Çoğu siyasetçi sadece zengin ve güçlülerin çıkarlarını gözetmektedir (E3004_7)

Bu beş önermenin yeniden kodlanan cevap kategorileri ile bunları kullanarak hesaplanan faktör skorlarının dağılımları, Şekil 1'de yer almaktadır (N=990). Buna göre, katılımcıların büyük bölümü ilgili önermelere katılmakta (4) ya da tamamen katılmaktayken (5), elit yanlısı yanıtlar veren (1="Hiç Katılmıyorum" ve 2 "Katılmama Eğilimindeyim") katılımcıların oranları oldukça düşüktür.

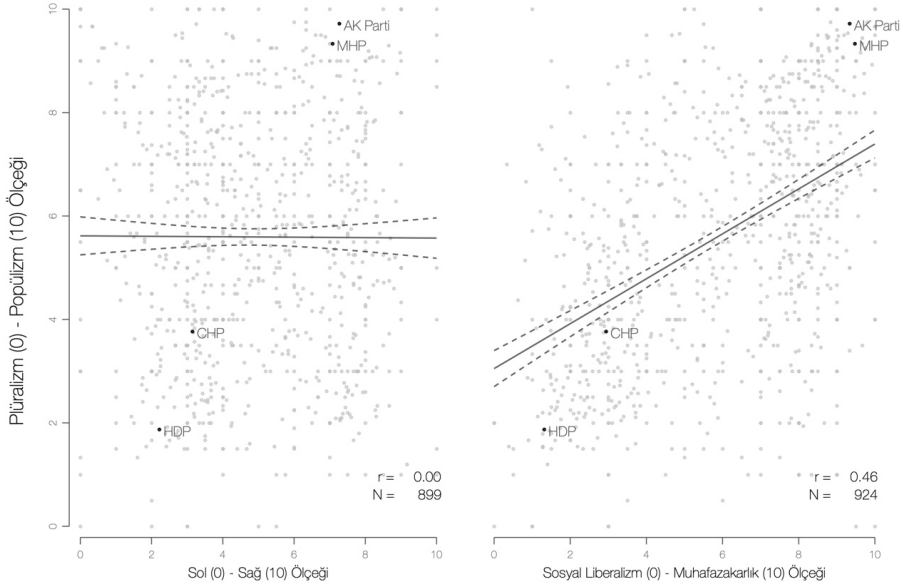
Bağımlı Değişken

Bir sonraki bölümde yer verilen ampirik analizlerde iki farklı bağımlı değişken kullanılmıştır. Bunlardan ilki, anket katılımcılarının 24 Haziran 2018 tarihinde gerçekleştirilen Milletvekili Genel Seçiminde yarışan ve seçimler sonucunda Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde grup kuracak sayıda milletvekili çıkarma hakkı elde etmiş olan siyasi partilerin kurmuş olduğu Cumhuriyet (AK Parti ve MHP) ve Millet (CHP ve İYİP) İttifaklar ile Halkların Demokratik Partisi'nden (HDP) hangisine oy verdiklerini dikkate almaktadır. Bunlara ek olarak, seçime katılmadığını ifade eden seçmenler için de dördüncü bir kategori tanımlanmıştır. Bu sayede elit karşıtı seçmenlerin oy verme davranışları yanında seçime katılım davranışlarını da incelemek mümkün hale gelmekte ve ampirik tahlillerde kullandığımız örneklemin boyutu büyütülmektedir.

İkinci bağımlı değişkenimiz, anket katılımcılarının 24 Haziran 2018 Cumhurbaşkanlığı seçiminde yarışan adaylardan örneklemin hata payının (+/-2.96) üzerinde oy oranları almış olan, Recep Tayyip Erdoğan (Cumhuriyet İttifakı), Muharrem İnce (CHP), Meral Akşener (İYİP) ve Selahattin Demirtaş'tan (HDP) hangisine oy verdiklerini dikkate almaktadır. Cumhurbaşkanlığı seçiminde oy vermediğini ifade eden katılımcıların da ayrıca kodlanmasıyla, ikinci değişken de beş ayrı değer alan bir kategorik değişken haline gelmektedir.

Türkiye'deki siyasi partilerden ve Cumhurbaşkanlığı adaylarından hangilerinin popülist olarak kodlanacağı hususunda, öznel bir değerlendirme yapmak yerine, popülizm yazınına başvurulmuştur. Bu amaçla, bir önceki bölümde

incelediğimiz ülkemizde popülizm üzerine yapılan ve AK Parti'nin popülist olarak tanımlandığı geçmiş çalışmalar (örn. Akman, 2010; Aytaç ve Elçi, 2019; Boyraz, 2018; Bozkurt, 2013; Bulut ve Hacıoğlu, 2018; Çarkoğlu vd., 2022; Çelik ve Balta, 2018; Dinçşahin, 2012; Öniş, 2012; Öniş ve Kutlay, 2012; Özdemir, 2020; Yıldırım, 2009; Yabancı ve Taleski, 2018) dışında Türkiye dahil birçok ülkeyi inceleyen çok uluslu çalışmalardan da yararlanılabilir.

Kaynak: Norris, P. (2020). Global Party Survey, 2019. <https://doi.org/10.7910/DVN/WMGTNS>.

Şekil 2. TBMM'de Temsil Edilen Partilerin Popülizm ve İdeoloji Eksenlerindeki Konumları

Bu veri setlerinden ilki, kullandığımız anket verilerini de içeren CSES (2022) çalışmasıdır. 36 ülkede gerçekleştirilen 41 seçim sonrası anket çalışmasını içeren CSES'in 5. modülünde toplam 297 partinin ne ölçüde popülist oldukları, ilgili anket çalışmalarını gerçekleştiren ülke uzmanları tarafından 11 puanlı bir skala kullanılarak kodlanmıştır. İncelenen siyasi partilerin %9,1'i bu skalada 9 ya da 10 değerlerini alırken, Türkiye'den incelenen toplam altı (Saadet Partisi ve TBMM'de grubu olan beş) parti içerisinde yalnız AK Parti popülist (9) olarak kodlanmıştır. Tony Blair Enstitüsü'nün (Kyle ve Gultchin, 2018) 33 farklı ülkede 1990 ve 2018 yılları arasındaki iktidar partilerinin incelendiği raporunda da benzer bir sonuca varılmakta, AK Parti ve lideri Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan popülist olarak kodlanmaktadır. Bu iki veri setinin ortak noktası, coğrafi kapsamlarının görece kısıtlı olması ve bu kodlamaların oldukça az sayıda uzmanın görüşlerine dayanmasıdır. Bu

anlamda yararlanabilecek ve ülkemizdeki siyasi partileri de içeren en geniş kapsamlı uluslararası kaynak, Norris'in (2020) "Küresel Parti Anketi" (Global Party Survey) isimli 163 ülke ve 1043 partiyi karşılaştırmalı olarak inceleyen veri setidir. Bu veri setinde yer alan popülizm ve ideoloji skorlarıysa parti politikaları ve seçmen davranışı alanlarında uzmanlaşmış toplam 1861 araştırmacı tarafından belirlenmiştir.

Şekil2'de bu veri setinde incelenen ülkelerdeki sırasıyla 899 ve 924 siyasi partinin 11 puanlık plüralizm-popülizm ile (ekonomik) sol-sağ ve (sosyal) liberalizm-muhafazakârlık ölçeklerindeki konumları arasındaki örüntüler gösterilmektedir. Dikey eksenindeki plüralizm-popülizm skorları, incelenen partinin bu ölçeğin orta noktasından (5) yüksek değerler alması halinde popülist, düşük değerler alması halindeyse plüralist (çoğulcu) olduğu anlamına gelmektedir. Buna göre AK Parti ve MHP oldukça yüksek popülizm skorlarına sahipken, CHP ve HDP'nin skorları sırasıyla düşük ve çok düşüktür.

Soldaki grafikteki yatay lineer regresyon çizgisi ve ilgili korelasyon katsayısının da gösterdiği üzere, incelenen ülkeler üzerine uzman akademisyenler tarafından plüralizm-popülizm ve sol-sağ ölçeklerinde konumlandırılan toplam 899 parti için bu iki ölçek arasında istatistiki olarak anlamlı bir örüntü mevcut değildir. Nitekim, popülist partilerin ideolojik spektrumunun sağ ya da solunda yer alabildikleri, popülizm yazınında sıklıkla dile getirilmektedir (örn. Mudde, 2007). Sağdaki grafikteki plüralizm-popülizm ve sosyal-liberalizm ölçekleri arasındaki istatistiki olarak anlamlı pozitif korelasyon ise popülist partilerin plüralist partilere nazaran daha muhafazakâr olduklarını göstermektedir. Nitekim, Küresel Parti Anketi'nde AK Parti ve MHP oldukça muhafazakâr olarak konumlandırılmışken, CHP *sosyal liberalizm-muhafazakârlık* ölçeğinin orta noktasının hemen solunda, HDP ise oldukça solunda yer almaktadır.³

Kontrol Değişkenleri

Şüphesiz, elit karşıtı tutumlar oy verme davranışının yegâne belirleyicisi değildir. Dahası, seçmenlerin elit karşıtı tutumları popülizmin üç temel unsurundan yalnız birini oluşturmaktadır. Seçmenlerin popülist ve elit-karşıtı tutumları ile diğer siyasi tutumları ve sosyodemografik özelliklerinin benzeşiyor olması da kuvvetle muhtemeldir. Bu nedenle, aşağıda kodlama kurallarını açıkladığımız birçok değişkene bir sonraki bölümde yer alan regresyon analizlerinde kontrol değişkenleri olarak yer verilmektedir.

3 <https://dataverse.harvard.edu/dataverse/GlobalPartySurvey>, 2 Eylül 2020. 24 Haziran 2018 seçimleri öncesi gerçekleştirilen bu çalışmada incelenmeyen İyi Parti grafikte de yer almamaktadır. Bu nedenle, İyi Parti (ve Cumhurbaşkanı adayı Meral Akşener), ampirik analizlerde Millet İttifakı'ndaki ortakları CHP gibi plüralist bir parti (ve lider) olarak değerlendirilmektedir.

CSES Planlama Komitesi tarafından katılımcıların “dış grup karşıtı” ve “ulusal kimlik yanlısı” (yerlici) tutumlarını ölçmek amacıyla soru formuna eklenen sırasıyla beş (E3005_1-E3005_5) ve dört (E3006_1-E3006_4) farklı önerme, yukarıda elit karşıtı tutumlar için açıkladığımız şekilde kodlanarak popülizmin diğer iki sacayağı için de faktör skorları hesaplanmıştır. Bu değişkenlerin modellerde kontrol değişkeni olarak yer alması sayesinde ilgili yazında popülist olarak nitelenen bir siyasi parti ve liderinin uzun süredir iktidarda olduğu ülkemizde popülizm üç temel unsurundan yalnız elit karşıtlığının nitelik değiştireceğine dair kuramsal beklentimizi test ederken popülizmin diğer iki unsurunda da benzer bir koşulluluk gözlenip gözlemlenmediğini tahlil etme fırsatımız olacaktır.

Ülkemizdeki siyasi partilerin plüralizm-popülizm dışında sosyal liberalizm- muhafazakârlık ve sol-sağ ölçeklerindeki konumlarını da gösteren Şekil2'nin de işaret ettiği üzere, AK Parti ve MHP muhalefet partilerine nazaran hem ekonomik hem de sosyal açıdan daha muhafazakârdır. Dolayısıyla, ampirik analizlerimizde seçmenlerin de ne ölçüde muhafazakâr oldukları ve bu siyasi partiler ile ortak Cumhurbaşkanı adayına aynı nedenle oy verip vermedikleri kontrol edilmelidir. Bu amaçla CSES veri setinde anket katılımcılarının dini vecibelerini ne sıklıkla yerine getirdiklerinin sorulduğu bir başka soru (E2014) aracılığıyla katılımcıların (sosyal) muhafazakârlık seviyeleri ölçülmüştür. Katılımcılarının 11 puanlık (ekonomik) sol (0) - 10 (sağ) skalasındaki ideolojik konumları (E3020) da başka bir değişken vasıtasıyla ölçülmekte ve regresyon modellerinde yer almaktadır.

Türkiye’de oy verme davranışına dair geçmiş çalışmalar muhafazakârlık ve ideoloji dışında iki önemli faktöre daha dikkat çekmektedir (örn. Çarkoğlu ve Kalaycıoğlu, 2021). Bunlardan ekonomiye dair (retrospektif) değerlendirmeler, katılımcıların anket çalışmasından önceki 12 ay içerisinde Türkiye ekonomisinin gidişatına dair görüşlerini içeren bir soru (E3011) yardımıyla ölçülmektedir. Seçmenlerin incelediğimiz parti ve adaylardan herhangi birini partizan aidiyetleri nedeniyle destekleyip desteklemedikleri ise anket katılımcılarının kendilerini hangi siyasi partiye yakın hissettikleri (E3024_3) ve bu partiye ne ölçüde yakın hissettiklerine (E3024_4) dair iki farklı sorudan kodlanmıştır.

Milletvekili Genel Seçimlerinde HDP ve Cumhurbaşkanlığı Seçiminde bu partinin adayı Selahattin Demirtaş’a oy vermesi daha olası olan Kürt kökenli seçmenleri belirleyebilmek adına katılımcılara hanelerinde genellikle hangi dili konuştuklarına dair yöneltilen bir başka sorudan (E2019) yararlanılmıştır.⁴

4 Tüm değişkenlerin betimleyici istatistikleri Ek1’de, bu değişkenleri kodlamakta kullandığımız değişkenlerin numaraları ve soru metinleri Ek2’de sunulmuştur.

Tablo 1’de raporlanan modellerdeki diğer kontrol değişkenlerimizse eğitim seviyesi (E2003), yaş (E2001_Y), cinsiyet (E2002), yerleşim yeri niteliği (E2022), hane halkı büyüklüğü (E2012) ve siyasete ilgi (E3001) sorularından kodlanmıştır. Dini vecibelerini yerine getiren, ekonomiye dair değerlendirmeleri olumlu olan ve kendilerini AK Parti ya da MHP’ye daha yakın gören seçmenlerin Haziran 2018 Genel ve Cumhurbaşkanlığı Seçimlerinde Cumhur İttifakı ve Recep Tayyip Erdoğan’ı desteklemiş olmaları beklenmektedir.

Veri Analizi ve Görgül Bulgular

Araştırma Yöntemi

Küresel Parti Anketi veri setinde popülist olarak kodlanan AK Parti, 3 Kasım 2002 yılından bu yana iktidardayken; bu verisetine göre ülkemizdeki bir diğer popülist parti olan MHP, AK Parti’nin Haziran 2018 seçimleri öncesi kurulan Cumhur İttifakı’ndaki büyük ortağıdır. Yukarıda açıkladığımız üzere, popülizm yazınında birçok geçmiş çalışmada popülist partilerin uzun süredir iktidar ya da iktidar ortağı olmadığı ve ana akım partilerin müesses nizam yanlısı, popülist partilerinse nizam ya da sistem karşıtı olarak değerlendirildiği gelişmiş demokrasilere odaklanılmaktadır. Çalışmamızda popülist bir siyasi parti ve liderin yaklaşık yirmi yıldır iktidarda olduğu ülkemizde zaman içerisinde değişen elit algısı sebebiyle elit yanlısı tutumlara sahip seçmenlerin popülist AK Parti ve MHP ile bu partilerin oluşturduğu Cumhur İttifakı’nın ortak Cumhurbaşkanı adayı Recep Tayyip Erdoğan’ı desteklemeye yatkın olduğu öne sürülmektedir.

Bu kuramsal beklentimizi test edebilmek amacıyla, 24 Haziran 2018 Milletvekili Genel ve Cumhurbaşkanlığı seçimlerindeki oy ve seçime katılım davranışlarının ampirik tahlillerinde kategorik değişkenlerin tahlilinde sıklıkla kullanılan çokterimli lojistik regresyonlardan (multinomial logistic regression) yararlanılmaktadır. İkidenden fazla ve birbirini dışlayan kategorilerden oluşan, kısıtlı bağımlı değişkenlerin tahmininde kullanılan bu yöntemde incelenen kategoriler arasında herhangi bir sıralama olması zorunlu değilken, bunlardan birinin temel kategori olarak seçilmesi gerekmektedir. Bu nedenle, her iki modelde de en yüksek sayıda gözleme sahip olan (ve popülist AK Parti ve MHP’nin kurduğu Cumhur İttifakı ile bu partilerin ortak adayı olan Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan’a oy verdiğini ifade eden seçmenlerin oluşturduğu) kategoriler temel kategori olarak alınmıştır.

Çokterimli lojistik regresyonlarda birden çok sayıda olasılığın tahmin edilmesi ve bu amaçla en yüksek olasılıklar yönteminin (maximum

likelihood estimation) kullanılması sebebiyle, Tablo1'de raporlanan regresyon katsayılarının yorumlanması doğrusal modellerde olduğundan farklıdır. Regresyon katsayılarının istatistiki olarak anlamlı olması, bağımsız değişkenlerin ilgili kategorinin (örn. Millet İttifakı, HDP, Oy Kullanmama) gözlemlenme olasılığına etkilerinin temel kategorinin (örn. Cumhuriyet İttifakı'na oy verme) gözlemlenme olasılığına etkilerinden istatistiki olarak anlamlı bir şekilde farklı olduğu anlamına gelmektedir. İstatistiki olarak anlamlı olmayan bir regresyon katsayısıysa, bağımsız değişkenin incelenen kategoriye seçme olasılığına etkisinin temel olarak alınan kategoriye olan etkisinden ayırt edilebilir olmadığı anlamına gelecektir.

Çokterimli Regresyon Analizleri

Haziran 2018 Milletvekili Genel Seçimindeki seçmen davranışının bağımlı değişkenimiz olduğu ilk modelimizde Millet İttifakı, HDP ve Oy Kullanmama olarak adlandırdığımız eşitliklerde ana bağımsız değişkenimiz olan elit karşıtı tutumların (faktör skorları), Millet İttifakı ve Oy Kullanmama olasılıklarına etkileri istatistiki olarak anlamlıdır ($p < .05$). Dolayısıyla, elit karşıtlığının Cumhuriyet İttifakı üyeleri, popülist AK Parti ve MHP'ye oy verme olasılıklarına etkisi ile Millet İttifakı'nı oluşturan muhalefet partileri CHP ve İYİP ile seçime katılmama olasılıklarına etkileri birbirlerinden istatistiki olarak anlamlı derecede farklıdır.

Tablo 1. Çokterimli Lojistik Regresyon Analizleri

	Milletvekili Genel Seçimi	Cumhurbaşkanlığı Seçimi
<i>Millet İttifakı / Muharrem İnce</i>		
Elit Karşıtı Tutum	0.599***	0.514**
(Faktör Skoru)	(0.229)	(0.241)
Dış Grup Karşıtı Tutum	-0.044	-0.120
(Faktör Skoru)	(0.192)	(0.205)
Ulusal Kimlik Yanlısı Tutum	-0.177	-0.240
(Faktör Skoru)	(0.182)	(0.193)
Eğitim Seviyesi	0.091	0.049
	(0.158)	(0.166)
Yaş	0.015	0.001
	(0.013)	(0.014)
Cinsiyet (Kadın)	0.240	0.616*
	(0.338)	(0.358)
Yerleşim Yeri	-0.498	0.073

	(0.359)	(0.374)
Hanehalkı Büyüklüğü	-0.118	-0.150
	(0.114)	(0.121)
Kürt Kökenli	-1.037	-0.172
	(0.910)	(0.890)
Sol-Sağ Konum	-0.571***	-0.802***
	(0.077)	(0.091)
Dindarlık	-0.277**	-0.280**
	(0.120)	(0.125)
Ekonomik Değerlendirme	0.630***	0.524***
	(0.162)	(0.169)
Siyasete İlgi	0.381**	0.470**
	(0.178)	(0.191)
AK Parti/MHP'li Seçmen	-3.495***	-3.109***
	(0.519)	(0.544)
Sabit	1.221	2.492
	(1.435)	(1.539)
<i>HDP / Selahattin Demirtaş</i>		
Elit Karşıtı Tutum	0.578	0.613
(Faktör Skoru)	(0.391)	(0.468)
Dış Grup Karşıtı Tutum	-0.147	0.003
(Faktör Skoru)	(0.332)	(0.414)
Ulusal Kimlik Yanlısı Tutum	-0.315	-0.570*
(Faktör Skoru)	(0.278)	(0.345)
Eğitim Seviyesi	-0.034	-0.159
	(0.260)	(0.344)
Yaş	-0.019	-0.070**
	(0.022)	(0.031)
Cinsiyet (Kadın)	1.132**	1.499**
	(0.576)	(0.708)
Yerleşim Yeri	0.623	1.347
	(0.661)	(0.839)
Hanehalkı Büyüklüğü	-0.094	-0.029
	(0.169)	(0.198)
Kürt Kökenli	2.947***	3.292***
	(0.862)	(1.023)

2018 Milletvekili Genel ve Cumhurbaşkanlığı Seçimlerinde Elit Karşıtı Tutumlar 207

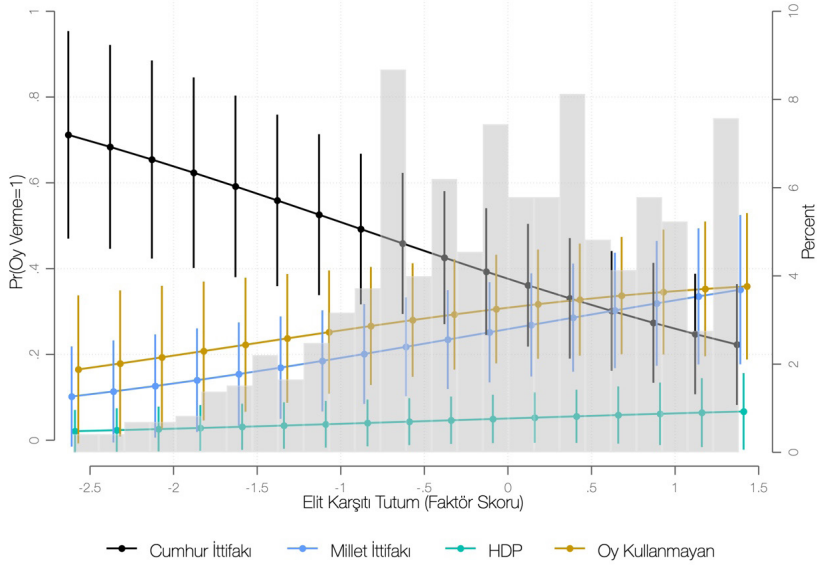
Sol-Sağ Konum	-0.627***	-0.724***
	(0.120)	(0.154)
Dindarlık	0.037	0.278
	(0.188)	(0.247)
Ekonomik Değerlendirme	0.747**	1.305***
	(0.295)	(0.453)
Siyasete İlgi	0.508*	0.495
	(0.306)	(0.375)
AK Parti/MHP'li Seçmen	-3.075***	-15.408
	(1.134)	(497.623)
Sabit	-2.886	-5.151
	(2.397)	(3.323)
<i>Meral Akşener</i>		
Elit Karşıtı Tutum		0.258
(Faktör Skoru)		(0.290)
Dış Grup Karşıtı Tutum		-0.106
(Faktör Skoru)		(0.239)
Ulusal Kimlik Yanlısı Tutum		-0.054
(Faktör Skoru)		(0.234)
Eğitim Seviyesi		0.012
		(0.199)
Yaş		0.029*
		(0.016)
Cinsiyet (Kadın)		-0.230
		(0.441)
Yerleşim Yeri		-0.641
		(0.423)
Hanehalkı Büyüklüğü		-0.102
		(0.149)
Siyasete İlgi		-28.448
		(1.026e+06)
Kürt Kökenli		-0.010
		(0.101)
Sol-Sağ Konum		-0.166
		(0.154)
Dindarlık		1.001***

		(0.252)
Ekonomik Değerlendirme		0.342
		(0.225)
AK Parti/MHP'li Seçmen		-2.355***
		(0.538)
Sabit		-5.268***
		(2.011)
<i>Oy Kullanmayan</i>		
Elit Karşıtı Tutum	0.484**	0.560**
(Faktör Skoru)	(0.219)	(0.224)
Dış Grup Karşıtı Tutum	0.063	0.151
(Faktör Skoru)	(0.190)	(0.191)
Ulusal Kimlik Yanlısı Tutum	-0.103	-0.038
(Faktör Skoru)	(0.178)	(0.180)
Eğitim Seviyesi	0.124	0.134
	(0.153)	(0.155)
Yaş	-0.005	-0.010
	(0.013)	(0.013)
Cinsiyet (Kadın)	0.214	0.406
	(0.331)	(0.334)
Yerleşim Yeri	0.387	0.490
	(0.373)	(0.367)
Hanehalkı Büyüklüğü	-0.043	-0.021
	(0.106)	(0.108)
Kürt Kökenli	0.252	0.615
	(0.738)	(0.728)
Sol-Sağ Konum	-0.306***	-0.404***
	(0.072)	(0.078)
Dindarlık	-0.045	-0.063
	(0.120)	(0.121)
Ekonomik Değerlendirme	0.325**	0.335**
	(0.149)	(0.151)
Siyasete İlgi	-0.235	-0.270
	(0.169)	(0.171)
AK Parti/MHP'li Seçmen	-2.522***	-2.237***
	(0.382)	(0.370)

Sabit	0.962 (1.377)	1.548 (1.419)
LL	-386.735	-440.870
AIC	863.471	1001.740
BIC	1069.910	1276.993
N	726	726

Standart hatalar parantez içerisinde sunulmuştur. İki yanlı testler. * $p < .1$, ** $p < .05$, *** $p < .01$.

Şekil 3'te ilk modeldeki bağımlı değişkenimizin dört kategorisinin tercih edilme olasılıkları görselleştirilmektedir. Bu olasılıkların hesaplanmasında model eşitliğindeki sürekli değişkenlerimiz olan dış grup karşıtı ve ulusal kimlik yanlısı tutumlar örneklemimizdeki ortalama, geriye kalan, kısıtlı kontrol değişkenlerimiz ise medyan (ortanca) değerlerinde sabit tutulmuş; elit karşıtı tutum (faktör skoru) isimli ana bağımsız değişkenimizeyse değer aralığı içerisinde farklı değerler atanmıştır. Bu sayede, *ceteris paribus*, anket katılımcılarının elit karşıtı tutumları ile oy ve seçime katılım tercihleri arasındaki ilişkiye dair bulgularımız ile kuramsal beklentilerimizin ne ölçüde örtüştüğü değerlendirilebilecektir.

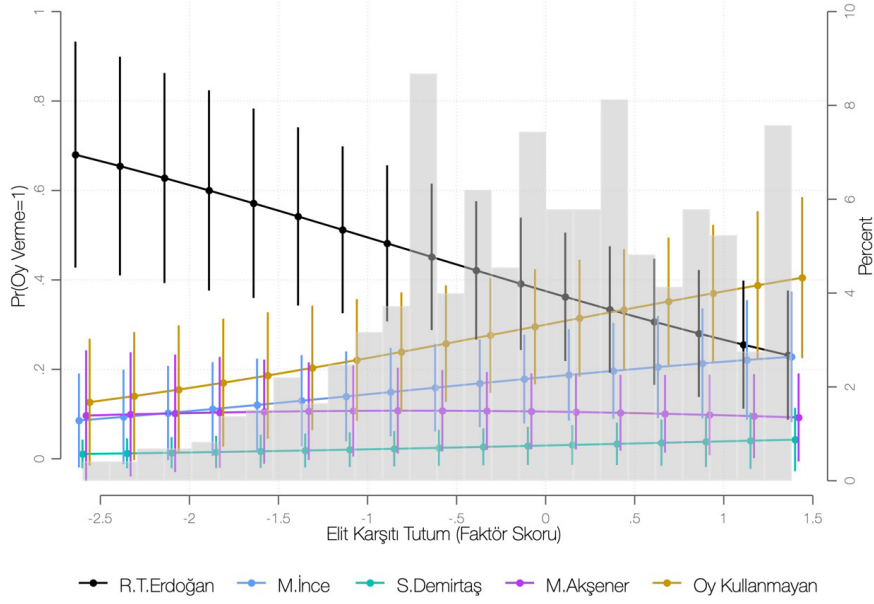

Şekil 3. Elit Karşıtlığının Milletvekili Genel Seçimlerinde Oy Verme Davranışına Etkisi

Şekil3'te siyah renkli çizgi ile gösterilen Cumhur İttifakı'na oy verme olasılığı, elit karşıtı tutumun en düşük (ya da elit yanlısı tutumun en yüksek) olduğu noktada en yüksek değerindedir. Elit karşıtı katılımcıların Cumhur İttifakı'na oy verme olasılıkları görece daha düşükken, Millet İttifakı'nı oluşturan siyasi partilerden birine oy verme ve seçime katılmama olasılıkları daha yüksektir. Örneğin, en yüksek ölçüde elit yanlısı ve elit karşıtı iki kurgusal seçmeni karşılaştırdığımızda, elit yanlısı seçmenimizin Cumhur ve Millet İttifaklarına oy verme ve oy kullanmama olasılıkları sırasıyla %71,2, %10,2 ve %16,5; elit karşıtı seçmen içinse bu olasılıklar %22,3, %35,1, %35,9'dur. İlâveten, elit yanlısı seçmenler için Cumhur İttifakı'na oy verme ve diğer tahmin edilen olasılıklar birbirlerinden anlamlı derecede farklıyken, elit karşıtı seçmenler için tahmin edilen olasılıkların güven aralıklarının büyük ölçüde kesişiyor olması, geçmiş çalışmalarda iddia edildiğinin aksine, popülist bir siyasi partinin yaklaşık yirmi yıldır iktidarda olduğu ülkemizde elit karşıtlığının popülist partileri destekleme olasılığını arttırmadığını göstermektedir. Başka türlü ifade etmek gerekirse, Haziran 2018 Genel Seçimleri özelinde, ülkemiz seçmenlerinin elit karşıtı tutumları ile oy verme davranışları arasındaki ilişki popülizm yazınında öne sürülenin aksi yönde ancak yukarıda açıklanan kuramsal beklentilerimizle paraleldir.

Tablo1'de yer alan ikinci modelde, anket katılımcılarının Cumhurbaşkanlığı seçimindeki oy tercihleri ile seçime katılımları bağımlı değişken olarak alınmıştır. Milletvekili Genel Seçimleri için ulaşılan bulgulara benzer şekilde, elit karşıtı tutumların CHP'nin adayı Muharrem İnce'ye oy verme ve seçime katılmama olasılıklarına etkileri, Recep Tayyip Erdoğan'a oy verme olasılıklarına olan etkilerine göreceli olarak, istatistiki olarak anlamlı ve pozitifken; Meral Akşener ve Selahattin Demirtaş'a oy verme olasılıklarına etkileri anlamlı değildir.

Şekil 4. Elit Karşıtı Tutumların Milletvekili Genel Seçimlerinde Oy Verme Davranışına Etkisi

Şekil 4'te elit yanlısı seçmenlerin Recep Tayyip Erdoğan'a oy verme olasılıklarının oldukça yüksek olduğu göze çarpmaktadır. Bu olasılık, artan elit karşıtlığına koşullu olarak düşerken; elit karşıtlığı en yüksek seviyedeki seçmenlerin Recep Tayyip Erdoğan, Muharrem İnce ve Meral Akşener'e oy verme olasılıkları birbirlerinden anlamlı derecede farklı değildir. Dolayısıyla, seçmenlerin elit karşıtı tutumları popülist bir adaya oy verme olasılıklarını yine geçmiş yazında öngörülenin aksine- *azaltırken*, İnce dışındaki muhalif adaylara oy verme olasılıklarını istatistiki olarak anlamlı derecede arttırmamakta; elit karşıtı seçmenlerin Recep Tayyip Erdoğan, Muharrem İnce ve Meral Akşener'e oy verme olasılıkları birbirlerinden ayırt edilememektedir.

CSES (2022) veri setindeki popülist tutum bataryası içerisinde yer alan diğer ifadeleri kullanarak oluşturduğumuz, katılımcıların dış grup karşıtı ve milli kimlik yanlısı tutumlarının oy ve seçime katılım tercihlerine etkileri iki modelde de istatistiki olarak anlamlı değildir. Dolayısıyla, popülizm literatüründeki popülist tutumları kuvvetli seçmenlerin popülist partilere daha yüksek oranda destek verdiklerine dair kuramsal beklentinin popülist bir parti ve liderinin uzun süredir iktidarda olduğu ülkemizde ampirik destek bulmadığını iddia etmek yanlış olmayacaktır. Öte yandan, bu iki değişkenin ülkemizdeki popülist partiler ile bunların ortak adaylarına oy verme olasılıklarına istatistiki

olarak anlamlı bir etkisi bulunmazken; elit karşıtlığının oy davranışına etkisinin geçmiş yazında öngörülenin aksi yönde ve istatistiki olarak anlamlı olması, çalışmamızda öne sürdüğümüz kuramsal beklentiyi destekler niteliktedir.⁵

CSES (2022) veri setinden yararlanarak 24 Haziran 2018 Milletvekili Genel ve Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde oy tercihi ve oy kullanma davranışının ampirik tahlilinde ulaştığımız kontrol değişkenlerine dair bulgularsa, Türkiye’de oy verme davranışı üzerine geçmiş çalışmalarla büyük ölçüde benzerlikler göstermektedir. Örneğin, siyaset ile daha yakından ilgilenen, ekonomik sol-sağ skalasında kendini solda konumlandıran, dini vecibelerini daha seyrek yerine getiren ve ülkenin ekonominin durumunun kötüye gittiğini düşünen seçmenler Millet İttifakı’nı oluşturan CHP ve İYİP’de daha yüksek olasılıkla oy verirken; Kürt kökenli ve solcu seçmenler HDP’ye oy verme temayülündedir. Elit yanlısı, kendini sağda konumlandıran, Cumhurbaşkanlığı İttifakı’nı oluşturan iki partiden birine daha yakın gören ve ekonominin gidişatına dair daha olumlu görüşleri olan seçmenlerse Cumhurbaşkanlığı İttifakı’nı destekleme temayülündedir.

Tartışma ve Sonuç

Popülizmin son yıllarda birçok ülkede siyasi hayatın giderek daha önemli bir unsuru haline gelmesi, çok sayıda akademik çalışmada talep temelli bir perspektiften açıklanmakta ve seçmenlerin popülist tutumları ile popülist adaylara destekleri arasında pozitif bir örüntü olduğu öne sürülmektedir. Öte yandan, bu çalışmaların büyük kısmı popülist partilerin tek başlarına iktidar yahut iktidar ortağı olmadıkları gelişmiş Batı demokrasilerine odaklanmaktadır (örn. Akkerman vd., 2014; Bernhard ve Hanggli, 2018; Bakker vd., 2016). Popülist bir partinin yaklaşık yirmi senedir iktidarda olduğu Türkiye’de popülizm üzerine yapılmış geçmiş çalışmaların büyük çoğunluğuysa ülkemizde her geçen gün artan popülist söylem ve politikalara arz temelli açıklamalar getirmektedir. Uluslararası yazında Türkiye’nin incelendiği ve birey seviyesinde verilerden yararlanan oldukça az sayıdaki gözlemsel ve deneysel çalışmada (örn. Aytaç ve Elçi, 2019; Aytaç vd., 2020; Elçi, 2022) popülist tutumlar bağımlı değişken olarak alınmakta; bunların seçmenlerin oy verme ve seçime katılım davranışlarını ne yönde ve ne ölçüde etkilediği sorularına ise cevap aranmamaktadır.

5 CSES soru formunda yer alan ifadeleri kullanarak oluşturduğumuz bu üç değişkenin Tablo1’deki her iki modelin bağımsız değişkenlerinin tüm kategorileri için hesaplanan ortalama marjinal etkileri (average marginal effects at means, bkz. Moral 2022) Ek5’te sunulmaktadır. Popülizmin bu üç unsuru arasından (%90 güven seviyesinde) istatistiki olarak anlamlı bir etkiye sahip tek değişken (faktör skoru) elit karşıtlığıdır. Kuramsal beklentilerimiz ışığında, elit karşıtlığı Cumhurbaşkanlığı İttifakı ve Cumhurbaşkanlığı Recep Tayyip Erdoğan’a oy verme olasılıklarını azaltırken; Genel Seçimlerde Millet İttifakı’na oy verme olasılığını, Cumhurbaşkanlığı seçimlerindeyse seçime katılmama olasılığını arttırmaktadır.

Seçmenlerin popülist tutumları ve oy verme davranışları üzerine geçmiş çalışmaların hemen hepsi, daha kuvvetli popülist tutumlara sahip seçmenlerin popülist siyasi parti ve adaylara oy verme temayülünde oldukları yönündeki *talep temelli* kuramsal beklentiyi destekleyen sonuçlara ulaşmaktadır (örn. Akkerman vd., 2014; 2017). Ancak popülizmin üç temel unsurundan belki de en önemlisi olan elit karşıtlığı ile oy verme davranışı arasındaki ilişkiye dair bulgular aynı ölçüde tutarlı değildir. Popülist liderlerin uzun süredir iktidarda olduğu ülkeleri inceleyen çalışmalarda kuramsal beklentilerle örtüşmeyen bu bulgular (örn. Hawkins vd., 2020; Stanley, 2011; Fahey vd., 2019), karşılaştırmalı popülizm yazınında önemli bir bulmaca ortaya çıkarmıştır. Bu bulmacaya dair daha evvel öne sürülen olası açıklamalar, anket çalışmalarında popülist tutumları ölçmekte kullanılan sorular ve bunlar kullanılarak oluşturulan ölçeklerin geçerliliklerinin düşüklüğü ve elit karşıtlığının siyasi bağlam yahut seçmenlerin diğer siyasi tutumları tarafından şekillendirildiğidir.

Çalışmamızda bağlamın seçmenlerin elit karşıtı tutumları ile oy verme ve seçime katılım davranışları arasındaki ilişkiyi nasıl ve ne yönde şekillendirdiğine dair kuramsal bir açıklama getirilmektedir. Çalışmamızda elit kavramının popülist parti ve liderlerin uzun süredir iktidarda olduğu Türkiye gibi ülkelerde, özellikle muhalif seçmenler nezdinde popülist söylemin süjesi olan, sıklıkla halkın karşısında ve yozlaşmış bir grup olarak nitelendirilen elitlerden farklı bir anlam ifade ettiği öne sürülmektedir. Türkiye’de uzun süredir iktidarda olan popülist AK Parti seçkinleri ve lideri Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, gerek iktidara gelirken gerek sonrasında elit karşıtlığını siyasi söylemlerinin merkezine koymuş ve zaman içerisinde popülist söylemlerinin dozunu giderek arttırmış olmalarına rağmen (bkz. Aytaç ve Elçi, 2019; Çarkoğlu vd., 2022; Çelik ve Balta, 2018; Öniş, 2012; Öniş ve Kutlay, 2012); elit kavramı özellikle muhalif seçmenlerin gözünde yaklaşık yirmi yıllık iktidarı sonucunda AK Parti seçkinleri ve liderini daha iyi tanımlar hale gelmiştir. Bu nedenle, seçmenlerin elit karşıtı tutumları ile popülist siyasi aktörlere destekleri arasında uluslararası yazında öne sürülenin aksi yönde bir ilişki gözlemlenmesi beklenmektedir.

Çalışmamızda bu kuramsal beklentimiz, çokuluslu bir çalışmanın parçası olarak 24 Haziran 2018 seçimleri sonrasında gerçekleştirilen bilimsel bir anket çalışmasının verileri ve nicel yöntemler kullanarak tahlil edilmektedir. Çokterimli lojistik regresyon modelleri, elit karşıtlığının Cumhuriyet İttifakı’nı oluşturan popülist partilere ve bunların ortak adayı Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan’a oy verme olasılıklarını *düşürürken*, muhalefet partileri ile adaylarına oy verme ve seçime katılmama olasılıklarını *arttırma* temayülünde olduğunu göstermektedir. Bulgularımızın Türkiye gibi popülist aktörlerin iktidarda

olduğu ülkelerde popülizmin ve popülist söylemin dayandığı elit karşıtlığının seçmenlerin bir bölümü için anlamını yitirdiği anlamına gelmesi kuvvetle muhtemeldir. Nitekim, Japonya ve Macaristan gibi benzer tecrübelere sahip ülkelerin incelendiği geçmiş çalışmalarda ulaşılan aynı yöndeki bulgular, kuramsal beklentimiz ve ampirik bulgularımızın popülist partilerin uzun süredir iktidarda oldukları ülkelere genellenebilir olabileceğini göstermektedir.

Pek tabii, popülizm yazınında öne sürüldüğü üzere (bkz. Stanley, 2011), kullandığımız popülist tutum ölçütlerinin geçerliliklerinin düşük olması da ihtimal dahilindedir. Nitekim, uluslararası yazında Türkiye'deki seçmenlerin popülist tutumlarının bağımlı değişken olarak alındığı iki çalışmada da AK Parti'yi destekleyen anket katılımcılarının popülist tutumlarının daha kuvvetli olduğu sonucuna varılmaktadır.⁶ Bu olası açıklamayı bertaraf edebilmek için başta elit kavramının iki farklı anlama gelebileceği ülkelerde olmak üzere, CSES gibi çok uluslu çalışmalarda kullanılan soru metinleri ve bunların çevirileri ön sınamalara tabi tutulmalı; bu sayede katılımcıların bu soru ve kavramlardan aynı şeyi anlamaları temin edilmelidir. Bu anlamda CSES Planlama Komitesi'nin popülizmin karşılaştırmalı bir perspektiften incelenmesi maksadıyla soru formuna eklediği soru bataryasını ülkemiz özelinde ilk kez kullanıyor olmamız, çalışmamızın en önemli kısıtlarından birini oluşturmaktadır. Çalışmamızın bir diğer önemli kısıtı da regresyon analizlerinde çok sayıda bağımsız değişken kullanıldığı ve bunların bir bölümü başka değişkenlerden kodladığımız faktör skorları olduğundan örneklem boyutuyla ilgilidir. Bu iki kısıtın önüne geçebilmek için oluşturduğumuz tüm ölçeklerin güvenilirlikleri tahlil edilmiş, daha az sayıda geçerli cevap verildiği gözlemlenen üç önerme (değişken) dışarıda bırakılmış ve ampirik tahlillerde ülkemizdeki tüm seçmenleri temsil etme yeterliliğine sahip bir örneklem ve bilimsel bir anket çalışmasından yararlanılmıştır.

Çalışmamızda gerek popülist aktörlerin söylemlerinde gerekse de popülizmin birçok çalışmada kullanılan dar tanımında kendine yer bulan elit karşıtlığının süjesini oluşturan *elitlerin* özellikle muhalefet seçmenleri gözünde farklı bir anlam alır hale geldiğine dair beklentimizi tahlil etmek için elzem olan uzunlamasına veriler, ampirik analizlerde kullandığımız CSES çalışmasının geçmiş modüllerinde bu sorulara yer verilmediğinden mevcut değildir. İlgili sorulara yer veren yeni anket ve panel çalışmaları, iktidar bloğunun

6 Öte yandan, Aytaç ve Elçi'nin çalışmasında (2019: 105) yer alan betimsel analizlerde AK Parti, MHP, CHP ve HDP seçmenlerinin elit karşıtı tutumları arasında anlamlı bir farklılık olmadığı görülmektedir. Çalışmamızda oy verme tercihi ve elit karşıtlığı arasındaki nedensellik ilişkisi, popülizme talep temelli açıklamalar getiren geçmiş çalışmalar takip edilerek oluşturulmuş ve bu ilişki oy verme tercihinin etki eden (popülizmin diğer sacayakları dahil) birçok başka faktör kontrol edilmek suretiyle tahlil edilmiştir.

üyeyi iki partinin de popülist olduğu ölkemiz ve benzer ölkelerde zaman içerisinde değişen elit algısı varsayımımızın test edilmesine imkân verecektir.

Popülistlerin kendilerini siyaset sahnesinde hızla daha önemli aktörler haline getiren kuvvetli elit karşıtı söylemlerinin zaman içerisinde seçmenlerin tercihlerine etkisini yitirmesi ve hatta popülist adayların aleyhine ve muhalefet adaylarının lehine bir etken haline dönüşmesi, popülizmin bugün dünyanın birçok ölkesinde gözlemlenen menfi sonuçlarının zamanla ortadan kalkacağı anlamına gelebilir. Çalışmamızda ulaştığımız bulgulardan çıkarılabilecek bu önemli sonuç, geçerlilikleri ispat edilmiş ölçütler kullanılarak ve karşılaştırılmalı bir perspektiften tahlil edilmelidir. Çalışmamızın daha evvel çalışılmamış elit karşıtılığı alanındaki bu ve diğer önemli bulguları özelinde Türkiye siyaseti yazınına katkısının yanında, bu anlamda popülizm ve elit karşıtılığı yazınlarında gelecekte yapılacak çalışmalara yol gösterici olacağını ümit ederiz.

Yazar Katkıları

Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkıda bulunmuştur.

Kaynakça

- Akkerman, A., Mudde, C. ve Zaslove, A. (2014). How Populist Are the People? Measuring Populist Attitudes in Voters. *Comparative Political Studies*, 47(9), 1324-1353.
- Akkerman, A., Zaslove, A. ve Spruyt, B. (2017). 'We the People' or 'We the Peoples'? A Comparison of Support for the Populist Radical Right and Populist Radical Left in the Netherlands. *Swiss Political Science Review*, 23(4), 377-403.
- Aslan-Akman, C. (2010). Beyond the Ballot box: Turkish Democracy Under Tension Between Idealism and Populism. Canadian Political Science Association Konferansı, Montreal, Kanada. 20 Temmuz 2022 tarihinde <https://www.cpsa-acsp.ca/papers/2010/Akman.pdf> adresinden alınmıştır.
- Ateş, K. (2017). AKP, Dinsel Popülizm ve Halk-olmayan. *Mülkiye Dergisi*, 41(1), 105-129.
- Aydın-Düzgit, S. ve Balta, E. (2017). Turkey after the July 15th Coup Attempt: When Elites Polarize over Polarization. İstanbul: İstanbul Policy Center.
- Aytaç, S. E., Çarkoğlu, A. ve Elçi, E. (2020). Partisanship, Elite Messages, and Support for Populism in Power. *European Political Science Review*, 13(1), 23-39.
- Aytaç, S. E. ve Elçi, E. (2019). Populism in Turkey. In *Populism Around the World* (pp. 89-108).
- Aytaç, S. E. ve Öniş, Z. (2014). Varieties of Populism in a Changing Global Context: The Divergent Paths of Erdoğan and Kirchnerismo. *Comparative Politics*, 47(1), 41-59.
- Bakker, B. N., Rooduijn, M. ve Schumacher, G. (2016). The Psychological Roots of Populist Voting: Evidence from the United States, the Netherlands and Germany. *European Journal of Political Research*, 55(2), 302-320.
- Bernhard, L. ve Häggli, R. (2018). Who Holds Populist Attitudes? Evidence from Switzerland. *Swiss Political Science Review*, 24(4), 510-524.

- Bos, L., Schemer, C., Corbu, N., Hameleers, M., Andreadis, I., Schulz, A., ... ve Fawzi, N. (2020). The Effects of Populism as a Social Identity Frame on Persuasion and Mobilisation: Evidence from a 15-country Experiment. *European Journal of Political Research*, 59(1), 3-24.
- Boyraz, C. (2018). Neoliberal Populism and Governmentality in Turkey: The Foundation of Communication Centers during the AKP Era. *Philosophy & Social Criticism*, 44(4), 437-452.
- Bozkurt, U. (2013). Neoliberalism with a Human Face: Making Sense of the Justice and Development Party's Neoliberal Populism in Turkey. *Science & Society*, 77(3), 372-396.
- Bulut, A. T. ve Hacıoğlu, N. (2018), Bir Siyasi İletişim Stili Olarak Popülizm: AKP'nin Popülist Siyasal Söyleminin Karşılaştırmalı Analizi. *Siyasal: Journal of Political Sciences*, 27(2), 187-219.
- Castanho Silva, B., Jungkunz, S., Helbling, M. ve Littvay, L. (2020). An Empirical Comparison of Seven Populist Attitudes Scales. *Political Research Quarterly*, 73(2), 409-424.
- CSES (2022). Comparative Study of Electoral Studies Module 5: 2016-2021. 10 Mayıs 2022 tarihinde <https://cses.org/data-download/cses-module-5-2016-2021/> adresinden alınmıştır.
- Çarkoğlu, A., Elçi, E., Erol, F. ve Paksoy, C. (2022). Popülizm Teorileri Işığında Türkiye'de Popülizmin Tarihsel Gelişimi: Siyasi Partiler Üzerine Bir İnceleme. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(1), 323-348.
- Çarkoğlu, A. ve Kalaycıoğlu, E. (2021). *Fragile But Resilient?: Turkish Electoral Dynamics, 2002-2015*. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press.
- Çarkoğlu, A. ve Yıldırım, K. (2018). Change and Continuity in Turkey's June 2018 Elections. *Insight Turkey*, 20(4), 153-182.
- Çelik, A. B. ve Balta, E. (2018). Explaining the Micro Dynamics of the Populist Cleavage in the 'New Turkey'. *Mediterranean Politics*, 25(2), 160-181.
- Collier, R. B. (1999). *Paths toward Democracy: The Working Class and Elites in Western Europe and South America*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dinçşahin, Ş. (2012). A Symptomatic Analysis of the Justice and Development Party's Populism in Turkey, 2007-2010. *Government and Opposition*, 47(4), 618-640.
- Elçi, E. (2019). Politics of Nostalgia: Psychological Origins of Populism. (Yayınlanmamış doktora tezi). Koç University.
- Elçi, E. (2022). Politics of Nostalgia and Populism: Evidence from Turkey. *British Journal of Political Science*, 52(2), 697-714.
- Erdoğan, N. (1998). Demokratik Soldan Devrimci Yol'a: 1970'lerde Sol Popülizm Üzerine Notlar. *Toplum ve Bilim*, 78, 22-37.
- Fahey, R. A., Hino, A. ve Jungkunz, S. (2019). Populism "Made in Japan": A New Species? *Asian Journal of Comparative Politics*, 5(3), 288-299.
- Gürsoy, Y. (2021). Moving Beyond European and Latin American Typologies: The Peculiarities of AKP's Populism in Turkey. *Journal of Contemporary Asia*, 51(1), 157-178.
- Hadiz, V. R. (2014). A New Islamic Populism and the Contradictions of Development. *Journal of Contemporary Asia*, 44(1), 125-143.
- Hawkins, K., Riding, S. ve Mudde, C. (2012) Measuring Populist Attitudes. *Committee on Concepts and Methods Working Paper*, 55. 10 Mayıs 2022 tarihinde https://works.bepress.com/cas_mudde/72/download/ adresinden alınmıştır.

- Hawkins, K. A., Rovira Kaltwasser, C. ve Andreadis, I. (2020). The Activation of Populist Attitudes. *Government and Opposition*, 55(2), 283-307.
- Hino, A. (2012). *New Challenger Parties in Western Europe: A Comparative Analysis*. Abingdon: Routledge.
- Hobolt, S., Anduiza, E., Çarkoğlu, A., Lutz, G. ve Sauger, N. (2016) Democracy Divided? People, Politicians and the Politics of Populism. 10 Mayıs 2022 tarihinde https://cses.org/wp-content/uploads/2019/03/CSES5_ContentSubcommittee_FinalReport.pdf adresinden alınmıştır.
- Kalaycıoğlu, E. (2012). Kulturkampf in Turkey: The Constitutional Referendum of 12 September 2010. *South European Society and Politics*, 17(1), 1-22.
- Kalaycıoğlu, E. (2021a). *Halk Yönetimi: Demokrasi ve Popülizm Çatışmasında Dünya*. İstanbul: Efil Yayınevi.
- Kalaycıoğlu, E. (2021b). Kulturkampf and Voting Behavior in Turkey: A Key to Turkish Party Politics? Ali Çarkoğlu and Ersin Kalaycıoğlu (ed.), *Elections and Public Opinion in Turkey: Through the Prism of the 2018 Elections* içinde (s.133-156). New York: Routledge.
- Kemahlioğlu, Ö. (2015). Winds of Change? The June 2015 Parliamentary Election in Turkey. *South European Society and Politics*, 20(4), 445-464.
- Kirdiş, E., ve Dhimeur, A. (2016). The Rise of Populism? Comparing Incumbent Pro-Islamic Parties in Turkey and Morocco. *Turkish Studies*, 17(4), 599-617.
- Kriesi, H., Grande, E., Lachat, R., Dolezal, M., Bornschie, S. ve Frey, T. (2008). *West European Politics in the Age of Globalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kyle, J. ve Gultchin, L. (2018). Populism in Power around the World. SSRN, 3283962. 20 Temmuz 2022 tarihinde https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3283962 adresinden alınmıştır.
- Mardin, Ş. (1973). Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics. *Daedalus*, 102(1), 169-190.
- Moral, M. (2021). Politics as (Un)Usual? An Overview of the June 2018 Presidential and Parliamentary Elections in Turkey. Ali Çarkoğlu ve Ersin Kalaycıoğlu (ed.), *Elections and Public Opinion in Turkey: Through the Prism of the 2018 Elections* içinde (s.22-50). New York: Routledge.
- Moral, M. (2022) Siyaset Biliminde Etkile isimli Modeller Üzerine. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 51(1), 111-128.
- Moral, M. (2023). Kültür Çatışması (Kulturkampf): Coğrafi Kutuplaşma ve Seçmen Davranışı İlişkisi Üzerine Bir Deneme. Ali Çarkoğlu, Emre Erdoğan ve Mert Moral (ed.), *Türkiye Siyasetinin Sınırları: Siyasal Davranış, Kurumlar ve Kültür - Ersin Kalaycıoğlu'na Armağan* (s. 185-205). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Mudde, C. (2004). The Populist Zeitgeist. *Government and Opposition*, 39(4), 541-563.
- Mudde, C. (2007). *Populist Radical Right Parties in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mudde, C. ve Rovira Kaltwasser, C. (2012). Exclusionary vs. Inclusionary Populism: Comparing Contemporary Europe and Latin America. *Government and Opposition*, 48(2), 147-174.
- Mudde, C. ve Rovira Kaltwasser, C. (2018). Studying Populism in Comparative Perspective: Reflections on the Contemporary and Future Research Agenda. *Comparative Political Studies*, 51(13), 1667-1693.

- Norris, P. (2020). Global Party Survey. 10 Mayıs 2022 tarihinde <https://www.globalpartysurvey.org> adresinden alınmıştır.
- Öniş, Z. (2004). Turgut Özal and His Economic Legacy: Turkish Neo-Liberalism in Critical Perspective. *Middle Eastern Studies*, 40(4), 113-134.
- Öniş, Z. (2012). The Triumph of Conservative Globalism: The Political Economy of the AKP Era. *Turkish Studies*, 13(2), 135-152.
- Öniş, Z. ve Kutlay, M. (2020). The Global Economy of Right-Wing Populism: Deconstructing the Paradox. *International Spectator*, 55(2), 108-126.
- Özbudun, E. (2014). AKP at the Crossroads: Erdoğan's Majoritarian Drift. *South European Society and Politics*, 19(2), 155-167.
- Özdemir, Y. (2020). AKP's Neoliberal Populism and Contradictions of New Social Policies in Turkey. *Contemporary Politics*, 26(3), 245-267.
- Özger, O. (2021). AKP Siyasetinde Popülist Bir İnşa Pratiği Olarak Milli İrade Söylemi. *Moment*, 8(1), 330-352.
- Quinlan, S. ve Tinney, D. (2019). A Populist Wave or Metamorphosis of a Chameleon? Populist Attitudes and the Vote in 2016 in the United States and Ireland. *Economic and Social Review*, 50(2), 281-324.
- Sandal, N. A. (2021). Religious Populist Parties, Nationalisms, and Strategies of Competition: The Case of AK Party in Turkey. *Religion, State & Society*, 49(3), 248-263.
- Selçuk, O. (2016). Strong Presidents and Weak Institutions: Populism in Turkey, Venezuela and Ecuador. *Southeast European and Black Sea Studies*, 16(4), 571-589.
- Stanley, B. (2011). Populism, Nationalism, or National Populism? An Analysis of Slovak Voting Behaviour at the 2010 Parliamentary Election. *Communist and Post-Communist Studies*, 44(4), 257-270.
- Sunar, İ. (1990). Populism and Patronage: The Demokrat Party and Its Legacy in Turkey. *Il Politico*, 55(4), 745-757.
- Taşkın, Y. (2012). The Conservative Populist Misinterpretation of Turgut Özal: Seeking Legitimacy for the Conservative Elite. *International Journal of Turkish Studies*, 18(1/2), 63.
- Toprak, Z. (1992). Popülizm ve Türkiye'deki Boyutları. Üniversite Öğretim Üyeleri Derneği (ed.), *Tarih ve Demokrasi: Tarık Zafer Tunaya'ya Armağan* içinde (s.41-65), İstanbul: Cem Yayınevi.
- Van Hauwaert, S. M., Schimpf, C. H. ve Azevedo, F. (2020). The Measurement of Populist Attitudes: Testing Cross-National Scales Using Item Response Theory. *Politics*, 40(1), 3-21.
- Van Hauwaert, S. M. ve Van Kessel, S. (2018). Beyond Protest and Discontent: A Cross-National Analysis of the Effect of Populist Attitudes and Issue Positions on Populist Party Support. *European Journal of Political Research*, 57(1), 68-92.
- Wuttke, A., Schimpf, C. ve Schoen, H. (2020). When the Whole is Greater than the Sum of its Parts: On the Conceptualization and Measurement of Populist Attitudes and Other Multidimensional Sonstructs. *American Political Science Review*, 114(2), 356-374.
- Yabancı, B., ve Taleski, D. (2018). Co-opting Religion: How Ruling Populists in Turkey and Macedonia Sacralise the Majority. *Religion, State & Society*, 46(3), 283-304.
- Yıldırım, D. (2009). AKP ve Neo-liberal Popülizm. İlhan Uzgel ve Bülent Duru (ed.), *AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu* içinde (s.66-107). Ankara: Phoenix.

The Genesis of Theory and Practice

Ali Demir*

Abstract

One of the questions in social science is about the relationship between theory and practice. It goes back to the ancient Greek philosophers whose world was strictly separated into polis and oikos. The actors of polis were engaged in the formation of a democratic society requiring active action in the sense of *vita activa*. According to Arendt, with the decline of the polis and the emergence of the new forms of the society, *vita activa* was initially set in opposition to *vita contemplativa* and then later devalued in favour of *vita contemplativa*. However, with Galilei and Kant, there has been a counter-movement, which no longer understood theory as isolating oneself from the world but as shaping social realities. Theory and practice are joined today by the concept of research. The relationship between theory and practice will be examined initially within a historical perspective offering the genesis. Then the features of some institutions are discussed in terms of their communications with theory and practice and redefined accordingly.

Keywords: Theory-Practice Relationship, Society, Science, Galileo Galilei, Immanuel Kant, Hannah Arendt.

Teori ve Pratik İlişkisinin Gelişimi

Öz

Sosyal bilimlerdeki sorulardan biri teori ve pratik arasındaki ilişkidir. Bu soru dünyaları polis ve oikos olarak ikiye ayrılmış antik Yunan filozoflarına kadar uzanır. Sadece polis aktörleri *vita activa* anlamında aktif eylemi gerektiren demokratik toplumun oluşumuna katılıyorlardı. Arendt'e göre polis'in çöküşü ve orta çağla yeni bir toplum biçiminin ortaya çıkışıyla birlikte *vita activa* başlangıçta *vita contemplativa*'nın karşısına konmuş ve daha sonra *vita contemplativa* lehine değersizleştirilmiştir. Ancak Galilei ve Kant'la teoriyi dünyadan soyutlamak olarak değil sosyal gerçeklikleri şekillendirmek olarak anlayan bir karşı hareket de ortaya çıkmıştır. Bugün teori ve pratik araştırma kavramıyla birleştirilmiştir. Aşağıda teori-pratik ilişkisinin tarihsel gelişim sürecindeki oluşumu verildikten sonra, kimi kurumların özellikleri teori ve pratikle olan iletişimine bakılarak yeniden tanımlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Teori-Pratik İlişkisi, Toplum, Bilim, Galileo Galilei, Immanuel Kant, Hannah Arendt.

*Asst. Prof. Dr. | Avrasya University, Faculty of Economics and Administrative Sciences,
Department of Political Science and Public Administration
alidemirden@gmail.com | ORCID: 0000-0002-7955-0085
DOI: 10.36484/liberal.1194248

Liberal Düşünce, Year: 28, Issue: 109, Winter 2023, pp. 219-230.
Date of Submission: 25 Oct 2022 | Date of Acceptance: 20 March 2023

Introduction to the Discourse on the Theory-Practice Relationship

The discourse on the theory-practice relationship is about a question that has been with us since the writings of ancient Greek philosophers at the least. This longstanding discourse is based on the question of whether and what exactly distinguishes knowledge from ability, from doing. One reason for that endures lies in the fact that this question is still not answered sufficiently. Of course, this also has to do with the fact that this question is answered differently depending on the type of society. The question here is whether a person's freedom of action depends on his freedom from the necessity of not working. In ancient Greece, a person's capacity for freedom was determined by his membership to the polis. This logic has a consequence also today, which explains why we still consider it legitimate when a professor earns a lot more than a shoemaker. However, even though there are a number of occupational groups today that are neither shoemakers nor professors but enjoy a higher standing in society and consequently earn much more than both together, property, gender, and social affiliation still determine the life prospects of everybody (Arendt, 1992; Wright, 2005; Habermas, 2013).

Another reason for the persistence of this discourse lies in its complexity of the areas addressed, as well as the integration achieved; in that discourse are, on the one hand, the questions posed in philosophy about the foundations of knowledge and epistemology and on the other hand the questions dealt within sociology about action typologies mediated with each other. On an abstract level, the question is what distinguishes theory from practice and whether theory should be valued more highly than practice. The discourse on the theory-practice relationship is thus constitutive both for the logic of science and society as a whole as well as for the organization of the subsystems of society, such as science, law, economics, education, politics, etc. (Parsons, 1951: 288-322; Stichweh, 1987: 278-336; Oevermann, 1997: 109-135). In order to deal with this question, the genesis of the theory-practice relationship is offered below.

Genesis of the Theory-Practice Relationship

Hannah Arendt has worked out that life in ancient Greece was divided between the oikos and the polis, between the private and the public, and that the oikos was the place of work, of need, while the polis was the place of action, of speaking on behalf of and for the community. The word public meant the visibility and audibility of a common phenomenon. A thing is public when

it has been normatively assigned a higher significance and thus taken out of the private, abstracted from it. In this respect, the public sphere is the epitome of freedom and brings action to light, indeed also for future generations (Arendt, 1992: 16, 49-54). In the moment of unveiling, in the initiation of the public sphere, man shows his plurality in that he is, in his uniqueness, a part of a community (Arendt, 1992: 165). Sociologically, this notion was reflected in the way each actor lived his life, speaking in the community, on the polis/public, on behalf of society and for society, or was denied this ability by associating his activity with bare working, which was assigned to the private, to the oikos. Nonetheless, action was seen as the highest human activity (Arendt, 1992: 19-22).

Arendt would also emphasize that all three of these basic human activities (working, making, and acting) were included in the concept of *vita activa*. With the disappearance of the ancient city-states, the term *vita activa* lost its proper meaning and began to mean active occupation, which was also contrasted with the passive one of resting in oneself. With the shift in ancient logic, action was separated from the polis, from the public sphere. Following the juxtaposition of the public and the private, a theory-practice opposition also emerged, especially as the practice was interpreted from the perspective of the private (Arendt, 1992: 10-26; Habermas, 2013: 12-32). The public was originally associated with the polis and the private with the oikos. In the polis were the free, the equal, and the just, while in the oikos were the slaves, the women, and the uncivilized. There was also a third area, agora, where artists made and displayed their products. To cut a long history short, polis was associated with acting, oikos with working, and agora with making (Arendt, 1992: 55).

Although originally oikos, the private stood in opposition to the polis, to the political, to freedom, in modern times society was extracted from its function of guaranteeing intimacy, and the private was added to society (Arendt, 1992: 38). This change did not happen all at once. Rather, it was a long process, from state cities, kingdoms, and empires to nation-states. Kingdoms and empires were organized around a family. With the establishment of nation-states, this logic changed.

The organization is now called neither polis nor empire, but the nation, which, following the example of the family, was simply understood qua origin as a gigantic super-family. In the modern era, society was thus separated from politics, and politics was defined as a function of society, which blurred the differences between politics and society (Arendt, 1992: 31-35). Especially since, at the same time, extended families began to disappear, the conflicts

that arose could be addressed neither according to the principle of diversity nor equality in the ancient sense. The relationships of equals on the polis were based on the principle of diversity. In contrast, not diversity but equality was the basis of communication in nation-states. However, this equality within a nation resembles the “equality of all members of a family under the despotic power of the head of the family” (...) (Arendt, 1992: 40). One consequence of this is the reversal of the logic of private and public. In this process, not only does the private trump the public, but also the *vita activa* degenerates into mere work (Arendt, 1992: 11). This transition can be observed in the structure of society. This thesis will be discussed below with an examination of the change in the institutions of the economy.

Exchange market, agora, and labour market

Each type of coordination of action presupposes a whole particular institution and society. Barter markets belong to the phase before the emergence of the polis and the republic. Polis was the place of free and equal citizens. The agora was the place where private contracts were concluded between laborers who were not citizens but also not slaves. Agora is the place of crafts, of *homo faber* (Arendt, 1992: 146). In modern times, this place of exchange was transformed into a market, where the products were displayed to the larger public (Arendt, 1992: 147). Now the master begins to exhibit not only the raw material, tools, and other objects for production but also the labour. In the commodity market, the producers then appear as owners of commodities and the workers as owners of their own labour power. Finally, in this competitive struggle, the product is assigned an exchange value measured by market scarcities instead of the use value immanent in the thing (Arendt, 1992: 149-152).

Exchange markets and agora differ from modern markets above all in that money as an abstract, generalized medium of expectation coordination only unfolds here at the expense of all other social forms (Simmel, 1920). For the establishment of a market, a *legislator* is still needed, but once it is established, every actor then contributes to its constitution, regardless of whether it wants to or not and whether it works, produces, or trades (Arendt, 1992: 187). First of all, a *legislator* is in total contrast to the logic of the polis, which was the place of the equal, the free, and the just. Only those who did not depend on their own labour in the *oikos* had a place in the polis. Polis is the sphere of rich men with the corresponding knowledge, wealth, and lineage. Only these actors have exclusive access to the polis. The distinction can be seen more clearly if we compare polis with the function of the modern economic market.

And to explain the function of this exchange market, Adam Smith's seminal work, the *Wealth of Nations*, is constitutive. He shows that a single unskilled worker can produce a maximum of 20 pins per day. By decomposing the labour and dividing it among ten people, the quantity of production would increase to 48,000 pins (Smith, 2007: 8). At the structural level, in these markets, vertical relations such as orders from the top/centre are replaced by horizontal relations. Now, thanks to and within the legally institutionalized framework, actors can change the system of multi-layered expectations to a formalized symmetry instead of a higher/lower, profane/sacred asymmetry (Luhmann, 1972: 59-73). Society here is no longer organized around the principle of God-given difference but around the equality we human desire.

If you have money, you can buy. Either you have it or you don't. This either-or logic is also formalized in the sense that it imposes itself on participants in markets; the money in the market determines the memberships, ownership, and interactions of the actors. As a result, the seller does not behave like a judge, and the buyer does not act like a professor in a lecture hall. The matches and/or the discrepancies are immediately registered and either rewarded or punished. No longer who is closer to the pope, the church, or the king, but who has money, acts appropriately, according to expectations, and rightly, in this last sense. According to the ideal, it is not so much ascriptive qualities of belonging that are rewarded, but rather individual abilities. It is a skill and not a being and/or a commanding. No more ascriptive qualities but accomplished, achieved performance determine the status of the individuals in that kind of society.

The Proposals of Galilei and Kant

This shift goes back to the theories as well as to the everyday practices of those who belonged to the society; businessmen, artists, inventors, and philosophers. Some of the actors of this society were the following personalities; Galileo Galilei (1564-1642), leading science with his experiments and the telescope; constitutionalists like Hobbes (1588-1679) and Locke (1632-1704), Rousseau (1712-1778) and Immanuel Kant (1724-1804) leading society with their thought experiments, businessmen the economy with the steam engines of Newcomen (1663-1729) and the actors of the American Revolution (1776) and the French Revolution (1789) humanity into a disenchanted world of Weberian professional man made of steely ethics of rights and duties. Two of these men are particularly important here, Galileo Galilei and Immanuel Kant.

First, Galilei transferred with the use of his telescope and his experiments the ancient modern theory-practice opposition into the theory-research relationship. With a telescope and experiment, he set a new standard, especially in hard science; observation could no longer be expected of the naked eye. No longer in view of nature, as in ancient Greece, but through the spectacles made by man, light was thrown on the true, the beautiful, and the good. Thus, the method of experience was preferred to the method of revelation and authority (Oevermann, 1997: 96; Chalmers, 1999: 22 f, 27-40, 163 f; Diekmann, 2007: 141).

And Kant makes a peculiar mediation proposal for the theory-practice relationship that is still constitutive for social science today. Kant places the concepts of theory and practice in a relationship as follows:

“A set of rules, even practical rules, is called a *theory* if the rules are conceived as principles of a certain generality and are abstracted from all multitude of conditions which necessarily influence their application. Conversely, we do not give the name *practice* to every activity, only to that accomplishment of an end which is thought to follow certain generally conceived principles of procedure.

However complete the theory may be, it is obvious that between theory and practice there must be a link, a connection and transition from one to the other. To the intellectual concept that contains the rule, an act of judgment must be added whereby the practitioner distinguishes whether or not something is an instance of the rule. And since we cannot always lay down rules for our judgment to observe in subsumption (as this would on ad infinitum), there may be theoreticians who, for lack of judgment, can never be practical: physicians or jurists, for example, who have been well schooled but do not know what to do when they are summoned to a consultation.” (Kant, vol. 11: 127)

Kant understands theory as a conceptual system with which reality is depicted. Reality itself is no longer what we see every day with our naked eyes. In order to look at it, in order to experience what, in Adorno’s words, “secretly holds the gears together”, the observer needs a good theory that specifies the conditions of valid observation and statement (Adorno, 1998: 196). Theory is now no longer the divine worldview in the ancient sense but an explanatory pattern, a conceptual system of principles and rules for grasping, and understanding the image of reality designed, appropriated, held to be true by us humans.

Methodologically, the quality of the theories can be measured by the causal statements (cause-effect-relationship) that this theory produces. This also states that theory, conceptual analysis, must be kept apart from practice but not separated. In fact, practice can be measured by the goodness of theory, by the logic of the causal statements (cause-effect-relationship) but must be measured by its instruction of action (means-purpose-relationship) (Dilthey,

1969: 47 f; Weber, 1985: 146-211; Oevermann, 1997: 95-109). Therefore, Kant addresses this tension by clarifying the relationship of theory to practice in morality, state law, and international law. He makes this practical by mediating law with contract, legality with legitimacy. On the theory-practice relationship in morality, Kant prescribed adherence to the unconditional law of reason on the basis of causal statements (Kant, vol. 11: 136). He, therefore, derives this law from the law in the sense of an instruction for action.

“Law is the limitation of each man’s freedom to the condition of its consistency with everyone’s freedom to the extent possible in accordance with a universal law. And public law is the totality of the external laws that serve to make such thoroughgoing consistency possible”. (Kant, vol. 11: 144)

Consequently, Kant envisages the social contract for constitutional law as the instruction for action, in which human freedom goes hand in hand with equality and self-determination, with one’s own word, the independence of the citizen (Kant, vol. 11: 145). And in the case of international law, as is well known, he envisaged a world executive, world government with the corresponding international law (Kant, vol. 11: 172-173).

Galileo Galilei and Immanuel Kant bring together the relationship between theory and practice under new conditions. They assume that a theory like that of Copernicus explains the relationships of natural law. It says how the regularity is in this reality that is given to us, also a reality that exists without our doing. The goodness of such a theory depends on how well it describes and explains this reality of its unchanging regularity. So the question would be how well the theory of Copernicus allows exact statements about the movement of the sun, the moon, and the planets that can be verified in experiments. This understanding of theory can hardly be transferred in this form to the conditions of the social sciences. Rather, we must assume that the logic of the social-scientific laws differs from those of natural science. The objects of laws of natural science are objects, while those of social science can be not only objects but also subjects themselves. Social scientists influence their objects in ways that they themselves are influenced by. Social science is not practiced in objectivity but in a reality that is not only pre-constituted by natural laws but also by us humans. In this social world, objects are subject to the laws of man at least as much as they are to the laws of nature. In this social world, for example, duties, obligations, communications, expectations, and rights determine social inclusion and/or exclusion. In this respect, the objects of the social sciences are not the laws of nature but the respective decisions and the conditions of these decisions (Habermas, 1974; Luhmann, 1990; Popper, 1992: 77).

This has consequences for the relationship between theory and practice. First of all, the question of the relationship between theory and practice arises not in the natural sciences but in the social sciences. A serious theory with verifiable statements about the laws of nature can be right or wrong. On the other hand, a theory about the constitution of reality in terms of the social world can be right, wrong, and ideological. There is hardly any description of social relations from a neural perspective in the social sciences. All value statements are norm-bound (Weber, 1985; Popper, 1995). Secondly, the natural sciences are obliged to calculate the consequences of their methods as precisely as possible, what the consequences are to be expected when using certain technological applications. Based on this calculation, the natural sciences are obliged to reduce possible damage. On the other hand, social science, because of its subject matter, has to incorporate the consequences of the application of its theories into the theory itself. The social, cultural, and human sciences, i.e., the empirical sciences, have a duty to reflect on their practice, the reasons for applying the respective theory, the justification for the respective decision, and the conditions of verification, and to theorize in this sense. This distinguishes them from the natural sciences insofar as their “competence does not end with overcoming practical crises, but begins there” (Oevermann, 1997: 139).

Concluding remarks

With Galileo, we can consider hard science as the pattern of action by which, with the help of a theoretical worldview, in his case, Copernicus’ theory, a predetermined observation can be obtained. A theory in that scientific sense explains a law of nature that describes, for example, the movement of the sun, the moon, or the planets. The law of gravitation or the laws of thermodynamics are other examples of such a theory. They describe reality as it is, in its unchanging regularity. In this sense, the statements they contain are either true or false. One possible way to test the assertions of these theories lies in experiments, in the method of trial and error, for which Galileo developed a practical instrument, the telescope.

Just as Galileo conducted his experiments on the basis of Copernicus’ theory, which in other words forced him to put on glasses to observe and/or not observe, i.e., to falsify, in Karl Popper’s words, what theory predicts, Kant’s understanding of theory provided the social scientist with a framework within which theory could be mediated with practice. By doing so, Kant knows that the logic of social science is based on a reality that is pre-constituted by

people and for people. Its laws are those of the people. Disregarding them has, in the worst case, not the physical death of a human being but the social exclusion of that human being from the common world of expectations. This is one reason why the relationship between theory and practice is not problematized in hard science but in social science; the objects of social science are people who act in accordance with social science findings. Kant is dealing with this world of social phenomena. And here, he mediates with his theory not only between law and decision, theory and practice but between understanding and reason through the power of judgment. Kant saw the mediating link between understanding and reason in the power of judgment. The question is if he himself is the “middle link of the nexus” between ancient and modern times, between theory and practice, between the right of man and the law of a community, between the sphere of being and the sphere of ought (Kant, vol. 11: 127).

Kant sees the difference between the natural and social sciences as a general tension between theory and practice, which he treats not only in science in particular but also in society in general. Even more, Kant is guided in his definition of theory and practice by both the old idea of difference and the new concept of equality, first distinguishing the general from the specific and then stating the conditions under which a ranking is to be taken in favour of the general. Building on this, he brings law into a complementary relationship with a contract. Law stands here for the generally binding norm with the highest legitimacy in society.

From this perspective, law legitimately guides action because it stands on the one hand for the guarantee of legality, and on the other, it is compatible with the freedom of every human being. Consequently, lawful action is an action guided by principles. It is logically derived from law and contains the idea of rights and the idea of contract but cannot be equated with neither of them. Such action, analogous to the principles of law, mediate theory with practice. Indeed, law consists of abstract principles and instructions for action at the same time (Habermas, 1992: 174).

Galileo and Kant are the two most important representatives of a society of highly educated people with strong images of human being. In this society, the representatives of technique, technology, science, and research met on the one hand with the representatives of industrialization, Enlightenment and, on the other hand, with those of businessmen, money, rationality of purpose, and trade. Together they initiated not only the disenchantment of the living world but also its mediation under the new circumstances. As a result, these

social thrusts of industrialization and the Enlightenment, which diverge and/or complement each other depending on the worldview, were mediated with each other on the one hand with the American Revolution and the French Revolution and on the other hand with the ideas of fundamental and human rights in the concept of the nation-state and their constitutions.

During this time, people were raised on the one hand to discover other cultures, people, points of view, and even continents. On a daily basis, they also experienced that discovery also means appropriation, occupation, colonization, and dispossession. The time of the natural man, the man in harmony with Rousseau's nature, is supplemented with Weber's professional man of steely ethics. Part of this discovery, rationalization, and disenchantment is also the realization that, for example, poverty is man-made, that equality is a civilizational demand, that something similar to *repression, subconsciousness* exists, that the structure top-bottom is not natural, that wars are not won with faith in God, or with good strategies of clever men, but with efficient war machines. The institutionalization of principled or rights-based action (human-civil rights at the individual level and the right to self-determination at the group/nation level), devastation, homelessness, and the demands of social movements for participation began to co-exist.

We can see that this development was initiated by Kant and his society. Kant and his society wanted to give way to influence instead of prestige, to scientific evidence, and legitimacy instead of the words of God. He and his society appeared with the claim to universality, and they acted in a cosmopolitan sense. His philosophy and epistemology exalt validity in a pre-constituted reality in which principles and morality are in a learning relationship with money, power, and the spirit of commerce. Thanks to this background, Kant's words still echo in our ears today, according to which it is not the well put ideas but the commercial interest that would take possession of everybody.

The question for the next contribution is whether, in the proposal of Galileo and Kant, the basis of a new mediation in science between *vita activa* and *vita contemplativa* can be considered in research if we understand research as model building and its verification on the basis of social research. In this type of social research, models are verified with methods of mathematical proof and confirmed and/or falsified with the corresponding data collection and data evaluation. In this respect, the tension between theory and practice, the general and the specific, is transformed into a communication between them. Such communication in science would also be available to society as a learning model. An idea for this was already developed by the ancient Greek polis.

“This paideia is such a splendid structure of the overall Greek spirit as art and science. Once as education itself, but then in its interweaving with the education of the nation in general, which in this comprehensive sense is still something other than scientific or artistic creation. Finally, it is the shaping of the work of art of the person or of personal education, the essential thing that produces the culture of an age and makes all its individual achievements possible. It is the unity of the same.” (Dilthey, 1986: 21)

Research today has a similar function to the term paideia in the sense of ancient Greek philosophy, which meant both art and science. In fact, there has been and still is a close, logical and structural connection between the type of society (polis, kingdom, nation state), its principle of organization (diversity, equality, freedom) and the view of the relationship between theory and practice in science. Especially since we live in a more democratic society today, the relationship in and between these spheres will probably also become more democratic - this is the hope or promise of a highly digitized, post-modern, post-truth society in which the principle of difference has been upgraded.

References

- Adorno, T. W. (1998 [1957]). *Soziologie und empirische Forschung*. In Tiedemann, R. (Ed.). *Gesammelte Schriften. Bd. 8*, pp. 196-216. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Arendt, H. (1992 [1958]). *Vita activa oder Vom tätigen Leben*. München: Piper.
- Chalmers, A. F. (1999). *What is this thing called Science*. Indianapolis: Hackett.
- Diekmann, A. (2007). *Empirische Sozialforschung. Grundlagen, Methoden, Anwendungen*. Hamburg: Rowohlt.
- Dilthey, W. (1969 [1888]). *Über die Möglichkeit einer allgemeingültigen pädagogischen Wissenschaft*. In Nicolini, F. (Ed.). *Pädagogik als Wissenschaft*. pp. 36-67. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Habermas, J. (1974). *Technik und Wissenschaft als Ideologie*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Habermas, J. (1992). *Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaates*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Habermas, J. (2013 [1962]). *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Kant, I. (1997 [1793]). *Werke in zwölf Bänden. Band 11. Über den Gemeinspruch: Das mag in der Theorie richtig sein, taugt aber nicht für die Praxis*. Frankfurt am Main.
- Luhmann, N. (1972). *Funktionen und Folgen formaler Organisation*. Berlin: Duncker & Humblot.
- Luhmann, N. (1990). *Die Wissenschaft der Gesellschaft*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Oevermann, U. (1997). *Theoretische Skizze einer revidierten Theorie professionalisierten Handelns*. In Helsper, W. and Combe, A. (Eds.). *Pädagogische Professionalität. Untersuchungen zum Typus pädagogischen Handelns*. pp. 70-183. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Parsons, T. (1951). *The Social System*. London: Routledge.

- Popper, K. R. (1992). *Die offene Gesellschaft und ihre Feinde*. Tübingen: JCB Mohr.
- Popper, K. R. (1995). *Objektive Erkenntnis: ein evolutionärer Entwurf*. Hamburg: Hoffmann und Campe.
- Simmel, G. (1920 [1900]). *Philosophie des Geldes*. München.
- Smith, A. (2007 [1776]). *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. Met-aLibri: Amsterdam.
- Stichweh, R. (1987). Professionen und Disziplinen: Formen der Differenzierung zweier Systeme beruflichen Handelns in modernen Gesellschaften. In Harney, K., Jütting, D. und Koring, B. (Eds.). *Professionalisierung der Erwachsenenbildung*. pp. 278-336. Frankfurt a.M./Bern: Peter Lang.
- Weber, M. (1985 [1904]). Die ‚Objektivität‘ sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnis. In Weber Max, *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. Tübingen: Mohr.
- Wright, E. O. (Ed.) (2005). *Approaches to Class Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.

Evolution of Money from Stones to Digital Blocks: Transformation of Value

Orhon Can Dağtekin*

Abstract

This study examines the evolutionary route of money and discusses its transformation within increasing digitalization. Although economic thought has focused on different topics and employed different analyses throughout history, concepts such as value and justice have always been part of the discussion. Approaches regarding the functions of money have also changed with digitalization and new possibilities have emerged regarding its impact on social structure. As central banks are also joining this journey, which started with bitcoin using blockchain technology, it is of great importance that the practices to be implemented eliminate concerns raised in the past and are functional in terms of equality and justice. This paper discusses the current framework, along with important themes in economic history and the development of decentralized technologies that aim to alter functions of money. The opportunities and potential risks are identified while possible scenarios for the future are discussed in the conclusion.

Keywords: Bitcoin, Monetary Policy, Blockchain, Central Bank Digital Currency.

Paranın Taşlardan Dijital Bloklara Evrimi: Değerin Dönüşümü

Öz

Bu çalışma paranın geçmişten günümüze evrimini ele alarak dijitalleşme ile günümüzdeki değişimini ele almaktadır. İktisadi düşünce dönemler boyunca farklı başlıklara eğilmiş, farklı analizleri gündeme almış olsa da değer ve adalet gibi kavramlar daima tartışmaların içinde yer almıştır. Dijitalleşme ile beraber paranın fonksiyonları hakkındaki yaklaşımlar da farklılık göstermiş, sosyal yapı üzerindeki etkilerine dair yeni olanaklar ortaya çıkmıştır. Bitcoin ile başlayan ve gücünü blok zincirden alan bu yolculuğa Merkez Bankalarının da dahil olduğu düşünüldüğünde, hayata geçirilecek uygulamaların geçmişteki endişeleri gidermesi, eşitlik ve adalet özelinde işlevsel olması büyük öneme sahiptir. Mevcut durumun iktisada ait önemli başlıklarla birlikte tartışıldığı bu çalışmada dağıtık para teknolojilerinin geçmişten günümüze nasıl geldiğine, taşıdığı fırsatlar ve olası riskler vurgulanarak geleceğe dair olası senaryolara değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Bitcoin, Para Politikası, Blok zincir, Merkez Bankası Dijital Parası.

*Dr. Research Assistant | Ankara Hacı Bayram Veli University, School of Banking and Insurance, Department of Banking and Finance | d.orhon@hbv.edu.tr
ORCID: 0000-0002-8680-6114 | DOI: 10.36484/liberal.1256320
Liberal Düşünce, Year: 28, Issue: 109, Winter: 2023, pp. 231-245.
Date of Submission: 25 Feb 2023 | Date of Acceptance: 16 Mar 2023

Introduction

Almost every economics textbook underline three properties of money: it serves as a medium of exchange, it acts as a common denominator to measure value and it is a tool to store that value. By acting as a common medium of exchange accepted by the participants, money prevents the market from being flooded with thousands of different prices based on various goods, while simultaneously allowing individuals to plan their future in terms of their savings and consumption, enabling them to establish and exercise their preferences between different time intervals.

Given the turbulent history of economics, both scientifically and socially, it is easy to see that many events - scientific, technological, political, to name but a few - have raised a range of questions about the functions of money and how it can be defined. While some of these issues have been addressed by different schools of thought with varying perspectives and emphases, new debates still emerge. Indeed, different schools of thought have offered - and continue to develop - a wide range of approaches regarding the definition of “money”, its inner mechanism, its implications, and the aspects in which monetary effects unfold. At its core, it is safe to argue that money is indeed organic with such close ties to humanity. Money is not something exogenous or otherworldly (Dietsch, 2021:152); it is inherently molded by, interacts with and subsequently influences social institutions in a cyclic fashion.

The nature and role of money have been approached from different perspectives by numerous schools of economic thought. Many of these have taken different approaches to the concepts associated with money. Definitions or even methodologies regarding monetary variables have been controversial subjects throughout history and a historical analysis or a comprehensive comparison of these are beyond the scope of this paper.

This study aims to discuss the themes surrounding the concept of hard money, its history, its evolution through technological progress, how central banks are attempting to fit into the picture today and what the future may hold as social structures continue to evolve in which money holds a crucial role.

If sound money is to be recognized as a prerequisite for prosperity and a fairer, more transparent, more productive, and more robust economic structure is the ultimate objective, it should not be surprising to observe creative destructions along the journey. It should be wise to anticipate that conventional wisdom will be questioned in various contexts and economics, both as a social science and as a policy development tool, will not be exempt from this.

A (Brief) History of Economic Thought

A comprehensive history of economic thought and money is beyond the scope of this (or any) paper but the route that ultimately led to the current economic system deserves some attention. Various commodities have had their chance to be treated as money, and although many of them failed miserably, a few did achieve some degree of acceptance, at least for brief periods.

Ethics has always played a key role in economic thought and as the history of economics goes back to ancient times, some of the issues widely debated today can be traced back to these eras. Plato sought to explain the development of society through the division of labor, while Aristotle focused on money and prices, but also on value. As the ideas put forward by philosophers in this period treated the economy from an ethical standpoint, they were highly normative in their methods. Another ideology that influenced the economic perspective was mercantilism, which stressed wealth and trade while addressing the role and scope of government. The last mainstream approach worth noting here, physiocracy, attempted to explain the inner workings of the economy until classical economists came forward with a comprehensive analysis of the economic system. The physiocrats were ardent defenders of natural order and agriculture was a key aspect in their approach.

Although the thinkers of ancient eras lacked a fully scientific approach, they reveal a common quest to understand society that continues to the present day. Their influence transcends time. Aristotle's description of excessive consumption leading to harm later became established in microeconomics as diminishing marginal utility. Aristotle's distinction of value between exchange and use, and traces of Quesnay on classes, would be observed years later in Marx's schemes of reproduction, to name but a few (Sandelin et al., 2014:13).

Then came classical economics. Adam Smith, Jean Baptiste Say, Thomas Malthus, David Ricardo, J. S. Mill and many others contributed to the understanding of economics during this period. Classical economists mainly defended the concept of the stationary state, treated prices as a function of production costs or analyzed wages, rents and profits with a comprehensive approach to explain economic development. Adam Smith, the forerunner of the classical school of economics and often regarded as the first modern economist, focused not only on economics but also on moral philosophy. Liberty, freedom and human behavior were some of his concerns. Smith was not alone in this endeavor, as Mill shared a similar background. To add more, Ricardo dealt with wages and profits and Malthus influenced the field of political

economy and demographics, which proves a common concern among them was not only in economics but also in philosophical aspects. They are known to treat monetary issues with a basis on neutrality but their perspective has also faced some criticism (Humphrey, 1991).

Neoclassical thought dominated economics with a novel perspective on some topics explored by the predecessors. Although marginalism played some role in classical thought, it was the neoclassical economists who extended it to the whole system, with attention to the dynamics of equilibrium. To achieve the goal of maximum profit or utility, mathematics was crucial in their analyses. This tendency also points to a transition from political economy to economics, which later became evident in works by the pioneering neoclassical economist Alfred Marshall and many economists who subsequently engaged mainly with microeconomic issues (Sandelin et al., 2014:53). Although the historical development of neoclassical economics will not be discussed in detail in this paper, it should be noted that many economic concepts still widely used today - such as elasticity, surplus, marginal utility, indifference curves, to name a few - can be traced back to the ideas of these minds. Pioneers of the scientific method in economics such as Jevons, Walras, Marshall, Edgeworth, Pigou, Fisher and many others paved the way for a holistic understanding of economics. Later sections discuss the movements inspired by ideas of Jevons, Menger and Böhm Bawerk, stressing the importance of time preference and the fact that present goods are more valuable relative to future goods, which is reflected in interest rates.

Later mainstream thinking transformed with wars and the Great Depression, being expectedly short-sighted as a result. The economist who influenced macroeconomics greatly in his time, Keynes treated economic problems as consequences of lack in effective demand and regarded governments as saviors in times of crises to stimulate consumption. Unlike many of his predecessors, Keynes argued that equilibrium was the exception, not the norm. His standpoints were later challenged by many from different perspectives, such as monetarists who emphasized the concept of money demand although Keynes paid particular attention to the role of liquidity preference or Austrian economists who criticized Keynes for downgrading irrational decisions in his analyses to a level of animal spirits.

Many others have also contributed to economic thought throughout its evolution. Historical schools, as the name suggests, paid particular attention to the history of nations in their economic development. Similarly, institutionalists focused on social and cultural dynamics. Great thinkers of their

time, such as Marx and Engels, centered their economic analysis on class struggle. Although orthodox economics is still the major driver of policy decisions, decades of heterodox thinkers influenced many aspects of those policies. With the advance of technology and positive science, newly developed fields such as neuroeconomics, behavioral economics or game-theoretic approaches strongly oppose various assumptions of neoclassical thinking (Sandelin et al., 2014:42).

Although perspectives or questions may have differed, themes of value, money and interest rates, combined with questions about society, humanity and morality have always been present and will continue to be of interest in economics as a social science. Approaches to sound money may contain some of the answers to these concerns, which is discussed in the next section.

A (Brief) History of Sound Money

History provides several examples illustrating the effects of sound money and the destructive power of easy credit. Take Mongol Empire, for example - Marco Polo failed to convince others when he returned from his journey in Asia and witnessed Kublai Khan's tendency to force easy money across an empire. This is not surprising as it was unprecedented policy, described as mad by Marco Polo himself. Nevertheless, the banning of other coins and the forcing of the nation to use paper money, with diminishing and eventually non-existent levels of security, meant that a fully centralized Mongol state and a wealthy political elite eventually emerged (Goldstein, 2020: 29).

A better-known example of the demise of easy money originates from an island called Yap. The islanders, who used Rai stones as a currency, experienced an economy rather different from ours. These stones, brought from the neighboring island, meant that many islanders had to endure harsh conditions to travel and bring them back, only to place them in a central location to declare ownership by announcement to others. Until an American captain arrived with a handful of modern tools, the supply of stones meant hard work and a slow increase in stock. Although this newly created stones were initially refused, the increasing supply of stones created by this shock eventually led to disputes among the natives and the collapse of the economic structure. Rai stones had a high stock-to-flow ratio (Ammous, 2018: 38), which meant stable and predictable price movements. Similar scenarios can be observed in many continents throughout history, be it pearls or shells (Ammous, 2018), whose supply eventually increases beyond control, resulting in their abandonment as a monetary unit.

The (im)balance in the flow or stock of money sooner or later affects individuals by altering their time preference. For individuals to set expectations about the future, make decisions and choose whether to consume or save, they need to be able to predict the real value of goods in the economy. Otherwise, they may use their holdings for consumption (in some cases for hoarding) or for risky alternatives which inherently promise higher rates of return. Monetary policy not only drives economic decisions, but also motivates and guides behavior. If the flow or stock spins out of control and begins to hurt the economy, individuals will likely make the most rational short-term decisions with the imperfect information they have, resulting in a downward spiral. Primitive monies were not the only ones who suffered along the way and reached their inevitable fate.

With so many different commodities sharing this cycle of life, attempts were made to establish a common currency that could hold its value by forcing issuers to obey some form of boundaries. The monetary system between 1870 and 1920 was based on an economic unit of account pegged to gold, forcing central banks to hold reserves of bullions, thereby limiting their ability to create wealth unless it was backed by this common, accepted definition of value. It was not uncommon historically to value precious metals due to various reasons, but the adoption of a gold standard meant a firm commitment on an international level which promoted trade (López-Córdova & Meissner, 2003).

Unfortunately, many modern currencies have been through hard times when credit was desperately needed. World War I was critical in this context in modern history. A sudden, violent and enormous conflict meant governments needed sources to fund their armies, resulting in a prompt suspension of gold convertibility and central banks utilizing issued fiat money to keep on pushing. A four-year war meant destruction and credit booms, soon followed by inescapable inflation. Virtually all currencies depreciated against the Franc after the war (Ammous, 2018: 114), while the Swiss kept their currency pegged to gold until late 1990s.

The following attempt to establish a universally accepted unit of value was the short-lived Bretton Woods system after World War II. The shortcomings and performance of mixed currency regimes are widely debated with conflicting results (Bordo, 1993) but Bretton Woods' prominent legacies are institutions including the World Bank and the International Monetary Fund whose policies continue to spark controversy in economic debates. The system lasted until 1971, when the de-facto dollar standard was abandoned by the US after an expansionary period when the country faced a huge trade

deficit, threatening the role of fulfilment of other countries' currencies conversion to gold. This paved the way for the emergence of the dollar as a reserve currency later, only this time the necessity to hold sufficient reserves was not an obstacle.

The fractional reserve system made it easy to adopt expansionary policies that benefited debtors and traders, as banking practices continue to transform (Peneder, 2022: 186). With rapid innovations in finance and banking, societies' perceptions of money can change, bringing new opportunities and new risks. As monetary policy influences the society, it needs to treat every member of the society in a just manner, as argued in the next part.

Money and Justice

Monetary policy, whether conducted by a single authority or by multiple central authorities, demands attention. Money creation and credit allocation can be unjust, not only on an individual level but also in interbank lending. From this perspective, money has and will always have significant functions in contributing to social justice (Dietsch, 2021: 152).

From Cohen's (2011: 74) perspective, freedom is the ability to decide, to be free of influence, and not having money means being less free. Dietsch (2021: 169) illustrates this with the fractional banking system, where taxpayers usually suffer losses in crises, even boom and bust tend to exhibit distributive bias and prospects are asymmetric, creating moral hazards. Shareholders and too-big-to-fail firms are usually the ones who come out the better off because of political decisions. Butler (2022: 84) uses the term Schrodinger's debt in a similar vein while referencing Modern Monetary Theory: *"If a debt is not have to be paid back, is it really a debt?"* A similar question is posed by Wray (2002: 26);

"If the central bank cannot control reserves in a discretionary manner, and if the deposit multiplier is reversed, and if the supply of privately created money is essentially determined by the demand for loans, then what can the central bank control?"

These questions may have a philosophical dimension that goes beyond economics, but they certainly have relevance to the individual's relationship with money.

In a floating currency system, governments are not required to back their currency with reserves. Policy decisions can be made without fear of erosion of holdings to varying degrees according to their economic power. The benefits of decisions to the public can be controversial.

Sound money is essential to curb the power of central banks and their capacity to expand money for political gain. Once the genie is out the bottle, the cycle begins, transforming money itself and society. Inflation cannot be treated as merely a change in prices, as its effects fundamentally transform society, including trust and social justice. An economist was among the first to observe one of these effects, now known by his name as the Cantillon effect: Those who first get hold of newly created money in an inflationary phase are the ones who benefit the most while hurting the rest, usually the poor.

As justice needs a solid foundation, monetary policy does as well. Technology not only changed the mechanics of data transfer but also of value.

Technology and Money

Although Fukuyama (1996) was generally receptive but skeptical about the magnitude of technological progress and the power of information when Internet was the “big thing,” he discussed the close relationship between trust and social capital under centralization. Since then, much has been accomplished in the direction of a decentralized future, both in economic and social systems. As many events that unfolded decades before ours have shown, over-centralization is a threat to society and the individual, decreasing trust and increasing costs.

As one of the prominent members of the Austrian School, Hayek (1984) had a somewhat more extreme opinion about centralized currencies, which he shared in an interview:

“I don’t believe we shall ever have a good money again before we take the thing out of the hands of government, that is, we can’t take them violently out of the hands of government, all we can do is by some sly roundabout way introduce something they can’t stop.”

Surprisingly, Bitcoin comes close with a decentralized approach regarding value and information.

The mortgage crisis of 2008, one of the many economic and financial crises throughout history, revealed the need for fair use of technological advancements - and possibly the means of utilization in this perspective - to fix the financial system. It was in this atmosphere of volatility that Satoshi Nakamoto (2008) proposed a decentralized, peer-to-peer payment system on an online community. His suggestion to “get some in case it catches on” was prophetic - bitcoin would soon become a global phenomenon and gain popularity. The mortgage crisis was characterized by the intensive use of derivative tools and mathematics in finance, but digital payments and cryptography

lacked significant traction until then. It appears that the time was now right for such solutions to emerge.

One of the most debated aspects of the current monetary system revolves around the concept of privacy. Mooradian (2009) emphasizes the importance of privacy in terms of its evolution and theoretical basis and it is safe to acknowledge the importance of its intrinsic value, its ever-changing impact on society and social networks.

To address concerns regarding privacy, Bitcoin was introduced along with the concept of blockchain, which cryptographically validates the financial data of participants in the network, in a way transforming trust into a digital meta. Many improvements have been implemented to support this perspective, such as Taproot in 2022, which made it even more difficult to trace specific entities while increasing efficiency. Whether privacy is seen as a final good or not, it has intrinsic value that allows resistance to censorship and facilitates interchangeability (Bailey et al., 2021:15).

One of the main conundrums is determining the optimum level of privacy, assessing when it reaches its maximum utility (and, to quote neoclassical economics, when its marginal utility begins to decline) to avoid harming society. Bitcoin can be considered one of the lesser private cryptocurrencies, as others with more radical approaches to privacy, such as Monero, are more difficult to track. Given the early history of cryptocurrencies, it is not surprising that news about their use for money laundering or other crimes still emerges every other day, along with academic attention to future crimes (Trozze et al., 2022:15).

As Bailey et al. (2021:15) point out, companies and states themselves can use censorship to restrict speech or financial activity, thereby reinforcing biases around sensitive topics. This trade-off between surrendering freedom to empower and trust others to combat unlawfulness deserves thoughtful consideration.

Bitcoin is also enlightening in terms of observing the social effects of money. Blockchains are not static, but in an ever-changing dynamic and defining them socio-digital as Caliskan (2020: 530) does can be appropriate. From this perspective, Bitcoin, like society itself, is sometimes contradictory at its core. As Dodd (2018:36) points out, the network consists of different members with different political views and different financial backgrounds, demonstrating pluralism. Dodd (2018: 37) asserts that for Bitcoin to succeed as money, it must fail as an ideology. Treating Bitcoin as a tool for denying money's dependence on social relations can be a limited view of the ideological background

of Bitcoin. It may seem paradoxical to observe the trust in the Bitcoin community which believes in the transformation of trust but this can well be interpreted as trust in different aspects, money and people. Citing Simmel, Dodd (2018: 52) emphasizes the importance of society and shared experience of existence in relation to money, demonstrating dualities in Bitcoin but technological developments may change what we define as “money” or how seemingly contradictory traits or shared experiences can coexist.

A similar critique comes from Nelms et al. (2018: 27), claiming money without the state is also money without a society as in cryptocurrencies. An opposing perspective by Butler (2022: 94) may help explain the seemingly paradoxical structure of Bitcoin: the diversity of participants is a function of Bitcoin, independent of the system itself. The common denominator is the lack of trust in centralized process of monetary policies. Highlighting the failure of states to monopolize money, Bitcoin’s emergence as a social resistance that transcends all national boundaries undoubtedly requires asking questions that have never been asked which may challenge conventional wisdom.

Dodd (2018: 52) quotes Simmel’s treatment of money as a claim. Schumpeter also treated money as a claim ticket to goods and technology as social accounting (Peneder, 2022: 180), emphasizing the role and function of accounting with special attention to innovation. Although Bitcoin’s core ideology can be broadly explained by the Austrian School, its perspective also incorporates the viewpoints established by many predecessors. Brunnermeier et al. (2019: 29) take the idea of decentralization a step further by unbundling or rebundling the functions of money between currencies, with increased competition parallel to the lower switching costs associated with digitalization.

Claim theory means a break from the emphasis on money as a commodity and opens new horizons about supply-side mechanics. Another fundamental aspect of bitcoin is scarcity in its code with the flow diminishing over time through halvening (Şahin & Bulut, 2021: 498), projected to reach zero around 2140. With Austrian perspective in its roots and the 2008 financial crisis in recent memory, many Bitcoin supporters are resistant to any level of inflation. Often referred to as digital gold, bitcoin is coded to be sound with a predictable stock-to-flow ratio. However, some investment methods utilizing this property have yielded controversial results (Morillon & Chacon, 2022).

In conclusion, Bitcoin was first of its kind and despite being pronounced dead again and again, keeps rising from its ashes to face its next challenge. Bitcoin cannot be defined as merely a currency, a network, a community or an institution, but perhaps a mix of all those. As its journey continues, it will not

be surprising to see alternatives fulfilling roles like automated value transfers (i.e. Ethereum) or other functions once thought improbable. In this evolutionary path of money, central banks face their own set of challenges to address.

Central Bank Digital Currencies

Given the critical role of money supply and its flow, different perspectives on this topic can be traced back to years ago with possible remedies; the adoption of the gold standard, the establishment of monetary policy rules or the privatization of money (Togay, 1998: 55), essentially setting the boundaries of monetary policy and its actors. CBDCs do not differ from the common approach in terms of monetary policy in the current economic system, they have the potential to simply offer a speedier digital infrastructure compared to the current one.

When public and private approaches to blockchains collide with different methods for establishing the rights of participants, the emerging product is typically a permissioned blockchain. This infrastructure is likely to serve as a foundation for networks to implement CBDCs. A permissionless network means participants can potentially play any role, but certain purposes will require differing infrastructures. Table 1 summarizes possible use of those in terms of availability to public and the right to manage data (in case of CBDCs, bookkeeping).

Table 1 Different Implementation Methods of Blockchain and Value Transfer

Type of Blockchain \ Right to Manage Data	Public	Private
Open	Transaction and data management are both permissionless (<i>Bitcoin</i>)	Transaction needs permission, data management is permissionless
Closed	Transaction is permissionless, data management needs permission (<i>Possible CBDC</i>)	Both transaction and data management need permission (<i>Specialized tokens or cryptocurrencies</i>)

There is some potential for CBDCs to increase financial inclusion, enable faster settlements and improve the efficiency of monetary policy (Bank of International Settlements, 2022: 76). However, the methods of implementation will most likely require some forms of tradeoff within different segments of society, and this demands a way of thinking that goes beyond the utilitarian

view of economics. In a simplistic sense, it is safe to assume that digital currencies will differ only in the method of storing information at their current state, but not in value, as opposed to cryptocurrencies, which offer a radical approach. CBDCs are more likely to be a variant of digitized fiat money, leveraging a distributed infrastructure still constrained by select actors, albeit less than the current system.

By their nature, CBDCs cannot be fully decentralized. Therefore, concerns about censorship and distributive bias may remain. In addition, the near-instantaneous transfer of value and data may eliminate lags observed today in executions of monetary policy, encouraging short-term decisions by authorities for political gain. Fair implementation of blockchain may be beneficial, but history suggests authorities tend to act differently. Bitcoin and blockchain were born for this exact reason. Ironically, the (partial) adoption of the underlying technology by central banks is now on the table.

Although various methods of money creation and its distribution are still being tested along with interoperability, CBDCs will be monopolistic. They will also be susceptible to many risks, as currencies are now, along with technological risks. If used democratically, they could serve as a steppingstone towards greater technology adoption and more fair distribution in the future.

Nigeria's experience with the first publicly accessible blockchain and corresponding digital currency, eNaira, has revealed an increased interest in FinTech, suggesting that CBDCs can be instrumental in promoting financial inclusion (Ozili, 2023). With significant remittance flows evolving alongside a parallel interest in cryptocurrencies, the Central Bank of Nigeria leveraged blockchain to curb any sort of undocumented inflows to the greatest extent possible, while combating informality (International Monetary Fund, 2022: 33). The adoption process also lowered the costs compared to the prior infrastructures, further boosting financial inclusion but also with challenges mentioned above (Ozili, 2022: 20).

While there are many positive outcomes to celebrate alongside this interest, such as increased financial inclusion and literacy, the eNaira still has a long journey ahead of it to achieve its ambitions, which will require collaboration between national institutions (Wezel & Ree: 17). Much remains to be seen in the coming years.

On a final note, the Central Bank of the Republic of Türkiye announced the development of its CBDC with partners in 2021. Interoperability was one of CBRT's main concerns, and offline payments, the integration of a digital

TL and the establishment of a cross-border platform were in focus (BIS, 2022: 195). Since then, steps have been taken towards open banking and the digital lira has reached the pilot phase with ASELSAN, HAVELSAN and TÜBİTAK BİLGEM and various banks.

CBDCs will carry a lot of similarities with current monetary mediums in many aspects, but the economic actors' roles may change via different methods of implementation. As Bjerg (2017) put it, the adoption of CBDCs alongside cash as a complementary medium can shape the structure of money supply, the drivers of equilibrium and interest rates, or even the role of central banks as lenders of last resort. Given the different economic dynamics around the world, each country's adoption process is likely to face unique risks and challenges with diverse paths and outcomes that deserve in depth analyses.

Conclusion

Money, as a dynamic instrument with an ever-evolving nature is shaped by society and reciprocally molds the society back. The history and evolution of money cannot be analyzed without paying attention to political, legal and social trends, let alone its definition. History has shown technology played a key role in the transformation of money and its functions in many instances. From this perspective, it is possible to treat the blockchain technology as a catalyst for creative destruction, much like the industrial revolution.

Like a complex organism, the dynamics of change in the perception of value in modern societies can be challenging to uncover. Nevertheless, technological tools offer a glimpse into shared visions by increasing efficiency through fast moving information, combating asymmetry, and digitizing trust by eliminating third parties whenever possible. Given the current system can be biased in many ways, decentralization of information, trust, or power can offer benefits to vulnerable groups.

Bitcoin has sparked an unprecedented journey in monetary history and CBDCs will soon be a reality offering new opportunities. The digitalization of money and the journey itself will offer valuable lessons to achieve a just and effective social structure, probably with hurdles along the way.

As Eichengreen (2019: 12) pointed out, the evolution of money is not linear. From barter to fiat money, history has witnessed many commodities serve as currency and disappear at some point. With technology, new ideas and tools see the light of day, bringing new perspectives and methods, and new possibilities. However, these are rarely positive sum games and require

careful consideration. As we get closer to the reality of CDBC's with many shortcomings of the current system, the future holds many opportunities and risks we have not yet seen with tools we have not yet imagined.

The main concerns and questions of humanity which have been carried over from the ancient philosophers to contemporary economists are still the same. However, through achievements of humanities the power to solve many of those challenges to establish a just system is in our hands. Nevertheless, with great power comes great responsibility and parallel to the philosophy shared by many Bitcoiners, decentralisation may be a viable option when the stakes are higher than they have ever been in this ever-shifting economic landscape.

References

- Ammous, S. (2018). *The bitcoin standard: the decentralized alternative to central banking*. John Wiley & Sons.
- Bailey, A. M., Rettler, B., & Warmke, C. (2021). Philosophy, politics, and economics of cryptocurrency II: The moral landscape of monetary design. *Philosophy Compass*, 16(11), e12784.
- Bank of International Settlements. (2022). *BIS Annual Economic Report 2022 The future monetary system*. <https://www.bis.org/publ/arpdf/ar2022e3.htm>
- Bank of International Settlements. (2022). *CDBC's in emerging market economies*. <https://www.bis.org/publ/bppdf/bispap123.htm>
- Bjerg, O. (2017). Designing New Money - The Policy Trilemma of Central Bank Digital Currency. *CBS Working Paper*, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=298538>
- Bordo, M. D. (1993). The Bretton Woods international monetary system: a historical overview. In *A retrospective on the Bretton Woods system: Lessons for international monetary reform* (pp. 3-108). University of Chicago Press.
- Brunnermeier, M. K., James, H., & Landau, J. P. (2019). *The digitalization of money* (No. w26300). National Bureau of Economic Research.
- Butler, S. (2022). The Philosophy of Bitcoin and the Question of Money. *Theory, Culture & Society*, 39(5), 81-102.
- Caliskan, K. (2020). Data money: The socio-technical infrastructure of cryptocurrency blockchains. *Economy and Society*, 49(4), 540-561.
- Cohen, G. A. (2011). *On the currency of egalitarian justice, and other essays in political philosophy*. Princeton University Press.
- Dietsch, P. (2021). Money creation, debt, and justice. *Politics, Philosophy & Economics*, 20(2), 151-179.
- Dodd, N. (2018). The social life of Bitcoin. *Theory, culture & society*, 35(3), 35-56.
- Eichengreen, B. (2019). *From commodity to fiat and now to crypto: what does history tell us?* (No. w25426). National Bureau of Economic Research.

- Fukuyama, F. (1996). *Trust: The social virtues and the creation of prosperity*. Simon and Schuster.
- Goldstein, J. (2020). *Money: The True Story of a Made-Up Thing*. Atlantic Books.
- Hayek, F.A. (1984) *F. A. Hayek on Monetary Policy, the Gold Standard, Deficits, Inflation, and John Maynard Keynes* [Video]. Youtube. <https://www.youtube.com/watch?v=EYhEDxFwFRU>
- Humphrey, T. M. (1991). Nonneutrality of money in classical monetary thought. *FRB Richmond Economic Review*, 77(2), 3-15.
- International Monetary Fund. (2022). *Nigeria: 2021 Article IV Consultation-Press Release; Staff Report; Staff Statement, and Statement by the Executive Director for Nigeria*. IMF. <https://www.imf.org/en/Publications/CR/Issues/2022/02/09/Nigeria-2021-Article-IV-Consultation-Press-Release-Staff-Report-Staff-Statement-and-512944>
- López-Córdova, J. E., & Meissner, C. M. (2003). Exchange-rate regimes and international trade: Evidence from the classical gold standard era. *American economic review*, 93(1), 344-353.
- Mooradian, N. (2009). The importance of privacy revisited. *Ethics and information technology*, 11(3), 163-174.
- Morillon, T. G., & Chacon, R. G. (2022). Dissecting the stock to flow model for Bitcoin. *Studies in Economics and Finance*.
- Nakamoto, S. (2008). Bitcoin: A peer-to-peer electronic cash system. *Decentralized business review*, 21260.
- Nelms, T. C., Maurer, B., Swartz, L., & Mainwaring, S. (2018). Social payments: Innovation, trust, Bitcoin, and the sharing economy. *Theory, culture & society*, 35(3), 13-33.
- Ozili, P.K, eNaira Central Bank Digital Currency (CBDC) For Financial Inclusion In Nigeria (January 1, 2023). Digital Economy, Energy and Sustainability, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=4237168>
- Ozili, P. K. (2023). Determinants of interest in eNaira and financial inclusion information in Nigeria: role of Fintech, cryptocurrency and central bank digital currency. *Digital Transformation and Society*, (ahead-of-print).
- Peneder, M. (2022). Digitization and the evolution of money as a social technology of account. *Journal of Evolutionary Economics*, 32(1), 175-203.
- Sahin, G. & Bulut, E. (2021). Paranın Evrim Sürecinde Kriptoparaların Geleceği. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* , 23 (2), 485-508 .
- Sandelin, B., & Trautwein, H. M. (2014). *A short history of economic thought*. Routledge.
- Togay, S. (1998). Paranın ve Bankacılık Sektörünün Evrim Süreci. *Ekonomik Yaklasim*, 9(28), 45-63.
- Trozze, A., Kamps, J., Akartuna, E. A., Hetzel, F. J., Kleinberg, B., Davies, T., & Johnson, S. D. (2022). Cryptocurrencies and future financial crime. *Crime Science*, 11, 1-35.
- Wezel, T., & Ree, J. (2023). Nigeria—Fostering Financial Inclusion through Digital Financial Services. <https://www.imf.org/-/media/Files/Publications/Selected-Issues-Papers/2023/English/SIPEA2023020.ashx>
- Wray, L. R. (2002). State money. *International Journal of Political Economy*, 32(3), 23-40.

liberal düşünce Dergisi Yayın ve Yazım İlkeleri*

Liberal Düşünce Dergisi, yılda dört defa yayınlanan TR DİZİN'de (ULAKBİM) taranan akademik ve bilimsel hakemli bir dergidir.

Liberal Düşünce Dergisi'nin amacı ve kapsamı, etik kuralları yayın ilkeleri ve yazım kuralları aşağıda belirtilen şekilde düzenlenmiştir.

Dergide telif, çeviri (yazarından ve yayıncı kuruluştan izin almak koşuluyla), sadeleştirme, edisyon kritik, kitap-sempozyum değerlendirmeleri vb. çalışmalar yayınlanır.

I. Derginin Amacı ve Kapsamı

Liberal Düşünce Dergisi, sosyal ve beşeri bilimlerin teorik konularını ve güncel olaylarını liberal ilke ve değerler çerçevesinde ele alan akademik ve yarı akademik çalışmalar yayımlar.

Dergi, kapsam olarak liberalizm ve piyasa ekonomisi ile ilgili tarihi ve güncel meseleleri farklı yöntemlerle, farklı açılardan ele alan çalışmalara öncelik verir.

Liberal Düşünce Dergisi Mart, Haziran, Eylül ve Aralık aylarında olmak üzere yılda dört kez yayımlanır; yayım dili Türkçe veya İngilizcedir. Dergiye gönderilen yazıların daha önce yayımlanmamış olması gerekir. Daha önce bilimsel bir toplantıda sunulmuş olan bildiriler, bu durumun dipnotta belirtilmesi şartıyla değerlendirmeye alınır.

Yayımlandığı tarihten itibaren 25 yıl geçmiş; önem ve etki bakımından klasik metin olarak değerlendirilebilecek yazı ve çeviriler, Yayın Kurulu'nun uygun bulması halinde tekrar yayımlanabilir. Ayrıca dergide kitap tanıtımı ve değerlendirmesi de yayımlanır.

II. Etik Kurallar

Yayımlanan yazıların fikrî sorumluluğu yazarlara aittir.

Dergiye gönderilen çalışmalarda bilimsel atıf kurallarına özen gösterilmesi gerekmektedir; makalenin yazar/lar tarafından yazılmış özgün bir çalışma olması gerekmektedir. Tüm yazarların makaleyi okumuş, onaylamış ve dergiye yayımlanması için gönderildiğinden haberdar olması gerekir.

Gönderilen makalenin bir kısmı ya da tamamı başka bir yerde yayınlanmamış ve yayınlanmak üzere başka bir yere yollanmamış olması gerekir.

Dergiye gönderilen çeviri makale çalışmalarında orijinal makalenin yazarından ve yayıncı kuruluşundan izin alındığını gösteren belgenin sunulması gerekmektedir.

Yazar/lar makalenin telif hakkını, makalenin Liberal Düşünce Dergisi'nde yayınlanmasına karar verildiğinden itibaren dergiye devretmiş sayılır. Yazar/lar derginin yazı işlerinden izin almadan makaleyi başka bir platformda (dergi, editöryal kitap, internet sitesi, blog vb.) yayımlayamaz.

Dergiye gönderilen çalışmalarda, etik kurul kararı gerektiren klinik ve deneysel insan ve hayvanlar üzerindeki çalışmalar için ayrı ayrı etik kurul onayı alınmış olması, bu onayın makalede belirtilmesi ve belgelendirilmesi gerekir.

III. Yazıların Değerlendirilmesi

Yazıların <https://dergipark.org.tr/tr/pub/liberal> adresine yüklenmesi gerekmektedir. Dergiye ulaşan makaleler editörler kurulu tarafından ilk olarak şekil ve içerik incelemesine tabi tutulur. Bu incelemenin uygun olması halinde makale iki ayrı hakeme gönderilir; uygun olmaması halinde ise yazara gerekçesiyle birlikte iade edilir.

Hakem inceleme sürecine geçen makaleler, "kör hakem" yöntemiyle değerlendirilir. İki hakemin görüşünün olumlu olması halinde makale yayım sürecine alınır; iki hakemin görüşünün olumsuz olması halinde makale yayım sürecinden çıkartılır. Hakem görüşlerinden sadece birisinin olumsuz olması halinde üçüncü bir hakemin görüşüne başvurulur. Üçüncü hakemin görüşünün olumlu olması halinde makale yayım sürecine alınır; olumsuz olması halinde ise makale yayım sürecinden çıkartılır.

* 102. Sayıdan itibaren geçerlidir.

Hakem değerlendirme süreci sonrasında yazara konuyla ilgili gerekli bilgilendirmeler yapılır ve hakem raporları doğrultusunda düzeltme yapılması gerekiyorsa editörler kurulu tarafından belirlenen süre içerisinde düzeltmelerin gerçekleştirilerek makalenin dergiye gönderilmesi istenir.

IV. Yazım Kuralları

Yazım dili Türkçe ve İngilizcedir. Türkçe makalelerin yazımında, noktalamasında ve kısaltmalarda Türk Dil Kurumu internet sitesindeki Güncel Sözlük ve Yazım Kuralları esas alınır. Gönderilen yazılar dil ve anlatım açısından bilimsel ölçülere uygun, açık ve anlaşılır olmalıdır.

Makalelerde Türkçe ve İngilizce başlık, öz ve abstract, anahtar kelimeler ve keywords; metin içinde bölüm başlıkları ve kaynakçanın yer alması gerekmektedir. Makale yukarıda sayılan tüm unsurları ile birlikte 4.000 ile 10.000 kelime arasında olmalıdır.

Makalelerde yer alan Türkçe ve İngilizce öz ve abstract'ın her birinin 100-150 kelime, anahtar kelime ve keywords'ün 3-7 kelime aralığında olması gerekmektedir.

Yazar adı, makale başlığının alt satırının sağ köşesine italik koyu, 11 punto olarak yazılmalı; yazarın unvanı, ORCID numarası, görev yeri ve elektronik posta adresi dipnotta (*) işareti ile 9 punto yazılarak belirtilmelidir. Diğer açıklamalar için yapılan dipnotlar metin içinde veya sayfa altında numaralandırılarak verilmelidir.

Yazı karakteri Times New Roman, 11 punto, satırlar bir buçuk aralıklı, açıklamalara ilişkin dipnotlar 9 punto ve tek aralıklı yazılmalıdır.

Kitap incelemelerinde aşağıdaki hususlara ayrıca dikkat edilmelidir;

Kitap inceleme metinleri 1.000 ile 3.000 kelime arasında olmalıdır. Değerlendirilen kitabın niteliğine göre yayın kurulu 3.000'den fazla kelime içeren bazı inceleme metinlerinin yayımlanmasına izin verebilir. Başlık bilgilerinde tanıtım veya incelemesi yapılan eserin adı, yazarı, yayımlandığı şehir, yayınevi, yayım yılı ve ISBN numarası yazılmalıdır.

Kitap tanıtımı ve değerlendirmesi yapan yazarın adı, makale başlığının alt satırının sağ köşesine italik koyu, 11 punto olarak yazılmalı; unvanı, görev yeri ve elektronik posta adresi dipnotta (*) işareti ile 9 punto yazılarak belirtilmelidir.

Kitap tanıtımı bir eserin sırf özeti değil, eleştirel olarak değerlendirmesi olmalıdır. Kitap tanıtımı yapan yazar kitapla aynı fikirde olabilir, kitabın fikirlerine karşı çıkabilir veya kitabın sunduğu bilgilerde, yargılarda veya yapıda örnek teşkil eden veya eksik kalan yönleri belirtebilir. Ayrıca tanıtımı yapan yazarın, kitapla ilgili düşüncelerini açık bir şekilde ifade etmesi gerekir.

Kitap tanıtımı ve değerlendirmesi, bir kitapta ortaya konulan en önemli noktalara ışık tutularak bunların eleştirel olarak tartışılmalıdır. Bu süreç giriş, kitabın önemi, özeti, eleştirel tartışma ve sonuç gibi genel bir yapıyı takip etmelidir.

V. Sayfa Düzeni

Paragraf arası, ilk satır 1.25, paragraflar arası önceki 3 nk, sonra 3 nk, iki yana dayalı, satır aralığı bir buçuk olmalıdır. Makalelerde giriş ve sonuç kısımlarıyla birlikte tek düzeyli alt başlık kullanılmalıdır. Giriş, Alt Başlıklar, Sonuç ve Kaynakça başlıkları koyu puntuyla yazılmalıdır. Sayfa numaraları alt sağda verilmelidir.

VI. Atıf ve Kaynakça Yazımı

Atıf

Atıf ve kaynakça APA (American Psychological Association) 6.0 sistemine göre düzenlenmelidir. APA 6.0 kuralları hakkında detaylı bilgiye http://www.tk.org.tr/APA/apa_2.pdf adresinden ulaşılabilir. Atıflar makalede kullanılan punto ile yazılır. Bu yöntemde, metin içinde alıntı sonrasında (Yazarın Soyadı, Basım Yılı: Sayfa Numarası) parantez içinde verilir. Tablo ve şekiller de APA 6.0'a göre düzenlenmelidir. Bir konuya ilişkin açıklama yapılması istendiğinde sayfa altına dipnot verilebilir. Ancak kaynakça gösterimi sayfa altında dipnot ya da son not şeklinde yapılamaz.

Bir konuya ilişkin açıklama yapılması istendiğinde sayfa altına dipnot verilebilir. Ancak kaynakça gösterimi sayfa altında dipnot ya da son not şeklinde yapılamaz.

Bir eserden veya mülakattan doğrudan alıntı yapılması durumunda alıntı 3 satırdan az ise cümle içerisinde kullanılır; 3 satır ve daha fazla ise ayrı bir paragrafta belirtilir. Bu paragraf tek aralıklı, 11 punto ve her iki taraftan 1.25 cm içeriden hizalı yazılır.

Atıf Örnekleri

Tek Yazar	(Yayla, 2017: 109).
İki Yazarlı	(Balaam ve Dillman, 2015: 545).
İkiden Fazla Yazar	(Dursun, Tekiner ve Tekin, 2016: 89) veya (Dursun ve diğerleri, 2016: 89).
Yazar Olarak Bir Kurum	(Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu [TÜBİTAK], 2013) İkinci ve sonraki göndermeler; (TÜBİTAK, 2013)
Editörlü Kitaptan Bölüm (Bölüm Yazarı dikkate alınır)	(Beriş, 2017: 113).
Yazarsız Çalışma	(Bilimsel Makaleler Hazırlama, 2000: 45).
Standartlar	(TS-40561, 1985: 6).
Yazarı Olmayan İnternet Dokümanı	(www.hurfikirler.com., 2017).
Aynı Yazarın Farklı Yıl Birden Çok Çalışması	(Yayla, 2015: 220; 2017: 130).
Aynı Soyadlı İki Yazar	(A. Aslan, 2000: 6; B. Aslan, 2010: 71).
Birden Fazla Kaynaktan Yararlanma	(Aytekin, 2004: 71; Küçük, 2008: 87).
Aynı Yazarın Aynı Yıla Ait Birden fazla Eseri	(Yayla, 2017a: 165) ve (Yayla, 2017b: 140).
Orijinal kaynağa ulaşılamaması durumunda	(Metin içinde bahsedilirse) İnalıcık'a göre (aktaran Hanioğlu, 2012: 40). (Metin içinde bahsedilmezse) (İnalıcık'tan aktaran Hanioğlu, 2006: 40).

Kaynakça

Kaynak künyesinde yazar(lar)ın önce soyadı sonra adının baş harfi yer alır. İki yazarlı bir kaynakta yazarlar arasına “ve” bağlacı konur. İkiden fazla yazarlı eserlerde ise yazarların arasına virgül (,) konulup son yazardan önce “ve” bağlacı konur.

Kaynakça yazarların soy ismine göre alfabetik olarak sıralanır. Yazarların soyadlarının baş harfi ve adlarının ilk harfi büyük yazılır. İnternet kaynakları kaynakça içerisinde alfabetik sıraya göre yer almalıdır.

Kullanılan kaynağın künye bilgileri açık olmalıdır. Çok basımlı kitaplarda baskı sayısı yazılır. Yabancı kaynaklarda, künye bilgilerinin tamamı kaynağın yazım dili ile yazılır, Türkçeleştirme yapılmaz.

Kaynakça Örnekleri

Tek Yazarlı Kitap	Yayla, A. (2017). <i>Liberalizm</i> . Ankara: Liberte Yayınları.
İki Yazarlı Kitap	Williamson, J. ve Mahar, M. (2012). <i>Finansal liberalizasyon üzerine bir inceleme</i> . Ankara: Liberte Yayınları.
İkiden Fazla Yazarlı Kitap	Stroup, R., Gwartney, J. D. ve Ferrarini, T. (2016). <i>Temel ekonomi</i> . Ankara: Liberte Yayınları.
Yazar Adı Olarak Kurum	Liberal Düşünce Topluluğu (2014) <i>Türkiye'nin eğitim sorunu ve özgür toplum için reform önerisi: imkânlar, zorluklar ve ara çözümler</i> . Ankara: Liberal Düşünce Topluluğu, Yayın No. 47.
Yazar Adı Yok	International Tourism Report (1997), <i>Travel and tourism intelligence</i> . No. 2.
Çeviri	Martin, G. (2017). <i>Terörizm: kavramlar ve kuramlar</i> . (çev. İhsan Çapcıoğlu ve Bahadır Metin). Ankara: Adres Yayınları.
Hazırlayan	Yılmaz, Ö. (Yay.Haz.) (2018). <i>Hür fikirler</i> . Ankara: Liberte Yayınları.
Editörlü Kitap	Büyükakıncı, E. (Ed.). (2015). <i>Savaş kuramları: temel düşünürler ve yaklaşımlar</i> . Ankara: Adres Yayınları. Kalkan, B. ve Başdemir, H. (Ed.). (2017). <i>Siyasi ideolojiler</i> . Ankara: Adres Yayınları. Özkol, A. O., Delici, M. ve Özhan, S. (Ed.). (2009). <i>ABD dış politikası</i> . İstanbul: Küre Yayınları.

Editörlü Kitapta Bölüm	Şahin, Y. (2017). Çevre sorunları ve liberalizm. Orçun İmga ve Hakan Olgun (Ed.). <i>Yeşil ve siyaset</i> içinde (s. 219-235). Ankara: Liberte Yayınları.
Tek Yazarlı Makale	Haklı, S. Z. (2016). Cumhuriyetin ilk yıllarında sosyal liberal bir akademisyen: Prof. Dr. Ethem Menemencioglu. <i>Liberal Düşünce Dergisi</i> , 82, Bahar, 55-77.
Çok Yazarlı Makale	Yılmaz, A. ve Yazıcı, S. (2017). Sosyal bilimler felsefesinde temel sorunlar ve yaklaşımlar. <i>Liberal Düşünce</i> , 88, Güz, 57-68.
Yazarsız Süreli	<i>The Economist</i> . (2011). Trade and Wages, s. 341, Londra, 74-75.
Sempozyum ve Kongrede Sunulan Yayınlar	Yayla, A. (2018, Aralık). Beşeri ilerlemenin kaldıracağı ihtiyaçlar ve fikirler. <i>Fikir tarihimizde Hür Fikirleri Yayma Cemiyeti sempozyum tebliğleri</i> (s. 17-30) içinde. Ankara: Liberte Yayınları.
Raporlar	Çetin, Ü. (2017). Türkiye'nin 2002 sonrası büyük moderasyonu. <i>Liberal Düşünce Topluluğu</i> . Erişim adresi: https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/790376 .
Yazarsız Raporlar	Uluslararası Terörizm ve Güvenlik Araştırmaları Merkezi. (2016). <i>Türkiye'de güvenlik sektörünün dönüşümü: polisliğin yeniden yapılandırılması</i> . Ankara.
Seminerler	Yayla, A. (2017). Ekim devriminin 100. Yılında sosyalizm, <i>Liberal Düşünce Topluluğu semineri</i> , 25 Ekim 2017, Ankara.
Standartlar	TS-40561. (1985). <i>Çelik yapıların plastik teoriye göre hesap kuralları</i> . Ankara: Türk Standartları Enstitüsü.
Broşür	Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası. (2006). <i>Enflasyon hedeflemesi</i> [Broşür].
Gazete (Yazarlı)	Göka, E. (2017, 24 Ağustos). <i>Bilgi, Yeni Şafak</i> , s. 6.
Gazete (Yazarsız)	<i>Milliyet</i> . (2021, 24 Mart). Dünya Bankası'ndan yoksullukla mücadele açıklaması.
Gazete (Yazarsız ve Başlıksız)	Sabah (2019, 1 Ocak). s. 3.
Sözlük	Siyaset. (t.y). <i>Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük</i> içinde. Erişim adresi: https://sozluk.gov.tr/
Ansiklopedi	Birinci, A. (1998). Hürriyet ve ihtilaf fırkası. <i>İslam ansiklopedisi</i> , c. 18. Ankara: TDV Yayınları.
Devlet Dokümanları	Genelkurmay Ateşe Başkanlığı. (2000). <i>57. Piyade alayının tarihçesi</i> (Yayın No. 19175). Ankara: Milli Savunma Bakanlığı Arşiv Müdürlüğü.
Kutsal Kitaplar	<i>Kur'an</i> . Bakara Süresi. Ayet 25. (Mealde Basımevi ve meal yazarı belirtilir).
Yayınlanmamış Tezler	Yılmaz, M. (1991). <i>Ahmet Ağaoğlu'nda liberalizm ve milliyetçilik</i> (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
Mahkeme Kararları	Yargıtay H.G.K. 19 Mayıs 1963. E. 4-39, K.59 (<i>Adalet Dergisi</i> , Mart-Nisan 1964), 3-4.
İnternette Yayımlanan Gazete Makalesi	Küçük, A. (2018, 29 Ocak). Siyasi ittifaklar zemininde Türkiye için yeni seçim sistemi önerisi. <i>Hür Fikirler</i> . Erişim adresi: http://www.hurfikirler.com/siyasi-ittifaklar-zemininde-turkiye-icin-yeni-secim-sistemi-onerisi/
Elektronik Posta	Anderson, B. (kişisel iletişim, 6 Kasım 2019).
Film ya da Video	Valdes, D. (Yapımcı) ve Darabont, F. (Yönetmen). (1999). <i>Green mile</i> [Sinema Filmi], ABD: Warner Bros Pictures.
Televizyon Programı	Özdemir, C. (Yapımcı). (2012, 27 Haziran). <i>5NİK</i> [Televizyon Programı]. İstanbul: CNN TÜRK.
Ses Kaydı	Selçuk, M. (1999). <i>Aziz İstanbul</i> [CD]. İstanbul: YKY Müzik.
Video Kayıtları	Son darbe: 28 Şubat (2012). 2. Bölüm, 65 dak. Türkiye: CNN TÜRK.

